Rutger Bregman

Çoğu İnsan İyidir

Yeni Bir İnsanlık Tarihi

Çeviri: Gül Özlen

MUNDİ

Mundi Kitap

Çoğu İnsan İyidir: Yeni Bir İnsanlık Tarihi, Rutger Bregman
Hollandaca aslından çeviren: Gül Özlen
De meeste mensen deugen: een nieuwe geschiedenis van de mens
© 2019, Rutger Bregman
İlk olarak *De Meeste Mensen Deugen* başlığıyla De Correspondent: Unbreaking News tarafından yayımlanmıştır.
www.thecorrespondent.com
İnfografikler *De Correspondent* tarafından yapılmıştır.
Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Bu yayın Dutch Foundation for Literature'ın maddi desteğiyle gerçekleşmiştir.

Nederlands Letterenfonds
dutch foundation for literature

1. basım: Temmuz 2021, İstanbul
Bu kitabın 1. baskısı 3000 adet yapılmıştır.

Editör: Çiçek Eriş
Düzelti: Melis Oflas
Mizanpaj: Bahar Kuru Yerek

Sanat yönetmeni: Utku Lomlu / Lom Creative (www.lom.com.tr)
Kapak tasarım: Alper Zeki / Lom Creative (www.lom.com.tr)

Baskı ve cilt: Türkmenler Matbaacılık Reklam San. ve Tic. Ltd. Şti.
Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. No: 16-18
Topkapı, İstanbul
Sertifika No: 43087

ISBN 978-605-74629-6-1

MUNDİ KİTAP
Maslak Mah. Eski Büyükdere Cad. İz Plaza, No: 9/25 Sarıyer/İstanbul
Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33
mundikitap.com
bilgi@mundikitap.com
Mundi Kitap, Can Sanat Yayınları Yapım ve Dağıtım Tic. ve San. A.Ş.'nin tescilli markasıdır.
Sertifika No: 43514

Çoğu İnsan İyidir
Yeni Bir İnsanlık Tarihi

Rutger Bregman

TARİH - FELSEFE

Hollandaca aslından çeviren
Gül Özlen

MUNDİ

RUTGER BREGMAN, *Correspondent*'taki çalışmalarıyla ilgili olarak prestijli Avrupa Basın Ödülü'ne iki kez aday gösterilmiş bir tarihçi ve yazardır. İkisi de *The New York Times* çoksatarı olan *Gerçekçiler İçin Ütopya* ve *Çoğu İnsan İyidir* kırktan fazla dile çevrilmiştir. Yazar Hollanda'da yaşamaktadır.

GÜL ÖZLEN, 1956'da İstanbul'da doğdu. Yüksek öğrenimini tamamladığı Hollanda'da yaklaşık on dört yıl yaşadı. Bugüne kadar Hollandaca dilinde yazılmış yaklaşık elli yetişkin ve çocuk kitabını Türkçeye kazandırdı. Hollanda ve Flaman Edebiyat Fonu'na kayıtlı çevirmenlerdendir. Çevirdiği kitaplardan bazıları şunlardır: *Tirza, İliğine Kadar, Hastalıksız Adam* (Arnon Grunberg); *Sonny Boy* (Annejet van der Zijl); *Aptallık Ansiklopedisi* (Mathijs van Boxel); *Beyin Yaşlanır mı?* (André Aleman); *Amsterdam Hikâyeleri* (Nescio); *Arka Ev'den Hatıralar ve Hikâyeler* (Anne Frank); *Yarışçı* (Tim Krabbé); *Bir Gece Bir Tren* (Johan Daisne); *Kuş Evi, Hayvanlar Konuşa Konuşa, Dilimin Sınırları* (Eva Meijer).

Anne ve babam için

"Kim olduğu gösterilince
insan daha iyi biri olur."

Anton Çehov (1860-1904)

İçindekiler

Önsöz 15
1. Bölüm: Yeni Gerçekçilik 25
2. Bölüm: Gerçek *Sineklerin Tanrısı* 43
1. Kısım: Doğa Durumu 63
3. Bölüm: *Homo puppy*'nin Yükselişi 71
4. Bölüm: Albay Marshall ve Ateş Etmeyen Askerler 95
5. Bölüm : Medeniyetin Laneti 115
6. Bölüm: Paskalya Adası'nın Gizemi 135
2. Kısım: Auschwitz'den Sonra 155
7. Bölüm: Stanford Üniversitesi'nin Bodrumunda 159
8. Bölüm: Stanley Milgram ve Şok Makinesi 177
9. Bölüm: Catherine Susan Genovese'in Ölümü 197
3. Kısım: İyi İnsanlar Neden Kötü Şeyler Yapar? 213
10. Bölüm: Empati Nasıl Körleştirir? 219
11. Bölüm: Güç Nasıl Yozlaştırır? 239
12. Bölüm: Aydınlanma'nın Yanılgısı 257
4. Kısım: Yeni Bir Gerçekçilik 267
13. Bölüm: İçsel Motivasyonun Gücü 279
14. Bölüm: *Homo ludens* 295
15. Bölüm: Gerçek Demokrasi Böyle Olur 313

5. Kısım: Öteki Yanak 335
16. Bölüm: Teröristle Çay İçmek 341
17. Bölüm: Nefret, Irkçılık ve Önyargıya Karşı En Etkili İlaç 363
18. Bölüm: Askerler Siperden Çıktığında 381
Sonsöz: On Kural 395
Teşekkür 413
Notlar 417

ÖNSÖZ

İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Britanya ordusunun başındakiler büyük bir kaygı içindeydi. Londra büyük bir tehlikeyle karşı karşıyaydı. Winston Churchill'e göre "dünyanın hedefi"nde olan şehir, "yırtıcı hayvanı tuzağa düşürmek için direğe bağlanmış yağlı ve pahalı bir inek" gibiydi.[1]

Bu yırtıcı hayvanın adı Adolf Hitler'di. Büyük Britanya nüfusu Hitler'in bombardıman uçaklarının dehşetine kapılırsa ulusun sonu gelmiş olacaktı. Bir İngiliz general, "Tam bir kaos yaşanacak, trafik duracak, evsizler yardım çığlıkları atacak ve kent kaosa teslim olacak,"[2] diye duyduğu korkuyu ifade etmişti. Milyonlarca sivil yurttaş ruhsal çöküntü yaşayacaktı. Ordu, isterik kitleleri sakinleştirmeye çalışmaktan savaşmaya fırsat bulamayacaktı. Churchill yaklaşık üç-dört milyon Londralının şehri terk edeceğini tahmin ediyordu.

Nasıl felaketler yaşanabileceğini merak edenlerin, *Psychologie des foules*, *Kitlelerin Psikolojisi* kitabını okuması yeterliydi. Kitabın yazarı Fransız Gustave Le Bon dönemin en etkili akademisyenlerinden biriydi. Hitler de Mussolini, Stalin, Churchill ve Roosevelt gibi bu kitabı baştan sona okumuştu.

Le Bon olağanüstü durumlarda yaşanabilecekleri detaylı bir şekilde anlatıyordu. "İnsan neredeyse bir anda medeniyet merdive-

ninden birkaç basamak aşağı düşer."[3] Ardından panik ve şiddet patlak verir ve gerçek doğamız ortaya çıkar.

19 Ekim 1939'da Hitler generallerine saldırı planını dikte etti. "Zamanı geldiğinde acımasız *Luftwaffe* devreye girecek ve İngiliz direnişi kırılacak."[4]

İngilizler geç kalmaktan korkuyorlardı. Bir ara Londra'nın altına bir sığınak ağı kazma fikri düşünüldü ama sonra bu plandan vazgeçildi. İnsanlar korkudan felç olmuş bir halde sığınaklardan çıkamayabilirlerdi. Son anda ilk kurbanların yatırılabilmesi için şehir dışında birkaç sahra hastanesi inşa edildi.

Ve başladı.

7 Eylül 1940'ta 348 Alman bombardıman uçağı Manş Denizi'ni geçti. Hava güzeldi. Birçok Londralı dışarıdaydı, 16.43'te sirenler çalmaya başlayınca bütün gözler gökyüzüne çevrildi.

O eylül günü tarihe Kara Cumartesi olarak geçecekti, onu takip eden dönem ise "The Blitz", yıldırım olarak anılacaktı. Sadece Londra'ya dokuz ay içinde seksen binden fazla bomba atıldı. Bazı mahalleler tamamen yok oldu. Bir milyon bina hasar gördü ya da tamamen yıkıldı ve 40.000'den fazla insan hayatını kaybetti.

Peki, İngilizler olan bitene nasıl tepki verdi? Ülke aylar boyunca bombardıman altında kaldığında neler oldu? İnsanlar isterikleşti yahut vahşileşti mi?

Söze Kanadalı bir psikiyatrın görgü tanığı raporuyla başlayayım.

Ekim 1940'ta Dr. John MacCurdy Londra'nın güneydoğusuna giderek bombardımanlardan zarar görmüş, yüz metrede bir oyukların ya da harabeye dönmüş evlerin bulunduğu yoksul mahalleleri ziyaret etmiş. Ne de olsa birileri panik olacaksa burada yaşayanlar kesinlikle dehşete düşmüş olmalıydı.

Hava saldırısını bildiren siren çaldığı anda psikiyatr şunları gözlemlemiş:

> Küçük çocuklar kaldırımlarda oyun oynamaya devam ediyor, müşteriler esnafla pazarlık yapmayı sürdürüyor, trafik polisi soğukkanlılıkla trafiği düzenliyor, bisikletliler cesaretle ölümü ve trafik kurallarını hiçe sayıyorlardı. Görebildiğim kadarıyla kimse başını kaldırıp gökyüzüne bakmadı.[5]

Blitz'le ilgili birçok yazıda, o aylarda Londra'nın üstünü olağanüstü bir dinginliğin kapladığı anlatılır. İngiliz bir çiftle mutfaklarında röportaj yapan Amerikalı bir gazeteci, camları böyle zangırdarken çaylarını nasıl yudumlayabildiklerini sormuş. Korkmuyorlar mıydı? "Hayır, korkmuyoruz, hem korksak bize ne faydası olur ki?"[6]

Yaşananlar Hitler'in tipik İngiliz karakterini hesaba katmadığını gösteriyordu. İngilizler sakin ve metanetliydi, ayrıca kuru bir mizah anlayışları vardı. Bir zamanlar dükkânlarının bulunduğu harabelerin önüne "HER ZAMANKİNDEN DAHA AÇIK" tabelası astılar. Bir pub sahibi tahribatı işaret ederek şu tabelayı asmıştı: "PENCERELERİMİZ GİTTİ AMA MORALİMİZ DE İÇKİLERİMİZ GİBİ ŞAHANE. SİZ DE DENEYİN."[7]

İngilizler hava bombardımanlarını rötar yapan trenlere verdiklerine benzer bir tepkiyle karşılamışlardı; can sıkıcıydı ama hayat devam ediyordu. Bu arada Blitz sırasında trenler de çalışmaya devam etti, ticarete verdiği zarar da korkulduğu kadar olmadı. İngiliz savaş ticareti Blitz'ten daha büyük bir darbeyi, Nisan 1941'de Paskalya'nın ertesi günü herkesin izinli olması nedeniyle aldı.[8]

Birkaç hafta sonra Alman bombardımanları hakkında havadan sudan konuşur gibi konuşmaya başladılar: "Bugün hava sence de epey 'fırtınalı' değil mi?"[9] Amerikalı bir yazar "İngilizlerin canının çok çabuk sıkıldığını" belirtti. "Neredeyse kimse saklanmaya çalışmıyordu."[10]

Peki ya ruhsal çöküntü? Uzmanların milyonlarca travma mağduruyla ilgili yaptığı uyarılar? Kimse böyle bir şey yaşamışa benzemiyordu. Elbette büyük bir keder ve öfke vardı, elbette sevdiklerini kaybedenler derin bir yas içindeydi. Ancak askerî psikiyatri hastaneleri boş kaldı. Hatta birçok İngiliz savaş döneminde ruhsal olarak daha sağlıklıydı. Alkol tüketimi azaldı, barış dönemine oranla daha

az intihar girişimi oldu. Hatta savaştan sonra kimileri, sağcı solcu, zengin yoksul ayrımı olmadan herkesin birbirine yardım ettiği Blitz dönemine özlem duyduğunu ifade etti.[11]

Daha sonra bir İngiliz tarihçi şöyle yazacaktı: "İngiliz toplumu Blitz sayesinde daha da güçlendi. Hitler hüsrana uğramıştı."[12]

Kısacası kitle psikoloğu Gustave Le Bon yanılmıştı. Kriz insanların içindeki kötülüğü dışarı çıkarmamıştı. Hatta İngiliz halkı medeniyet basamaklarında yükselmişti. Amerikalı bir gazeteci anı defterine şöyle yazmıştı: "Bu kâbusun ortasında cesaret, mizah ve sıradan insanların samimiyeti insanı şaşırtmaya devam ediyor."[13]

Alman bombardımanının bu beklenmedik olumlu etkileri yeni askerî tartışmalara yol açtı. Büyük Britanya'nın da bombardıman uçaklarından oluşan bir filosu mevcuttu, önemli olan bunları düşmana karşı en iyi nasıl kullanabileceğiydi.

Tuhaftır, Kraliyet Hava Kuvvetleri uzmanları halkın iradesinin bombardımanlarla kırılabileceğine inanıyordu. Tamam, İngiliz halkında başarı elde edilememiş olabilirdi ama o bir istisnaydı. Dünya üstündeki hiçbir halk İngilizlerin soğukkanlılığı ve metanetiyle boy ölçüşemezdi. Uzmanlara göre Alman halkı atılan bombaların "dörtte birine bile" tahammül edemezdi. Düşmanda "ruhsal güç eksikliği"[14] olduğu düşünülüyordu.

Bu görüşü destekleyenler arasında Lord Cherwell olarak bilinen, Churchill'in yakın arkadaşı Frederick Lindemann da vardı. Ender fotoğraflarından birinde başında melon şapka, elinde baston ve donuk bir ifadeyle poz verdiğini görürüz.[15] Hava stratejisi konusundaki şiddetli tartışmalarda Lindemann kararlılığını koruyordu: Bombalamalar işe *yarıyordu*. Gustave Le Bon gibi o da sıradan halka saygı duymuyordu, onların çabuk korkup panikleyeceklerinden emindi.

Bu yaklaşımını desteklemek için acımasız bombardımanların altında kalmış Birmingham ve Hull kentlerine psikiyatr ekipleri gönderdi. Kısa bir süre içinde biliminsanları Blitz'de evlerini kaybetmiş yüzlerce kişiyle görüştü.[16] "Kaç litre bira içtiklerinden kaç aspirin aldıklarına kadar" ayrıntılı sorular sordular.[17]

Hazırlanan rapor birkaç ay sonra Lindemann'a sunuldu. Raporun sonuç sayfasının başında büyük harflerle şöyle yazıyordu:

HERHANGİ BİR MANEVİ ÇÖKÜNTÜ GÖSTERGESİ BULUNAMAMIŞTIR.[18]

Frederick Lindemann önüne gelen raporu elinin tersiyle itti. Bombardımanın son derece işlevsel olduğuna karar vermişti ve onu bu fikrinden kimse caydıramazdı.

Lindemann, Churchill'in masasına farklı bir sonuç notu iletti:

> Araştırma sonucunda evinin harap edilmiş olmasının kişinin maneviyatına büyük hasar verdiği görülmüştür. İnsanlar bunu dostlarının hatta aile fertlerinin kaybından daha korkunç bulmaktadırlar. [...] 58 önemli Alman kentine on kat fazla hasar verebiliriz. Bunun halkın iradesini kıracağı konusunda en ufak bir tereddüt yoktur.[19]

Bombardımanın yaratacağı etkilerle ilgili tartışma bu şekilde son buldu. Daha sonra bir tarihçi, "Cadı avının kokusu gelmeye başlamıştı,"[20] diye yazacaktı. Almanya'nın bombalanmasına karşı çıkan temkinli biliminsanları korkak ve vatan haini ilan edildi.

Fanatikler kararlıydı: Almanya'ya daha sert saldırılacaktı. Churchill yeşil ışık yaktı ve Almanya üzerinde kızılca kıyamet koptu. Nihayetinde bu bombardımanlar sonucunda Blitz sırasında ölenlerin on misli insan öldü. Dresden'de bir gece içinde ölen kadın, erkek ve çocukların sayısı bütün savaş boyunca Londra'da ölenlerin sayısından daha yüksekti. Alman şehirlerinin yarısından fazlası yok edildi. Bütün ülke için için yanan bir harabeye dönüşmüştü.

Bu arada fabrika ve köprü gibi stratejik hedefleri vurma görevi müttefik hava kuvvetlerinin sadece küçük bir bölümüne aitti. Savaşın son aylarına kadar Churchill Alman halkının iradesini kırmak için özellikle sivillerin bombalanmasında ısrarcı oldu. Ocak 1944'te masasına Kraliyet Hava Kuvvetleri'nden bir not geldi: "Ne kadar çok bombalarsak etkisi o kadar tatmin edici oluyor."

Başbakan bu cümlenin altını meşhur kırmızı kalemiyle çizdi.[21]

Peki, aslında Almanya'da ne oldu?

Söze yine önemli bir psikiyatrın raporuyla başlayayım. Dr. Friedrich Panse 1945 yılında mayıs, haziran ve temmuz ayları boyunca bombardımanlarda evlerini kaybeden yaklaşık yüz Alman'la görüşmüş. Onlardan bir tanesi, "Bombalama sonrasında adeta bir enerji patlaması yaşadım ve bir puro yaktım," demiş, bir diğeri saldırı sonrasındaki ortamı, "Kazandığımız savaşın hemen sonrası gibi," diye nitelemişti.[22]

Kitlesel paniğe yine rastlanmamıştı. Hatta ilk defa bombalanan yerlerde yaşayanlar rahatlamış görünüyordu. "Komşular arası yardımlaşma müthişti," diye yazmış Panse. "Ruhsal baskının ciddiyeti ve süresi dikkate alındığında halkın davranışları olağanüstü dengeli ve disiplinliydi."[23]

Alman halkını itinayla gözlemleyen *Sicherheitsdienst** raporlarında da aynı sonuç ortaya çıkıyordu. Bombardımanlardan sonra herkes birbirine yardım ediyordu. Yıkıntılar altında kalanlar kurtarılıyor, yangınlar söndürülüyordu. Hitler Gençliği üyeleri her tarafa koşuyor, yaralılara ve evsizlere yardım ediyordu. Bir bakkal camına "HIER WIRD KATASTROPHENBUTTER VERKAUFT!"[24]** diye yazmıştı.

(Evet, İngiliz mizahı daha iyiydi.)

Almanya'nın Mayıs 1945'te teslim olmasının ardından müttefik ekonomistlerden bir ekip mağlup ülkeyi gezmeye başladı. Bombardımanların etkisini araştırma görevi Amerikan Savunma Bakanlığı tarafından verilmişti. Soru şuydu: Ordu bu silahı sık sık kullanmalı mı?

Biliminsanları için bombardımanların tam bir fiyasko olduğu ortadaydı. Hatta Alman savaş ekonomisini muhtemelen daha da güçlendirdiği için savaş uzun sürmüştü. 1940-1944 yılları arasında Alman tank üretimi dokuz kat, savaş uçağı üretimi de *14* kat artmıştı.

* (Alm.) Güvenlik hizmeti. (Ç.N.)

** (Alm.) Burada felaket tereyağı satılmaktadır. (Ç.N.)

İngiliz ekonomistlerden oluşan bir ekip de aynı sonuca ulaştı.[25] Yapılan araştırmada yerle bir edilmiş 21 şehirde üretimin, bombardımana maruz kalmamış 14 şehirden çok daha *hızlı* arttığı görülmüştü.

Amerikalı bir ekonomist, "Kabul etmeliyiz ki savaşın büyük, belki de en büyük hesap hatasıyla karşı karşıyayız,"[26] diye yazmıştı.

Benim ilgimi çeken hepsinin aynı hatayı yapmış olması.

Hitler, Churchill, Roosevelt ve Lindemann – hepsi medeniyetin çok ince bir katman olduğunu söyleyen psikolog Gustave Le Bon'un yaklaşımını kabul ediyordu. Hava kuvvetlerinin o katmanı ortadan kaldırabileceğinden emindiler. Oysa bomba sayısı arttıkça o katman da *kalınlaşmış*, hatta nasır tutmuştu.

Buna rağmen elde edilen sonucu askerî uzmanlar kabul etmediler. Amerika 25 yıl sonra İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'ya atılan bombaların üç katından daha fazla bombayı Vietnam'a attı.[27] Bu çok daha büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı. Kanıt capcanlı gözümüzün önündeyken bile kendi kendimizi kandırıyoruz. Bugün bile birçok İngiliz, Blitz döneminde gösterilen dayanıklılığın İngilizlere özgü olduğunu düşünüyor.

Ancak sadece İngilizlere değil, insanlığa özgü davranışlardı.

1. BÖLÜM

YENİ GERÇEKÇİLİK

1.

Bu kitap radikal bir düşünce hakkında.

İktidar sahiplerini yüzyıllardır endişelendiren bir düşünce. Dinler ve ideolojilerin karşı çıktığı bir düşünce. Medyada bu konudan neredeyse hiç bahsedilmiyor ve tarih boyunca inkâr edildiği açık.

Bu düşünce neredeyse bütün bilim dalları ve disiplinler içinde kendine yer buluyor. Evrimle doğrulanan, günlük hayatla teyit edilen bu düşünce insanın doğasıyla öylesine iç içe geçmiş bir halde ki artık dikkat bile çekmiyor.

Ciddiye alma cesaretimiz olsa bu düşünce bir devrim başlatabilir, toplumu tersyüz edebilir. Onu gerçekten içselleştirebilsek hayatı değiştiren ilaç haline bile gelebilir ve dünyaya bir daha aynı gözlerle bakmayız.

Peki, nedir bu düşünce?

Çoğu insan iyidir.

Bu düşünceyi Groningen Üniversitesi sosyal psikoloji profesörü Tom Postmes'ten daha iyi açıklayabilecek birini tanımıyorum. Profesör yıllardır öğrencilerine aynı örneği vererek aynı soruyu soruyor:

Bir uçak düşer ve üç parçaya ayrılır. Kabinin içini duman kaplar. Bütün yolcular oradan çıkmaları gerektiğini düşünmektedir. Peki, sonra neler olur?

- A gezegeninde önce yolcular yanındakilere nasıl olduklarını sorar. Zor durumda olanlara öncelik verilir. İnsanlar başkaları için hayatlarından vazgeçmeyi bile göze alırlar.
- B gezegeninde herkes kendini düşünür. Tam bir panik ortamı oluşur. Bu itiş kakış ortamında ezilenler olur. Çocuklar, yaşlılar ve engelliler ezilir.

Soru: Peki, biz hangi gezegende yaşıyoruz?

Postmes aldığı sonucu, "Öğrencilerin yüzde 97'si B gezegeninde yaşadığımızı düşünüyor, oysa biz A gezegeninde yaşıyoruz," diye açıklıyor.[1]

Kime sorarsanız sorun; solcu, sağcı, yoksul, zengin, eğitimli, eğitimsiz, herkes aynı tahmin hatasını yapıyor. "Birinci sınıf, üçüncü sınıf, yüksek lisans öğrencileri hatta profesörler ve afetle mücadele edenler bile aynı tahminde bulunuyor," diyor Postmes iç geçirerek. "Araştırma eksikliğinden de kaynaklanmıyor. Herkesin bunu İkinci Dünya Savaşı'ndan beri biliyor olması gerekir."

Tarih boyunca yaşanan en büyük felaketler bile A gezegeninde yaşadığımızı göstermiş. *Titanic* olayını düşünün. Filmi gördüyseniz yaylı çalgılar dörtlüsü dışında panik olduğunu zannedebilirsiniz. Oysa kimse birbirini itip kakmamış. Olayın tanıkları "panik ve isteri belirtisi olmadığını, korku dolu çığlıklar atılmadığını, hatta kimsenin sağa sola koşuşturmadığını"[2] anlatmış.

Ya da 11 Eylül 2001'i düşünün. Binlerce insan hayatının tehlike altında olduğunu bildiği halde sakin bir şekilde İkiz Kuleler'in merdivenlerinden aşağı indi. İtfaiye çalışanları ve yaralılara öncelik verildi. Hatta mağdurlardan biri insanların birbirlerine, "Hayır, önce siz," dediğini hatırlıyordu. "Bu noktada insanların, 'Lütfen önce siz geçin,' dediklerine inanamadım. Gerçekdışı bir durumdu."[3]

İnsanların doğal olarak çabuk paniğe kapıldığı, bencil ve saldır-

gan olduğu yaklaşımı yaygın bir efsanedir. Biyolog Frans de Waal "cila teorisi"nden söz eder.[4] Medeniyetin en ufak bir olayda parçalanacak ince bir katman olduğu iddia edilir. Oysa doğru olan tam tersidir, gökyüzünden bombalar yağdığında içimizdeki iyi güdüler ortaya çıkar.

29 Ağustos 2005'te yaşanan Katrina Kasırgası New Orleans'ta su bentlerini yıktı, evlerin yaklaşık yüzde sekseni sular altında kaldı. Katrina, Amerika Birleşik Devletleri tarihinde görülmüş en büyük doğal afet olarak kayıtlara geçti. En az 1.836 kişi hayatını kaybetti.

O hafta gazetelerde New Orleans'ta yaşanan sayısız tecavüz ve silahlı çatışma haberi yer aldı. Her yerde yağmacılar, kurtarma helikopterini vuran keskin nişancılar gibi korkunç hikâyeler anlatılıyordu. En büyük barınak olan Superdome Stadyumu'nda 25.000 kişi fareler gibi kapana kısılmıştı. Elektriksiz. Susuz. Gazeteler iki bebeğin boğazı kesilmiş halde bulunduğunu ve yedi yaşındaki bir kızın tecavüz edildikten sonra öldürüldüğünü yazdı.[5]

Emniyet müdürü şehrin anarşi batağına saplandığını kabul etti, Louisiana valisi de bundan korkuyordu. "Beni en çok kızdıran," dedi, "bu tür afetlerde insanların içindeki kötülüğün ortaya çıkması."[6]

Bu yargı tüm dünyaya yayıldı. Tarihçi Timothy Garton İngiliz *The Guardian* gazetesinde yayımlanan makalesinde herkesin düşündüklerini dile getirdi:

> Yemek, barınma, içme suyu gibi medeni hayatın temel unsurlarının ortadan kalktığı birkaç saat içinde ilkel bir Hobbesyen duruma indirgeniyoruz, herkes birbiriyle savaşıyor. [...] Birkaç kişi geçici olarak melek olsa da çoğunluk yine maymuna dönüşüyor.

Böylece karşımıza yine cila teorisi çıkmış oldu. Garton Ash'a göre New Orleans, "insan doğasının türbülanslı magması üzerindeki ince kabukta küçük bir delik" açmıştı.[7]

Ancak aylar sonra gazetecilerin ortadan kaybolmaları, köşe yazarlarının başka konulara yönelmeleri ve suların çekilmesinden

sonra biliminsanları New Orleans'ta aslında neler olduğunu keşfettiler.

Keskin nişancıdan geldiği düşünülen ses gaz tankının kapağındandı, Superdome Stadyumu'nda ölen altı kişiden dördü doğal sebeplerle, biri aşırı dozda uyuşturucudan ölmüştü, diğeri de intihar etmişti. Emniyet müdürü herhangi bir tecavüz ve cinayet vakası kaydı olmadığını söyledi. Gerçekten çok yağmalama olmuş ama bunu hayatta kalma mücadelesi veren yurttaşların hatta bazen polisin de yardımıyla yaptıkları ortaya çıkmıştı.[8]

Delaware Üniversitesi Afet Araştırma Merkezi'nden araştırmacılar "kendiliğinden gelişen davranışların toplumdan yana" olduğu sonucuna vardılar.[9] Olabildiğince çok insanın hayatını kurtarmak için Texas'tan tekneler gelmişti. Yüzlerce kurtarma ekibi oluşturulmuş, kendilerine Robin Hood Yağmacıları adını veren on bir arkadaş gıda, giyecek ve ilaç "çalarak" ihtiyaç sahiplerine dağıtmışlardı.[10]

Kısacası şehri egoizm ve anarşi kaplamamış, aksine şehir cesaret ve yardımseverlik duygularıyla sarmalanmıştı.

Katrina olayı insanların afet durumunda nasıl davrandıkları konusundaki bilimsel bulguyu doğruluyor. Afet Araştırma Merkezi 1963 yılından beri yapılan yaklaşık yedi yüz saha çalışması sonucunda, filmlerde gösterilenlerin aksine, insanların felaket esnasında toplu bir panik yaşamadıklarını saptadı. Ayrıca büyük bir bencillik dalgası da görülmemişti. Cinayet, hırsızlık, tecavüz gibi suçların sayısı beklenenin çok altında kalmış, insanlar sakinliklerini korumuş, şoka girmemiş ve hemen harekete geçmişlerdi. Araştırmacılardan biri, "Yağmalama olduysa da ürün ve hizmetlerin kitlesel paylaşımına yönelik yaygın bir fedakârlıkla yapıldığı görüldü," diye yazmış.[11]

Acil durumlarda insanların içindeki iyilik ortaya çıkıyor. Bu kadar güçlü temellere oturan sosyolojik bir bulgunun bu kadar katı bir şekilde yok sayıldığı başka bir örnek bilmiyorum. Felaket sonrasında yaşananlar medyada anlatılanlarla taban tabana zıddı.

Bu arada New Orleans'la ilgili ısrarlı söylentiler birçok insanın hayatına mal oldu.

Sağlık görevlileri koruma olmadan şehre girmeye cesaret edemedikleri için yardım eli uzatmakta geç kalındı. 72.000 asker "serseriler"e müdahale etme emriyle şehre gönderilmişti. Vali, "Bu askerler nasıl ateş edeceklerini ve adam öldüreceklerini biliyor [...] ve bunu yapacaklarından eminim," demişti.[12]

Ve dediği gibi oldu. Şehrin doğusunda Danziger Köprüsü'nde polis altı silahsız masum Afro-Amerikalıya ateş açtı, 17 yaşında bir genci, kırk yaşında zihinsel engelli bir adamı öldürdü. (Olayla bağlantılı beş polis memuruna daha sonra yüksek cezalar verildi.)[13]

Elbette New Orleans uç bir örnek ancak acil durum dinamiği hep aynı. Toplum olarak kötü bir durumla karşılaşıldığında büyük bir işbirliği ve dayanışma dalgası yayılıyor, yöneticiler panik oluyor ve bu ikinci bir felakete yol açıyor.

Konusunu Katrina Kasırgası'ndan alan *A Paradise Built in Hell** (2009) kitabının yazarı Rebecca Solnit'e göre, "iktidar sahipleri diğer insanların da kendileri gibi olduğunu düşündükleri için '*seçkin panik*' yaşanıyor."[14] Krallar, diktatörler, valiler, generaller sıradan insanların da genellikle kendileri gibi bencil olduklarını düşünüyorlar. Kendi hayal dünyalarında, yaşanacağını düşündükleri olayları kaba kuvvetle bastırmaya çalışıyorlar.

2.

1999 yazında Belçika, Bornem'deki küçük bir okulun dokuz öğrencisi aynı gizemli sağlık sorununu yaşıyor. Şikâyetleri baş ağrısı, kusma ve kalp çarpıntısı. Sabahları neşeyle sınıfa girdikleri halde öğle teneffüsünden sonra rahatsızlanıyorlar. Öğretmenlerin tek bir açıklaması var: Dokuz çocuğun hepsi öğle paydosunda Coca-Cola içmiş.

Gazetecilerin bu haberin kokusunu alması uzun sürmüyor. Coca-Cola'nın merkez ofisinde telefonlar durmuyor. Aynı akşam şirket

* Cehennemde İnşa Edilmiş Cennet. (Ç.N.)

bir basın bildirisi yayınlıyor; Belçika'daki milyonlarca Coca-Cola şişesi raflardan kaldırılıyor. Şirket sözcüsü, "Nedenleri araştırıyoruz, önümüzdeki günlerde bu sorunun cevabını bulacağımıza inanıyoruz," diyor.[15]

Ancak geç kalındığı ortaya çıkıyor. Şikâyetler bütün ülkeye hatta Fransa'ya kadar yayılıyor. Beti benzi atmış çocuklar ambulanslarla hastanelere taşınıyor. O hafta Coca-Cola firmasına ait Fanta, Sprite, Nestea ve Aquaris gibi bütün meşrubatların çocuklar için tehlike arz ettiği düşünülüyor. 107 yıllık tarihinde bu "Coca-Cola olayı" firmanın yaşadığı en büyük finansal sorunlardan birini oluşturuyor. Belçika'dan 17 milyon kasa içecek geri çekiliyor ve soğuk hava depolarındaki tüm içecekler imha ediliyor.[16] Zarar: İki yüz milyon doların üstünde.[17]

Sonrasında tuhaf bir şey oldu. Konuyu araştıran toksikoloji uzmanları birkaç hafta sonra laboratuvarlardan elleri boş çıktılar çünkü şişelerde hiçbir şey bulunamamıştı. Ne bir tarım ilacı izine ne de hastalığa yol açabilecek başka bir madde ya da tehlikeli metallere rastlanmıştı. Tehlike yaratacak hiçbir şey bulunamamıştı. Yüzlerce hastanın idrar ve kanında da bir şeye rastlanmamıştı. Biliminsanlarının, bu arada sayıları bini aşmış olan genç kız ve erkeklerde görülen bu ciddi bulgulara bilimsel bir açıklaması yoktu.

Araştırmacılardan biri daha sonra, "Bu çocuklar gerçekten hastaydı, bu konuda en ufak bir şüphemiz yok," dedi. "Ancak onları hasta eden şey Coca-Cola değildi."[18]

Coca-Cola olayı eski bir felsefi soruyu karşımıza çıkardı.

Hakikat nedir?

Bazı şeyler biz inansak da inanmasak da hakikat. Mesela, su 100°C'de kaynar, sigara içmek ölüme yol açar, Başkan Kennedy 22 Kasım 1963 tarihinde Dallas'ta öldürülmüştür vb.

Diğer şeyler biz onlara inanırsak hakikat *olabilir*. Sosyolojide kendi kendini gerçekleştiren kehanetten söz edilir. Mesela bir bankanın batacağı söylentisi çıkarsa ve buna yeterince insan inanırsa herkes o bankadaki parasını çekmeye başlar ve sonunda banka batar.

Ya da plasebo etkisini ele alalım. Doktorun önerisiyle aldığımız

sahte ilaç bir süre sonra kendimizi iyi hissetmemize yol açabilir. Plasebo konusu ne kadar teatral olursa etkisi de o kadar büyük oluyor. Mesela plasebo iğnesinin plasebo hapından daha etkili olduğu biliniyor. Hatta eskiden kan akıtmanın da etkisi büyükmüş. Hastalar üzerindeki bu etkiler ortaçağ tıbbının muhteşem olmasından değil, insanların bu kadar ciddi bir müdahale sonrasında iyi olacaklarına *inanmalarından* kaynaklanır.

Peki, plasebonun doruk noktası nedir? Ameliyat! Beyaz gömleğini giy, hastayı bayılt, bir fincan kahve iç, hasta kendine geldiğinde ameliyatın çok başarılı geçtiğini söyle. *British Medical Journal*'da bel ağrısı ve mide ekşimesine karşı yapılan gerçek ameliyatlar ile yukarıda bahsettiğim tiyatro gösterisi kıyaslanmış ve plasebo ameliyatlarının hastaların dörtte üçüne iyi geldiği sonucu elde edilmiş. Yarısında plasebo etkisi ayrıymış.[19]

Ancak tersi de olabilir.

Bizi hasta yapacağını *düşündüğümüz* bir ilacı içtiğimizde gerçekten hasta olma ihtimalimiz oldukça yüksektir. Hastalar ilacın yan etkilerine karşı ciddi olarak uyarıldıklarında bu yan etkileri hissetme ihtimalleri yüksek olur. *Nosebo etkisi* adı verilen ve sağlıklı insanları hasta olduklarına ikna etmeyi içeren bu yöntem etik açıdan sorunlu olması sebebiyle fazla araştırma yapılmadı. Ancak her şey nosebo etkisinin de gerçekten çok güçlü olduğunu gösteriyor.

1999 yılında Belçikalı sağlık görevlileri aynı sonuca vardılar. Belki Bornem köyünde gerçekten birkaç Coca-Cola şişesinde sorun vardı, bu olasılık dahilindeydi. Ancak devamı konusunda bilim insanları hemfikirdi: Ülkenin geri kalan kısmında "kitlesel psikojenik hastalık" söz konusu olmalıydı. Ya da herkesin anlayacağı ifadeyle, kafalarında kurmuşlardı.

Mağdur olan gençlerin, durumu abarttıklarını söylemek istemiyorum. Binden fazla Belçikalı çocuğun gerçekten midesi bulandı, başları döndü ve ateşlendiler. Aklımızda yer eden bir şey hakikate dönüşebilir. Nosebo etkisi bize fikirlerin *öylesine* fikirler olmadığını gösteriyor. Neye inanıyorsak o oluruz. Aradığımız şeyi buluruz. Öngördüklerimiz gerçekleşir.

Nereye varmak istediğimi anlamışsınızdır: İnsanın kötü olduğu imajı da nosebo.

Şayet çoğu insanın kötü olduğuna *inanırsak* birbirimize öyle davranmaya başlarız ve birbirimizin içindeki kötülüğün ortaya çıkmasını sağlarız.

Dünyayı biçimlendiren, etkileyen fikirler arasında en güçlü olanı insanlığa bakış açımızdır. Birbirimizle ilgili ön kabulümüz neyse onu ortaya çıkarırız. Çağımızın en büyük zorluklarıyla başa çıkmak istiyorsak –iklim krizinden birbirimize duyduğumuz güvenin zayıflamasına kadar– bence mücadeleye insan doğasına dair bakış açımızdan başlamalıyız.

Bu kitapta doğamızda iyilik olduğu tezini savunmayacağım. İnsanlar melek değildir. Bir iyi bir de kötü yanımız var, mesele hangi yanımıza daha çok güvendiğimiz.

Ancak ıssız bir adaya düştüğümüzde, savaş esnasında ya da su bentleri yıkıldığında doğamız gereği iyi yanımızı tercih ettiğimizi savunacağım. Olabildiğince çok sayıda bilimsel bulgu kullanarak insan doğasının olumlu yanının gerçekçi olduğunu göstermeye çalışacağım. Bunun, herkesin inanmasıyla daha da gerçekçi hale geleceğine inanıyorum.

İnternette uzun süredir kaynağı bilinmeyen bir hikâye dolaşıyor. Bana kalırsa basit ama derin bir hakikati işaret ediyor:

> Dedesi torununa, "İçimde bir savaş sürüyor, iki kurdun savaşı. Biri kötü, öfkeli, açgözlü, kıskanç, kendini beğenmiş ve korkak. Diğeri ise iyi, sakin, sevecen, mütevazı, eli açık, dürüst ve güvenilir. Bu kurtlar senin içinde de, diğer bütün insanların içinde de savaşıyor," demiş.
>
> Torunu biraz düşündükten sonra, "Hangi kurt kazanacak?" diye sormuş.
> Yaşlı adam gülümseyip cevap vermiş: "Beslediğin kurt."

3.

Geçtiğimiz yıllar içinde çevremdekilere bu kitap üstünde çalıştığımı anlattığımda neredeyse herkes şaşkın bir ifadeyle, kaşlarını kaldırarak tepki gösterdi. Hayret dolu bakışlara maruz kaldım. Bir Alman yayınevi kitabımı tereddütsüz reddetti. Alman okurların, insanların iyi olduğuna inanmasının imkânsız olduğunu düşünüyorlardı. Parisli bir aydın, Fransızların devletin sert yumruğuna ihtiyaç duyduklarını söyledi. 2016'daki seçimlerden sonra Amerika'da seyahat ederken konuştuğum Amerikalıların hepsi aklımın yerinde olup olmadığını sordu.

Çoğu insan iyi midir? Hiç televizyon izliyor muydum?

Kısa süre önce Amerikalı psikologların yaptığı bir araştırma kendi ahlaksızlığımıza ne kadar büyük bir inatla inandığımızı gösterdi. Araştırmacılar insanların farklı durumlarda yaptıkları iyiliklerden örnekler gösterdiklerinde katılımcıların bu davranışlarda mutlaka bir bencillik gördükleri ortaya çıkmış.

Yaşlı birini karşıdan karşıya geçiren bir adam?

İyi bir intiba bırakmak için yapmıştır.

Evsiz birine para veren kişi?

Kendini iyi hissettirdiği için yapıyordur.

Araştırmacılar, buldukları cüzdanı sahibine iade eden yabancılara veya toplumun büyük kısmının dolandırıcılık yapmadığına dair gerçek örnekler verdiklerinde bile katılımcılar insanlığa daha olumlu bir gözle bakmamış. Psikologlar, "Özverili davranışların bile bencillikle ilgili olduğuna karar verdiler,"[20] diye not almışlar.

Sinizm her şeyi kapsayan bir teori, her zaman kendine alan buluyor.

Yıllardır şu soru aklımı kurcalıyor: Dünyayı *neden* bu kadar olumsuz algılıyoruz? A gezegeninde yaşadığımızı işaret eden bu kadar bilimsel kanıt varken neden bunca insan B gezegeninde yaşadığımızı düşünüyor?

Eğitim eksikliği mi? Bence değil. Bu kitapta karşınıza insanların doğuştan ahlaksız olduğuna inanan birçok eğitimli isim çıkacak. Öy-

leyse bu yaklaşım siyasi mi? Bunun da pek önemi yok. İnançlı birçok kişi de insanların günahkâr olduğunu varsayıyor. Kapitalistlerin çoğu insanların doğal olarak bencil olduğunu düşünüyor. Birçok çevreci, insanları çevreyi mahveden bir veba olarak görüyor. Ortalıkta binlerce farklı düşünce var ve tek ortak noktaları insanlığa bakışları.

Dolayısıyla insana dair bu karanlık fikrin nereden geldiğini sorgulamaya başladım. Neden insanların ahlaksız olduğuna inanmaya başladık?

Benim bir tahminim var.

Yarın piyasaya yeni bir ilaç çıktığını varsayalım. Ciddi bağımlılık yapan bu ilacın kullanımı kısa zamanda toplum içinde yayılıyor. Biliminsanları ilaç üstünde araştırmalar yapıyorlar ve diyelim ki ilaç, "yanlış algı, korku, olumsuz duygular, öğretilmiş çaresizlik, başka insanlara karşı düşmanlık ve baskı"ya yol açıyor.[21]

Bu ilacı kullanmak ister miyiz? Çocuklarımıza denetir miyiz? Devlet bunu yasallaştırır mı? Bütün bu soruların cevabı: Üç kere evet. Burada bahsettiğim, çağımızın en büyük bağımlılıklarından biri. Her gün alıyoruz, devlet sübvansiyonu var ve çocuklarımız da kullanıyor.

İlacın adı haberler.

Haber izlemenin insanın kendini geliştirmesine yararlı olduğu düşüncesiyle büyüdüm. Duyarlı vatandaşlar düzenli olarak haber takip etmeli ve gazete okumalıydı. Ne kadar çok haber takip edersek o kadar bilgilenirdik ve demokrasimiz de o kadar sağlıklı olurdu.

Hâlâ birçok ebeveyn aynı yaklaşımla çocuklarını büyütüyor, ancak biliminsanları farklı düşünüyorlar. Yapılan onlarca araştırma, haberleri takip etmenin ruhsal sağlığımızı bozduğunu gösteriyor.[22]

Bu araştırmanın temelini atan Profesör George Gerbner (1919-2005) doksanlı yıllarda "Ortak Dünya Sendromu"ndan bahsediyordu. Klinik belirtiler mizantropi, sinizm ve kötümserlik olarak görülüyordu. Haberleri izleyenler genellikle, "insanların çoğu sadece kendini düşünür" gibi ifadeler kullanıyorlardı. Dünyayı iyileştirmek için insanların olumlu bir katkısı olabileceğine inanmıyor, daha stresli ve karamsar oluyorlardı.

Yakın zamanda otuz ülkede insanlara şu soru soruldu: "Sizce dünya iyiye mi gidiyor? Olduğu yerde mi sayıyor? Yoksa kötüye mi gidiyor?" Rusya'dan Kanada'ya, Meksika'dan Macaristan'a kadar bütün ülkelerde çoğunluk dünyanın *kötüye* gittiği cevabını verdi.[23]

Oysa gerçekte durum bunun tam tersi. Aşırı yoksulluk, savaş mağdurları, çocuk ölümleri, suç işleme oranları, açlık, çocuk işçiliği, çocuk ölümü, doğal afet sonucu ölümler, düşen uçak sayısı son yüzyılda hep düşüşteydi. En zengin, en güvenli ve en sağlıklı çağda yaşıyoruz.

Peki, neden bunun farkında değiliz? Bu sorunun cevabı çok basit; zira haberlerde istisnalar tercih ediliyor. Saldırı, şiddet, doğal afet olaylar ne kadar istisnai olursa haber niteliği de o kadar artıyor. Hiçbir basın organında "AŞIRI YOKSULLUK İÇİNDE YAŞAYAN İNSANLARIN SAYISI DÜN 137.000 KİŞİ AZALDI" gibi bir habere rastlamayız oysa bu başlık *son 25 yılda her gün* en ön sayfada görülebilirdi.[24] Hiçbir canlı yayında muhabirin, "Bugün küçük bir kasabadayım, bugün burada savaş çıkmadı," dediğini duymuyoruz.

Birkaç yıl önce Hollandalı bir grup sosyolog medyanın uçak kazalarıyla ilgili haberleri nasıl verdiğini araştırdı. 1991 ile 2005 yılları arasında uçak kazaları sayı olarak azalmış ancak kazalara ilgi artmış. Dolayısıyla insanlar giderek daha da güvenli hale getirilmiş uçaklara binmekten çekinir oldular.[25]

Medya bilimcilerden oluşan bir başka grup da göç, suç ve terörizm konularında dört milyon gazete haberinden oluşan bir veritabanı oluşturdu. Daha az göçün olduğu, daha az şiddetin görüldüğü ve daha az suç işlenen dönemlerde gazetelerin bu konulara *daha fazla* yer verdiğini buldular. Bir araştırmacı elde ettikleri sonucu, "Haber ile hakikat arasında hiçbir bağlantı olmadığı, hatta olumsuz bir bağlantı olduğu görüldü," diye özetliyor.[26]

"Haber" derken elbette gazetecilerin yaptıkları bütün çalışmaları kastetmiyorum. Dünyayı daha iyi tanımamıza ve anlamamıza yardımcı olacak yayınlar yapan, bizleri gerçekten bilgilendiren gazeteciler de var.

Haber derken en çok güncel ve sansasyonel olayların anlatımı-

nı kastediyorum. Batı ülkelerinde her on kişiden sekizi haberleri takip ediyor. Bunun için her gün ortalama bir saatimizi harcıyoruz. Ve bu, ortalama insan hayatında üç yıla karşılık geliyor.[27]

İnsanların kasvetli haberleri çekici bulmalarının üç basit sebebi var. İlki psikologlar tarafından olumsuzluk yanılgısı olarak adlandırılıyor. Kötüye iyilikten daha duyarlıyız. Avcı ve toplayıcı olarak yaşarken örümcek ya da yılandan korkmakta haklıydık, insanlar çok korktuğu için değil, korkmadığı için ölebiliyordu.

İkincisi bulunabilirlik yanılgısı. İnsanlar bir konu hakkında akıllarına kolayca bir örnek geldiğinde bunun yaygın görüldüğüne inanıyorlar. Dolayısıyla uçak kazaları, çocuk kaçırma olayları, cinayetler gibi korkunç haberlere maruz kaldıkça ister istemez çarpık bir dünya görüşüne sahip oluyoruz. İstatistikçi Nassim Nicholas Taleb'in ifadesiyle, "Basınla yüzleşecek rasyonelliğe sahip değiliz."[28]

Dijital çağda haberlerin aşırı yanları daha da keskinleşti. Eskiden gazeteciler hakkımızda çok şey bilmezdi. Büyük kitleye hitap ederlerdi. Ancak Facebook, Twitter ve Google bizi gayet iyi tanıyor. Neye şaşırdığımızı ve nelerden etkilendiğimizi biliyor, neye tıkladığımızı görüyorlar. Dikkatimizi çekecek en etkili ve kazançlı reklamları sunmayı biliyorlar.

Modern medya çılgınlığının, günlük hayata karşı sürdürülen bir mücadele olduğunu söyleyebiliriz. Dürüst olalım, birçok insanın hayatı sıkıcıdır. İnsanlar sempatik olabilir ama sıkıcıdır. Evet, herkes sempatik ama sıkıcı komşuları olsun ister (ayrıca komşuların çoğu böyledir). Ancak "sıkıcı" ile dikkat çekmek mümkün değildir, sempatiklikle reklam satamazsınız. Bu nedenle Silikon Vadisi önümüze giderek daha sansasyonel maddeler koyuyor, biz de giderek daha hızlı tıklıyoruz. İsviçreli bir yazar, "Şeker beden için ne anlama geliyorsa haber de ruh için aynı anlama gelir," demiş.[29]

İnsanlığın içindeki iyilik habercilikte kendine yer bulamıyor. Oysa gündelik hayat özünde iyidir.

Birkaç yıl önce farklı bir yol denemeye çalıştım. Bundan sonra kahvaltı esnasında haber takip etmeyecek ve telefona bakmayacaktım. Yanımda iyi bir tarih, psikoloji ya da felsefe kitabı olacaktı.

Ancak kısa zamanda aynı problemle yüz yüze geldim. Kitaplarda da istisnalar öne çıkıyordu. En çok satan tarihî kitapların konuları da genellikle felaketler, zorluklar, zorbalık ve baskılarla ilgiliydi. Savaş, savaş ve yine savaş. Şayet bir zaman diliminde savaş yoksa tarihçiler bunu *interbellum*, yani savaşlar arası dönem olarak adlandırıyor.

Bilim dünyasına da yüzyıllar boyunca insanın karanlık tarafı hükmetti. İnsan doğası hakkında bir kitap aradığımızda karşımıza şu tür kitaplar çıkıyor: *Demonic Males,** *Gen Bencildir* ve *The Murderer Next Door.***

Biyologlar yıllardır evrim teorisinin en iç karartıcı versiyonunu hareket noktası olarak aldı. Bir hayvanın iyi bir şey yaptığını gördüklerinde bile bunu bencillik olarak nitelediler. Ailesini seven hayvanlar mı? Onlar kayırmacı. Muzunu paylaşan bir maymun? Elinden muzu alınmıştır, diye düşünüldü.[30] Ya da Amerikalı biyoloğun alaycılıkla söylediği gibi, "İşbirliği dendiğinde karşımıza fırsatçılık ve sömürüden oluşan bir karmaşa çıkıyor. [...] Kişinin yaptığı fedakârlığı kaşıyınca ikiyüzlülük kanamaya başlıyor."[31]

Ekonomide de durum farklı değil. Ekonomistler insanı *Homo economicus* olarak görüyor. Onlara göre egoist ve hesapçı robotlar gibi sürekli kendi kazancımızla meşgul olmalıyız. Ekonomistler bu insan nosyonunu esas alarak çok sayıda teori ve model ürettiler ve onlar temel alınarak yasalar yapıldı.

Bu süreç içinde *Homo economicus*'un gerçekten var olup olmadığı araştırılmadı. Ancak 2000 yılında ekonomist Joseph Henrich ve meslektaşları ekonomistlerin onlarca yıldır hareket noktası aldıkları egoist insan nosyonuna uygun örnek bulma çabasıyla beş kıtada, 12 ülkede 15 küçük topluluğu ziyaret ettiler. Çiftçilere, göçmenlere, avcılara ve toplayıcılara çeşitli testler uyguladılar. Bir sonuç elde edilemedi. Art arda alınan sonuçlarda insanların sosyal ve anlayışlı oldukları ortaya çıktı.[32]

Elde ettikleri sonuçların yer aldığı makalenin yayımlanmasın-

* Şeytani Erkekler. (Ç.N.)

** Katil Komşu. (Ç.N.)

dan sonra Henrich onca ekonomistin inandığı örneği aramayı sürdürdü. Ve nihayet buldu. Ancak *Homo* belki de doğru sözcük değildir. *Homo economicus*'un aslında bir şempanze olduğu ortaya çıktı. Henrich bulgularını, "Bu modelin basit deneylerle şempanze davranışlarını öngörmekte özellikle başarılı olduğu anlaşıldı," diye ifade etti. "Dolayısıyla bugüne kadarki teorik çalışmalar boşuna değildi, sadece yanlış türe uygulanmıştı."[33]

Daha az komik olan ise insan doğasına dair bu bakış açısının onlarca yıl nosebo etkisi yaratmış olması. Doksanlı yıllarda ekonomi profesörü Robert Frank insanın egoist bir yaratık olduğu algısının öğrencileri üstünde nasıl bir etki yarattığını araştırmış. Onlara cömertliklerini ölçebileceği çeşitli ödevler vermiş ve ortaya şu sonuç çıkmış: Öğrenciler ekonomi eğitimi aldıkça daha egoist oluyorlarmış.

Frank'in ifadesiyle, "Ne öğretiyorsak o oluyoruz."

İnsanların doğal olarak bencil oldukları doktrini Batı'da yüzyıllardır öğretilir. Thukydides, Augustinus, Machiavelli, Hobbes, Luther, Calvin, Burke, Bentham, Nietzsche, Freud gibi büyük düşünürler ve Amerika'nın kurucuları medeniyetin cila teorisinden bahseder. Hepsi B gezegeninde yaşadığımızı varsaymıştır.

İlginç olan sadece geleneksel Hıristiyanlık değil, rasyonel Aydınlanma Çağı'nda da karanlık insan doğası fikri köklenmeyi sürdürdü. Ortodokslar, insanların ahlakının bozuk olduğunu ve yapılabilecek tek şeyin, doğamızın üstüne ince bir tabaka inanç yaymak olduğunu düşündüler. Aydınlanma Çağı'nda birçok felsefeci de ahlakımızın bozuk olduğunu düşünüyordu ancak onların bulduğu çare farklıydı; kokuşmuş doğamızın üstüne bir rasyonellik katmanı koymaya çalıştılar.

İnsan doğasına odaklandığımızda Batılı düşüncenin öne çıktığını görüyoruz. Siyaset bilimin kurucularından Niccolò Machiavelli, "Insanların genel olarak nankör, kararsız ve ikiyüzlü olduğunu söyleyebiliriz," diyerek durumu özetliyor. Amerikan demokrasisinin kurucularından John Adams, "Bütün insanlar ellerinde fırsat olsa zorba olurdu," diyerek ona katılıyor. Modern psikolojinin ku-

rucularından Sigmund Freud ise, "Bizler kanında öldürme aşkı dolaşan katil kuşakların çocuklarıyız," diye yazmış.

Tuhaf olan bütün bu düşünürlerin "gerçekçi" olarak tanınmaları. Bu arada insanın doğuştan iyi güdülere sahip olduğunu düşünen muhalif düşünürlerle hep alay edilmiş.[34] Hayatı boyunca feminist mücadele içinde olmuş, kadınların özgürlük ve eşitlik mücadelesi nedeniyle hor görülmüş Emma Goldman şu sözlerle dert yanmış: "Zavallı insan doğası, senin adına ne korkunç suçlar işlendi! [...] Akıldaki şarlatanlık ne kadar büyükse insanın zayıflığı ve kötülüğü konusundaki takıntı da o kadar büyük olur."[35]

Son birkaç yıldır farklı disiplinlerden bazı biliminsanları insan doğasına dair olumsuz bakış açımızın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini söylüyor. Bu yaklaşım o kadar yeni ki biliminsanları birbirlerinden bihaberler. Değerli bir psikoloğa biyolojideki bu yeni akımdan bahsettiğim zaman, "Ah Tanrım, demek orada da oluyor," dedi.

4.

İnsanlığı başka bir açıdan görme yolculuğumu anlatmaya başlamadan önce üç uyarım olacak.

Öncelikle, insanın iyiliğini savunmanın, Herakles başını koparttığında yerine iki baş çıkaran, yedi başlı mitolojik canavar Hydra'ya karşı çıkmak olduğunu unutmayın. Sinizmde de durum aynıdır. Çürüttüğünüz her mizantrop argümanın yerini yenileri alır. Cila teorisi ölüme karşı koyan bir zombi gibidir.

İkincisi, insanın iyiliğini savunmak erk sahiplerine baş kaldırmak anlamına gelir. Güçlüler için insan doğasına iyimser bir açıdan bakmak büyük bir tehdittir. Devlet açısından tehlikelidir. Huzur bozucudur. Bu yaklaşım, bizim yukarıdan yönetilecek, kontrol edilecek, tasma takılacak bencil hayvanlar olmadığımızı, kralın çıplak olduğunu ima eder. Bir fabrikayı müdürler olmadan, motive olmuş

işçiler yönetebilir. Düşünceli yurttaşlardan oluşan bir demokraside siyasetçilere ihtiyaç yoktur.

Son olarak, insanın tarafını seçen her fırsatta alay konusu edilir. Saf ve aptallıkla etiketlenir. Üçüncüsü, savunduğunuz tezdeki her zayıf nokta acımasızca tartışmaya açılır. Aslında sinik olmak daha kolaydır. Koltuğunda oturup insanın kusurlarını sıralayarak karamsar bir nutuk çeken kişi her türlü kehanette bulunabilir. Öngörüleri gerçekleşmese bile haklılığını savunmaya devam eder. Kim bilir, belki de gelecekte her şey onun ifade ettiği gibi olacaktır. Belki de onun ikazları bizi daha kötüsünden korumaktadır. Felaket tellalı ne söylerse söylesin, engin bilgilere sahipmiş gibi gelir.

Oysa ümitlenme gerekçeleri hep geçicidir. Henüz en kötüsü olmamıştır. Henüz dolandırılmamış olabiliriz. Bir idealist, hayatı boyunca haklı olsa da naif addedilir. Bu kitabı yazarken amacım bu konuya yeni bir soluk getirmekti. Şu anda saçma, gerçekdışı ya da ulaşılamaz görünse de gelecekte dünyanın normali olarak kabul edilebilir.

Yeni insan imajının zamanı geldi. Yeni gerçekçilik zamanı geldi.

2. BÖLÜM

GERÇEK *SİNEKLERİN TANRISI*

1.

Bu kitabı yazmaya başladığımda bir hikâyeye mutlaka yer vermem gerektiğini biliyordum.

Hikâyenin arka planı şöyle: Pasifik Okyanusu üzerinde seyreden bir uçak düşmüş, hayatta kalan yaklaşık yirmi İngiliz ortaokul öğrencisi ıssız bir adaya çıkmışlar. Mutluluklarına diyecek yok, kumsal, denizkabukları, deniz; adeta bir macera romanının içine düşmüşler. Daha da iyisi, yanlarında hiç yetişkin yok.

Gençler ilk günden itibaren bir tür demokrasi düzeni kuruyorlar. Adı Ralph olan çocuk lider seçiliyor. Ralph atletik, karizmatik, çekici görünümüyle adeta topluluğun altın çocuğu. Üç başlıktan oluşan bir eylem planı yapıyorlar. Bir: Eğlence. İki: Hayatta kalma. Üç: Geçen gemilerin görmesi için ateş yakmak.

Sadece birinci konuda başarılı oluyorlar. Gençlerin çoğu ateş yakmakla uğraşmak yerine eğlenmeyi ve oyun oynamayı tercih ediyor. Kızıl saçlı, iriyarı Jack domuz avlamaktan hoşlanıyor. Zaman geçtikçe Jack'le birlikte arkadaşları da pervasızlaşıyor. Ateşin başında değillerken yakınlardan bir gemi geçiyor.

"Kuralları çiğniyorsun," diyor Ralph öfkeyle.

Jack umursamaz bir tavırla, "Ne fark eder ki?" diyor.

"Elimizde olan tek şey kurallar!"

Havanın kararmasıyla adada gizlenmiş olabilecek canavarlardan korkmaya başlıyorlar. Oysa gerçek canavar gençlerin içinde. Yüzlerini boyuyorlar, kıyafetlerini çıkartıyorlar. Birbirlerine vurma, tekme atma ve ısırma arzuları giderek artıyor.

Bu süre içinde sadece Piggy sakinliğini koruyor. Herkesten şişman olduğu için ona bu adı takmışlar. Piggy astım hastası, gözlük takıyor ve yüzme bilmiyor, aynı zamanda aklın sesi ama kimse onu dinlemiyor. "Biz neyiz?" diye soruyor. "İnsan mıyız? Hayvan mı? Yoksa yabani mi?"

Nihayet haftalar sonra adaya bir İngiliz subay ayak basıyor. Ada için için yanan bir harabeye dönmüş. Biri Piggy olmak üzere üç genç ölmüş. Subay, "İngiliz gençlerinden daha iyi davranışlar göstermelerini beklerdim," diyor alaycı bir tonla. Bir zamanlar iyi yetiştirilmiş gençlerin lideri olan Ralph dayanamayıp gözyaşlarına boğuluyor.

Hikâyenin son satırlarında, "Ralph masumiyetin bitişine ağlıyordu," diye yazıyor, "insanın yüreğindeki karanlığa."

Bu tamamen kurmaca bir hikâye. 1951 yılında İngiliz öğretmen William Golding'in aklında şekillenmiş. Bir gün karısına, "Issız bir adaya düşen bir grup gencin neler yapabileceğini, birbirlerine karşı gerçekten nasıl davranacaklarını anlatan bir hikâye yazmak iyi bir fikir değil mi? Ne dersin?" diye sormuş.[1]

Sineklerin Tanrısı milyonlarca baskı yaptı. En az otuz farklı dile çevrildi ve 20. yüzyıl klasikleri arasına girdi.

Aslında bu kitabın neden bu kadar büyük bir başarı elde ettiği kolayca anlaşılabilir. Golding bir insanın neler yapabileceğini benzersiz bir biçimde gösteriyordu. Yayıncısına gönderdiği mektupta, "Temiz bir sayfayla başlasak bile doğamız yüzünden her şeyi berbat ediyoruz," diye yazmış.[2]

Ya da daha sonra ifade ettiği gibi, "İnsan arının bal üretmesi gibi kötülük üretiyor."[3]

Dönemin ruhunun da bu yaklaşımı desteklediğini unutmayalım. Altmışlı yılların genç kuşağı ebeveynlerine İkinci Dünya Savaşı'ndaki korkunç olayları sormaya başlamıştı. Auschwitz bir istisna mıydı? Yoksa her birimizin içinde bir Nazi mi vardı?

William Golding *Sineklerin Tanrısı* kitabında bu ikinci ihtimali desteklemiş ve büyük bir başarı elde etmişti. Ünlü bir eleştirmen olan Lionel Trilling romanın "kültürümüzde mutasyona yol açtığını" ifade etmiş.[4] En sonunda Golding'e Nobel Edebiyat Ödülü verildi. Ödülü veren İsveçli komite sözcüsü onu şu sözlerle tebrik etti: "Bu kitap gerçekçi hikâye dili ve mükemmel kurgusuyla bugünkü insanlığın durumunu betimlemektedir."

Bugün *Sineklerin Tanrısı* bir romandan çok daha fazlasını ifade ediyor. Anlatılanlar elbette kurgu, kütüphanelerde "kurgu roman" raflarında yer alıyor ancak kitap cila teorisine sağlam bir örnek teşkil ediyor. Golding *gerçekçi* bir çocuk kitabı kaleme alan ilk cesur yazar kabul edildi. Yazdığı kitap bozkırdaki evler ya da küçük prensler gibi duygusal hikâyelerle ilgisi olmayan bir kitaptı.

Ne olursa olsun herkes bu sert hikâyenin, çocukların gerçekte nasıl olduklarını ortaya koyduğunu düşünüyordu.

2.

Bu romanı çocukken okumuştum. Beni ne kadar üzdüğünü ve uzun süre aklımdan çıkaramadığımı hatırlıyorum. Golding'in insana, çocukların doğasına bakışından bir an bile şüphe duymamıştım.

Yıllar sonra, kitabı tekrar okuduğumda bazı şeyler beni rahatsız etti. William Golding'in hayatını araştırdım. Zor bir hayatı olmuştu. Alkolikti, depresyona meyilliydi, öğrencilerine şiddet uyguluyordu. "Nazileri gayet iyi anlıyorum çünkü benim yapım da onlarınkine benziyor," diye itirafta bulunduğunu da okudum. Dolayısıyla artık *Sineklerin Tanrısı*'nı kısmen "kendi zavallı benliği"nden esinlenerek yazdığını düşünüyorum.[5]

Başka insanlar yazarın ilgisini çekmiyordu. Biyografisini kaleme alan kişi onun tanıdıklarının isimlerini doğru yazma çabasına bile girmediğini belirtmiş. "İnsan doğası," diyor Golding, "bence gerçek insanlarla tanışmaktan daha mühim bir mesele."[6]

Acaba bir biliminsanı gerçekten çocukların ıssız bir adaya düşmeleri halinde nasıl davranacaklarını araştırmış mıdır?

Bir denemede *Sineklerin Tanrısı*'nı modern bilimsel içgörülerle kıyasladım ve çocukların muhtemelen çok farklı davranacakları sonucunu elde ettim.[7] Denemeyi kaleme alırken biyolog Frans de Waal'ın, "Çocukların bu şekilde davranacaklarına dair en ufak bir kanıt yok," sözlerini alıntıladım.[8]

Bu denemem yayımlandığında birçok okur yazdıklarıma şüpheyle yaklaştı. Çocukların evde, okulda ya da yaz kamplarındaki davranışlarını konu alan araştırmaları incelemiştim. Bu araştırmalar çocukların ıssız bir adada *yalnız* kalmaları halinde gerçekten ne yapacakları konusunu ele almıyordu.

Gerçek *Sineklerin Tanrısı*'nı araştırmam ondan sonra başladı.

Bir üniversitenin, çocukların aylarca vahşi doğada tutulmalarına izin verme ihtimali ellili yıllarda bile çok düşüktü. Ama bir gemi kazası sonrasında böyle bir şey yaşanmış olabilir diye düşündüm.

İnternette gelişigüzel başlıklarla arama yapmaya başladım: "Kazazede çocuklar". "Gemi kazası geçiren çocuklar". "Gerçek *Sineklerin Tanrısı*". "Adadaki çocuklar" gibi. İlk sonuçlar 2008 yılında yayınlanan korkunç bir İngiliz *reality show*'uyla ilgiliydi, bu programda çocuklar birbirlerine karşı kışkırtılıyordu. Yaklaşık bir saat sonra karşılaştığım isimsiz bir blogda şunları okudum:

> *1977'de bir gün, altı erkek çocuk Tonga'dan balık tutmak üzere bir geziye çıktı. [...] Fırtınaya yakalanan çocukların teknesi ıssız bir adada karaya oturdu. Bu küçük takım ne yapacaktı? Asla birbirleriyle kavga etmemek için bir anlaşma yaptılar.*[9]

Kaynak belirtilmemişti. Birkaç saat araştırınca bu hikâyenin ünlü anarşist Colin Ward'un *The Child in the Country** (1988) kitabından alındığını öğrendim. Ward da bu hikâyeyi İtalyan siyasetçi Susanna Agnelli'nin uluslararası bir komisyona yazdığı rapordan almıştı.

* Ülkedeki Çocuk. (Ç.N.)

Ben de bu raporu araştırmaya başladım. Şansım yaver gitti, İngiltere'deki bir sahafta buldum, iki hafta sonra da elime geçti. Raporu incelerken 94. sayfada aradığımı buldum.

Altı genç bir adadaydılar. Yine aynı ifadeler, aynı detaylar vardı ve yine kaynak belirtilmemişti.[10]

Agnelli'yle iletişime geçip bu hikâyeyi nereden aldığını sorabilirdim ancak maalesef kadının 2009 yılında öldüğünü öğrendim. Gerçekten böyle bir olay yaşanmışsa 1977 yılına ait gazetelerde bulunması gerekirdi. Hatta gençler hâlâ hayatta olabilirlerdi. Arşivlerde çok aradım ama hiçbir şey bulamadım.

Bazen şansınız yaver gider. Bir gün gazete arşivlerini karıştırırken yanlış bir tarih girdim ve altmışlı yılların içine düştüm. Konu bu şekilde aydınlandı. Agnelli'nin raporundaki 1977 yılı daktilo hatasıydı. Avustralya gazetesi *The Age*'in 6 Ekim 1966 tarihli haberini buldum, manşet şöyleydi: "Tonga Kazazedeleri İçin Bir Pazar Gösterisi" Haber altı çocukla ilgiliydi, üç hafta önce Pasifik Okyanusu'nda, Tonga'nın güneyindeki Ata adasında bulunmuşlardı. Avustralyalı gemici Peter Warner onları bir yıl sonra kurtarmıştı. Onların macerasını duyurmak için bir televizyon kanalı bile çağrılmıştı.

Gazetede, "Çocukların hayatta kalma macerası şimdiden denizle ilgili en büyük klasik hikâyelerden biri olarak kabul ediliyor," yazıyordu.

Kafamda binlerce soru vardı. Çocuklar hâlâ hayatta olabilir miydi? Televizyon programını bulabilir miydim? Artık en azından kaptanın adını biliyordum: Peter Warner. Acaba hâlâ yaşıyor muydu? Dünyanın öbür ucundaki yaşlı bir adamın yaşayıp yaşamadığını nasıl öğrenebilirdim?

Kaptanın adını biraz daha araştırınca bir sürprizle daha karşılaştım. Avustralya'da küçük bir yerel gazete olan *Daily Mercury*'de "Denizciler 50 Yıllık Arkadaşlıklarını Kutluyor" başlıklı bir yazıya rastladım. Yazınının altında gülümseyen iki adamın küçük bir fotoğrafı vardı. Biri kolunu diğerinin omzuna atmıştı. Yazı şöyle başlıyordu:

> Lismore yakınlarında, Tullera'daki muz plantasyonlarının içinde sıra dışı bir şekilde arkadaş olan iki kişi oturuyor. [...] Gözlerinin içi gülüyor ve yaşlarından beklenmeyecek kadar enerjikler. Biri 83 yaşında ve zengin bir sanayicinin oğlu, diğeri ise 67 yaşında, doğanın çocuğu.[11]

İsimleri: Peter Warner ve Mano Totau. Nereden mi tanışıyorlar? Issız bir adadan!

3.

Bir eylül sabahı eşim Maartje'yle birlikte yola çıktık. Avustralya'nın doğu kıyısında bir araba kiraladık, arabayı sürerken gergindim. Gerginliğim trafiğin soldan işlemesinden kaynaklanıyordu (muhtemelen ehliyetimi beş sınavdan sonra alabilmiş olmamın da etkisi vardı). Ayrıca bunca zaman sonra nihayet olayın anahtar kişilerinden biriyle buluşacak olmamın heyecanı da üstümdeydi.

Yaklaşık üç saat sonra vardık. Hiçliğin ortasında bir yerdi. Google Haritalar'da yol görünmüyordu. Elli yıl önce altı çocuğu kurtaran kaptan Peter Warner işte orada, toprak yolun kenarındaki küçük evin önünde oturuyordu.

Onun hikâyesini anlatmadan önce Peter hakkında birkaç şey bilmeniz gerekiyor. Kendi hayatı da film olacak nitelikte. Peter Avustralya'nın en zengin ve güçlü adamlarından biri olan Arthur Warner'ın en küçük oğlu. Otuzlu yıllarda Arthur Warner Avustralya elektronik sanayisinde, radyo pazarına hâkim olan devasa bir imparatorluğun sahibidir.

Babasının izinden gitmesi beklenen Peter 17 yaşında evden kaçar. Denize açılır, macera meraklısıdır. O yaşlarda, "Doğayla mücadeleyi insanlarla savaşmaya tercih ediyordum," diye düşündüğünü anlatıyor.[12]

Sonraki yıllarda Peter'ın yedi denizde, Hong Kong'dan Stockholm'e, Pekin'den St. Petersburg'a gitmediği yer kalmamış. Beş yıl sonra geri döndüğünde babasına gururla İsveç gemici belgesini göstermiş. Bu başarısından hiç etkilenmeyen babası oğluna yararlı bir şeyler öğrenmesini öğütlemiş.

En kolay eğitimin ne olduğunu sormuş Peter.

Arthur, "Muhasebe," diye onu kandırmış.[13]

Peter beş yıl sonra akşam okulundan mezun olmuş. Her ne kadar babasının şirketinde çalışmaya başladıysa da aklı hâlâ denizlerdeymiş. Eline geçen her fırsatta Tasmanya'ya gidip kendi balıkçı teknelerinden biriyle denize açılıyormuş. 1966 yılında Tonga Kralı'nın huzuruna çıkmış. Peter kralın yetki alanında olan sularda ıstakoz avlamak istiyormuş ancak majesteleri IV. Taufa'ahau Tupou buna hiç yanaşmıyormuş.

Peter hayal kırıklığı içinde Tasmanya'ya geri dönmüş. Kraliyet sularının dışından geçerek bir şeyler yakalama umuduyla yolu uzatıyormuş. Ve masmavi okyanusun ortasındaki o küçücük adayı o zaman görmüş.

Peter adı "Ata" olan bu adaya yıllardır hiçbir geminin uğramadığını biliyormuş. Yüz yıl önce burada insanlar yaşarmış ama 1863'te kasvetli bir günde ufukta bir köle gemisi belirmiş ve tüm ada halkını kaçırmış. O tarihten beri de Ata'da yaşam yokmuş, lanetli kabul edilmiş ve unutulmuş.

Ancak Peter o gün adada tuhaf bir şeyler olduğunu fark etmiş. Dürbünüyle baktığında önce yeşil bölgelerin yanmış olduğunu görmüş. Tropik bölgelerde böylesine yangınların görülmediğini biliyormuş, o yüzden adaya gidip bakmaya karar vermiş. Adanın batısına geldiğinde geminin güvertesinden bir ses duymuş.

Adamlarından biri, "Birisinin bağırdığını duydum," demiş.

Peter, "Saçmalama, kuşların çığlığıdır," demiş.

Tam o anda dürbününden saçları omuzlarına düşen, çıplak bir çocuk görmüş. Bu vahşi yaratık kayaların üstünden denize atlamış. Onu bağırıp çağıran başka çocuklar takip etmiş.

Peter adamlarına silahlarını hazırlamalarını söylemiş. Polinezya'da ağır suçluları böyle ıssız adalara terk ettikleri aklına gelmiş.

O sırada ilk çocuk yüzerek gemiye yanaşmış. "Adım Stephen," diye bağırmış mükemmel bir İngilizceyle, "altı kişiyiz ve 15 aydır burada olduğumuzu düşünüyoruz."

Peter önce inanmamış. Gemiye çıkan çocuklar Tonga'nın başkenti Nuku'alofa'da bir yatılı okulda öğrenci olduklarını, okulda yemeklerin kötü olduğunu anlatmışlar. Bir gün kiraladıkları sandalla denize açılmışlar ve fırtınaya yakalanmışlar.

Peter bu hikâyeye inanmamış. Telsiz yardımıyla Nuku'alofa'yla iletişime geçmiş. "Yanımda altı çocuk var," demiş, "isimlerini versem, gerçekten o okulun öğrencileri olup olmadıklarını kontrol ettirebilir misiniz?"

"Beklemede kalın," diye cevap vermişler.

İki dakika geçtikten sonra cevap gelmiş. (Peter bize o ânı anlatırken gözleri doldu.)

"Telsizin karşı tarafındaki adam duygusallaştı, 'Onları buldunuz mu?' diye sordu. 'Çocuklardan ümidi kesmiştik, hatta cenaze törenlerini bile yaptık, demek siz onları buldunuz!'"

Peter'a *Sineklerin Tanrısı* kitabını okuyup okumadığını sordum.

"Evet, okudum," dedi, "ama bu hikâye ondan çok farklı."

4.

O günleri takip eden aylar içinde Ata adasında tam olarak neler yaşandığını hayal etmeye çalıştım. Neredeyse doksan yaşına gelmiş olan Peter'ın hafızası gayet iyiydi. Hatırladıklarını başka kaynaklarla karşılaştırdığımda hepsinin doğru olduğunu fark ettim.[14]

En önemli kaynak Peter'ın yaşadığı yerden birkaç saatlik mesafedeydi. O dönemde 15 yaşında olan Mano Totau şimdi altmışlarındaydı ve kaptanın hâlâ can yoldaşıydı. Peter'la yaptığımız görüşmeden birkaç gün sonra eşimle beni Brisbane'in kuzeyindeki Deception Bay'deki dağınık garajında samimiyetle karşıladı.

Mano bize gerçek *Sineklerin Tanrısı* macerasının Haziran 1965'te yaşandığını anlattı.

Maceranın ana karakterleri Nuku'alofa'daki katı Anglikan St. Andrew yatılı okulundan altı öğrenciydi. En büyüğü 16 yaşında, en küçüğü 13 yaşındaydı. Ortak noktaları hepsinin canının çok sıkılıyor olmasıydı. Gençlerin aklı sınavlardan çok maceradaydı, okul yerine denizde olmak istiyorlardı.

Denize açılma fikri de böyle şekillenmişti. Çocuklar bin kilometre ötedeki Fiji'ye hatta Yeni Zelanda'ya gitmeyi düşünüyorlardı. Mano, "Okuldaki birçok çocuğun bundan haberi vardı," dedi, "ama şaka yaptığımızı sanıyorlardı."

Çocukların tek sorunu teknelerinin olmayışıydı. Bu yüzden hiçbirinin sevmediği balıkçı Taniela Uhila'nın teknesini "ödünç" almaya karar verdiler.

Yolculuğa hazırlanmak için fazla zaman harcamadılar. Yanlarına birkaç torba muz, birkaç hindistancevizi ve bir küçük ocak aldılar. Kimsenin aklına değil pusula, deniz haritası almak bile gelmedi. Deneyimli denizciler de değillerdi. Sadece aralarında en küçük olan David tekne kullanmayı biliyordu, daha sonra, "Beni bu nedenle yanlarına aldılar," diye anlatacaktı.[15]

Yolculuk iyi başlamıştı.

Hiç kimse akşam üzeri limandan ayrılan küçük tekneyi fark etmedi. Hava açıktı. Sakin denizin üstünde hafif bir esinti hissediliyordu.

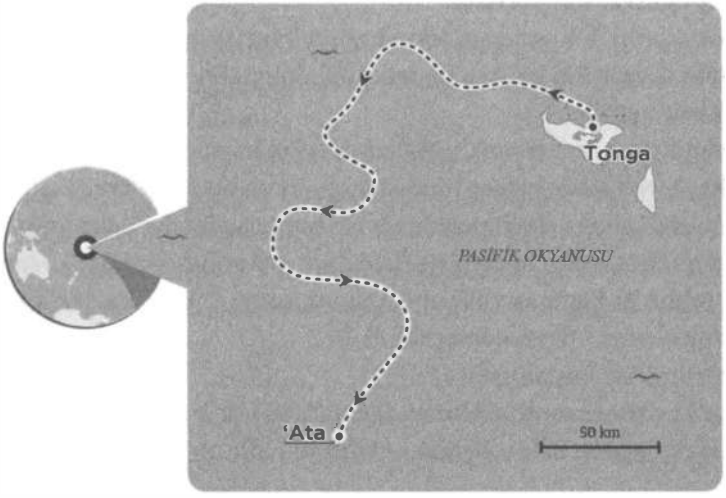
Ancak ilk akşam çocuklar büyük bir hataya düşerek uykuya daldılar. Birkaç saat sonra suyun üstlerine vurmasıyla uyandılar. Hava kararmıştı. Etrafta sadece köpüren dalgalar görünüyordu. Yelkenleri açtılar ama kuvvetli rüzgâr yelkenleri parçaladı, ardından dümen kırıldı. En büyükleri olan Sione, "Eve döndüğümüzde Bay Taniela'ya teknesinin de kendisi gibi yaşlı ve aksi olduğunu söyleyelim," diye espri yaptı.[16]

Onu takip eden günlerde pek gülünecek bir şey kalmamıştı. "Altı gün boyunca sürüklendik," dedi Mano. "Aç ve susuz." Çocuklar balık yakalamaya çalışmışlardı. Kestikleri hindistancevizleriyle yağmur suyu biriktirmişler ve bunu adil bir şekilde herkese sabah

bir yudum, akşam bir yudum olarak paylaştırmışlardı. Sione küçük ocakta deniz suyu kaynatmaya çalışmış, ocak devrilmiş ve bacağında büyük bir yanık izi bırakmıştı.

Sekizinci gün bir mucize olmuş, ufukta kara görünmüştü. Küçük bir adaydı. Beyaz kumsalları olan tropik bir ada değildi, okyanusun içinden 350 metre yükselen devasa bir kayaydı.

Okyanusta sekiz gün sürüklenme
Altı gencin Ata adasına yolculuğu

Ata'da bugün bile kimse yaşamıyor. Birkaç yıl önce kaba bir İspanyol girişimci adada yaşamanın zorluğunu keşfetmiş. Tuhaf istekleri olan zenginlere "gemi kazası deneyimi" yaşatmak için bu ıssız adanın uygun olup olmadığına bakmaya gelmiş. Sadece dokuz gün dayanabilmiş. Bir gazeteci, şirketin bu adayı kullanıp kullanmayacağını sorunca girişimci, "Kesinlikle hayır, bu ada çok zorlu," diye cevap vermiş.[17]

Çocukların deneyimleri ise çok daha farklıydı. Kaptan Peter hatıra defterine, "Biz adaya gelene kadar çocuklar burada bostan

yapmış, su toplamak için ağaç gövdelerini oymuş, küçük bir komün oluşturmuşlardı, spor yapmak için farklı ağırlıklar yapmışlar, badminton sahası, tavuk kümesleri kurmuşlardı ve sönmesine izin vermedikleri bir ateşleri vardı," diye yazmıştı.[18]

Daha sonra mühendis olan Stephen iki tahta parçasıyla büyük uğraşlar sonucunda ateş yakmayı başarmıştı. *Sineklerin Tanrısı*'nda çocuklar ateş konusunda kavgaya tutuşur, ancak gerçek *Sineklerin Tanrısı*'nda çocuklar bu ateşin neredeyse bir yıl boyunca yanmasını sağlamışlar.

İkişerli olarak çalışmaya başlamış ve bir şema hazırlamışlardı. İkisi bostanda çalışıyor, ikisi yemek pişiriyor, diğer ikisi de gözetleme görevini yerine getiriyordu. Bazen aralarında tartışma çıkıyor ama böyle anlarda bir süreliğine birbirlerinden ayrılıyorlardı. Sakinleşinceye kadar biri adanın bir ucuna, diğeri başka ucuna gidiyordu. "Yaklaşık dört saat sonra tartışanları bir araya getiriyorduk," diye anlattı Mano. "'Tamam, şimdi birbirinizden özür dileyin,' diyorduk, bu şekilde birbirimizle arkadaş kalmayı başardık."[19]

Çocuklar her güne şarkı ve duayla başlıyor ve günü yine o şekilde bitiriyorlarmış. Gençlerden biri olan Kolo parçalanmış teknenin tahtalarını, iki yarım hindistancevizi kabuğu ve altı tel kullanarak bir tür gitar yapmış. Peter o gitarı hâlâ saklıyor. Kolo'nun gitarı çocukların cesaretlerini kaybetmemelerini sağlamış.

Bu cesarete ihtiyaçları vardı. Yaz aylarında neredeyse hiç yağmur yağmıyor, susuzluktan deliriyorlardı. Çocuklar adadan ayrılmak için bir sal yapmışlar ama dalgalar onu da parçalamıştı.[20] Bir keresinde kuvvetli bir fırtınada büyük bir ağaç kaldıkları kulübenin üstüne düşmüştü.

Bir başka gün de her şey ters gitmişti. Ayağı kayan Stephen uçurumdan düşerek bacağını kırmıştı. Çocuklar dikkatle aşağı inip onu yukarı çıkarmışlardı. Stephen'ın bacağını ağaç dalları ve yapraklarıyla sardılar. Sione, "Dert etme," dedi, "biz senin işlerini yaparız, sen burada Kral Taufa'ahau Tupou gibi yat, dinlen!"[21]

Çocuklar 11 Eylül 1966 Pazar günü kurtarıldılar.

O anda hepsinin durumu çok iyiydi. Daha sonra Doktor Posesi

Fonua çocukları muayene etmiş ve hepsinin kaslı bedenlerine ve Stephen'ın gayet iyi kaynamış kemiğine hayret etmişti.

Ama macera henüz bitmemişti. Nuku'alofa'ya geldiklerinde limanda polis onları bekliyordu. Polislerin bir buçuk yıldır kayıp olan çocukları görünce mutlu olmaları beklenirdi ancak Peter'ın teknesine geçip hepsini kelepçelediler ve hapishaneye götürdüler. Çünkü 15 ay önce Bay Taniela Uhila'nın teknesini "ödünç" almışlardı ve tekne sahibi hâlâ onlara kızgındı.

Neyse ki Peter bir plan yapmıştı. Bu tekne kazasının müthiş bir Hollywood senaryosu olabileceğini düşünüyordu. Issız bir adaya düşmüş altı çocuğun hikâyesi yıllar boyunca kulaktan kulağa anlatılacaktı. Peter'ın televizyon dünyasından tanıdıkları vardı. Babasının şirketinde muhasebecilik yaptığı için filmin telif haklarıyla o ilgilendi.[22]

Peter ne yapması gerektiğini biliyordu. Tonga'dan Sydney'deki Channel 7 müdürünü aradı. "Avustralya hakları sizin olsun, bana dünya haklarını verin," dedi. "Bu şekilde çocukları hapishaneden kurtarıp film ekibiyle adaya geri götürelim." Sonra Bay Uhila'ya eski teknesi için 150 pound ödedi ve çocukları filmde oynamaları koşuluyla hapisten çıkardı.

Birkaç gün sonra Channel 7 ekibi haftada bir kalkan eski DC-3 uçağıyla Tonga'ya geldi. Peter bize gülerek, "Uçaktan sivri burunlu ayakkabıları ve şehirli kıyafetleriyle üç televizyoncu indi," diye anlattı.

Topluluk altı gençle birlikte Ata'ya vardığında televizyon ekibi geminin korkuluklarında kusuyormuş. Daha da kötüsü, yüzme bilmiyorlarmış. Peter, "Dert etmeyin," demiş, "çocuklar sizi kurtarır."

Kaptan mideleri bulanan televizyoncuları kayıkla kıyıya ulaştırmış. "Burada iniyorsunuz."

Üzerinden elli sene geçmiş olmasına rağmen Peter bize o günleri anlatırken gözleri yine yaşardı ama bu defa gülmekten. "Televizyoncuları kayıktan aşağı attığım anda hepsi suyun dibine inmeye başladı. Gençler de arkalarından suya atlayıp hepsini teker teker kıyıya çıkardı."

Sonra uçuruma tırmanmaları gerekiyordu, günün geri kalanında da bununla uğraştılar. Yukarıya ulaştıklarında televizyon ekibi perişandı. Ata hakkındaki belgesel başarılı olmadı, kötü çekilmişti ve 16 milimetrelik filmin çoğu kayıptı. Geriye otuz dakika kalmıştı. "Daha doğrusu yirmi dakika film ve on dakika reklam."

Channel 7 belgeselini duyduğumda onu bulabilir miyim diye düşünmeye başladım. Peter'da yoktu. Hollanda Tarih Araştırma Enstitüsü'yle iletişime geçtim, eski programları bulmak ve onları izlenebilir hale getirmekte uzmanlardı. Ancak tüm aramalara rağmen film bulunamadı. Neyse ki Peter beni çocuklarla 2006 yılında görüşen başka bir film yapımcısı Steve Bowman'la tanıştırdı.

Altı gencin macerasının hâlâ meşhur olmaması Steve'i hayal kırıklığına uğratmıştı. Hazırladığı belgesel, dağıtımcının iflas etmesi nedeniyle yayınlanamamıştı. Çocuklarla yaptığı ilk görüşme kayıtlarını benimle paylaşma inceliğini gösterdi. Bu sayede gemi kazasının en büyük üyesi Sione'la tanışabildim, hatta daha da önemlisi, bana Channel 7'nin 16 milimetrelik belgeselinin tek orijinal kopyasının elinde olduğunu söyledi.

"İzleyebilir miyim?"

"Elbette," dedi Steve.

Aylarca Tonga'daki altı çocuk hakkında belli belirsiz bir blogda okuduklarımdan sonra nihayet bilgisayarımdan 1966 yılına ait görüntüleri izliyordum. "Ben Sione Fataua," diye başlıyordu. "St. Andrew's Lisesi'nden beş sınıf arkadaşımla birlikte kendimizi Haziran 1965'te bu adada bulduk."

Çocukların Tonga'da aileleriyle buluşma ânındaki sevinç müthişti. Ha'afeva Adası'nın neredeyse bütün sakinleri, yaklaşık dokuz yüz kişi kıyıda onları bekliyordu. 1966 yılında çekilen belgeselinde, "Eğlencenin biri bitiyor biri başlıyor," deniliyordu.

Peter kahraman ilan edilmiş. Kısa süre sonra Kral IV. Taufa'ahau Tupou kaptanın yeniden huzuruna gelmesini istemiş. Kral, "Altı vatandaşımın hayatını kurtardığın için sana minnettarım," demiş, "benim senin için yapabileceğim bir şey var mı?"

Kaptanın fazla uzun düşünmesi gerekmemiş. "Elbette var! Sizin sularınızda ıstakoz avlamak ve burada bir şirket kurmak isterim."

Kral kaptana izin vermiş. Peter Avustralya'ya geri dönmüş, babasının şirketindeki işinden ayrılarak yeni bir tekne yaptırmış, sonra altı genci çağırmış ve onlara dünyayı gezme imkânı sunmuş. Sione, Stephen, Kolo, David, Luke ve Mano, Peter'ın yeni balıkçı teknesinin mürettebatı olmuşlar. Teknenin adı mı? *Ata*.

5.

İşte gerçek *Sineklerin Tanrısı*.

Yürekleri ısıtan bir hikâye. Hikâyenin şarkı sözlerine ilham kaynağı olması, romanlara konu edilmesi, gişe rekoru kıran tiyatro oyunlarının senaryolarında kendine yer bulması beklenirken bilinmeyen bir hikâye olarak kalmış. William Golding'in kitabı hâlâ okunurken Ata adasındaki gençler anonim kalmışlar. Televizyon tarihçileri Golding'i en popüler program türü olan "*reality* TV"nin manevi babası olarak görüyor.

Big Brother'dan *Temptation Island*'a kadar bu tür programlar insanların özgür bırakıldıklarında canavarlaştıklarını varsayıyor. *Survivor* programının yaratıcılarından biri, "*Sineklerin Tanrısı*'nı defalarca okudum," demiş, "ilk defa 12 yaşındayken okumuştum, sonra yirmi, sonra otuz yaşındayken ve bu programı yapmaya başladığımızda tekrar okudum."[23]

Bu türün anası MTV'nin *The Real World* programıdır. 1992 yılından beri her bölüm katılımcılardan birinin, "İzleyeceğiniz programda yedi yabancının gerçek öyküsü anlatılmaktadır, [...] insanlar birbirlerine iyi davranmayı bırakıp gerçek yüzleri ortaya çıktığında neler oluyor görün," sözleriyle başlıyor.

Yalanlar, entrikalar, tehditler her defasında "tüm gerçekliğiyle" gösteriliyor. Ancak bu tür prodüksiyonları yakından inceleyenler, insanların içindeki kötülüğü dışarı çıkarmak için ne kadar çok hile-

ye başvurulduğunu görünce şaşkına dönecektir. Katılımcılara yalan söyleniyor, sarhoş ediliyor ve birbirlerine kırdırılıyorlar.

Amerikan *reality* programı *Kid Nation*'da kırk çocuk birbirleriyle kavga etmeleri beklenerek terk edilmiş bir şehre yerleştiriliyor. Katılımcılardan biri daha sonra, "Birbirimizle anlaştığımızı görmekten hoşlanmıyorlardı," diye anlatmış, "bizi birbirimize düşürmek için hep yeni bir şeyler düşünmek zorunda kalıyorlardı."[24]

Bunun ne önemi var? İzleyenler nasıl olsa bunun bir eğlence programı olduğunun farkındalar, diye düşünebilirsiniz.

Ancak hikâyeler nadiren sadece hikâye olarak kalır, genellikle nosebo görevi görürler. Psikolog Bryan Gibson'ın yaptığı yeni bir araştırmaya göre *Sineklerin Tanrısı* tarzı televizyon programları izleyenleri saldırganlaştırıyor.[25] Şiddet görüntüleri izleyen çocukların daha sonraki yaşamlarında şiddetle olan bağlantısı, asbest ile kanser arasındaki ya da kalsiyum alımıyla kemik kütlesi arasındaki bağlantıdan daha güçlü.[26]

Alaycı hikâyeler dünyaya bakışımızı daha çok etkiler. Britanyalı araştırmacılar daha fazla *reality show* izleyen kızların hayatta başarılı olmak için kabalığın ve yalan söylemenin gerekli olduğunu düşündüklerini ortaya çıkarmış.[27] Medya bilimci George Gerbner, "Bir kültürün hikâyelerini anlatan kişi insan davranışına hâkim olur," diyor.[28]

Kısacası artık başka bir hikâyenin zamanı geldi.

Gerçek *Sineklerin Tanrısı* arkadaşlığın, sadakatin hikâyesi; birbirimize güvendiğimizde nelerin üstesinden gelebileceğimizin anlatıldığı gerçek bir hikâye. Elbette bu tek bir örnek ama milyonlarca çocuğa *Sineklerin Tanrısı* kitabını okutuyorsak onlara bir de ıssız adada kalan çocukların gerçekten neler yaşadıklarını anlatmalıyız. Tonga'daki St. Andrew's Lisesi'nin sosyal bilimler öğretmeni, "Derslerimde bu çocukların hayatta kalma hikâyesini örnek olarak sık sık anlatıyorum," diyor, "öğrencilerim bu hikâyeye bayılıyorlar."[29]

Ya Peter ile Mano? Onlar görüşmeye devam etmişler. Bugün Lismore yakınlarındaki Tullera muz plantasyonlarına giderseniz

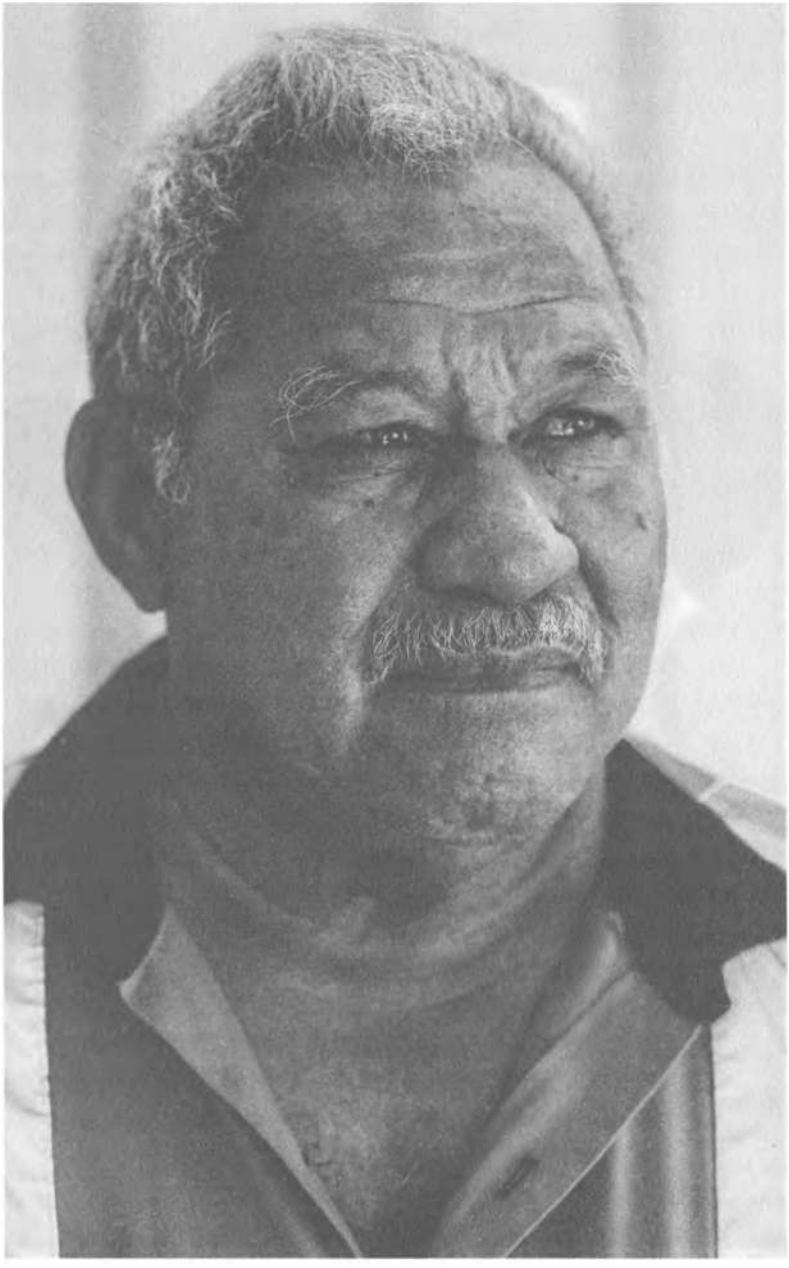
onlara rastlayabilirsiniz. Güler yüzlü iki yaşlı adam, elleri birbirlerinin omzunda. Biri büyük bir sanayicinin oğlu, diğeri daha mütevazı bir aileden geliyor ama ömürlük bir dostluğa sahipler.

Eşim, Peter'ın fotoğraflarını çektikten sonra kaptan yerinden kalkıp dolapta bir şeyler aramaya başladı. Ardından elime bir tomar kâğıt tutuşturdu; çocukları ve torunları için hatıralarını kaleme almıştı.

İlk cümlesini okudum. "Hayat bana," diye başlıyordu, "her zaman insanların içindeki iyiliği ve olumlu yönleri aramak zorunda olduğumuz da dahil olmak üzere çok şey öğretti."

Peter Warner, Eylül 2017. Fotoğraf©Maartje ter Horst.

Mano Totau, Eylül 2017. Fotoğraf ©Maartje ter Horst.

1. KISIM

DOĞA DURUMU

İnsanlar her an her yerde birbirlerine o kadar benziyor ki tarih bize artık yeni bir şey öğretmiyor. Tarihin en önemli görevi insan doğasının sabit ve evrensel ilkelerini keşfetmektir.

David Hume (1711-1776)

Ata adasındaki gençlerin insanın içini ısıtan hikâyesi bir istisna mı yoksa daha büyük bir şeyin sembolü mü? Tek başına bir anekdot mu yoksa insan doğasının çarpıcı bir örneği mi?

Kısacası insanlar iyiliğe mi yoksa kötülüğe mi daha yatkınlar?

Yüzyıllar önce de büyük felsefeciler bu soruyu soruyordu. 1651'de yayımlanan kitabıyla bomba etkisi yaratan İngiliz filozof Thomas Hobbes'u (1588-1679) ele alalım. Kitabı yüzünden suçlandı, iftiraya uğradı, kınandı ancak adını hâlâ biliyoruz ama onu suçlayan bağnazları unuttuk. *Batı Felsefesi Tarihi*, Hobbes'un *Leviathan* adlı kitabını "bugüne kadar yazılmış en önemli siyasal felsefe eseri" olarak tanımlıyor.

Ya da Fransız filozof Jean-Jacques Rousseau'ya (1712-1778) bakalım. Yazdığı her kitapla başı daha büyük derde girmiştir. Suçlanmış, kitapları yakılmış hatta hakkında yakalama emri çıkartılmıştır. Bu örnekte de aynı şeyi görüyoruz; ona saldıran geri kafalıları unuttuğumuz halde Rousseau'nun adı bugün hâlâ yaşıyor.

Onlar birbirleriyle hiç karşılaşmadılar. Rousseau doğduğunda Hobbes öleli 33 yıl olmuştu. Buna rağmen hep boks ringine konuyorlar. Bir köşede insanın yaradılıştan kötü olduğuna inanan karamsar Hobbes'u görüyoruz. Hayvani güdülerimizden kurtulabil-

memizin tek yolunun medeniyetten geçtiğini söylüyor. Diğer köşede ise derinlerde bir yerde iyi olduğumuzu ve tam tersine, medeniyetin bizi mahvettiğini düşünen Rousseau duruyor.

Adlarını bugüne kadar duymamış olsanız bile bu iki dev düşünürün savunduğu karşıt görüşler farklı yaklaşımlarımızın temelini oluşturuyor. Bu iki yaklaşımdan daha önemli sonuçlar doğuran bir tartışma konusu düşünemiyorum. Yatılı okul mu, sanat okulu mu? Daha sert cezalandırma yöntemleri mi yoksa sosyal hizmetlerin güçlendirilmesi mi? Kendine güvenen CEO'lardan yöneticilere, eski usul evine ekmek getiren erkeklerden göğsünde bebek taşıyan babalara kadar aklınıza gelebilecek tüm tartışmalar ya Thomas Hobbes'un ya da Jean-Jacques Rousseau'nun fikirlerine dayanıyor.

Thomas Hobbes'la başlayayım. Kendimizi iyi tanımak istiyorsak atalarımızın nasıl yaşadıklarını bilmemiz gerektiğini söyleyen ilk filozoflardan biriydi. 50.000 sene geriye gidebildiğimizi düşünün. Avcı-toplayıcı olarak yaşarken birbirimizle ilişkilerimiz nasıldı? Egemenlerin, yasaların, polislerin, hapishanelerin olmadığı zamanlarda birbirimize nasıl davranıyorduk?

Bu konuda Hobbes'un bazı tahminleri var. "Kendini oku," diye yazıyor, "duygularını ve korkularını incele, sonra da benzer durumda olan diğer insanların düşünce ve tutkularının nasıl olacağını tahmin et."[1]

Hobbes kendini okumuş ve kapkara bir tanıya ulaşmış.

Eskiden özgürdük, diye yazıyor. İstediğimiz her şeyi yapabiliyorduk ama sonuçları korkunç olabiliyordu. Doğa durumunda insanın hayatı onun ifadesiyle "yalnız, yoksul, pis, acımasız ve kısa."[2] Hobbes'a göre bunun nedeni kesinlikle insanın korkudan beslenmesi; karşıdakine ve ölüme duyulan korkudan. Güven duymaya ihtiyacımız var ve "ölene kadar da ısrarla, huzursuz bir özlem içinde daha fazla güce sahip olmak" istiyoruz.[3]

Hobbes'a göre sonuçta herkes birbiriyle savaş halinde.[4] *Bellum omnium in omnes.*

Ama korkmayın, diye devam ediyor Hobbes, anarşi bastırılır ve huzur tesis edilir. Peki, bunun koşulu ne? Özgürlüğümüzden vazgeçmemiz, ruhumuzu ve benliğimizi mutlak hâkime teslim etmemiz mi? Hobbes ona İncil'deki deniz canavarı Leviathan adını vermiş.

Hobbes'un düşünce tarzı patronlar, diktatörler, bakanlar ve generaller tarafından binlerce hatta milyonlarca kere tekrarlanacak bir argümanın felsefi temelini yerleştirmiş oluyor:

"Bize güç verin yoksa kötü olur."

Neredeyse yüz yıl sonra adı sanı duyulmamış müzisyen Jean-Jacques Rousseau, bir bakanın metresi hakkında yaptığı şaka nedeniyle hapiste olan arkadaşı zavallı filozof Denis Diderot'yu ziyaret etmek için yürüyerek Paris dışındaki Vincennes hapishanesine gidiyormuş.

İşte ne olduysa o sırada olmuş. Dinlenmek üzere bir ağacın gölgesinde otururken gözü elindeki *Mercure de France* dergisinde hayatını değiştirecek olan ilana kaymış. Dijon Akademisi'nin açtığı bir deneme yarışmasının ilanıymış ve aşağıdaki soruya cevap verecek katılımcılar aranıyormuş:

> Bilim ve sanatın iyileşmesi ahlakın yükselişine katkıda bulunmuş mudur?

Rousseau bu sorunun cevabını biliyormuş. Hissettiklerini daha sonra, "İlanı okurken kalp atışlarım hızlandı, başka bir dünya gördüm ve başka bir insan oldum," diye açıklamıştır.[5] O anda medeniyetin aslında bir nimet olmadığının hatta bir tür zehir olduğunun farkına varmış. Tam da suçsuz arkadaşını hapishanede ziyarete giderken "insanın özünde iyi olduğunu ancak bu tür kurumların insanı kötüleştirdiğini" düşünmüş.[6]

Rousseau bu yarışmada birinci olmuş.

Onu takip eden yıllar içinde döneminin en önemli filozoflarından biri haline geldi. Ve bana kalırsa yazdıklarını okumak insanın bugün bile ufkunu açıyor ve zevk veriyor. Rousseau sadece büyük

bir düşünür değil, aynı zamanda güçlü bir kalemdi. Özel mülkiyet hakkında yazdığı şu satırlara bakın:

> Bir toprak parçasının etrafını çevirip, "Burası benim," diyen ilk adam etrafında kendisine inanacak saf insanlar bulduğunda sivil toplumun temellerini atmış demektir. O zaman bir kişi ayağa kalkıp, "Dikkat edin, bu dolandırıcıya inanmayın; dünyanın bütün meyvelerinin hepimizin olduğunu ve dünyanın kimseye ait olmadığını unuttuğunuzda günlerimiz sayılıdır," demiş olsaydı insanlığı ne çok felaketten ve savaştan kurtarmış olurdu.[7]

Rousseau'ya göre sivil toplumun oluşumuyla her şey ters gitmeye başladı. Tarım, kentler ve devlet bizi kaos ve anarşiden korumadı, tam tersine köleleştirdi ve lanetledi. Yazının ve matbaanın icadı her şeyi daha da kötüleştirdi. Rousseau'ya göre, "Kitap basımının başlamasıyla [...] Hobbes'un tehlikeli fikirleri günümüze kadar ulaştı."[8]

Eskiden her şeyin daha iyi olduğunu söyleyen Rousseau'ya göre "doğa durumunda" (kralların ve bürokratların olmadığı dönemde) daha merhametliydik, artık sinik bencillere dönüştük. Eskiden güçlü ve sağlıklıydık şimdiyse güçsüz ve tembeliz. Ona göre medeniyet kocaman bir yanlış ve özgürlüğümüzü harcamamalıydık.

Rousseau'nun düşünce tarzı anarşistler, haydutlar, isyancılar tarafından binlerce hatta milyonlarca kere tekrarlanacak bir argümanın felsefi temelini yerleştirmiş oluyor:

"Bize özgürlük verin yoksa kötü olur."

İşte üç yüzyıl sonra bu noktadayız.

Siyaset, eğitim ve dünya görüşümüzü bu iki filozoftan daha çok etkileyen bir filozof göstermek kolay değil. Ekonomi bilimi Hobbes'un rasyonel ve bencil insan doğası nosyonu üzerine kurulmuştur. Rousseau'nun fikirleri ise çocukların olabildiğince özgür olmaları gerektiğini savunarak –18. yüzyılda oldukça devrimci bir yaklaşım– pedagoji alanında çok etkilidir.

Hobbes ile Rousseau muhafazakârlar ile ilericilerin, gerçekçiler

ile idealistlerin atalarıdır. Bir idealist daha fazla özgürlüğü ve eşitliği savunduğunda Rousseau ona onaylayarak bakar, bir başkası kötümser bir yaklaşımla bunların daha fazla şiddete yol açacağını söylediğinde ise Hobbes başını sallayarak onu onaylar.

Bu filozofların eserlerini okuyup anlamak kolay iş değildir. Özellikle Roussau'yu çeşitli şekillerde yorumlamak mümkün olabilir. Ama bugün iki filozofun zıt düştüğü konuları derinlemesine inceleyebiliyoruz. Hobbes ve Rousseau rahat koltuklarında otururak çeşitli teoriler ortaya attılar. Oysa bizim elimizde on yılların bilimsel kanıtları var.

Kitabın bu bölümünde hangi felsefecinin haklı olduğunu ortaya çıkarmaya çalışacağım. Doğal yaşamın çok geride kaldığına memnun olmalı mıyız? Yoksa bir zamanlar vahşi ama asil miydik?

Bundan daha hayati başka bir soru düşünemiyorum.

3. BÖLÜM

HOMO PUPPY'NİN YÜKSELİŞİ

1.

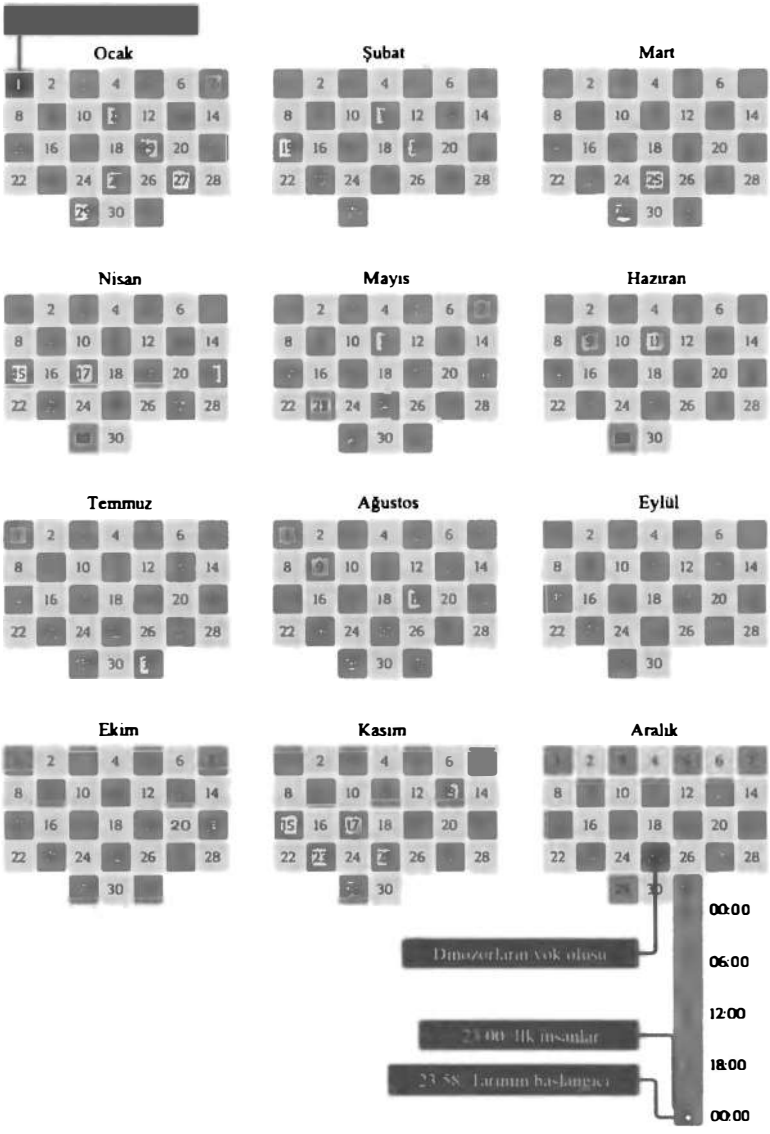
İnsan türü olarak öncelikle ne kadar genç olduğumuzu bilmemiz gerekiyor. Bir tür olarak oldukça yeniyiz. Fikir vermesi açısından şöyle açıklayabilirim: Dünyadaki tüm yaşamın dört milyar yıl değil de bir yıldır var olduğunu düşünün. O zaman ekim ayının ortasında ortalıkta sadece bakteriler olurdu. Hayat ancak kasımda dallar, yapraklar, ayaklar ve kemikler gibi bildiğimiz haliyle ortaya çıkmış olurdu.

Peki, ya insan? 31 Aralık akşamı saat 23.00 civarında sahneye çıkıp bir saat kadar avcı-toplayıcı olarak dolaştıktan sonra 23.58'de de tarımı keşfederdi. Gece yarısına altmış saniye kala piramitler, kaleler, şövalyeler, leydiler, buharlı makineler ve uçaklar, kısacası "tarih" dediğimiz şey ortaya çıkardı.

Göz açıp kapayıncaya kadar *Homo sapiens* buz gibi tundralardan kızgın çöllere kadar dünyayı fethetti. Dünyayı bırakıp Ay'a ayak basan ilk tür de biz olduk.

Dünya üstündeki hayatın tarihi (Dört milyar yıl)

Bir takvim yılında gösteriliyor

Peki, neden biz? İlk astronot neden bir muz, bir inek ya da bir şempanze değildi?

Bunların saçma sorular olduğunu düşünmeyin. Genetik olarak muzla yüzde 60, inekle yüzde 80, şempanzeyle yüzde 99 aynıyız. Neden bütün fark son yüzde birde oluşuyor? İneğin bizden süt sağması yerine bizim ondan süt sağmamız ya da şempanzeleri kafese kapatmamız o kadar da doğal karşılanacak bir durum değil.

Ayrıcalıklı konumumuzu uzun süre Tanrı'nın planı olarak kabul ettik. Biz tüm canlılardan daha akıllı, daha iyi ve daha üstün yaratıklardık. Tanrı'nın mükemmel bir yaratısıydık.

Uzaylıların on milyon yıl önce (30 Aralık'ta) dünyayı ziyaret ettiğini varsayalım. *Homo sapiens*'in yükselişini öngörebilirler miydi? Bu imkânsız. *Homo* henüz yoktu, dünya kelimenin tam anlamıyla bir maymunlar gezegeniydi. Şehir inşa etmek, kitap yazmak, roket fırlatmak gibi meşguliyetlerimiz henüz yoktu.

Rahatsız edici olan gerçek şu: Kendini bu kadar özel hisseden bizler evrim adı verilen kör bir sürecin ürünleriyiz. Primat adı verilen tüylü, gürültülü hayvanlar familyasının üyeleriyiz. Hatta gece yarısına on kalaya kadar, sonradan gizemli bir şekilde ortadan kaybolacak diğer insangillerle birlikteydik.

Evrim teorisiyle tanıştığımda 19 yaşındaydım, iPod'dan Charles Darwin konulu dersi dinliyordum. Bir hafta boyunca kendimi hüzünlü hissettiğimi hatırlıyorum. Elbette bu İngiliz biliminsanı hakkında bir şeyler biliyordum. Hıristiyan okulunda okuyordum ve biyoloji öğretmeni evrimi muğlak bir teori, *quad non** olarak anlatmıştı.

Hayatın evrimi için gereken temel malzemeler şunlardı:

- Bolca cefa.
- Bolca mücadele.
- Bolca zaman.

* (Lat.) Doğru olmayan, ispata gerek duyulan. (Ç.N.)

Ya da daha anlaşılır bir şekilde özetlemem gerekirse: Hayvanlar besleyebileceklerinden daha fazla yavruluyor. Çevreye daha uyumlu (mesela kalın tüylü ya da kendini daha kolay kamufle eden) canlıların hayatta kalma, yani ileride üreme şansları daha fazla oluyor. Trilyonlarca canlının hayatta kalma yarışında yok olduğunu gözünüzün önüne getirin. Bu yarış yeterince uzun sürdüğünde –mesela dört milyar yıl– anne baba ve yavruları arasındaki küçük farklılıklar büyüyerek çok farklı kollara sahip soyağacına dönüşür.

İşte bu kadar basit ama zekice.

Darwin her ne kadar gençliğinde rahip olmayı düşünmüş olsa da biyolog olduğunda Tanrı'ya inancını kaybetmiş. Doğanın zalimliğini İncil'deki yaratılış hikâyesiyle bağdaştıramamış. Darwin, canlı bir tırtılın içine yumurtalarını bırakan asalak yabanarısını ele alın, diyor. Yavrular tırtılı içeriden yemeye başlıyor ve korkunç bir ölüm gerçekleşiyor.

Hangi hastalıklı ruh böyle bir şey düşünebilir?

Hiç kimse. Hiçbir şey düşünülmedi, hiçbir şey tasarlanmadı. Acı, cefa ve mücadele evrimin motorlarını oluşturuyor. Darwin'in fikirlerini yayımlamayı neden yıllarca ertelediği sizce de apaçık ortada değil mi? Bir arkadaşına, "Cinayeti itiraf etmek gibi bir duygu," diye yazmış.[1]

O zamandan beri evrim teorisi daha neşeli bir hal almadı. 1976'da İngiliz biyolog Richard Dawkins genlerin hayatın evriminde oynadıkları rolün önemi üstüne bir başyapıt yayımladı: *Gen Bencildir*. İç karartıcı bir kitap. Dawkins, dünyayı ileri götürmek isteyenler doğadan destek beklemesin, diye yazmış. "Cömertliği ve fedakârlığı öğrenmemiz gerek zira dünyaya bencil geliyoruz."[2]

Yayımlanmasından kırk yıl sonra İngiliz okurlar *Gen Bencildir* kitabını o güne kadar yazılmış en etkili bilimsel çalışma seçti.[3] Her sayfası iç karartıcı bir kitap. Okurlardan biri kitapla ilgili olarak, "İnsan doğasına korkunç karamsar bir bakış sunuyor, bu kitabı okumamış olmayı isterdim," dedikten sonra, "ancak yazılanları çürütecek tek bir argümanım bile yok," diye eklemiş.[4]

İşte geldiğimiz nokta burası, uzun ve acımasız sürecin ürünü olan *Homo sapiens*. Bütün türlerin yüzde 99,9'u tükendiği halde biz hâlâ buradayız. Dünyayı fethettik, kim bilir belki yakında Samanyolu'nu da ele geçiririz.

Peki, neden biz?

Hepsinden daha bencil genlere sahip olduğumuz için diyebiliriz. Daha güçlü ve akıllıyız, daha bilenmiş ve daha kötü niyetliyiz.

Yine de tuhaf bir şeyler var. Öncelikle, o kadar güçlü değiliz. Bir şempanze bizi kolaylıkla alt edebilir. Bir boğa kolaylıkla bize boynuzlarını geçirebilir. İnsanlar narindir, yavaştır ve bir ağaca bile kolayca tırmanamaz. Üstelik tamamen çaresiz ve yardıma muhtaç bir halde dünyaya geliyoruz.

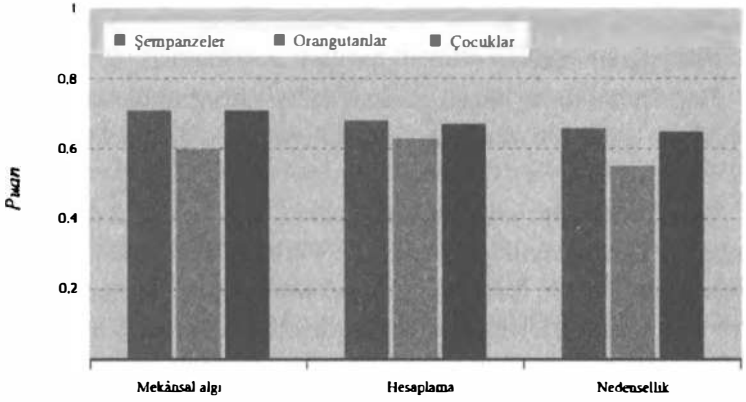
Çok zeki olduğumuz için olabilir mi? İlk bakışta zeki olduğumuz düşünülebilir. *Homo sapiens*'in kocaman bir beyni var, Kuzey Kutbu'ndaki bir sauna kadar enerji tüketiyor. Beynimiz toplam ağırlığımızın yüzde ikisi ağırlığında ama aldığımız kalorilerin yüzde 20'sini kullanıyor.[5]

İnsan gerçekten dâhi mi? Zor bir hesabı çözdüğümüzde ya da güzel bir çizim yaptığımızda bunu genellikle başkasından öğrenmiş oluyoruz. Ona kadar sayabiliyorum, akıllıyım ancak bu sayısal sistemi kendim akıl edebilir miydim şüpheliyim.

Biliminsanları yıllardır en akıllı hayvanı bulmaya çalışıyor. İnsan zekâsını şempanze ve orangutan gibi diğer primatlarla karşılaştırıyorlar. (Bu araştırmalarda genellikle henüz başkalarından bilgi öğrenmemiş olan küçük çocuklar kullanılıyor.) Alman biliminsanları, katılımcıları mekânsal algı, hesap ve nedensellik alanlarında sınamak için 38 test geliştirdiler.[6]

Çıkan sonuçlar şöyle:

İnsanlar ne kadar akıllı?
Üç zekâ testi puanlaması

Çocukların hayvanat bahçesindeki maymunlarla aynı puanı elde ettikleri görülüyor. Daha da kötüsü, biz hafızamızla da kazanamıyoruz. Japon araştırmacıların geliştirdiği bir hafıza testinde yetişkin öğrenciler ile şempanzeler karşılaştırılmış. Erişilebilir belleğimiz ve bilgiyi işleyişimizdeki hız zekâmızın yapıtaşı kabul ediliyor.

Japon araştırmacıların testi şöyle uygulanmış: Katılımcılar 1'den 9'a rasgele rakamların kısa süreli aydınlandığı bir ekranın önüne oturtulmuş. Sonra rakamların küçükten büyüğe hangi sıralamada olduğunu ekrana dokunarak belirtmeleri istenmiş.

Başlangıçta insanlardan oluşan ekibin şempanzelerden daha iyi olduğu zannedilmiş. Ancak araştırmacılar testi zorlaştırdıklarında (rakamlar birbirini daha hızlı takip ettiğinde) bu testi kazananlar maymunlar olmuş. Topluluğun Einstein'ı, adı Ayuma olan katılımcıymış, diğerlerinden daha hızlıymış ve daha az hata yapmış.[7] Ayuma bir şempanze.

Salt beyin gücü söz konusu olduğunda tüylü aile fertlerimizden daha iyi değiliz. Peki, bu kocaman beynimizi ne için kullanıyoruz?

Belki de marifetliyizdir. İtalyan filozof Niccolò Machiavelli'nin meşhur *Prens* (1532) adlı kitabında bu teori için bir terim kullanılı-

yor: "Makyavelist zekâ". Machiavelli kitabında hükümdarın iktidarda kalabilmek için neden sürekli yalan söylemesinin ve aldatmasının gerekli olduğunu anlatıyor.

Bu hipoteze göre milyonlarca yıldır böyle yapıyoruz. Birbirimizi giderek daha ustaca kandırmamız gerekiyor. Beyinlerimiz Soğuk Savaş döneminde Amerika ve Rusya'nın nükleer cephaneliği gibi büyümüş durumda. Ne de olsa yalan söylemek doğruyu söylemekten daha fazla enerji gerektiriyor. Bu yarışın sonunda ortaya süper beyin çıkmış.

Şayet bu hipotez doğruysa insanların maymunları hile yaparak yenebilecekleri oyunlarda üstün olmaları beklenir. Ancak çeşitli araştırmalar bu tür oyunlarda şempanzelerin de yüksek puanlar aldığını gösteriyor. İnsanlar kötü yalancılar.[8] Hatta başkalarına kolayca güvenme eğilimi gösterdiğimiz için profesyonel dolandırıcıların "iş"lerini iyi yapmaları kolaylaşıyor.[9]

Homo sapiens'le ilgili tuhaf bir şey daha var. Şöyle düşünün: Machiavelli duygularımızı hiçbir zaman açık etmememizi öneriyor. Yüzümüz ifadesiz olmalı, utanç duymak gereksiz. Önemli olan tek şey hangi yolla olursa olsun kazanmak. Peki, bu utanmaz tipler hep kazanıyorsa hayvanlar âleminin *yüzü kızaran* tek türü neden insan?

Charles Darwin yüz kızarması hakkında "tüm ifadeler içinde en tuhaf ve en insancıl olanı" demiş.[10] Çevresindeki misyonerlerden tüccarlara, işgalci bürokratlara kadar herkese mektup göndererek onların bulunduğu yerlerde de yüz kızarması görülüp görülmediğini sormuş. Olumlu cevap almış, her yerde insanların yüzü kızarıyormuş.

Peki, neden? Yüzü kızaran insan türü neden tükenmedi?

2.

Ağustos 1856. Köln'ün kuzeyinde iki maden işçisi kireçtaşı mağarasında dünya yüzünde bilinen en tartışmalı yaratığa ait olan bir iskelet bularak, farkında olmadan hayatlarının keşfini yapıyorlar.

İşçiler önce bunun ciddi bir olay olduğunu anlamıyorlar zira çalışırken sıklıkla ayı ya da sırtlan kemiklerine rastlıyor ve bunları hep çöpe atıyorlar. Ama bu defa çöplükteki kemikleri gören şef bunların bir mağara ayısına ait olduğunu zannediyor ve köyün lise öğretmeni Johann Carl Fuhlrott için güzel bir hediye olacağını düşünüyor. Bu öğretmen insanların henüz Netflix'le tanışmadığı dönemlerde hobi olarak fosil koleksiyonu yapanlardan.

Fuhlrott bunların sıradan kemikler olmadığını hemen anlıyor. İlk bakışta bir insana ait gibi dursa da farklı olduğunu görüyor. Büyük burun ile kocaman kaş kemeri ve eğik ince uzun kafatası ona tuhaf geliyor.

O hafta yerel gazetelerde bu haber yer alıyor: Neander Vadisi'nde düz kafalılar familyasına ait bir iskelet bulundu. Bonn Üniversitesi'nden Profesör Hermann Schaaffhausen bu haberi duyar duymaz lise öğretmeni Fuhlrott'la iletişime geçiyor. Kısa süre içinde bir araya gelen amatör koleksiyoncu ile profesör birkaç saatlik incelemenin ardından sonuca ulaşıyorlar.

Bu kemiklerin sıradan bir insana değil, farklı bir *tür* insana ait olduğunu açıklıyorlar.

Fuhlrott, bu kemiklerin *antediluvian*[11] olduğu sonucuna varıyor, bir başka deyişle Nuh tufanından önceye ait kemikler olduğunu, Tanrı'nın dünyayı sular altında bırakmasından önce yaşayan bir canlıya ait olduğunu ifade ediyor.

Varılan bu sonucun ortaya çıkardığı şoku tahmin etmek çok kolay değil elbette. Fuhlrott ile Schaaffhausen bu haberi Aşağı Ren Bilim ve Tıp Topluluğu toplantısında duyurduklarında karşılarında anlattıklarına inanmayanlardan oluşan bir duvar buluyorlar.

Bir anatomi profesörü, "Saçmalık," diyor, "bu iskelet Napoléon'a karşı savaşan bir Kazak askerine ait." Bir diğeri, "Büyük saçmalık, bir hastalık neticesinde kafa şekli değişen zavallı bir deli ya da serseri olmalı," diyor.[12]

Ancak benzer kemikler ortaya çıkıyor. Tüm Avrupa'da müzeler koleksiyonlarını incelemeye başlıyor ve arka arkaya ragbi topuna benzer kafatasları ortaya çıkıyor. Başta deforme olmuş kafatasları

olarak kenara konmuş bu kemiklerin farklı bir insan türüne ait olduğunun farkına varılıyor.

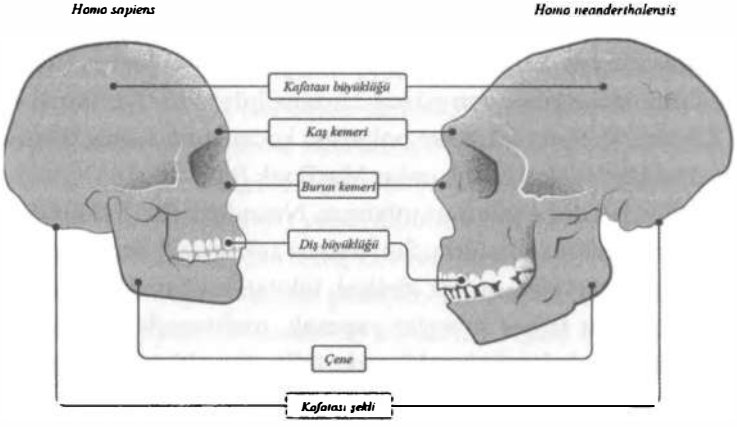
Çarpıcı bir isim bulunması uzun sürmüyor: *Homo stupidus**.[13] Önemli bir anatomist, "Bu canlıların düşünce ve arzuları yabani bir hayvanınkinden öteye gidememiştir," diyor.[14] En sonunda kemiklerin bulunduğu vadiye gönderme yapan bir isim bulunuyor.

Homo neanderthalensis.

Neandertallerin aptal barbarlar olduğu görüşü yaygın kabul görmüştü ki bu anlaşılır bir durum. Dünyayı bir zamanlar Neandertal gibi farklı bir insan türüyle paylaştığımıza dair rahatsız edici gerçeklik karşımızda duruyor.

***Homo sapiens* ve *Homo neanderthalensis* kafatasları**

Aradaki farkı bulun:

Bu arada sadece 50.000 yıl önce dünyada en az beş farklı insangille birlikte yaşadığımızı biliyoruz. *Homo erectus, Homo floresiensis, Homo luzonensis, Homo denisova ve Homo neanderthalensis* –

* (Lat.) Aptal insan. (Y.N.)

hepsi insandı; saka ve şakrak kuşunun ispinozgillerden olduğu gibi.

Dolayısıyla sorulması gereken soru, neden onlar bizi değil de biz şempanzeleri hayvanat bahçesine kapatıyoruz olmamalı. "Düz kafalılar" dahil, *Homo* kardeşlerimize neler yaptık da nesilleri tükendi sorusunu sormamız gerekiyor.

Neandertaller bizim kadar güçlü değil miydi? Tam tersine, gayet güçlülerdi. Temel Reis'in bir konserve ıspanak yedikten sonra sahip olduğu güce sahiplerdi. Daha da önemlisi cesurlardı. Doksanlı yıllarda iki Amerikalı arkeolog Neandertallerin kemik kırıkları üzerine titiz bir araştırma yaptı. Bir süre sonra onlarla, düzenli olarak büyükbaş hayvanlarla karşı karşıya gelen rodeo kovboyları arasında benzerlikler bulundu.

Arkeologlar –bunu ben uydurmadım– Profesyonel Rodeo Kovboyları Derneği'ne başvurdular. Seksenli yıllarda üyelerinden 2.593 kişi yaralanmıştı.[15] Bunları Neandertal verileriyle yan yana koydular ve karşılarına benzer bir görüntü çıktı. Tek fark Neandertallerin atla değil, mamutlarla savaşmasıydı.[16]

Bir soru daha var: Neandertaller bizden aptal mıydı?

İşler burada karışıyor. Neandertallerin beyni bizim bugün sahip olduğumuz beyinden yüzde 15 daha büyüktü: 1,3 litreye karşılık 1,5 litre. Bizimki büyükse onlarınki kocamandı. Şöyle de diyebiliriz: Biz MacBook Air isek onlar MacBook Pro.

Yıllar geçtikçe biliminsanlarının Neandertaller hakkında vardıkları sonuç hep aynı oldu: Son derece zekilerdi.[17] Yemek pişiriyor, ateş yakıyor, kıyafet, müzik aletleri, takılar, mağara resimleri yapıyorlardı. Hatta taştan gereçler yapmak, muhtemelen ölüleri gömmek gibi bazı alışkanlıkları Neandertallerden aldığımıza dair ipuçları bile bulunuyor.

Öyleyse ne oldu? Onların kocaman beyinleri, güçlü kolları vardı ve iki buz devrini atlattıktan sonra neden soyları tükendi? İki yüz bin yıldan daha uzun bir süre yaşadıkları halde *Homo sapiens* sahneye çıktıktan sonra Neandertaller neden hızlı bir şekilde yok oldular?

Şaşırtıcı bir hipotez daha var.

Belki de biz Neandertallerden daha güçlü, daha cesaretli ya da akıllı değildik. Belki sadece daha acımasızdık. İsrailli tarihçi Yuval Noah Harari, "Bu gayet mümkün görünüyor," diyor, "belki de Neandertallerle ilk karşılaşmamız tarihin ilk önemli soykırımıyla sonuçlanmıştır."[18] Coğrafyacı Jared Diamond da, "Katiller daha az kanıta dayandırılarak mahkûm edildi," diyerek aynı fikri paylaşıyor.[19]

3.

Doğru olabilir mi? Diğer insan türlerinin kökünü kurutmuş olabilir miyiz?

1958 yılının ilkbaharına hızlı bir yolculuk yapalım. Kısa kahverengi saçlı genç bir kadın olan Lyudmila Trut kendine bir asistan arayan zoolog ve genetik profesörü Dmitri Belyayev'in ofisine gider. Eğitimini henüz bitirmemiştir, çok heyecanlıdır ve ne olursa olsun bu işi istemektedir.[20]

Profesör Dmitri ise çoğu Sovyet biliminsanının kadınlara küçümseyerek baktığı bir dönemde öğrencilerini kendisiyle eşit tutan nazik bir adamdır. Görüşme esnasında Lyudmila'yla bir sırrını paylaşır. Lyudmila'nın çalışmak için Sibirya'ya gitmesi, Kazakistan ile Moğolistan sınırına yakın bir yerde deneye başlaması gerekmektedir.

Profesör, Lyudmila'dan bu görevi kabul etmeden önce iyice düşünmesini ister. Başının derde girebileceğini, tehlikeli zamanlar geçirebileceğini söyler. O dönemde komünist rejim, evrim teorisini kapitalist bir yalan olarak gördüğü için her türlü genetik araştırmayı yasaklamıştır. Dmitri'nin genetikçi ağabeyi on sene önce bu nedenle idam edilmiştir. Herkese bu deneyin tilkilerin değerli kürkleriyle ilgili olduğunu söylemeleri gerekmektedir.

Aslında çok daha farklı bir şeyle ilgili deney yapılmaktadır. Lyudmila daha sonra profesörün, "Bana tilkiyi köpek haline getireceğini anlatmıştı," diyecekti.[21]

Ancak genç öğrencinin henüz bilmediği şey destansı bir araştırmanın başında olduğuydu. Dmitri Belyayev ve Lyudmila Trut birlikte insanın kökenini aydınlatacaklardı.

Ancak öncelikle yabani bir hayvanı nasıl evcil bir hayvana dönüştürebileceklerini bulmaları gerekiyordu. Yüz yıl önce Darwin domuz, tavşan, koyun gibi evcilleştirilmiş hayvanların dikkat çekici benzerlikler gösterdiklerini ortaya çıkarmıştı. Atalarından daha küçüktüler. Daha küçük beyinleri ve dişleri vardı. Genellikle kulakları gevşek, kuyrukları kıvırcık oluyor, kürklerinde beyaz lekeler bulunuyordu. Belki en dikkat çekici özellikleri çocukluk yaşlarından sonra bile hepsinin genç görünmeye devam etmesiydi.

Dmitri bu konuyla ilgili yıllardır yoğun bir çalışma yapıyordu. Evcilleştirilmiş hayvanların neden böyle göründüklerini bilmek istiyordu. Çiftçiler neden yıllardır kıvrık kuyruklu, sarkık kulaklı ve sevimli yüzlü tavşanlara ve domuz yavrularına öncelik vermişler ve bunları üretmeyi sürdürmüşlerdi?

Rus genetikçinin radikal bir hipotezi vardı. Sevimlilik belki de başka bir özelliğin sadece *yan ürünüydü*. Uzun süre tek bir özelliğine bakılarak seçildiklerinde hayvanların kendiliğinden böyle görünmeye başladıklarından şüpheleniyordu.

Bu özellik sevecenlik, sıcakkanlılık olabilir miydi?

Dmitri'nin planı doğada bin yıl süren değişimi on yıllar içinde tekrarlamaktı. Sadece en sevecen olanları seçip yavrulatarak yabani hayvanı evcil hayvana dönüştürmek istiyordu. Dmitri'nin deney nesnesi daha önce evcilleştirilmemiş gümüş tilkiydi. Gümüş tilkiler öylesine saldırgandı ki onlara sadece beş santimetre kalınlığında ve dirseğe kadar uzanan eldivenlerle yaklaşılabiliyordu.

Dmitri, Lyudmila'ya bu deneyden fazla bir şey beklememesi gerektiğini, deneyin yıllarca, belki de hayatı boyunca muhtemelen bir sonuç elde edemeden sürebileceğini söylemişti. Ancak Lyudmila hiç düşünmedi ve birkaç hafta sonra Sibirya Ekspresi'ne binerek yola koyuldu.

Dmitri'nin işbirliği yaptığı tilki yetiştirme çiftliği binlerce kafesin yer aldığı, ulumaların yükseldiği devasa bir kompleksti. Lyud-

mila gümüş tilkiler hakkında birçok şey okumuş olmasına rağmen bu kadar saldırgan olmalarını beklemiyordu. İlk haftadan itibaren her gün kafeslerin yanından geçerek kalın eldivenli elini uzatıp tilkilerin nasıl tepki verdiklerini inceledi. Saldırgan olmayan, tereddüt ya da çekingenlik gösteren tilkileri, üretme sürecine katmak amacıyla not etti.

Aslında işlerin bu kadar hızlı gelişmesi insana tuhaf gelebilir.

Lyudmila 1964 yılında, dördüncü kuşak tilkilerde ilk defa bir tilkinin kuyruk salladığını gördü. Bunun doğal bir süreç olduğundan, öğrenilmiş bir davranış olmadığından emin olmak için Lyudmila ve meslektaşları tilkilerle az temas ediyordu. Birkaç kuşak sonra bu giderek zorlaştı, tilkiler ilgi görmek için yalvarır hale geldiler. Kuyruk sallayan, ağızlarından salya akan yavru tilkilere hayır demek kolay olmuyordu.

Yaban hayatta tilki doğduktan yaklaşık bir buçuk ay sonra saldırganlaşmaya başlar, oysa Lyudmila'nın yetiştirdiği tilkiler hayatları boyunca çocuksu davranışlar göstermeyi sürdürüyordu. En çok istedikleri şey gün boyu oyun oynamaktı. Lyudmila daha sonra, "Adeta yetişkin olmaya direniyorlar," diye not alacaktı.[22]

Bu arada fiziksel değişiklikleri de daha belirgin hale gelmiş, kulakları sarkmaya başlamıştı. Tilkilerin kuyrukları kıvrılıyor, kürkleri üstünde beyaz lekeler oluşuyordu. Ağızları büyüyor, kemikleri inceliyor ve erkek tilkiler giderek dişi tilkilere benziyordu. Hatta tilkiler köpek gibi havlamaya başlamışlardı. Bir süre sonra bakıcıları onlara seslendiğinde tepki vermeye başladılar, tilkilerde bu daha önce görülmüş bir davranış değildi.

Şunu da unutmayalım. Lyudmila, deneyinde bu özellikleri seçmemişti, tek yaptığı sevecen olanları belirlemekti, diğer özellikler yan üründü.

Ağustos 1978'de, Dmitri ve Lyudmila'nın deneyinin başlamasından yirmi yıl sonra Rus biyologların dünyası tamamen değişti. Artık araştırmalarını gizli tutmak zorunda değillerdi. Evrim teorisi kapitalizmin bir yalanı olarak görülmüyordu, ayrıca Politbüro dünyaya Rus biliminsanlarının neler başarabileceğini göstermeye hevesliydi.

Aynı yıl Dmitri Uluslararası Genetik Kongresi'nin Moskova'da yapılmasını sağladı. Konuklar altı bin kişilik Kremlin Sarayı'nda ağırlandılar. Sınırsız şampanya ikram edildi ve herkese yetecek kadar havyar vardı.

Ancak katılımcıları en çok Dmitri'nin sahneye çıkması etkiledi. Kısa bir tanıtım konuşmasından sonra ışıklar kapandı ve film gösterilmeye başlandı. Hoplayıp zıplayan ve kuyruk sallayan hayvanların görüntüsü herkesi şaşırttı: Bu gümüş tilkiydi. Salondan şaşkınlık nidaları yükseldi, tepkiler ışıklar yandığında da devam ediyordu.

Dmitri sunumunu henüz bitirmemişti. Sonraki bir saat içinde devrim niteliğindeki teorisini açıkladı. Tilkilerdeki değişimin temel

Dmitri Belyayev ve gümüş tilkileri. Novosibirsk, 1984. Dmitri bir yıl sonra öldü ancak araştırma programı hâlâ devam ediyor. Kaynak: Alamy.

nedeni hormon dengesiyle ilgiliydi; sevecen tilkiler daha az stres hormonu, daha fazla serotonin ("mutluluk hormonu") ve oksitosin ("sevgi hormonu") salgılıyorlardı.

Ayrıca teorisinin sadece tilkiler için geçerli olduğunu düşünmüyordu.

"İnsanlar için de geçerli olabilir," demişti.[23]

Bunun tarihî bir beyanat olduğunu söyleyebiliriz.

Richard Dawkins'in bencil genler hakkındaki –insanların "bencil doğduklarını" iddia ettiği– kitabının yayımlanmasından iki yıl sonra ismi duyulmamış bir Rus araştırmacı ortaya bambaşka bir teori atıyordu. Dmitri Belyayev insanların evcilleşmiş maymundan geldiğini tahmin ediyordu. Başka bir ifadeyle, en sevecen ve dost canlısı insanlar binlerce yıldır en fazla çocuğu dünyaya getirmişti. Kısacası türümüzün "en cana yakının hayatta kalması" sayesinde evrime uğradığını söyleyebiliriz.

Dmitri haklıysa bu teorinin göstergelerini bedenlerimizde bulabilmeliydik. Gümüş tilkiler, domuzlar ya da tavşanlar gibi bizim de daha küçük ve daha sevimli olmamız gerekiyordu.

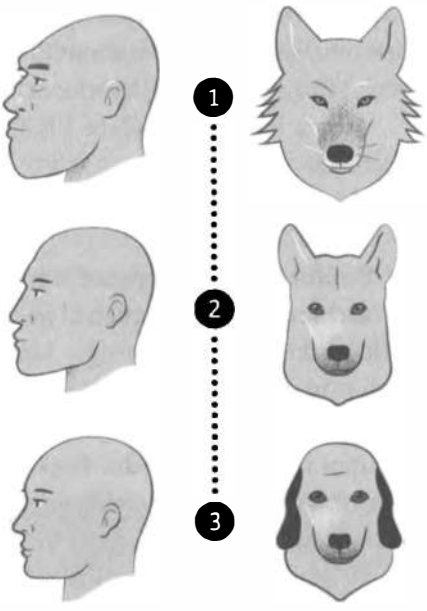
O dönemde Dmitri'nin hipotezini test edecek araç yoktu ancak bilim artık çok ilerledi. 2014 yılında Amerikalı bir grup araştırmacı geçen iki yüz bin yıl içinde farklı dönemlerde yaşamış insanların kafataslarını karşılaştırdı.[24] Motif belirgindi, yüzlerimiz ve bedenlerimiz yumuşamış, daha genç ve kadınsı hale gelmiştik. Beynimiz en az yüzde on küçülmüş, dişlerimiz ve çenekemiklerimiz de anatomistlerin dediği gibi "pedomorfik" yani çocuksu hale gelmişti.

Yüzlerimizi Neandertallerinkiyle karşılaştırdığımızda fark daha da belirginleşiyordu. Kafatasımız daha kısa ve yuvarlak, kaş kemerimiz daha az belirgindi. Köpekler tilkilerle kıyaslandığında ne ise, biz de Neandertallerle kıyaslandığımızda oyduk.[25] Yetişkin köpekler nasıl tilki yavrularına benziyorsa biz de yavru maymunlara benziyoruz.

Biz *Homo puppy*'yiz.

İnsan ve köpeğin evcilleşmesi
Şu sonuçlar elde edildi:

- Dost canlısı yaklaşım
- Daha fazla serotonin ve oksitosin
- Kadınsı ve genç görünüm
- Uzun gençlik
- Daha iyi iletişim

Kaynak: Brian Hare, "Survival of the Friendliest", *Annual Review of Psychology (2017).*

Dış görünüşümüzdeki bu değişim yaklaşık 50.000 yıl önce hızlanmış. Şaşırtıcı olan bunun, Neandertallerin kaybolmasının ve bizim daha iyi bileyi taşı, olta, ok, daha detaylı mağara resimleri gibi yeni şeyler icat etmemizle aşağı yukarı aynı döneme denk gelmesi. Evrim açısından bakınca böyle bir sonuç pek mantıklı değil. İnsanlar tembelleşti, kırılganlaştı ve çocuksulaştılar. Beynimiz küçüldü ama dünyamız giderek daha karmaşık hale geldi.

Neden? *Homo puppy* dünyayı nasıl fethedebildi?

4.

Bu soruya en iyi cevabı gerçek bir köpek uzmanı verebilir. Amerikalı araştırmacı Brian Hare (1976) çocukluğundan beri köpek-

leri çok seviyordu. Biyoloji okumaya karar verince biliminsanlarının aslında köpeklerle pek ilgilenmediklerinin farkına vardı. Neden mi? Çünkü köpekler sevimliydi ama yeterince akıllı değildi.

Brian geçtiğimiz on yılın en önemli biyologlarından biri olan Michael Tomasello'nun öğrencisi oldu. Bu profesör daha ilgi çekici bulunan şempanzeleri araştırıyordu. Eğitiminin ikinci yılında henüz 19 yaşında olan Brian'a, zekâ testlerinin uygulanmasına yardım edebileceği söylendi.

Konu klasik *nesne seçimi* testiydi: Bir ödül gizleniyor ve katılımcılara onun nerede olduğuyla ilgili ipuçları veriliyordu. Çocuklar testte çok başarılıydı ancak şempanzeler bu konuda beceriksizdi. Tomasello ve öğrencileri muzu gizledikleri yeri ne kadar işaret ederlerse etsinler maymunlar hiçbir şey anlamıyordu.

Kafa sallama ve işaret çabalarıyla geçen uzun bir günün sonunda Brian birdenbire, "Sanırım benim köpeğim bulabilir," dedi.

Profesör Tomasello gülerek, "Tabii tabii," dedi.

"Ben ciddiyim," dedi Brian, "onun testte başarılı olacağına bahse girerim."[26]

Yirmi yıl sonra Brian Hare, Kuzey Carolina, Duke Üniversitesi Evrimsel Antropoloji bölümünde profesör oldu. Brian itinayla gerçekleştirilen çeşitli deneylerden sonra köpeklerin gerçekten zeki olduklarını gösterdi. Hatta beyinleri daha küçük olsa da bazen şempanzelerden daha zeki olduklarını ortaya çıkardı.

Biliminsanları başlangıçta köpeklerin neden nesne seçimi testinde başarılı olduklarını anlayamadılar. Zekâlarını ataları olan kurtlardan almış olamazlardı. Kurtlar da şempanze ve orangutanlar gibi Brian'ın testlerinde başarılı olamıyordu. Köpeklerin bunu sahiplerinden öğrenmiş olmalarına imkân yoktu çünkü dokuz haftalık yavrular bile (gözleri yeni açılmış ve ilk adımlarını yeni yeni atarken) nesne seçimi testinde başarılı oluyordu.

Brian'ın meslektaşı biyolog Richard Wrangham köpeklerin zekâsının *kendiliğinden* oluştuğunu tahmin ediyordu. Ona göre zekâ kıvrık kuyruklar ve sarkık kulaklar gibi tesadüfi bir yan üründü. Ancak Brian onunla aynı fikirde değildi. Sosyal zekâ kadar önemli

bir şey tesadüfi olamazdı. Genç biyolog atalarımızın akıllı köpekleri bilinçli olarak yetiştirdiklerini düşünüyordu.

Brian'ın bunu ispat etmesi için tek bir yol vardı.

Sibirya'ya gitmesi gerekiyordu. Yıllar önce Rus bir genetikçinin gizlice yürüttüğü bir araştırmayla tilkileri köpeğe dönüştürdüğünü duymuştu. Brian birkaç ay sonra, 2003'te Sibirya Ekspresi'nden indiğinde Lyudmila ile ekibi 45 kuşak tilki yetiştirmişti. Brian gümüş tilkilerle çalışacak ilk yabancı olacaktı. Elbette işe yine nesne seçimi testiyle başladı.

Haklı ise hem sevecen hem de saldırgan tilkilerin bu testte berbat sonuçlar elde etmesi gerekiyordu. Dmitri ve Lyudmila tilkileri zekâlarına bakmadan, sevecen olmalarına göre seçmişlerdi. Brian'ın meslektaşı Richard haklıysa ve zekâ sevecenliğin bir yan ürünüyse üretilen tilkilerin testte rahatlıkla başarılı olmaları gerekiyordu.

Uzun lafın kısası: Richard haklı çıktı, Brian yanılmıştı. Üretilmiş olan sevecen, dost canlısı tilkiler saldırgan türdeşlerinin aksine son derece zekiydiler. Brian, "Bu tilkiler benim dünyamı altüst etti," diyecekti.[27]

O güne kadar kabul gören yaklaşım hayvanların evcilleştirilmesinin onları aptallaştırdığı yönündeydi. Beyinleri küçülüyor ve yaban hayattaki becerileri kayboluyordu. Birçok kültürde "tilki gibi kurnaz" ifadesi yaygındır. Ancak Brian çok daha farklı bir sonuca ulaşmıştı: "Akıllı bir tilki yetiştirmek istiyorsanız zeki olanları değil, sevecen ve dost canlısı olanları seçmeniz gerekir."[28]

5.

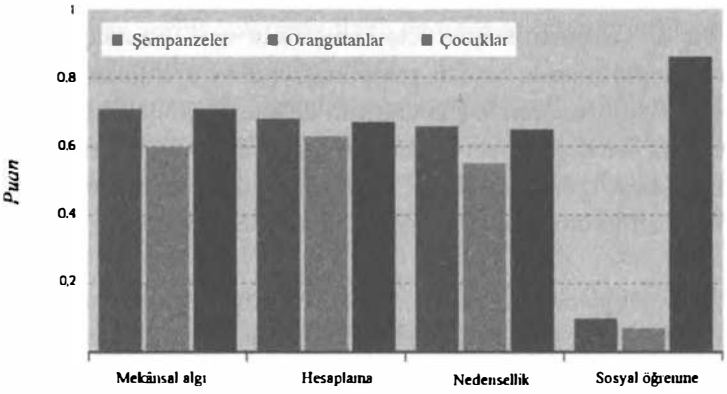
Bu şekilde bölümün başında sorduğum soruya geri döndük. İnsanları benzersiz yapan neydi? Neden Neandertaller camlı muhafaza kutularının içindeyken müzeleri inşa eden bizler olduk?

Çocuklar ve primatlarla yapılan 38 teste tekrar bakalım. Denekler dördüncü bir beceri konusunda teste tabi tutuldu. Bu sosyal öğ-

renme, yani başkalarından bir şey öğrenme becerisiydi. Bu beceriyi incelerken ortaya çok ilginç bir durum çıktı.

İnsanın büyük kozu

Dört zekâ testinin puanları

İnsan gücünü daha iyi özetleyen bir grafik gördüğümü hatırlamıyorum. Neredeyse bütün becerilerde şempanzeler, orangutanlar ve çocuklar aynı puanı aldıkları halde başkasından bir şey öğrenme konusunda iki buçuk yaşındaki çocuklar muazzam fark atıyor. Çocukların çoğu yüzde 100 puan alırken diğerleri sıfırda kalıyorlar.

İnsanların sosyal öğrenme makineleri olduğunu söyleyebiliriz. Biz öğrenmek, bağlantı kurmak ve oynamak için dünyaya geldik. Dolayısıyla sadece insanlara ait olan yüz kızarma özelliği de bizi şaşırtmamalı. Yüzümüzün kızarması sahip olduğumuz tipik bir sosyal beceridir. Yüzü kızaran insan karşısındaki kişinin kendisi hakkındaki düşüncesine önem verdiğini gösterir. Bu da bir yandan güven sağlar diğer yandan da iyi bir işbirliğine yol açar.

Aynısı birbirimizin gözlerinin içine bakarken de oluyor. İnsanların göz beyazı sayesinde insanların nereye baktığını takip edebiliyoruz. Diğer bütün primatların gözlerindeki melanin (pigment) –iki yüzden fazla türü kastediyorum– gözlerini koyulaştırıyor ve nereye baktıkları anlaşılmıyor. Güneş gözlüğü takan mafya üyeleri gibiler.

Oysa biz? Birbirimiz için açık bir kitap gibiyiz. Nereye baktığımızı herkese gösteriyoruz. Birbirimizin gözlerine bakamasaydık dostluk ve romantizm nasıl olurdu? Birbirimize nasıl güvenebilirdik? Brian Hare benzersiz göz yapımızın da evcilleşmenin bir sonucu olduğunu düşünüyor. Giderek daha samimi ve dost canlısı olan insanlar bakışlarıyla içinde bulundukları durumu karşısındakilere belli ediyorlar.[29]

Bir de kaybolan büyük kaş kemerimiz var. *Torus supraorbitals* hem Neandertallerde hem de şempanzelerde ve orangutanlarda görülüyor. Biliminsanları kaş kemerinin iletişimi zorlaştırdığını düşünüyor zira biz kaşlarımızı oynatarak çeşitli duyguları ifade edebiliyoruz.[30] Şaşırdığımızda, şefkat gösterdiğimizde ya da onayladığımız bir durum olduğunda kaşlarımızı nasıl oynattığımızı düşünün.

Kısacası insanların yüzü ifadesiz değildir. Duygularımız bedenimizin her köşesinden fışkırır. Çevremizdeki insanlarla bağ kurmaya çalışırız; bu özellik bir engel değil, en büyük kozumuzdur. Sosyal kişiler sadece eğlenceli tipler değil, aynı zamanda daha zeki olanlardır.

Bunu anlamanın basit bir yolu var: Gözünüzün önüne iki tür insanın yaşadığı bir gezegen getirin. Birinde dâhiler, diğerinde taklitçiler yaşıyor olsun. Dâhiler müthiş insanlar, her on kişiden biri hayatı boyunca yeni bir şeyler icat ediyor (balık tutmak için olta gibi). Taklitçiler ise aptal olanlar. Bin tanesi arasından sadece biri kendiliğinden balık tutmayı öğrenebiliyor. Dâhiler taklitçilerden yüz kat daha zeki de diyebiliriz.

Ancak dâhilerin pek sosyal olmamak gibi bir dezavantajları var. Oltayı icat etmişse balık tutmayı öğrettiği genellikle tek bir arkadaşı oluyor. Taklitçilerin ise onlarca arkadaşı var ve on kat daha sosyaller. Ama birisine balık tutmayı öğretmek kolay değildir, öğrencilerin belki de sadece yarısı öğrenebilir.

Buradaki önemli soru şu: İcat edilmiş bir şeyden en fazla hangi grup yarar sağlar? Bu sorunun cevabını antropolog Joseph Henrich şöyle hesaplıyor: "Beş dâhinin yarısı balık tutmayı icat eder, diğer yarısı da onlardan öğrenir. Oysa taklitçilerin sadece yüzde 0,1'i ken-

ili kendine balık tutmayı öğrenir ancak yüzde 99,9'u balık tutar çünkü birbirlerinden öğrenirler."[31]

Aslında Neandertaller bir tür dâhiydi. Bireysel olarak büyük ama kolektif olarak küçük beyne sahiptiler. Tek başına bir *Homo neanderthalensis, Homo sapiens*'ten daha zeki olabilir ancak *H. sapiens* büyük gruplar halinde yaşıyordu, sıklıkla başka yerlere göç ediyor ve muhtemelen daha kolay taklit edebiliyordu. Neandertaller hızlı bir bilgisayar ise biz internete bağlı eski moda bilgisayardık. Aptal olsak da bağlantılarımız daha iyiydi.

Kullandığımız dilin de sevecen olmamızın bir ürünü olduğunu iddia eden biliminsanları var.[32] Dil, taklitçilerin kesinlikle kendi kendilerine oluşturabilecekleri bir şey değil ama birbirlerinden öğrenebiliyorlar. Lyudmila'nın tilkileri nasıl havlamaya başladıysa biz de konuşmaya başladık.

Peki, Neandertallere ne oldu? *Homo puppy* onları yok mu etti?

Bu hikâye heyecanlı bir belgesele ya da çoksatar bir kitaba konu olabilir ama bu alanda hiçbir arkeolojik kanıt yok. İnsanlar 115.000 ila 15.000 yıl önce yaşanan son buz devrinin sert iklimine karşı muhtemelen daha donanımlıydı ve daha iyi işbirliği yapabildiler.

Karamsar *Gen Bencildir* kitabı yetmişli yılların ruhuna çok uygundu. Aynı yıl *New York* dergisi 70'leri "Ben On Yılı" ilan etti. Doksanlı yılların sonunda enerji devi Enron'un CEO'su Jeffrey Skilling şirket felsefesini açgözlülük temeline dayandırdı. Richard Dawkins'in kitabını okumuş, sindirmiş ve karamsarlığa düşmek yerine okuduklarını pratiğe geçirmeye karar vermişti.

Skilling çalışanlar için birden beşe kadar bir değerlendirme sistemi geliştirdi ("Rank&Yank"). 1 puan alanlar şirketin ilk yüzde 15'i arasına giriyor ve kâr payı alıyordu. 5 puan alanlar "Sibirya"ya gönderiliyor, başka bir pozisyon bulmaları için iki hafta veriliyor, aksi halde işten atılıyordu.

Sonuç: Enron şirketi Hobbes'çu bir kültür edindi. Çalışanlar birbiriyle kıyasıya rekabete girdi, birbirlerini sırtlarından bıçakla-

maya başladılar. 2001'in sonlarında Enron'da devasa bir muhasebe sahtekârlığı yapıldığı ortaya çıktı ve Skilling hapse atıldı.

Günümüzün büyük Amerikan şirketlerinin yüzde 60'ında Rank&Yank formülü uygulanıyor.[33] Gazeteci Joris Luyendijk 2008 finansal krizinin ardından, "Bu Hobbes'çu bir evren, herkes birbirine karşı ve genellikle pis, yabani ve kısa ilişkiler kuruluyor," diye yazdı.[34] Bir başka örnek de çalışanları sistematik olarak birbirlerine karşı kışkırtan Amazon ve Uber gibi şirketler. Adını vermeyen bir çalışanı Uber için, "Ancak birisinin ölmesiyle yükselebileceğin tam bir Hobbes'çu cangıl," ifadesini kullanmış.[35]

Bu arada bilim ilerledi. *Gen Bencildir*'in sonraki baskılarından birinde Richard Dawkins bizim "doğal" bencilliğimizle ilgili önceki ifadelerini geri aldı. Günümüzde artık neredeyse hiçbir biyolog buna inanmıyor. Mücadele ve rekabet hayatın evrimi içinde önemli bir role sahip ama biyoloji derslerinde öğrencilere işbirliği yapmanın daha önemli olduğu öğretiliyor.

Aslında bu gerçek çok eskilere dayanıyor. Atalarımız bireyi nadiren öne çıkarırdı. Soğuk tundralardan yakıcı çöllere kadar dünyadaki bütün avcı ve toplayıcılar her şeyin birbiriyle bağlantılı olduğuna inanırlardı. İnsanı hayvanlar, bitkiler ve doğa anayla bağlantı içinde, büyük bir şeyin parçası olarak görürlerdi.[36] Buradan insanlık halini bizden daha iyi kavradıklarını anlıyoruz.

Yalnızlık yüzünden hasta olabilmemiz tesadüf mü? İlişki yoksunluğunun günde 15 sigara içmekle kıyaslanmasına ne diyebiliriz?[37] Peki ya evcil hayvanların depresyon ihtimalini azaltmasına?[38] İnsanlar birlikte olmayı ve etkileşimi arzular.[39] Bedenimiz gıdaya ihtiyaç duyduğu gibi ruhumuz da ilişkiye ihtiyaç duyar. Nihayetinde bu arzu, başka her şeyin önüne geçerek *Homo puppy*'nin Ay'a kadar gitmesini sağladı.

Bunu anladıktan sonra evrim teorisini o kadar karamsar bulmamaya başladım. Belki de bir tanrı, yaratıcı ya da kozmik bir plan yoktur. Belki de varoluşumuz binlerce yıllık kör evrimden sonra tuhaf bir tesadüftür. En azından beraberiz, yalnız değiliz.

4. BÖLÜM

ALBAY MARSHALL VE ATEŞ ETMEYEN ASKERLER

1.

Kaçamayacağımız gerçeklere gelelim.

İnsanın bir de kötü ve zalim tarafı var. *Homo puppy* hayvanlar âleminde daha önce rastlanmamış korkunçlukta şeyler yaptı. Kanaryalar toplama kampları kurmazlar. Timsahlar gaz odaları inşa etmezler. Bir ayının aklına farklı bir halka baskı uygulamak ya da soykırım gerçekleştirmek gelmez.

Konumuz tipik insanlık suçları. *Homo puppy* sadece benzersiz biçimde sosyal değil, aynı zamanda da olağanüstü zalim. Peki, bunun nedeni nedir?

Korkarım bizi üzecek bir sonuca varacağız. Köpek uzmanı Brian Hare, "Bizi cana yakın bir tür yapan mekanizma aynı zamanda gezegenin en zalimi haline getirdi," diyor.[1] İnsanlar gruplar halinde yaşayan varlıklardır ve bize en çok benzeyenlerden etkilenmek gibi vahim bir kusurumuz vardır.

Evet, içgüdü adeta bedenimize yerleşmiştir. Biyologların, oksitosin hormonunun sevgi konusunda önemli bir rol oynadığını keşfetmesi büyük sevinçle karşılanmıştı. Sevgilinin burnuna biraz oksitosin koklatılırsa harika bir randevu deneyimi yaşanabileceğini düşünüyorlardı.

İnsanın içinden, "Bırakın sevgiliye biraz oksitosin koklatmayı, devletler bu hormonu helikopterle kitlelerin üstüne boca etsin," demek geçiyor! Oksitosin insanı yumuşatıyor, sakinleştiriyor, barışçıl ve sevgi dolu yapıyor. En saldırganı bile kuyruk sallayan bir yavru haline getirebiliyor. Bu nedenle ona "sarılma hormonu" deniyor ya da "insan sevecenliğinin sütü" gibi ifadeler kullanılıyor.

Ancak 2010 yılında Amsterdam Üniversitesi'nde yapılan bir araştırmanın sonucu sarsıcıydı: Oksitosin etkisinin genellikle kişinin birlikte olduğu insanlarla sınırlı olduğu anlaşıldı.[2] Bu hormon bir yandan arkadaşlarımıza duyduğumuz sevgiyi artırırken diğer yandan yabancılara karşı hissettiğimiz nefreti güçlendiriyordu. Oksitosin evrensel bir kardeşlik hormonu değil, daha çok "önce kendi halkım" hormonuydu.[3]

2.

Thomas Hobbes belki de haklıdır.

Belki de tarihöncesinde "herkes birbiriyle savaşıyordu". Arkadaşlar değil, düşmanlar arasında; tanıdıklar arasında değil, yabancılar arasında savaş vardı belki de. Bu varsayım doğruysa arkeologların bugüne kadar birçok saldırganlık izine rastlamış olmaları gerekmiyor muydu? Savaşın doğamızda olduğunu gösteren kanıtların ortaya çıkarıldığı kazıların yapılmış olması gerekiyordu.

Korkarım ki bu kazılar gerçekten de yapıldı. İlk kanıt 1924 yılında ortaya çıktı. Güney Afrika'nın kuzeybatısındaki Taung köyünde bir madenci, maymuna benzer bir yaratığın küçük kafatasını bulmuştu. Madenci, anatomist Raymond Dart'a ulaşmış, o da bu kafatasının iki veya üç milyon yıl önce yaşamış ilk insana benzediğini saptamıştı: *Australopithecus africanus*.

Raymond Dart keşfiyle ilgili başından beri endişeliydi. Atalarımıza ait kafatasını ve diğer kemikleri derinlemesine inceledi ve çeşitli hasarlar buldu. Bu hasarlara ne yol açmış olabilirdi? Anatomis-

tın vardığı sonuç şok ediciydi. Bu insangiller avlarını parçalamak için taşlar, uzun dişler ve boynuzlar kullanmışlardı ve Dart'ın incelediği kemiklerden sadece hayvanları değil, birbirlerini de öldürdükleri ortaya çıkmıştı.

"Katil maymun" teorisi kısa sürede dünyaya yayıldı. Raymond Dart insanın doğasında kana susamış bir yamyam olduğu sonucuna varan ilk insanlardan biridir. Sadece on bin yıl önce –tarıma geçiş sayesinde– daha merhametli bir yeme alışkanlığı geliştirmiş olmalıyız. Uygarlığımızın erken dönemi, derinlerde aslında ne tür canlılar olduğumuzu anlama ve kabul etme konusundaki "yaygın isteksizliğimizi" açıklayabilir.[4]

Dart bu konuyu örtbas etmedi. Bu ilk insangilleri, "Canlı avlarını vahşice yakalayıp parçalayan, kanlı etlerini oburca mideye indiren, susuzluğunu avının kanını içerek gideren etçil yaratıklar," olarak tanımladı.[5]

Raymond Dart öncülüğünde bir kapı aralandı. Biliminsanları birer birer onun izinden gittiler. Önce biyolog Jane Goodall Tanzanya'da kuzenimiz olan şempanzeleri incelemeye başladı. Şempanzelerin barış içinde yaşayan otçullar olduğu düşünülüyordu, dolayısıyla Goodall 1974'te kendini maymun savaşlarının ortasında bulduğunda büyük bir şaşkınlığa kapıldı.

Dört yıl boyunca iki şempanze grubunun birbirlerini nasıl öldürdüklerine tanık oldu. Korkunç bir manzaraydı. Şaşkınlık içindeki Goodall yıllarca bu keşfini gizledi, sonunda olan biteni dünyaya duyurduğunda birçok kişi ona inanmadı. Goodall tanık olduğu bazı görüntüleri paylaştı: "Maymunlar kurbanlarının kafasını tutup kanını içiyor, kollarını koparıp dişleriyle derilerini yüzüyordu."[6]

Goodall'ın öğrencisi olan Richard Wrangham doksanlı yıllarda (önceki bölümde köpek uzmanı Brian Hare'in danışmanı olarak bahsetmiştim) atalarımızın bir tür şempanze olabileceğini ileri sürdü. Kana susamış primatlar ile 20. yüzyıldaki savaşlar arasında belirgin bir bağ görüyordu. Savaşma güdümüz doğamızda olmalıydı. Wrangham'a göre, "Beş milyon yıldır öldürücü bir saldırganlık alışkanlığı olan bir türün hayatta kalan sersemlemiş örnekleri"ydik.[7]

Peki, bu sonuca nasıl varmıştı? Çünkü duygusallar değil, katiller hayatta kalabiliyordu. Şempanzeler grup halindeyken okul bahçesinde içgüdülerine yenilip arkadaşlarıyla alay eden çocuklar gibi, tek başına duran türdeşlerini alaşağı etmekten zevk alıyorlardı.

Buraya kadar her şey açık ve anlaşılır ancak biliminsanları maymunlardan ve şempanzelerden bahsediyor, diye düşünebilirsiniz. *Homo puppy* benzersiz bir tür değil mi? Dünyayı iyi niyetli olduğumuz için fethetmemiş miydik? Ayrıca avcılık ve toplayıcılık yaptığımız dönemler hakkında tam olarak neler biliyoruz?

İlk bilimsel araştırmalardan iyi haberler geldi.

1959 yılında antropolog Elizabeth Marshall Thomas, Namibya'nın Kalahari Çölü'nde hâlâ varlığını sürdüren !Kung kabilesiyle ilgili bir kitap yayımladı: *The Harmless People.*[*8] Bu çalışma altmışlı yılların ruhuna uygundu. Dönemin solcu antropologları atalarımıza Rousseau'nun fikirlerine yakışan bir makyaj yapmak istiyorlardı. Önceki dönemlerde nasıl yaşadığımızı merak edenlerin hâlâ avcılık ve toplayıcılıkla yaşayan halklara bakması yeterliydi.

Thomas ve meslektaşlarının yaptığı araştırmalardan vahşi ormanlarda ya da savanlarda elbette arada bir savaşlar olduğu anlaşılıyordu. Ancak bu savaşlarda en fazla sözlü atışmalar yaşanıyordu. Nadiren birileri bir okla yaralandığında iki taraf da atışmaya son veriyordu. Sol görüşlü akademisyenler Rousseau'ya hak veriyor, ilkel insanın asil bir vahşi olduğunu ileri sürüyorlardı.

Ancak hippiler açısından üzücü olsa da karşıt deliller hızla ortaya çıkmaya başladı. Daha sonraki dönemlerde antropologların yaptıkları araştırmalarda katil maymun teorisinin avcı ve toplayıcılar için de geçerli olduğu ortaya kondu.

Geleneksel atışmaların masum olduğu düşünülebilir ama gece karanlığında gelip insanları katletmek de kulağa hoş gelmiyor. Uzun süre gözlemlendiğinde !Kung kabilesinde de insanların saldırgan olduğu görüldü. (Altmışlı yıllarda !Kung bölgesi devlet

* Zararsız Halk. (Ç.N.)

kontrolüne girdiğinde yani Hobbes'un *Leviathan*'ı, polisler ve gardiyanlarıyla geldiğinde ölüm sayılarında azalma görülmüştü.)[9]

Bu sadece başlangıçtı. 1968'de antropolog Napoleon Chagnon'un Brezilya ve Venezuela'da yaşayan Yanomamö kabilesi hakkında yayımladığı *Savaşa Doğanlar* adlı kitap büyük ses getirmişti. Chagnon bu insanların içinde bulunduğu "kronik savaş durumu" hakkında yazmıştı. Daha da kötüsü, daha fazla öldüren erkeklerin daha fazla kadın ve çocuk sahibi olduğundan bahsediyordu.

2011'de Steven Pinker'ın kült kitabı *Doğamızın İyilik Melekleri* tartışmaya son noktayı koydu. Psikolog dünyanın en etkili entelektüellerinden biriydi ve şimdi küçük puntolu, çeşitli grafikler ve şemalarla dolu tam 802 sayfalık bir çalışma yayımlamıştı. Bu kalın kitapla birilerini yaralamak mümkündü.

Pinker, "Bugün, hikâyelerden rakamlara geçebiliriz," diyor.[10] Ve rakamlar her şeyi açıklıyor. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan iskeletlerde şiddet izleri görülme oranı yüzde 15, avcılık ve toplayıcılıkla yaşamını sürdüren sekiz kabilede şiddet sonucu öldürülmüş olanların oranı ise yüzde 14. İki dünya savaşını da içeren yirmi yüzyılın ortalaması ise yüzde üç ve günümüzde bu ortalama yüzde bir.

Pinker, "Başlarda kötüydük," diyerek Hobbes'a hak veriyor.[11] Biyoloji, antropoloji ve arkeoloji hep aynı yönü işaret ediyor: İnsanlar dostlarına karşı sevecen ama yabancılara karşı acımasızlar. Dünyanın en savaşçı hayvanlarıyız.

Neyse ki Pinker'a göre "medeniyetin bir mucizesi"[12] olarak sakinleştik. Tarımın, yazının ve devletin icadı saldırgan içgüdülerimizi kontrol altına almamızı sağladı. Karanlık doğamızın üstünü kalın bir medeniyet tabakasıyla örtmeyi başardık.

Kalın kitabın içindeki rakamlarla bu tartışmanın da sonunun geldiği görülüyor. Yıllar boyunca Steven Pinker'ın haklı olduğunu, Rousseau'nun yanıldığını düşünmüştüm. Ancak sayılar yalan söylemez, kanıt da ortadaydı.

O dönemde Albay Marshall'la tanıştım.

3.

Yıl 1943, 22 Kasım gecesi. Pasifik Okyanusu'nun ortasında Makin Adası savaşı başlamıştı. Her şeyin planlandığı gibi gittiği düşünülürken tuhaf bir şey oldu.[13]

Japonların elindeki adanın fethedilmesini raporlamak üzere karaya adımını atan ilk Amerikalı albay ve tarihçi Samuel Marshall yaşananlara yakından tanıklık ediyordu.

Tarih yazanlar nadiren mücadelenin bu kadar yakınında olma fırsatını yakalarlar. Makin'in işgali adeta bir laboratuvar deneyi gibi planlanmış, mükemmel bir gizli operasyonmuş. Savaş meydanında işlerin gerçekten nasıl yürüdüğünü görmek için Marshall açısından benzersiz bir fırsat olmuş.

Gündüz öldürücü sıcakta yaklaşık beş kilometre ilerleyen askerlerin hava kararkığında siper kazacak mecali kalmamış ve az ilerideki Japon ordugâhının varlığından da haberdar değillermiş.

Akşam olunca saldırı başlamış. Japon birlikleri tam on bir defa Amerikalılara saldırmışlar. Amerikalılar sayıca üstün olsa da saflarını geçmeyi neredeyse başarmışlar.

Ertesi gün Marshall kendi kendine neler olup bittiğini sormuş. Haritadaki bayraklara bakarak ya da subayların günlüklerini okuyarak savaşta tam olarak ne olduğunu anlayamayacağını biliyormuş.

Dolayısıyla daha önce yapılmamış, tarihte devrim niteliğinde bir yöntem denemiş: O sabah bütün Amerikan askerlerini bir araya toplayıp gruplar halinde hepsiyle konuşmuş. Herkes istediğini söylemekte özgürmüş; düşük rütbelilerin, yüksek rütbelilere karşı gelmelerine de izin verilmiş ve ortaya çok çarpıcı bir sonuç çıkmış.

Daha sonra bir meslektaşı, "Marshall kısa sürede doğru savaş haberciliğinin sırrını ortaya çıkardığını fark etti," diye yazmış. "Herkes yapbozun bir parçasını hatırlıyordu."[14] Ve Albay bu şekilde çok tuhaf bir durumu ortaya çıkarmış.

Meğerse askerlerin çoğu ateş etmemiş.

Yüzyıllar hatta binyıllar boyunca generaller, devlet başkanları, yazarlar ve sanatçılar askerlerin sorgusuz sualsiz savaştıklarını düşünmüştü. Özellikle savaş esnasında içimizdeki savaşçı ruh ortaya çıkıyor ve bir askerden beklenen davranışı gösteriyorduk. Savaş öldürmek için ateş etmek anlamına geliyordu.

Marshall önce Pasifik Okyanusu'nda, daha sonra Avrupa cephelerinde bu görüşmeleri yapmaya devam etti ve askerlerin sadece yüzde 15 ila 25 kadarının ateş ettiğini ortaya çıkardı. Büyük bir kısmı ateş etmeyi reddediyordu. Yaralı bir subay sınır hattında, "Lanet olsun! Ateş edin artık!" diye bağırdığını ama bunun pek etkisi olmadığını anlatmıştı: "Sadece onlara baktığımda ateş ediyorlardı."[15]

Makin Adası'ndaki o gece kritikti. Bu durumda olan herkesin canını kurtarmak için mücadele etmesi beklenirdi. Oysa Marshall'ın üç yüzden fazla asker olan birliğinde sadece 36 asker silahını kullanmıştı.

Nedeni deneyimsizlik olabilir miydi? Hayır. Tam tersine, ateş etmeyen askerler eğitim esnasında dikkat çekecek kadar iyi olanlardı. Ayrıca Marshall ateş etmeye isteklilik söz konusu olduğunda acemi ve deneyimli askerler arasında bir fark görememişti.

Nedeni korku muydu? O da değildi. Ateş etmeyen askerler görev yerlerinden ayrılmıyordu ki orada da diğerleri kadar risk altındaydılar. Hepsi cesur, sadık, yoldaşları için canını verecek kadar sağlam vatanseverlerdi. Yine de o an geldiğinde görevlerini yerine getirmemişler, ateş etmemişlerdi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Samuel Marshall kendi kuşağının en önemli tarihçilerinden biri olarak görülmeye başlandı. Amerikan ordusu Marshall'ın ortaya çıkardığı sonuçları son derece ciddiye aldı. Bugün bile onun *Men Against Fire** (1947) adlı kitabı askerî okullarda ders kitabı olarak okutuluyor.

Marshall, "Ortalama sağlıklı bir birey başka bir insanı öldürmeye, onu bile isteye hayattan koparmaya karşı içinde belki de farkında olmadan bir direnç taşıyor," diye açıklamış.[16] Hatta insanların

* Ateşe Karşı Çıkanlar. (Ç.N.)

çoğunun saldırganlıktan korktuklarını da söylemiş. Bu korku "duygusal durumumuz"un normal bir parçasını oluşturuyor.[17]

Marshall unutulmuş ama güçlü bir içgüdüyü mü keşfetmişti? Buna inanmak zordu. Albay Marshall bu bulguları cila teorisinin tavan yaptığı, Raymond Dart'ın katil maymun teorisinin büyük yankı bulduğu bir dönemde yayımladı. Bu arada yaptığı analizin sadece İkinci Dünya Savaşı'na katılan askerler için değil, Troya'daki Yunanlardan, Verdun'daki Almanlara kadar çok eski zamanlardan beri bütün askerler için geçerli olduğunu savunuyordu.

Marshall ömrünün sonuna kadar itibarlı bir tarihçi olarak anıldı. Ancak seksenli yılların sonlarında çalışmalarıyla ilgili şüpheler ortaya çıktı. 1989 yılında *The New York Times* "S.L.A. Marshall'ın Savaş Hakkındaki Kitabı Hatalı Bulundu" manşetini atmıştı. *American Heritage* dergisinde bunun bir şaka olabileceğinden söz ediliyordu. Marshall "bütün bunları kendi uydurmuş olabilir", grup görüşmelerini hiç yapmamış olabilirdi. Emekli bir subay, "Bu adam tarihi tamamen çarpıttı," dedi, "insan doğasını anlamıyordu."[18]

Albay öleli 12 yıl olduğundan kendini savunması mümkün değildi ama bu tartışmaların etkisiyle bazı tarihçiler arşivleri kurcalamaya başladılar ve Marshall'ın gerçeklere tam olarak sadık kalmadığına dair kanıtlara rastladılar. Ancak grup görüşmelerini gerçekten yapmış ve askerlere M1 silahlarını kullanıp kullanmadıkları sorusunu yöneltmişti.[19]

Marshall'ın çalışmalarını, onu destekleyenleri ve eleştirenleri okuduğumda ne düşüneceğimi bilemedim. Marshall'ın haklılığına inanmaya çok mu meyilliydim? Yoksa gerçekten haklı mıydı? Bu konudaki tartışmaları inceledikçe albayın sezgisel bir düşünür olduğunu fark ettim. Belki muhteşem bir istatistikçi değildi ama keskin bir gözlemciydi.

Anahtar soru şuydu: İddialarına inanmamıza yardımcı olacak daha fazla kanıt var mıydı?

Kısa ve net cevap: Evet vardı.

Peki, uzun cevap ne? Geçtiğimiz on yıllar içinde Marshall'ı haklı çıkaracak bolca kanıt ortaya çıktı.

Öncelikle Marshall'la aynı gözlemleri paylaşan başka subaylar da vardı. 1943 Sicilya çıkarmasında İngiliz Yarbay Lionel Wigram birliklerinin en fazla dörtte birine güvendiğini söylüyordu.[20] Ya da Mareşal Bernard Montgomery'nin evine gönderdiği mektupta yazdığı gibi, "Bizim gençlerimizin sorunu doğuştan katil olmamaları."[21]

İkinci Dünya Savaşı sonrasında tarihçiler emekli askerlerle röportajlar yaptılar, yarısından fazlası hayatında kimseyi öldürmemişti.[22] Kurbanların çoğu küçük bir azınlık tarafından öldürülmüştü. Amerikan savaş pilotlarının yüzde biri, düşürülen savaş uçaklarının yüzde 40'ından sorumluydu.[23] Bir tarihçinin ifadesine göre, pilotların çoğu "kimseye ateş açmamış, hatta böyle bir girişimde bile bulunmamıştı".[24]

Tarihçiler bu bulguların ışığında diğer savaşlara da yeni bir bakış açısıyla bakmaya başladılar. Mesela Amerikan İçsavaşı sırasında gerçekleşen Gettysburg Muharebesi'ni (1863) ele alalım. Tamı tamına 27.574 tüfek incelendi. Bu tüfeklerin yüzde 90'ı doluydu.[25] Ortalama olarak askerler zamanlarının yüzde 95'ini tüfeklerini doldurmakla geçirmiş, yüzde 5'inde de ateş etmişti. Ortada tuhaf bir durum vardı. O zamanlarda misket tüfeğini ateş etmeye hazır hale getirmek zahmetli bir işti, barutun namlu ucundan önce içeri dökülerek arkaya itilmesi, sonra da kurşunun doğru şekilde yerleştirilmesi gerekiyordu. Bu kadar çok silahın *tamamen* dolu bulunması gerçekten inanılmazdı.

İşler daha da karmaşık bir hal alıyor. Yaklaşık 12.000 tüfek iki kat, onun yarısı kadarı da üç kat doldurulmuştu. Hatta bir tüfeğin içinde 23 kurşun bulundu. Tüfeklerin tek seferde tek kurşun atmak için olduğu düşünülürse bu da çok tuhaftı ve askerlerin bunu gayet iyi bilmeleri gerekiyordu. Subaylar askerlere yeterince pratik yaptırmış olmalıydı.

Peki, ne olmuştu? Tarihçiler çok sonradan tüfeğin doldurulmasının ateş etmemek için en uygun bahane olduğunu anladılar. Tüfek dolu olmasına rağmen tekrar doldurulmuş, sonra yeniden doldurulmuştu.[26]

Fransız birliklerinde de buna benzer bulgulara rastlandı. Fransız Albay Ardant du Picq 1860'larda emrindeki subaylar arasında

yaptırdığı ankette askerlerin ateş etmeye hevesli olmadığı sonucunu elde etmişti. Hatta ateş ettiklerinde silahlarını genellikle havaya kaldırıyorlardı. İki ordunun askerleri de birbirlerini hedef almadan ateş ederek ya da ateş etmemek için kurşun almak, tüfekleri doldurmak, siper aramak gibi bahaneler arayarak saatler geçirmişti.

Askerî uzman Dave Grossman, "Bu bilgilere dayanarak askerlerin çoğunun düşmanı öldürmeyi bile denemediği sonucunu çıkartabiliriz," diyor.[27]

Bunu okuduğumda 20. yüzyılın en önemli yazarlarından biri olan George Orwell'in kaleminden de benzer şeyler okuduğumu hatırladım. George Orwell İspanya İçsavaşı hakkında yazdığı kitabında, "Mümkün olduğu zaman herkes karşısındakini ıskalıyordu," diyordu.[28] Elbette bu savaşta çok kurban verildi ama Orwell'e göre revirlerde yatan askerlerin çoğu kazayla kendilerini yaralayanlardı.

Geçtiğimiz yıllar içinde Albay Marshall'ın vardığı sonuçlar birçok uzman tarafından da kabul edildi. Sosyolog Randall Collins durumu kritik yüzlerce askerin fotoğraflarını kapsamlı bir şekilde inceledi. Elde ettiği sonuç Marshall'ınkine yakındı. Ateş etme oranı yüzde 13 ile 18 arasında değişiyordu.[29]

Collins, "En sık karşımıza çıkan kanıta baktığımızda Hobbes'çu yaklaşımın deneysel olarak doğru olmadığını söyleyebiliriz. İnsanlar en derinlerde iletişime ve dayanışmaya yatkınlar, bu da şiddeti zorlaştırıyor," diye yazmıştı.[30]

4.

Kültürümüzde hep başkasının canını acıtmanın kolay olduğu efsanesi anlatılır. Indiana Jones ve Rambo gibi figürler bol bol boy gösteriyor. Aksiyon filmlerinde dövüş sahnelerinden geçilmiyor. Televizyondaki şiddet genellikle bulaşıcı; birinin ayağı takılıyor, başkasına çarpıyor, diğeri ona tokat atıyor, göz açıp kapayıncaya kadar olay büyüyor ve herkes birbiriyle kavgaya tutuşuyor.

Hollywood'un bize dayattığı görüntülerdeki şiddetin gerçek şiddetle bağlantısı, pornografinin cinsellikle bağlantısı kadar. Bilim-insanları şiddetin gerçekte bulaşıcı olmadığını, zaten o kadar da uzun sürmediğini ve kolay olmadığını belirtiyorlar.

Albay Marshall'ın analizleri ve daha sonra yapılan çalışmaları okudukça insanın savaşçı ve şiddet yanlısı doğasından şüphe duymaya başladım. Dürüst olmak gerekirse Hobbes haklı olsaydı hepimizin başkasını öldürmekten zevk alıyor olmamız lazımdı. Evet, cinsellik kadar hoşumuza gitmeyebilirdi ama şiddetten bu kadar da *kaçınmazdık*.

Buna karşılık Rousseau haklı olsaydı avcı ve toplayıcıların barış içinde yaşamaları gerekirdi. Ve *Homo puppy* olarak dünyayı fethederken on binlerce yıl içinde şiddete karşı doğal bir antipati geliştirmemiz gerekirdi.

Psikolog Steven Pinker yanılmış olabilir miydi? Tarihöncesi savaşlarda ölen çok sayıda insanın ses getiren istatistikleri –daha önceki yazılarımda bolca kullandığım rakamlar– doğru olmayabilir miydi?

Yeniden araştırmaya giriştim. Bu defa büyük kitleleri hedef alarak yazılan kitaplardan uzak durdum. Akademik literatüre yoğunlaştım ve karşıma tekrarlanan bir motif çıkması uzun sürmedi. Bilimciler insanı kana susamış bir primat yerine koydukları anda bu çalışma hemen gazetecilerin ilgisini çekiyordu. Oysa başka bir biliminsanı durumun o kadar kötü olmadığını söylediğinde neredeyse kimse bu bilgiyle ilgilenmiyordu.

Kendime şu soruyu sordum: Ya bizim heyecan ve sansasyon merakımız bize oyun oynuyorsa? Ya bilimsel gerçekler, çoksatar ve okunan çalışmaların iddia ettiğinin aksini işaret ediyorsa?

Yirmili yıllarda eline *Australopithecus africanus* kalıntıları geçen Raymond Dart'a dönelim. Dart iki milyon yıl önce yaşamış insangillerin hasar görmüş kemiklerini inceledikten sonra onların kana susamış yamyamlar olduğu sonucuna varmıştı.

Bu sonuç büyük bir ilgi gördü. Katil maymun teorisini işleyen *Maymunlar Gezegeni* (1968) ve *2001: Bir Uzay Destanı* (1968) filmleri-

ne bakabilirsiniz. Stanley Kubrick, insanın gerçek yüzünün bu olduğunu belirterek, "Ben insanın acımasız ve şiddetli doğasıyla ilgileniyorum," demişti.[31]

Biliminsanları *Australopithecus africanus* kalıntılarının farklı bir yöne işaret ettiğini çok uzun yıllar sonra ortaya çıkardılar. Uzmanlar kemiklere –taşlar, dişler ya da boynuzlarla– zarar verenlerin diğer insangiller değil, yırtıcı hayvanlar olduğu konusunda artık hemfikirler. Raymond Dart'ın 1924'te incelediği kafatası da öyle. 2006'da bir karara varıldı: Kafatasına zarar veren, büyük bir avcı kuştu.[32]

Peki, o zaman durmadan birbirlerine saldıran yakın akrabamız şempanzelerde durum nasıl? Onlar kana susamışlığın genlerimizde olduğunun açık bir kanıtı değil mi?

Biliminsanları bu konuda hemfikir değil. Şempanzelerin *neden* birbirlerine saldırdıkları hâlâ ciddi bir tartışma konusu. Bazı araştırmacılar bunun insanların işe karışmasından kaynaklandığını düşünüyorlar. Şempanzeler, Jane Goodall'ın Tanzanya'da yaptığı gibi, devamlı muzla beslenmeleri halinde daha saldırgan oluyorlar. Ödülü kimin alacağı konusunda birbirleriyle kavgaya tutuşuyorlar.[33]

Bu açıklamayı ilk okuduğumda mantıklı gelmiş olsa da sonradan o kadar ikna edici bulmadım. Özellikle 2014'te yayımlanan, elli yıl boyunca 18 şempanzenin hayatını inceleyen büyük çalışmayı okuduktan sonra.[34] Araştırmacılar bütün çabalarına rağmen şempanzelerin davranışları ile insanların onların hayatına karışmaları arasında bir ilişki bulamamışlardı. Biz müdahale etmeden de şempanzeler şiddet gösteriyordu.

Neyse ki başka akrabalarımız da var. Mesela goriller çok daha barışçıl. Daha da iyileri bonobolar. Bu primatların ince bir boynu, düzgün parmakları ve küçük dişleri var. Bonobo imkân verildiğinde bütün günü oyun oynayarak geçirebiliyor, dost canlısı ve aslında hiç büyümüyor.

Bu size bir şey hatırlatıyor mu? Evet, biyologlar bonoboların da *Homo puppy*'ler gibi kendi kendilerini evcilleştirdiğini düşünüyor.

Hal böyle olunca belki de kendimizi bonobolarla karşılaştırmamız en doğrusu, üstelik yüzleri de insanlarınkine benziyor.[35]

Peki, yakın akrabalarımızın kim olduğu tartışması ne kadar anlamlı? Ne de olsa insanlar şempanze veya bonobo değil. Toplamda iki yüzden fazla primat türü var ve hepsi birbirinden hayli farklı. Ünlü primatolog Robert Sapolsky, eskiden nasıl olduğumuzla ilgili bilgileri maymunlardan öğrenemeyeceğimiz sonucuna varmış. "Bu boş bir tartışma," diyor.[36]

Kısacası gerçek soruya, Hobbes ve Rousseau'yu meşgul eden soruya geri dönmenin zamanı geldi.

İlk *insanlar* ne kadar şiddet yanlısıydı?

Bunu öğrenebilmenin iki yolu olduğundan bahsettim. Birincisi: Atalarımız gibi yaşamaya devam eden avcı-toplayıcıları incelemek. İkincisi: Toprağı kazarak atalarımızın kemiklerini ya da bize bıraktıkları şeyleri bulup incelemek

İlk yöntemle başlayalım. Antropolog Napoleon Chagnon'un yazdığı ve tüm zamanların en çok satan antropoloji kitabı *Savaşa Doğanlar* kitabından bahsetmiştim. Chagnon Brezilya ve Venezuela'da yaşayan Yanomamö kabilesinin savaşmaya ne kadar hevesli olduğunu ortaya çıkartmıştı. Katil Yanomamö erkeklerinin savaş yanlısı olmayan pasifistlere (Chagnon'un deyişiyle "süt çocukları"na) kıyasla üç misli daha fazla çocuğu oluyordu.[37]

Peki, yaptığı çalışma ne kadar güvenilir? Biliminsanları günümüzdeki avcı ve toplayıcıların artık atalarımızın nasıl yaşadığına dair gerçek bir örnek teşkil etmediği konusunda hemfikirler. Birçoğu medeniyetle iç içe; çiftçiler ve şehirlilerle temas halindeler. Onların antropologlar tarafından araştırma nesnesi haline getirilmesi bile onları yeterince "kirletti".

(Bu arada Yanomamö kadar "kirletilmiş" bir kabile yok. İşbirliği yapmaları karşılığında Chagnon kabile üyelerine balta ve pala vermiş, sonra da onların saldırgan oldukları sonucunu çıkarmıştı.)[38]

Katillerin katil olmayanlardan daha fazla çocuk sahibi olduğu sonucuna varmak da büyük bir saçmalık. Chagnon öncelikle yaş konusunda iki büyük hesap hatası yapmıştı. Verilerindeki katiller

"süt çocukları"ndan ortalama on yaş büyüktü. Dolayısıyla 35 yaşlarındaki bir adamın 25 yaşındakine kıyasla daha fazla çocuğu olması hiç şaşırtıcı bir durum değildi.

Ayrıca Chagnon sadece hayattaki katillerin çocuk sayısına bakmıştı. Bu da son derece yanlış. Birisini öldüren kişinin, intikam almak isteyenler tarafından öldürülmesi mümkündür. Bunu dikkate almazsak, sadece para kazananlara bakarak kumardan zengin olunacağı sonucuna da varabiliriz.[39]

Yanomamö kabilesi, Chagnon'un ziyaretinin ardından dillerine yeni bir kelime kattılar: "Antro." Bu kelimenin anlamı neydi? "Son derece tuhaf, huzursuz edici eğilimleri olan, insan olmayan güçlü yaratık."[40] 1995'te bu *antro*'nun Yanomamö bölgesine dönmesi yasaklandı.

Chagnon'un çoksatar kitabını yok saymakta yarar var. O zaman doğal olarak saldırgan olduğumuzla ilgili en etkili kanıt nedir? Psikolog Steven Pinker'ın grafik ve şemalarla dolu kitabı mı?

Pinker, *Doğamızın İyilik Melekleri* adlı kitabında sekiz ilkel kabiledeki ortalama öldürme yüzdelerine bakarak yüzde 14 sonucuna varmıştı. Bu şaşkınlık uyandıran rakama ünlü *Science* dergisi ve birçok gazete ve televizyon haberinde yer verildi. Diğer biliminsanları Pinker'ın kaynaklarını incelemeye başladıklarında onun her şeyi birbirine karıştırdığını fark ettiler.

Belki biraz teknik bir hikâye olacak ama Pinker'ın nerede hata yaptığını anlamanın önemli olduğunu düşünüyorum. Cevaplamak istediğimiz soru şu: Hâlâ hayatta olan hangi avcı ve toplayıcı kabile, 50.000 yıl önceki hayat tarzını temsil edebilir? Tarihimizin yüzde 95'inde insanlar göçebeydi; küçük, kısmen eşitlikçi gruplar halinde dünyayı dolaşıyordu.

Şimdi önemli noktaya geliyoruz: Pinker neredeyse tamamen melez kültürlere bakmıştı. Avcı ve toplayıcı olan ama bir yerlere yerleşmiş, at binen, ara sıra tarım yapan insanları incelemişti.

Biz bunların görece yeni eylemler olduğunu biliyoruz. İnsanlar sadece on bin yıl önce tarım yapmaya başladı, at beş bin yıl önce evcilleştirildi. En eski atalarımızın 50.000 yıl önce nasıl yaşadıkları-

na bakmak istiyorsak at binen ve tarım yapan insanları incelemek o kadar da anlamlı değil.

Pinker'ın metodunu ciddiye alsak bile sayılar tutmuyor. Listesindeki birinci kabile olan Paraguay'daki Aché kabilesinin yüzde 30'u, listedeki üçüncü kabile olan Venezuela ve Kolombiya'daki Hiwi'lerin ise yüzde 21'i savaş ve şiddet sonucunda ölmüştü. Bunların kana susamış kabileler olduğu düşünülebilir.

Antropolog Douglas Fry, Pinker'ın esas kaynaklarına ulaşarak Aché'deki 46 kişinin birbirleriyle "savaşmaları" sonucunda değil "bir Paraguaylı tarafından öldürüldüğünü" ortaya çıkardı.

Doğru okudunuz. Aché birbiriyle savaşmamıştı, asıl kaynakta bu insanların "köle tüccarları tarafından acımasızca takip edildiği" ve "güçlü komşularıyla barış içinde yaşamak istemeleri"ne rağmen "Paraguaylı işgalcilerin kabilelere saldırdıkları" yazıyordu. Aynı şey Hiwi için de geçerliydi. Pinker tarafından savaşta öldükleri ileri sürülen erkekler, kadınlar ve çocuklar 1968'de yerel at yetiştiricileri tarafından öldürülmüştü.[41]

Ölüm rakamları böyle söylüyor. Avcı ve toplayıcılar birbirleriyle savaşmadılar, "medeni" çiftçiler tarafından modern silahlarla öldürüldüler. Fry'a göre, "Grafikler ve şemalar [...] bilimin nesnelliğini gösteriyor ama bu örnekte hepsi hayal ürünü."[42]

Peki, modern antropolojiden ne öğrenebiliriz? Yerleşim, tarım ve atlar olmadan önceki toplumları, tarihöncesinde nasıl yaşadığımıza örnek olarak incelesek nasıl olur?

Tahmin edebilirsiniz: Savaş çok ender görülüyordu. Douglas Fry 2013'te *Science*'ta yayımlanan örnek kabileleri sıraladığı makalesinde, "Göçebe avcı-toplayıcılar savaştan uzak duruyordu," diyor.[43] Göçebeler sorunlarını ya kendi aralarında konuşarak ya da başka bir vadiye taşınarak çözüyorlardı. Tartışma çıktığında sakinleşmek için bir süre birbirlerinden ayrı duran Ata adasındaki çocuklar geliyor aklıma.

Bir de şöyle bir şey var: Biliminsanları uzun bir süre boyunca, tarihöncesinde insanların küçük sosyal gruplar halinde yaşadığını iddia ettiler. 30-40 kişilik akraba grupları olarak ormanlarda dolanı-

yorduk. Başka bir toplulukla karşılaştığımızda aramızda hemen savaş çıkıyordu.

Ancak 2011'de Amerikalı antropologlar Alaska'daki Nunamiut'tan Sri Lanka'daki Vedda'ya kadar 32 ilkel topluluğun sosyal yaşamını inceledi. Göçebeler son derece sosyaldi; birlikte yemek yiyor, eğleniyor, şarkı söylüyor ve çoğunlukla farklı gruplardan insanlarla evleniyorlardı.

Avcılık ve toplayıcılığı 30-40 kişilik gruplarla yapıyorlardı ama bu gruplar akrabalardan değil, arkadaşlardan oluşuyordu. Ayrıca sık sık gruplar arasında değiştokuş oluyordu. Sonuç olarak sosyal bir ağa sahiptiler. 2014'te yapılan bir araştırmaya göre Paraguay'daki Aché ile Tanzanya'daki Hadza kabilelerinin üyeleri ömürleri boyunca ortalama *bin* kişiyle karşılaşıyor.[44]

Kısacası, uzak atalarımızın büyük bir arkadaş çevresi vardı. Yeni insanlarla karşılaşıldıkça yeni şeyler öğreniliyordu. Sadece bu yolla Neandertallerden daha akıllı olabildik.[45]

İlk insanların ne kadar şiddet düşkünü olduğunu anlamak için bir yöntem daha var: Toprağı kazmak.

Hobbes ile Rousseau arasındaki çekişmeyi sonlandırmak için bence bu en iyi yöntem çünkü fosil kanıtlar modern araştırmacılar tarafından "kirletilmiş" olamaz. Tek sorun, avcı ve toplayıcıların geriye pek bir şey bırakmamış olmaları. Sürekli yer değiştiren ve neredeyse hiçbir şeye sahip olmayan kampçılar gibiler.

Neyse ki tek bir istisna var: Mağara resimleri. Hobbes'un iddia ettiği gibi herkes birbiriyle savaş halinde olsaydı bunun mağara resimlerine yansıması beklenirdi. Uzak atalarımız bizon, at ve ceylan avlarına ait binlerce resim yapmış olmasına rağmen savaşı anlatan hiçbir resim yapmamıştı.[46]

Peki, iskeletlerde durum nedir? Steven Pinker kitabında 21 kazı sonucunda ortaya çıkardığı ortalama yüzde 15 cinayet oranından söz ediyor. Burada yine aynı sorunla karşı karşıyayız. Pinker'ın listesi oldukça karışık. 21 kazının yirmisi tarım yapılmaya, atlar evcilleştirilmeye başlandıktan ve insanların yerleşik hayata geçmelerinden sonraki döneme ait. Bunlar yakın geçmişe ait olaylar.

Peki yerleşimden, tarımdan, atın evcilleştirilmesinden önceki dönemlerde yaşanan savaşlara ait hangi arkeolojik kanıtlar var? Savaşın doğamızda olduğuna dair hangi kanıtlar var?

Cevap: Neredeyse hiç yok.

Bu arada "doğal durum" hakkında yeterince bilgi verebilecek dört yüz noktada, *Homo sapiens*'e ait yaklaşık üç yüz iskelet bulundu.[47] Bu alanları inceleyen biliminsanları tarihöncesi savaşlara dair hiçbir kanıt bulamadı.[48] Daha sonraki dönemler başka bir hikâyenin konusu.

Ünlü antropolog Brian Ferguson, "Savaş ezelden bu yana yok," diyor. "Savaşın bir başlangıcı var."[49]

5. BÖLÜM

MEDENİYETİN LANETİ

1.

Jean-Jacques Rousseau haklı mıydı? İnsanların doğuştan iyi oldukları ama medeniyetin oluşması ve yerleşik düzene geçilmesiyle her şeyin ters gitmeye başladığı doğru muydu?

Yavaş yavaş bu fikre ben de katılmaya başlamıştım. 1492'de Bahamalar'a ayak basan seyyahın aldığı notlara bakalım. Bu notları alan kişi adada barış içinde yaşayan insanları görünce çok şaşırmıştı. "Silah taşımıyorlar hatta silahın ne olduğunu bile bilmiyorlar, kılıcımı gösterdim [...] ne işe yaradığını bilmediklerinden kendilerini yaraladılar." Bu yüzden aklına bir fikir gelmiş: "Bunlardan iyi köle olur. Adaya elli kişi gelsek hepsine sahip olur, istediğimiz her şeyi yaptırabiliriz."[1]

Bahsettiğim seyyah Kristof Kolomb'un ta kendisi. Kolomb aklına gelen fikri uygulamaya koydu. Ertesi yıl 17 gemi ve 1.500 kişiyle geri geldi ve köle ticareti başlamış oldu. Onun gelişinden yarım yüzyıl sonra Karayipler'in yerli nüfusunun sadece yüzde biri kalmıştı, geri kalanı hastalıklara yenik düşmüş ve köle olarak alınmıştı.

"Barbar" toplulukların "medeni" sömürgecilerle karşılaşması bu topluluklarda büyük bir şok etkisi yaratmış olmalı. Yerliler için bir insanı öldürme fikri bile başlı başına tuhaftı. Bunu şaşırtıcı bulu-

yorsanız size günümüzde bile cinayeti akla hayale sığdıramayan toplumlar olduğunu hatırlatayım.

Mesela Pasifik Okyanusu'nun ortasındaki Ifalik adasında durum böyle. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan donanması yerli halkla yakınlaşmak amacıyla onlara birkaç Hollywood filmi izletmiş. Filmlerdeki şiddet sahneleri adada yaşayanları dehşete düşürmüş, hastalanıp günlerce yatanlar dahi olmuş ve daha önce hiç bu kadar korkunç bir şey görmediklerini anlatmışlar.

Birkaç yıl sonra aynı adada saha çalışması yapan bir antropoloğa bunun doğru olup olmadığını, Amerika'da gerçekten başkalarını öldüren insanlar olup olmadığını sormuşlar defalarca.[2]

Kısacası insanlık tarihi içinde büyük bir gizem saklı. Şiddetten içgüdüsel olarak kaçınıyorsak işler hangi noktada ters gitti? Savaşın bir başlangıç tarihi varsa o savaş neden başlatıldı?

Tarihöncesindeki hayata dair bir uyarıyla başlayayım. Atalarımızı fazlasıyla romantikleştiriyor olabiliriz. İnsan hiçbir zaman melek değildi, doğal ortamda da hayatı birbirimize zehir ediyorduk. Kıskançlık, öfke ve nefret pek çok cana mal olmuş kadim duygulardır. Hatta nadiren de olsa şiddete başvurulmasaydı *Homo puppy* dünyayı fethedemezdi.

Bunu daha iyi anlayabilmek için tarihöncesinin politikaları hakkında fikir sahibi olmak gerekiyor. Atalarımız eşitsizlikten nefret ederdi. Kararlar, herkesin sözünü söylediği uzun tartışmalar sonucunda uzlaşılarak alınırdı. Amerikalı bir antropolog tarafından gerçekleştirilen 339 saha araştırması sonunda, "göçebe avcı ve toplayıcıların –neredeyse takıntılı bir şekilde– bir başkasının otoritesi altına giremeyecek kadar özgürlüklerine düşkün oldukları"[3] ortaya çıktı.

Göçebeler güç ayrılıklarını yalnızca geçici sürelerle ve bir amaç uğruna kabulleniyorlardı. Liderleri daha bilgili, daha becerikli ve karizmatik oldukları için bir süreliğine seçiyorlardı. Biliminsanları bunu "başarıya dayalı eşitsizlik" olarak adlandırıyor. Bir başka deyişle seçilenin becerikli olması gerekiyordu.

Bu arada alçakgönüllülükten ödün vermemek için de basit bir

yöntem vardı: Utanç duygusu. Bunun bin yıl boyunca nasıl işlediğini yıllarca Kalahari Çölü'nde !Kung kabilesiyle yaşayan Kanadalı antropolog Richard Lee çok güzel anlatıyor. Bir erkek kabile üyesi başarılı bir avcının nasıl davranması gerektiğini şöyle açıklamış:

> Avcı, birisi yanına gelip, "Bugün ne gördün?" diye sorana kadar sessizce ateşinin başında oturarak bekler, sonra kısık bir sesle, "Ben avcılıkta pek iyi sayılmam, bir şey görmedim... olsa olsa küçük bir şey," der. İşte o anda onun aslında büyük bir şey avladığı anlaşılır ve ben de içimden gülmeye başlarım.[4]

Yanlış anlaşılmasın, kibir de açgözlülük de her devirde karşımıza çıkıyor. Ancak *Homo puppy*'nin binlerce yıl bu eğilimleri bastırmaya çalıştığını biliyoruz. Bir !Kung kabilesi üyesinin söylediği gibi, "Biz gösteriş yapanı sevmeyiz çünkü bu gurur ona bir gün adam öldürtebilir. Bu nedenle onun etinin hep değersiz olduğunu söyleriz ki kalbini soğutalım ve onu yumuşatalım."[5]

Biriktirip stoklamak da avcı ve toplayıcılar için tabuydu. Tarihimizin büyük bölümünde mülk değil, dostluk biriktirdik. Avrupalı kâşifler cömert yerel halkla karşılaştıklarında çok şaşırıyordu. Kolomb günlüğüne, "Bir şey istendiğinde hiç hayır demiyorlar, ellerinde ne varsa herkesle paylaşıyorlar," diye yazmıştı.[6]

Elbette bu eşit paylaşımda görgü kuralına uymayanlar da çıkıyordu. Bunu yaparak büyük risk alıyorlardı çünkü kibirli ve açgözlü davrananlar sürgüne gönderilebiliyordu. Bu da işe yaramazsa son bir çare daha vardı.

!Kung'larda yaşanan şu örneğe bakalım. Ana karakter /Twi geçmişte iki kişiyi öldürmüştü ve yanlış davranışlarda bulunmayı sürdürüyordu. Grup üyelerinin sabrı taştı:

> Hep beraber ona zehirli oklar attılar. Sonunda bir kirpiyi andırıyordu. Yere düşmüş, kımıldamadan yatıyordu. Kabile üyeleri yanına gidip baktılar ve öldürene kadar bedenine mızraklarını saplamayı sürdürdüler.[7]

Antropologlara göre tarihöncesinde bu tür olaylar arada sırada yaşanmış olmalıydı. Kim kendini diğerlerinden üstün görürse grup o kişiyle yollarını ayırıyordu. O dönemde insan kendini böyle evcilleştirmişti. Saldırgan olanlar üreme şansını kolayca elde edemiyordu oysa dost canlısı insanların çok çocuğu oluyordu.[8]

Tarihimizin büyük bir bölümünde kadınlar erkeklerle eşitti. Elinde kalın bir sopa tutan kıllı, kızgın bir gorile benzeyen klişe resimlerine rağmen ilkel insanlar muhtemelen maço değillerdi. Hatta ilk feministlerden oldukları bile söylenebilir.

Biliminsanları bazı insan türlerinde, mesela Neandertallerde olmayan cinsiyet eşitliğinin, insanlara önemli avantajlar sunduğunu düşünüyorlar. Bir başka saha araştırması erkeklerin söz sahibi olduğu durumlarda sadece erkek kardeşleri ve yeğenleriyle zaman geçirdiklerini, kadınların karar mekanizmasında yer aldığı topluluklarda ise insanların çok daha çeşitli sosyal ilişkiler tesis edebildiklerini gösteriyor.[9] 3. Bölüm'de gördüğümüz gibi, çok arkadaşı olanlar sonuçta daha akıllı oluyor.

Çocuk yetiştirme konusunda da cinsiyet eşitliği görülüyordu; ilkel topluluklarda babalar çocuklarıyla günümüzdeki babalardan daha fazla zaman geçiriyordu.[10] Çocukları büyütmek ortak bir sorumluluk olarak görülüyordu. Bebekler elden ele dolaşıyor, bazen başka kadınlardan süt emiyorlardı. Bir antropolog, "Tüm bu deneyimler bu tür topluluklarda büyüyen çocukların neden dünyayı 'güvenli bir yer' olarak algıladıklarını açıklıyor," diyor.[11] Günümüzde ebeveynler çocuklarına yabancılara güvenmemeyi öğretirken tarihöncesinde bunun tam tersi öğretiliyordu.

Son olarak avcı ve toplayıcı toplumlarda aşk hayatının da hayli rahat olduğunu gösteren ipuçları var. Biyologlar bizi "seri tekeşli" diye adlandırıyor. Tanzanya'daki sıradan bir Hadza kabile üyesinin hayatında iki ya da üç eşi oluyordu ve tercih hakkı kadınındı.[12] Paraguay dağlarında yaşayan Aché'lerde bir kadının hayatı boyunca ortalama 12 eşi oluyordu.[13] Potansiyel baba ağı, çocuk yetiştirme konusunda yardım etmeleri açısından yararlı bulunuyordu.[14]

17. yüzyılda bir misyoner bugünkü Kanada'da bulunan Innu kabilesinden bir adamı sadakatsizlik konusunda uyardığında adam

ona şu cevabı vermiş: "Siz aklınızı kaçırmış olmalısınız. Siz Fransızlar sadece kendi çocuklarınızı seviyorsunuz, biz ise kabilemizdeki bütün çocukları."[15]

2.

Uzak atalarımızın yaşamlarıyla ilgili ne kadar çok okursam kafamdaki sorular da o oranda artıyordu. Bir zamanlar eşit ve barış içinde yaşadıysak bu yaşam tarzından neden uzaklaşmıştık? Avcı ve toplayıcı toplumlar kibirli liderlerin işini bitirirken biz onlardan neden kurtulamıyoruz?

Modern toplumlarda onlar olmadan yaşayamayacağımıza dair açıklama genel olarak kabul görüyor. Devletlerin ve uluslararası şirketlerin krallara, başkanlara ve CEO'lara ihtiyacı var. Coğrafyacı Jared Diamond'a göre, "Büyük toplumlar kendileriyle ilgili kararlar alan liderler olmadan iş göremezler."[16]

Bu teori birçok yönetici ve kralın kulağına çok hoş geliyor olmalı. Aslında kulağa mantıklı da geliyor. Bir tapınak, piramit ya da saray bir yönetici olmadan nasıl inşa edilebilirdi? Hatta sıkı bir disiplin olmadan yeni bir şehir nasıl ortaya çıkarılabilirdi?

1995 yılında bir arkeolog Türkiye'nin güneydoğusunda muazzam bir tapınak ortaya çıkardı, tapınağın her biri yirmi ton ağırlığında işlenmiş sütunları vardı. Bir tür Stonehenge gibiydi ama ondan çok daha etkileyiciydi. Sütunların yapılma tarihi ortaya çıktığında arkeologların şaşkınlıkları iyice arttı. Bu anıtların tarihi 11.000 yıldan eskiye dayanıyordu. Ve başlarında kral ya da yöneticilerin olduğu köleler tarafından değil, avcı ve toplayıcı topluluklar tarafından inşa edilmişti.[17]

Dünyanın en eski tapınağı olan Göbeklitepe için binlerce kişi çalışmış olmalı. Biliminsanları burada "toplu bir çalışma" yürütüldüğünü belirtiyor. Çok uzaklardan gelen hacılar da yardım etmek için gelmiş olmalılar. Tamamlandığında sayısız ceylanın yendiği bü-

yük bir eğlence yapılmış olmalı (arkeologlar buldukları binlerce kemikten dolayı bu sonuca varıyor). Bu devasa yapıların amacı hükümdarın egosunu okşamak değildi. Amaç insanları bir araya getirmekti.[18]

Aslında tarihöncesinde de bazı hükümdarlar vardı. 1955 yılında Moskova'nın iki yüz kilometre doğusundaki Sungir'de lüks bir mezar bulundu. İçinden parlatılmış mamut dişinden yapılmış bileklikler, tilki dişlerinden yapılmış bir diadem ve binlerce fildişi boncuk çıktı. Mücevherlerin 30.000 yıllık olduğu anlaşıldı. Bu mezarlar biz piramit ve katedral inşa etmeden çok önce yaşamış bir çeşit prens ya da prensese ait olmalı.[19]

Yine de bu tür yapılar sık sık karşımıza çıkmıyor. Birbirlerinden yüzlerce kilometre uzaktaki bir avuç kazıdan söz ediyoruz. Bu nedenle biliminsanları tarihöncesinde arada bir bazı insanların hükümdarlık sürdürdüğünü ama hemen tahtlarından indirildiklerini tahmin ediyorlar.[20] On binlerce yıl boyunca kibirli egemenleri yerlerinden ettiğimiz inanılmaz bir sistemimiz varmış. Mizah, alay, dedikodu ve hiçbiri işe yaramazsa kıçına bir ok atılıyormuş.

Sonra birden bu sistem çalışmamaya başlamış. Hükümdarlar artık oturdukları yerde oturmayı sürdürmüşler ve tahttan indirilemez olmuşlar. Yine aynı soruyu soracağım: Neden?

3.

İşlerin nerede ters gittiğini görmek için son buz devrinin bittiği 15.000 yıl öncesine dönmemiz gerekiyor. O âna kadar gezegenin nüfusu azdı ve insanlar soğuğa karşı birlikte mücadele ediyorlardı. Hayatta kalma mücadelesi değil, hayatta kalmak için *sarılmak* söz konusuydu.[21] Birbirimizi sarılarak ısıtıyor ve koruyorduk.

Sonra iklim değişti. Batıda Nil'den doğuda Dicle'ye kadar olan bölgeye yerleşim arttı ve buralar süt ve bal toprakları oldu. Burada var olmak için zorlu hayat şartlarına karşı birlikte mücadele etmek

gerekmiyordu. Herkese her şeyden yetecek kadar vardı. Dolayısıyla buralara yerleşilebilirdi. Kulübeler ve tapınaklar inşa edildi. Köyler ve şehirler oluşmaya başladı. Nüfus artıyordu.[22] Ama en önemlisi insanlar mallarını biriktirmeye başladılar.

Rousseau bu konuda ne diyordu? "Toprağı çitle çevirip, 'Burası benim,' diyen adam"dan sonra işler kötüye gitmeye başladı.

İnsanları toprağın, hayvanların hatta başka insanların birilerinin malı olduğuna ikna etmek kolay değildi muhtemelen. Avcı ve toplayıcı toplumlar hemen hemen her şeylerini paylaşıyorlardı.[23] Ayrıca mülkiyet kavramıyla birlikte insanlar arasındaki eşitsizlik de büyümeye başladı. Öldükten sonra sahip olunan varlıklar sonraki kuşaklara kalıyordu. Bu şekilde miras kavramı ortaya çıktı ve yoksul ile zengin arasındaki uçurum daha da büyüdü.

İlginç olan tam da o dönemde, buz devrinin ardından ilk savaşların başlamasıdır. Arkeolojik araştırmalardan da anlaşıldığı kadarıyla bir yere yerleşildikten sonra ilk önce askerî güçlendirmeye gidilmiş. Mağaralarda birbirini öldüren okçular resmedilmeye başlanmış. Bu döneme ait kazılarda ortaya çıkarılan iskeletlerde açıkça şiddet uygulandığının işaretleri görülüyor.[24]

Peki, buraya nasıl gelindi? Biliminsanlarının bu konuda en az iki tahmini var. İlk olarak artık uğruna kavga edilecek mülk, özellikle de toprak vardı. İkincisi de yerleşik hayata geçen insanlar, yabancılara karşı güvensizlik duymaya başlamıştı.

Avcı-toplayıcı göçebelerin rahat bir katılım politikası vardı. Sıklıkla yeni insanlarla karşılaşılıyor, isteyen istediği gruba dahil olabiliyordu.[25] Köylüler ise öncelikle kendi topluluklarına ve kendi mülkiyetlerine yoğunlaştı. Kozmopolit *Homo puppy* yabancı düşmanına dönüştü.

İronik ama savaş, yabancılarla birlikte çalışmanın en önemli nedeni oldu. Kabileler diğer kabilelere karşı birlikler oluşturmaya başladılar. Askerî liderler seçildi. Bunlar savaş esnasında kahramanlık gösterebilecek karizmatik kişiler olmalıydı. Generaller her savaşla pozisyonlarını daha da güçlendirdiler. Bir süre sonra sahip oldukları bu güçten, barış sağlanmış da olsa vazgeçmemeye başladılar.

Böyle durumlarda genellikle halk generalleri düşürüyordu. Bir tarihçi bu durumu, "Kral olmak isteyen ama beceremeyen binlerce maço vardı muhtemelen," diye ifade ediyor.[26] Bazen de iş işten geçmiş oluyordu. Etrafına yandaş toplamayı başaran generaller kendilerini halktan koruyabiliyorlardı. Bu tür liderler tarafından yönetilen toplumlar giderek daha fazla savaşmaya başladılar.

Savaş fenomenini anlamak istiyorsak iktidar sahiplerine, generallere, krallara, başkanlara ve hükümetlere bakmak zorundayız. Kendi iktidarları, saygınlıkları ve çıkarları için savaş yapanlar Leviathan'lardır.[27] Eski Ahit'i açıp bakarsak Samuel peygamberin İsrailliilere bir kralın onların başına ne işler açacağıyla ilgili uyarıda bulunduğunu görürüz. İncil'in en ileri görüşlü ve en netameli bölümlerinden biridir:

> Size krallık yapacak kişinin yönetimi şöyle olacak: Oğullarınızı alıp savaş arabalarında ve atlı birliklerinde görevlendirecek. Onun savaş arabalarının önünde koşacaklar. Bazılarını biner, bazılarını ellişer kişilik birliklere komutan atayacak. Kimisini toprağını sürüp ekinini biçmek, kimisini de silahların ve savaş arabalarının donatımını yapmak için görevlendirecek. Kızlarınızı ıtriyatçı, aşçı, fırıncı olmak üzere alacak. Seçkin tarlalarınızı, bağlarınızı, zeytinliklerinizi alıp hizmetkârlarına verecek. Tahıllarınızın, üzümlerinizin ondalığını alıp saray görevlileriyle öbür hizmetkârlarına dağıtacak. Kadın erkek kölelerinizi, seçkin boğalarınızı, eşeklerinizi alıp kendi işinde çalıştıracak. Sürülerinizin de ondalığını alacak. Sizler ise onun köleleri olacaksınız.

Yerleşik hayata geçiş ve özel mülkiyetle birlikte insan tarihinde yeni bir devir başladı. Nüfusun yüzde 1'i yüzde 99'u baskı altında tutmaya başlamış, ağzı laf yapanlar kaptanlıktan generalliğe, kabile başından krallığa getirilmişlerdi. Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik artık çok gerilerde kalmıştı.

4.

Güncel arkeolojik keşifler üstüne çalışırken aklıma yine Jean-Jacques Rousseau geldi. Kendine "gerçekçi" diyen yazarlar Rousseau'yu saf bir romantik olarak gördüler oysa şimdilerde Rousseau'nun aslında tam bir gerçekçi olduğu ortaya çıkıyor.

Fransız filozof medeniyetin yükselişine duyulan inancın ısrarla karşısında durdu. Bu inanç günümüzde de öğrencilere zorla öğretiliyor. Bir zamanlar birbirimizi öldüren, mağaralarda yaşayan ilkel yaratıklardık; barış, özgürlük ve ilerleme özel mülkiyet, tarım ve devletin ortaya çıkmasıyla mümkün olmuştu. Atalarımız sürekli açlıktan ve savaşmaktan bıktıkları için sunulan imkânları kollarını açarak büyük bir sevinçle karşılamış olmalıydılar.

Rousseau'ya bakılırsa bu yaklaşımda en ufak doğruluk payı yoktu. Filozof, artık arkeologların da kabul ettiği gibi, yerleşik hayata geçtiğimiz andan itibaren her şeyin kötüye gittiğini söylüyordu. Tarıma geçişin büyük bir fiyasko olduğuyla ilgili elimizde artık birçok kanıt var.

Antropologlar avcı ve toplayıcı toplumlarının gerçekten huzurlu bir hayat sürdürdüklerini keşfettiler. Atalarımız haftada en fazla yirmi, belki otuz saat çalışıyordu. Doğa onlara ihtiyaç duydukları her şeyi veriyor; dinlenme, sosyalleşme ve sevişmeye zaman kalıyordu.[28]

Onların aksine çiftçiler tarlada zahmet içinde ter döküyordu, sosyal hayata ayıracak zamanları çok azdı. Bazı teologlar Âdem ile Havva'nın cennetten kovulmasının, tarıma geçişi işaret ettiğini iddia eder ve bunu "Yaratılış 3"te de görürüz: "Ekmeğini alınteri dökerek kazanacaksın."[29]

Yerleşik hayata geçildiğinde en büyük bedeli kadınlar ödedi. Özel mülkiyet ve tarımla birlikte ön feminizmin sonu da geldi. Oğlan çocuklar baba evinde kalıyor ve tarlalarında çalışıyorlardı. Yüzyıllar boyunca kız çocukları inek ya da koyun gibi ticareti yapılan bir mal işlevi gördüler.[30]

Gelin geldikleri yeni ailelerinde onlara şüpheyle bakılıyordu, ancak erkek çocuk doğururlarsa rahatlıyorlardı (babasız bir çocuk değilse tabii). Dolayısıyla bazı kültürlerde hâlâ geçerli olan gelinin bakireliği konusundaki takıntı bizi şaşırtmamalı. Tarihöncesinde kadınlar özgürce yaşarken artık kapatılıyor ve bağlanıyorlardı.

Patriyarka doğmuştu.

Bu arada sefalet giderek arttı. Rousseau çiftçilerin avcı ve toplayıcılara kıyasla sağlıksız olduğunu söylerken de haklıydı. Göçebeyken fazlasıyla hareketliydik, lif ve vitaminler açısından zengin besinlerle besleniyorduk. Oysa çiftçiler genellikle tek tür gıdayla besleniyordu: tahıl ve pirinç, ardından ana yemek ve tatlı yeniyordu.[31]

Aynı zamanda birbirimize daha yakın yaşamaya başladık; kendi dışkılarımızın da yakınında. İnek ve koyunları evcilleştirdik, sonra onların sütünü içmeye başladık. Bunun sonucunda ilk yerleşim yerleri olan şehirler virüs ve bakterilerin mutasyon geçirdiği petri kapları haline geldi.[32] Ya da Rousseau'nun ifade ettiği gibi, "...sivil toplum tarihi kaleme alınırken insan hastalıklarının da tarihi yazılıyordu."

Kızamık, suçiçeği, verem, frengi, sıtma, kolera, veba... bütün bu hastalıklar biz göçebe hayata veda ettikten sonra ortaya çıktı. Yeni ev hayvanlarımızdan ya da onların mikroplarından hediye olarak hastalık kapmaya başladık. Bu hastalıklara inekten geçen kızamık, domuz ve ördeklerden mutasyona uğrayarak insana geçen grip virüsünü örnek verebilirim.

Cinsel yolla bulaşan hastalıkları da unutmayalım. Avcı ve toplayıcı toplumlarda neredeyse hiç görülmüyordu ancak hayvan bakıcılarıyla yayıldılar. Peki, neden? Cevabı biraz utanç verici. Bu durum hayvanlarla ilişki kurulmasıyla ortaya çıktı. Giderek daha ahlakçı olan bir dünyada çiftçiler gizli gizli dörtayaklılara yaklaşmaya başladı.[33]

Babasız çocukların doğmasını engelleme amacının yanı sıra cinsel yolla bulaşan hastalıklardan duyulan korku da erkeklerin kadın bekâreti konusunda takıntılı olmasına yol açtı. Özellikle kendilerine ait haremleri bulunan krallar ve imparatorlar eşlerini "temiz"

tutmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Milyonlarca insanın evlenmeden önce cinsel ilişkiyi günah sayması da buradan kaynaklanmış olmalı.

Yerleşik hayata geçildikten sonra kıtlıklar, su baskınları, epidemiler birbirini izledi. Bir hasadın yapılamaması, bir virüsün yayılması bütün kabilenin yok olması anlamına geliyordu. *Homo puppy* için inanması zor bir deneyim olmalı. Neden böyle oluyordu? Bunun arkasında kimler vardı?

Şunun altını çizmek gerekiyor: İnsanlar muhtemelen her zaman ruhlara ve tanrılara inandılar.[34] Enteresan olan avcı ve toplayıcı toplumların tanrılarının, insanların hayatlarıyla ilgilenmemesiydi. Günahkârları cezalandırmaya da çalışmıyorlardı. Yıllarca Tanzanya'daki göçebe Hadza'ların arasında yaşamış olan bir Amerikalı antropolog onların inancını şöyle açıklıyor:

> Hadza'ların inancı ya da her halükârda kozmolojisi olduğunu söyleyebiliriz. Ancak günümüzdeki karmaşık toplumlarda akla gelen (Hıristiyanlık, İslam ya da Hinduizm gibi) inançlarla alakası yok. Kiliseler, hatipler, dinî liderler, putlar, tanrı heykelleri, düzenli ayinler, dinî ahlak, ölümden sonra yaşama inanç; bunların hiçbiri yok. Onların dini, büyük dinlerin hiçbirine benzemiyor.[35]

İlk büyük yerleşimlerin oluşmasından sonra dinî yaşam radikal bir dönüşüme uğradı. İnsanlar ilk olarak kudretli ve kinci tanrılara inanmaya başladılar. İnsanların başına gelen felaketlerin arkasında büyük güçler olması gerekiyordu. Tanrıları kızdıran korkunç hatalar yapmış olmalıydık. Kötü bir söz söylemiştik veya sadece aklımızdan geçirmiş olmamız bile yeterli olmuştu belki.[36] Bu şekilde tarihte ilk kez günah kavramı ortaya çıktı. Hatalarımızın kefaretini nasıl ödememiz gerektiğini kaleme almaya başlayan din âlimlerine başvurduk. Bazen sadece dua etmek ya da katı kurallara uymak yeterli oluyordu. Ancak genellikle gıda, hayvan gibi mallar feda etmek hatta insan kurban etmek gerekiyordu.

Azteklerin başkenti Tenochtitlan'da çok sayıda insan kurban

edildi. 1519'da İspanyol işgalciler şehre girdiklerinde en büyük piramit tapınağın devasa raflarında ve kulelerde binlerce kafatasıyla karşılaştılar.

Biliminsanları bu kadar insanın sadece tanrılar için kurban edilmemiş olabileceğini düşünüyorlar. Bir arkeoloğa göre, "Suçluların bir ritüele bağlı kalınarak öldürülmesi güçlü bir siyasi gösteri olabilir ve halkı baskı altında tutmak için kullanılabilir."[37]

Bütün bu felaketleri görünce –kıtlık, hastalıklar, baskı– geriye bir soru kalıyor: Neden yerleşik hayata geçiş yaptık? Neden avcı ve toplayıcı toplumlar olarak huzurlu ve sağlıklı yaşarken çiftçi olup ağır ve hastalıklı bir hayat düzenine geçtik?

Biliminsanları bu konuda artık aydınlatıcı açıklamalar yapabiliyor. İlk yerleşim yerleri insanlara baştan çıkarıcı gelmişti. Meyvelerle dolu ağaçların ve ceylanların olduğu bir yere yerleşmemek için insanın deli olması gerekirdi.

Tarım için de benzer şeyler geçerliydi. Tarım yapma fikri birdenbire ortaya çıkmadı. Birinin kalkıp, "Buldum! Haydi burayı ekmeye başlayalım!" diye bağırmadığından emin olabiliriz. Atalarımız on binlerce yıl önce ekmeyi ve hasat toplamayı biliyorlardı, buna rağmen bu işlere girişmediler. !Kung kabilesinin bir üyesi bir arkeoloğa, "Dünya üstünde bu kadar mongongo cevizi varken neden ekelim ki?" diye sormuş.[38]

En mantıklı açıklama, tuzağa düşmüş olduğumuz. Dicle ile Fırat arasındaki tarıma elverişli arazi nadir görülen türdendi, burada fazla çalışmak gerekmiyordu. Her yıl sular altında kalan toprak ekilebilirdi, gelgit ardında verimli bir çamur bırakıyordu. Ağır işler yapmaktan imtina eden *Homo puppy* bile böyle bir yerde çiftçiliği denemek istemiş olabilir.[39] Asıl işi zaten doğa yapıyordu.

Atalarımız nüfusun bu kadar artacağını öngöremediler. İnsanlar birbirleriyle yan yana yaşamaya başladılar, yaban hayvanlarının sayısı azaldı. Yeterince gıda elde edebilmek için tarıma uygun olmayan topraklarda da çiftçilik yapılması gerekiyordu. Bu şekilde çiftçiliğin çekiciliği de azalmaya başladı. Gündoğumundan günbatımına kadar toprağı ekip sürmek gerekiyordu. Bedenlerimiz bu işleri yap-

maya uygun değildi, dolayısıyla çeşitli rahatsızlıklar ortaya çıktı. İnsanlar meyve toplayıp tembellik etmeye uygundu. Toprağı sürmeye ve ağır işlere değil.

Peki, o zaman neden eski sakin, huzurlu hayata dönülmedi? Çünkü artık bunun için çok geçti. Beslenmesi gereken çok sayıda insan vardı. Avcı ve toplayıcı toplumlarla ilgili bilgilerin çoğu kaybolmuştu, yeşil alanlara göç etmek de etraftaki yerleşimler yabancıları kabul etmedikleri için neredeyse mümkün değildi.

Tuzağın kapağı kapanmıştı.

Kısa süre içinde çiftçiler avcı ve toplayıcıların sayısını geçtiler. Çiftçiler hasat kaldırarak daha fazla yiyecek toplayabiliyor, dolayısıyla büyük orduları besleyebiliyordu. Eski hayatlarını sürdürmeye çalışan göçebeler, yerleşimcilerin baskıları ve enfeksiyon hastalıklarına karşı savaşmak zorunda kalmışlardı. Başlarında despot bir yönetici istemeyen kabileler ise yenildiler.[40]

İlk savaşların ortaya çıkmasıyla müthiş bir yarış başladı. Kasabalar köyleri ele geçirdi, kentler kasabaları sınırlarına kattı. Sürekli savaş baskısı yüzünden toplumların her açıdan ölçeği büyüdü. Bu da nihayet Rousseau'nun daha sonra ele alacağı büyük felakete yol açtı.

Devletin doğuşu.

5.

Thomas Hobbes'un yaptığı ilk insan tanımına dönelim. Atalarımızın sahip olduğu özgürlük "herkesin herkesle savaşmasına" yol açmıştı. Hobbes'a göre bu mantıklıydı. Leviathan'ların kucağına düşmüştük (ilk kabile reisleri ve krallar) çünkü güvene ihtiyaç duyuyorduk.

Ancak artık bunun kesinlikle doğru olmadığını biliyoruz.

Tam tersine, sayısız avcı ve toplayıcı topluluk "Devlet Baba"dan *kaçmaya* çalıştı. İlk devletler –örneğin, Mezopotamya'daki Uruk veya firavunların yönettiği Mısır– köle devletleriydi.[41] İnsanlar ken-

di istekleriyle bir arada yaşamaya başlamamışlar, bir araya getirilmişlerdi. Köleler topluca çiçek hastalığı ya da veba nedeniyle öldüğü için devletler sürekli olarak yeni vatandaşlara ihtiyaç duyuyordu. (Eski Ahit'te şehirlerin kötü şöhretinden söz edilmesi boşuna değil. Babil Kulesi, Sodom ve Gomora'nın yıkılması – Tanrı'nın günahkâr yerleşimlerden nefret ettiği açıkça ortadaydı.)

Paranın ve yazının bulunması, hukukun ortaya çıkması gibi icatların günümüzde "medeniyetin kilometre taşları" olarak görülmesi oldukça ironik. Aslında bunlar boyunduruk altına girmemizin kilometre taşları. İlk parayı ele alalım. Para kullanışlı olacağı için icat edilmedi, vergi toplamak amacıyla egemenlerin zorlamasıyla ortaya çıktı.[42] Ya da yazı... İlk kitapların romantik şiir kitapları olduğunu zannetmeyin. İlk metinler geri ödenmesi gereken borçların listesiydi.[43]

Peki ya hukuk devleti? Meşhur Hammurabi Kanunları (ilk yazılı kanun) kölelerin kaçmasını sağlayanlara verilecek cezalarla doluydu.[44] Demokrasi ve medeniyetimizin beşiği eski Atina nüfusunun *üçte ikisini* köleler oluşturuyordu. Hatta Platon ve Aristoteles gibi büyük filozoflar kölesiz bir medeniyetin mümkün olmayacağını düşünüyorlardı.

Devletin gerçek yüzünü gösteren en iyi örnek belki de Çin Seddi'dir. Bir dünya harikası olan Çin Seddi sadece "barbarlar"ın ülkeye girmesini engellemek için değil, tebaayı kilit altında tutmak için yapılmıştı. Çin İmparatorluğu dünyanın en büyük açık hava hapishanesiydi.[45]

Bir de çoğu okul kitabında yer almayan, Amerika tarihinin en acı veren tabusu var. Benjamin Franklin, tam da Rousseau'nun kitaplarını yazdığı dönemde bunu itiraf etme cesareti gösteren nadir kişilerden biridir. Franklin şöyle diyor: "Yaban hayatını tatmış bir Avrupalı daha sonra bizim toplumumuzda yaşamaya katlanamaz."[46]

Franklin'e göre "medeni" beyaz adam yerel halk tarafından kaçırılsa ve sonra serbest bırakılsa "ilk fırsatta yine ormana geri döner". Yüzlerce yerleşimci doğaya kaçtığı halde bunun tersi pek yaşanmadı.[47] Doğa hayatı insana çiftçi ya da vergi mükellefi olarak

sahip olunandan çok daha fazla özgürlük sunar ki özellikle kadınlar için bu daha da çekici.

Kendisini "kurtarmaya" gelen yerleşimcilerden saklanan bir genç kadın, "Biz huzur içinde yaşıyoruz, canımız isterse çalışıyoruz," demiş.[48] Bir başkası Fransız bir diplomata, "Burada patronum yok, ister evlenirim ister evlenmem, istersem boşanırım. Sizin ülkenizde bu kadar bağımsız olan tek bir kadın var mı?" diye sormuş.[49]

Kütüphaneler geçmiş yüzyıllar içinde ortaya çıkan ve yıkılan uygarlıklar hakkında kitaplarla dolu. Mayaların yüksek piramitlerini ve Yunan tapınaklarını düşünün.[50] Bu kitapların genel önermesi bu uygarlıklar yıkıldıktan sonra her şeyin kötüye gittiğidir. O dönemleri "karanlık çağlar" takip eder.

Biliminsanları o karanlık çağların aslında nefes alınan dönemler olduğunu tahmin ediyor. Köleler özgürlüklerine kavuşuyor, enfeksiyon hastalıkları azalıyor, beslenme alışkanlıkları iyileşiyor, kültürler zenginleşiyordu. Antropolog James C. Scott'ın çığır açan kitabı *Tahıla Karşı*'da (2017) *İlyada* ve *Odysseia* gibi şaheserlerin Miken uygarlığının çökmesinden sonra yaşanan "Yunan Karanlık Çağı"ndan (MÖ 1100- 700) kalma olduğunu yazıyor. Homeros onları çok daha sonra kaleme alacaktı.[51]

Öyleyse olumsuz "barbar" algımız nereden geliyor? Neden "medeniyetsiz" yüzyıllar dendiğinde aklımıza karanlık çağlar geliyor?

Tarihin kazananlar tarafından yazıldığını unutmayın. Eski belgeler devlet ve hükümdarların propagandalarıyla doludur. Kendini yücelten ve diğerlerine yukarıdan bakan kibirli zalimler tarafından yazılmıştır. Aslına bakarsanız Yunanlar tarafından bulunan "barbar" kelimesi, Yunanca konuşmayanlar için kullanılırmış.

Bu şekilde tarihe bakışımız tersyüz edildi. Yaban hayatı savaş ve ölümle bir tutulurken medeniyet barışın ve ilerlemenin sembolü haline geldi. Oysa gerçekte tarihimizin büyük bir bölümünde bunun tam tersi yaşanmıştı.

6.

Thomas Hobbes bundan daha fazla yanılamazdı. Uzak atalarımızın hayatını "pis, vahşi ve kısa" olarak tanıttı oysa hayatları beraberlik ve barış içinde geçmişti, ayrıca daha sağlıklıydılar.

Ancak ironiye bakın ki Hobbes ömrü boyunca medeniyetin lanetinden kaçamamıştır. 1628 yılında hamisi vebadan ölmüş, kendisi de 1640'ta İngiliz İçsavaşı başlamak üzereyken Paris'e kaçmak zorunda kalmıştır.

Hobbes insana bakışını kendi deneyimlerine ve modern felaketlere –savaş ve veba– dayandırıyordu oysa insanlık tarihinin yüzde 95'inde bunlar neredeyse hiç bilinmiyordu. Tarihe "gerçekçiliğin babası" olarak geçti fakat insan doğasına dair görüşleri tamamen gerçekdışıydı.

Yine de medeniyete müteşekkir değil miyiz? Savaş ve açgözlülüğü bir kenara koyacak olursak modern dünya bize güzel şeyler de sunmadı mı?

Elbette sundu. Ancak gerçek ilerlemenin aslında çok yeni bir fenomen olduğu unutulmamalı. Fransız Devrimi'ne kadar (1789) hemen hemen bütün devletlerde zorunlu çalışma vardı. 1800 yılına kadar dünya nüfusunun dörtte üçü varlıklı insanların emrindeki kölelerdi.[52] Nüfusun yüzde 90'ı tarımda çalışıyor, yüzde 80'den fazlası ise yoksulluk içinde yaşıyordu.[53] Rousseau şöyle der: "İnsan hür doğar ama her yerde zincire vurulmuştur."[54]

Medeniyet asırlar boyunca tam bir felaketti. Şehirden devlete, tarımdan yazıya bütün buluşlar birçok insana refahtan çok felaket getirdi. Son iki yüzyıl –ki bu oldukça kısa bir süre– o kadar çok ilerleme kaydettik ki önceden hayatın ne kadar kötü olduğunu unuttuk. Medeniyet tarihini bir güne sıkıştırabilseydik bunun 23 saat 45 dakikası acı ve sefaletle geçerdi, son 15 dakikası ise medeniyet fena bir fikir değilmiş gibi görünebilirdi.

Bir düşünelim. Öncelikle geçtiğimiz yüzyılda birçok enfeksiyon hastalığının önünü kestik. Aşılar *her yıl*, 20. yüzyıl boyunca yapılan

bütün barış anlaşmalarından daha fazla hayat kurtarıyor.[55] İkincisi, daha önce olmadığımız kadar zenginiz, aşırı yoksulluk oranı nüfusun yüzde 10'unun altına düştü.[56] Üçüncüsü, kölelik kaldırıldı.

1842 yılında İngiliz başkonsolosu Fas sultanına gönderdiği mektupta şu soruyu sormuş: "Köle ticaretinin önüne geçmek için hangi önlemleri aldınız?" Sultan çok şaşırmış ve şu cevabı vermiş: "Köle ticareti Âdem'den bu yana bütün kabilelerin ve ulusların hemfikir olduğu bir durum."[57] Sultan 150 yıl sonra köleliğin resmî olarak yasaklanacağını öngörememiş.[58]

Son ve en iyi haber, bugüne kadarki en barışçıl dönemde yaşıyor olduğumuz.[59] Ortaçağ'da Avrupa ve Asya'da nüfusun yüzde 12'si şiddet sonucu hayatını kaybetti. Oysa son yüzyılda bu oran – iki dünya savaşı yaşanmış olmasına rağmen– yüzde 1,3.[60] (Hollanda'da bu oran yılda en fazla yüzde 0,03.)

Dolayısıyla medeniyet konusunda Rousseau kadar kaderci olmak zorunda değiliz. Lanet son bulabilir. Tarım ve hayvancılığımızı, şehirleri ve devletleri daha farklı düzenleyebilir ve herkesin refah içinde yaşamasını sağlayabiliriz. Bu konuda Fransız filozof kesinlikle yanlış düşünüyor.

Ancak Jean-Jacques Rousseau'nun çalışması bize nereden geldiğimizi hatırlatıyor. Tarihimizin yüzde 95'inde görece barışçı ve eşitlikçi bir dünyada yaşadık. İşbirliği yapma ve birbirimize yardım etme konularında geliştik. Aklıma sıklıkla Rus yazar Anton Çehov'un çok uzun zaman önce kaleme aldığı şu cümle geliyor: "Kim olduğu gösterilince insan daha iyi biri olur."[61]

6. BÖLÜM

PASKALYA ADASI'NIN GİZEMİ

Tarihe bakışım tamamen altüst olmuştu. Modern biliminsanları medeniyetin cila teorisini yok sayıyorlar. Son on, yirmi yılda bir hayli karşıt delil topladık, toplamaya da devam ediyoruz.

Tarihöncesine dair bilgilerimizin yüzde yüz doğru olduğunu düşünmemeliyiz. Atalarımızın hayatlarına dair tam bilemediğimiz ve merak ettiğimiz pek çok şey var. Arkeolojik yapboz parçalarını yorumluyoruz ancak her antropolojik bulgunun uzak geçmişi birebir yansıtacağından tamamen emin olamayız.

Bu yüzden insanların kendi başlarına kaldıklarında neler yaptıklarına son bir kez bakmak istiyorum. Mano ve arkadaşlarının gerçek *Sineklerin Tanrısı* deneyiminde adada yalnız olmadıklarını, yanlarında kız arkadaşlarının da olduğunu ve bir süre sonra çocuklarının olacağını, adadan kurtarılmalarının yüzyıllar sürdüğünü hayal edelim.

O zaman adada neler yaşanırdı? Gözlerden uzak bir adada nasıl bir toplum inşa edilirdi?

Tarihöncesi hayatla ilgili bugüne kadar sahip olduğumuz bilgiler ışığında tahmin yürütebiliriz. Ancak spekülasyon yapmamıza da gerek yok. Gerçekte yaşananlara daha yakından bakabiliriz. İn-

sanları yüzyıllardır büyüleyen gizemli bir yerde, önceki bölümlerde yer alan görüşler bir araya geliyor.

1.

Arent Roggeveen'in oğlu Jacob Roggeveen ne pahasına olursa olsun Güney Ülkesi'ni keşfetmek istiyordu. Babasına söz vermişti, ailesinin adını ölümsüzleştirecek, adını büyük kâşiflerin arasına, onur listesine ekletecekti.

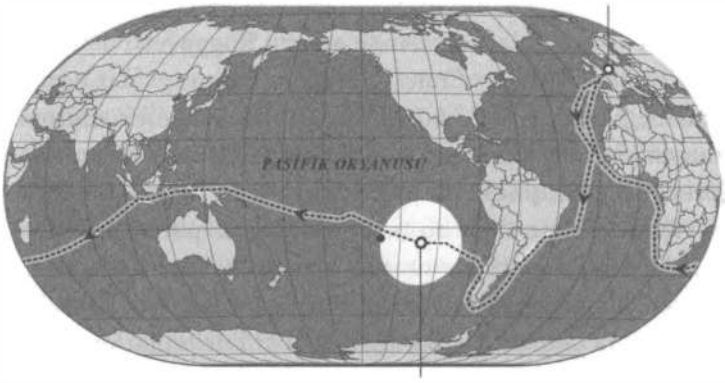
Baba oğul Güney Ülkesi'nin Pasifik Okyanusu'nda bir yerlerde olduğunu biliyordu: *Terra Australis Incognita.* Babası bir kartografı ve dünyanın kuzeyinde onca kara parçası varken güneyde de bir kıta olması gerektiğinden emindi. Bir de seyahatnameler vardı. Portekizli Pedro Fernandes de Queirós Güney Ülkesi'ni barışçıl halkıyla birlikte cennet gibi bir yer olarak tasvir etmişti, barışçıl halkı Hıristiyanlığa özlem duyuyordu. Tatlı suları, verimli toprakları ve –hiç de önemsiz olmayan– gümüş, altın ve değerli taş kaynakları vardı.

Babasının ölümünden kırk yıl sonra oğlu sancak gemisi *Arend*'le orayı buldu. Jacob 1 Ağustos 1721'de Hollanda'nın Texel adasından 3 gemi, 70 top ve 244 mürettebatla yola çıktı. Hedef Güney Ülkesi'ydi. 62 yaşındaki amiral tarih yazmak istiyor ama bunu nasıl yapacağını bilmiyordu.

Jacob Roggeveen yeni bir medeniyet kurmayacak, eski bir medeniyeti ortaya çıkaracaktı.[1]

Sekiz ay sonra yaşananlara hep şaşırmışımdır. 5 Nisan 1722'de Paskalya Bayramı sabahı Roggeveen'in gemilerinden birine bayrak çekilmiş, *Arend* ne olduğunu sormak için gemiye yaklaştığında sancak tarafında küçük bir ada görüldüğü söylenmişti.

Jacob Roggeveen'in Güney Ülkesi'ni arayışı
Pasifik Okyanusu

Texel
Hareket:
01.08.1721

2.075 kilometrelik alanda yerleşime rastlanmadı. En yakındaki yerleşim bulunan ada Pitcairn (•)

Paskalya Adası
Varış:
05.04.1722

Bu ada binlerce yıl önce üç volkanın bir araya gelmesiyle oluşmuştu. Hollandalıların deyişiyle *Paasch Eyland* 163 kilometrekarelik bir ada olarak devasa okyanusta bir zerrecikti. Roggeveen ve adamlarının ona rastlama şansı çok düşüktü.

Fakat asıl şaşırtıcı kısmı adada yaşayan insanların olmasıydı.

Ada sakinleri kıyıda Hollandalıları bekliyordu. Roggeveen ne olduğunu anlayamadı. Bu insanlar buraya nasıl gelmişlerdi? Etrafta bu denize uygun bir gemi görünmüyordu. Daha da ilginç olan, adadaki devasa heykellerdi. *Moai* denilen heykellerden bazıları dokuz metre yükseklikteydi. Roggeveen'in seyahatnamesinden şunları okuyoruz: "Herhangi bir makine yapmaları mümkün olmayan; kalın, ağır ahşapları veya halatları olmayan bu insanların bu heykelleri nasıl yapabildiklerini anlayamadık."[2]

Roggeveen ve mürettebatı bir hafta sonra akıllarında cevaptan çok sorularla adadan ayrıldılar. O gün bugündür Pasifik Okyanusu'ndaki bu küçücük ada dünyanın en gizemli yeri kabul ediliyor. Geçtiğimiz yüzyıllar içinde çılgın teoriler ortaya atıldı. Ada sakinleri İnka soyundan geliyor olabilirlerdi. Heykeller dört metre boyundaki devler tarafından yapılmış olabilirdi.[3] Ya da uzaylı yaratıklar

tarafından yapılmışlardı (İsviçreli bir otel müdürünün bu teoriyi öne sürdüğü kitabı yedi milyon sattı).[4]

Gerçek hikâye bu kadar olağanüstü olmasa da fena değil.

DNA araştırmaları sayesinde adanın Roggeveen'den yüzyıllar önce Pasifik Okyanusu'nun Vikingleri Polinezyalılar tarafından keşfedildiği ortaya çıktı.[5] Adalıların cesaretleri delilik sınırındaydı. Muhtemelen 2500 kilometre mesafedeki Gambier Adaları'ndan kanolarla yola çıkmışlardı. Ne kadar keşif gezisi yapıldığını hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Ama bir tanesinin başarılı olması yeterliydi.

1914 yılında genç bir Avrupalı antropolog olan Katherine Routledge, Paskalya Adası'na gittiğinde bu devasa *moai* heykellerinin hiçbiri ayakta değildi. Her taraflarını otlar bürümüş, kimisi de parçalanmıştı.

Bu küçük halk nasıl böyle devasa heykeller yapabilmiş ve onları taşımıştı? Ağaç olmayan bir adada yaşıyorlardı, vinç bir yana tekerlekleri bile yoktu. Yoksa bir zamanlar bu adada kalabalık bir nüfus mu yaşamıştı? Routledge yaşlılarla konuşmaya karar verdi. Eskiye dair onu ürperten hikâyeler dinledi.[6]

Uzun zaman önce Paskalya Adası'nda uyum içinde iki kabile yaşıyordu: uzun kulaklılar ve kısa kulaklılar. Ama onları birbirinden ayıran bir şey olmuş, yüzyıllar boyunca barış içinde yaşayan bu kabilelerin arasında korkunç savaşlar başlamıştı. Uzun kulaklılar adanın doğusuna kaçarak siperlere saklanmışlardı. Ertesi sabah dört bir yandan ateşe tutulmuş, siperleri yakılmıştı. (Adadaki siperlerin kalıntıları hâlâ duruyor.)

Bu aslında felaketin sadece başlangıcıydı. Onu takip eden yıllarda Paskalya Adası sakinleri birbirlerini yemeye başladılar. Herkesin herkese karşı olduğu Hobbes'çu bir savaş başlamıştı. Peki, sebebi neydi? Routledge uygarlığın kendi kendini yok etmesine bir şeyin sebebiyet verdiğini düşünüyordu.

Yıllar sonra 1955'te Norveçli bir maceracı Thor Heyerdahl, Paskalya Adası'na bir sefer düzenledi. Heyerdahl tanınan biriydi, birkaç yıl önce beş arkadaşıyla basit bir sal yapmış, Peru'dan 7000 kilometre uzağa gitmiş, sonunda Polinezya'daki Raroia Adası'nda salı

parçalanmıştı. Heyerdahl salla yaptığı seyahati, Polinezya'da sal kullanan İnkalar yaşadığı teorisinin kanıtı olarak görüyordu. Uzmanlar bu teoriye pek itibar etmese bile yazdığı kitap elli milyon sattı.[7]

Heyerdahl bu satışla zengin olmuş, Paskalya Adası'na yapacağı seferi finanse edebilecek güce ulaşmıştı. Yanına birkaç önemli biliminsanını da aldı. Biri hayatını Paskalya Adası'nı incelemeye adayacak Amerikalı William Mulloy'du. Yola çıkmadan önce Heyerdahl'a, "Yazdıklarının tek kelimesine inanmıyorum," demişti.[8]

Gözüpek Heyerdahl'la iyi anlaşıyorlardı. Paskalya Adası'na gelir gelmez olağanüstü bir şey keşfettiler. Heyerdahl'ın ekibi bataklığın derinliğinde bilinmeyen bir ağaç türüne ait polenler buldu. Heyerdahl bu örneği Stockholm'e gönderdi ve önemli bir paleobotanik uzmanının mikroskopla incelemesinin ardından adada bir zamanlar büyük bir orman olduğu sonucuna varıldı.

Yapbozun parçaları yavaş yavaş yerine oturuyordu. William Mulloy ölmeden birkaç yıl önce, 1974 yılında Paskalya Adası ve ada sakinlerinin kaderiyle ilgili bir hikâye yayımladı.[9]

Önceden uyarayım, pek de neşeli bir hikâye değil.

2.

Her şey gizemli *moai* heykelleriyle başladı.

Mulloy'a göre Paskalya Adası sakinleri her nedense bu devasa taş heykelleri yapmaya doyamamıştı. Uzun süre taşları yontmaya devam etmişler, sonra onları yerlerine koymaya çalışmışlardı. Kıskanç kabile reisleri hep diğerlerinin yaptığından daha büyük heykeller istemiş, onları yapanlara daha fazla yemek verilmiş ve bu heykelleri taşımak için daha fazla ağaç kesilmişti.

Tabii adada sonsuz sayıda ağaç yoktu.

Nihayet hiç ağaç kalmamış, toprak erozyona uğramış ve verimsizleşmişti. Sal yapacak tahtalar olmadan balık tutmak imkânsız

hale gelmişti. Heykel inşası durma noktasına gelmiş ve adada gerginlik artmıştı. Katherine Routledge'ın sözünü ettiği (uzun kulaklılar ve kısa kulaklılar) iki kabile arasında savaş çıkmış, uzun kulaklılar 1680 civarında yaşanan büyük meydan savaşında neredeyse tamamen yok olmuştu.

Mulloy bundan sonra Paskalya Adası sakinlerinin heykelleri devirmeye başladıklarını anlatıyor. Hatta birbirlerini yemeye başlamışlar. Ada sakinleri bugün bile atalarının yamyamlıklarından söz ediyorlar. Adada sıklıkla kullanılan bir ifade şöyle: "Dişlerimin arasında annenin eti var."[10] Arkeologlar ayrıca *mata'a* denilen sayısız obsidiyen mızrak ucu bulmuşlar. Bu da bir katliam yaşandığının göstergesi kabul ediliyor.

Dolayısıyla Jacob Roggeveen 1722'de Paskalya Adası'na adım attığında sefil bir halkla karşılaşmış olmalı, adada sadece birkaç bin kişi yaşıyormuş. Bugün Rano Raraku taşocaklarını görmeye gidenler kendilerini bir anda terk edilmiş bir çalışma sahasına girmiş gibi hissediyorlar. Onları yerlerdeki keskiler ve bitirilmemiş yüzlerce *moai* heykeli karşılıyor.

William Mulloy'un makalesi Paskalya Adası'yla ilgili araştırmalarda dönüm noktası kabul ediliyor. İleri sürdüğü teori birçok biliminsanı tarafından kabul edildi. 1984'te iki İngiliz biyoloğun üç volkan kraterinde fosilleşmiş polen tanecikleri bulmaları da adanın bir zamanlar ağaçlarla dolu olduğunu kanıtlıyor.[11]

Dünyanın belki de en tanınmış coğrafyacısı olan Jared Diamond'ın Paskalya Adası'yla ilgili hüzünlü hikâyesi hepimizin hafızasına kazındı.[12] Diamond 2005'te yayımlanan çoksatar kitabı *Çöküş*'te gerçekleri şöyle sıralıyor:

- Paskalya Adası'nda 900'lü yıllarda Polinezyalılar yaşamış.
- Kazılarda ortaya çıkarılan evler ada nüfusunun 15.000 kişiye kadar çıktığını gösteriyor.
- Giderek daha büyük heykeller yapılması ve bu heykellerin taşınması için daha fazla insan gücü, daha fazla gıda ve ağaç gerekmiş.

- Heykeller ağaç gövdeleri üstüne yatırılarak taşınmış, bu yüzden büyük bir insan gücüne, çok sayıda ağaca ve operasyonu yöneten güçlü bir kabile reisine ihtiyaç duyulmuş.
- En sonunda adada ağaç kalmamış, toprak verimsizleşmiş, tarım son bulmuş ve ada sakinleri açlığa mahkûm olmuşlar.
- 1680 yılında içsavaş çıkmış.
- Jacob Roggeveen 1722'de adaya geldiğinde adada sadece birkaç bin kişi yaşıyormuş. Birçok *moai* heykeli yıkılmış, insanlar açlıktan birbirini yemeye başlamışlar.

Peki, bu hikâyeden nasıl bir sonuç çıkarabiliriz?

Anlatılanlar bizimle ilgili. Paskalya Adası ile dünya arasındaki benzerlikler gerçekten ürkütücü boyutta. Paskalya Adası okyanusta bir zerrecik, dünya ise evrende bir zerre. Onların kaçmak için kullanabilecekleri tekneleri yoktu, bizim de kaçmak için uzay araçlarımız yok. Paskalya Adası ormansızlaştırıldı ve nüfusu arttı. Dünyamız da giderek kirleniyor ve ısınıyor.

Böylece önceki bölümlerde yazılanlara neredeyse taban tabana zıt, oldukça karmaşık bir sonuca ulaşıyoruz. Arkeolog Paul Bahn ve John Flenley yazdıkları *Easter Island, Earth Island* adlı kitapta, "İnsanın arzuları sınır tanımıyor," diyor. "İnsanın bencilliğinin genetik, yani doğuştan olduğu anlaşılıyor."[13]

Tam Hobbes'un cila teorisinden kurtulduk derken bumerang gibi geri gelip yüzümüze çarpıyor. Gezegenimiz giderek ısınırken tüketmeye ve kirletmeye devam ediyoruz, Paskalya Adası'nın sonu bizim sonumuz için müthiş bir metafor oluşturuyor. *Homo puppy*'yi ya da asil vahşileri unutun, biz daha çok virüs gibi her şeyi yiyip bitiren ve her şey çok geç olana dek yayılmayı sürdüren bir veba gibiyiz.

Paskalya Adası'nda yaşananlardan önemli bir ders çıkarabiliriz. Bu hüzünlü tarih belgelerde, romanlarda, ansiklopedilerde, raporlarda ve daha geniş kitlelerin okuyacağı kitaplarda yer alıyor. Bu konuda ben de bazı şeyler yazdım. Uzun bir süre William Mulloy, Jared Diamond ve meslektaşları tarafından Paskalya Adası'nın gizeminin çözüme ulaştırıldığını düşünüyordum. Bu kadar önemli

biliminsanları aynı iç karartıcı sonuca ulaştıysa kanıtlayacak ne kalmış olabilirdi?

Tam o sırada karşıma Jan Boersema'nın bir çalışması çıktı.

3.

Leiden Üniversitesi'ndeki çalışma odasına girdiğimde onu kitapların arasına gömülmüş halde buldum, arka planda bir Bach kantatı çalıyordu, rengârenk çiçekli bir gömlek giymişti.

Boersema bir çevre biyoloğu, kitaplığı felsefe ve tarih kitaplarıyla dolu. Çalışmalarında beşeri bilimler ile doğa bilimlerini bir araya getiriyor. 2002 yılında yaptığı bir araştırmayla Paskalya Adası hakkında bildiğimiz her şeyin tamamen tersini ortaya çıkardı. Birçok biliminsanı onun bulgularını görmemiş belki de görmek istememişti.

Boersema profesörlüğe başlama konuşması için hazırlanırken Paskalya Adası'nın çöküşü hakkında daha fazla bilgi aramış ve Roggeveen'in seyahatnamesi aklına gelmişti. Kütüphanenin kataloğuna bakmış, yarım saat sonra *Dagverhaal der ontdekkingsreis van Mr. Jacob Roggeveen** kitabı eline geçmişti.

Boersema savaş ve yamyamlık hikâyeleri beklerken eğlenceli bir seyahatnameyle karşılaşmıştı. "Gözlerime inanamadım, çökmekte olan bir medeniyet hakkında tek bir kelime bile yoktu."

Jacob Roggeveen, Paskalya Adası sakinlerini sempatik bulduğunu söylüyordu. Kaslı bedenleri ve bembeyaz dişleriyle sağlıklı görünüyorlardı. Ada sakinleri yemek dilenmiyor, tersine onlar ikram ediyorlardı. Ülkeleri "son derece verimli"ydi. Roggeveen ne yıkılan heykellerden ne de silah ya da yamyamlıktan söz ediyordu. Tam tersine adayı "yeryüzündeki cennet" olarak tanımlamaktaydı.

Boersema gülerek, "Bunun üstüne neler olduğunu merak etmeye başladım," dedi.

* Doktor Jacob Roggeveen'in Keşif Yolculuğunun Güncesi. (Ç.N.)

2002'de genel kabul gören çöküş hikâyesine şüpheyle yaklaşan ilk biliminsanıydı. Konuşmasının metnini okuduğumda Paskalya Adası gizeminin bir tür bilimsel polisiye olduğu izlenimi edindim.

Şimdi gelin, Boersema'nın izinden giderek bu gizemi adım adım çözümleyelim. Bunun için dedektiflik yapmamız gerekiyor. Tanıkların beyanlarını gözden geçirecek, Paskalya adalıların gerekçelerini kontrol edecek, zaman çizelgesini olabildiğince kesinleştirecek ve öldürücü silahları inceleyeceğiz. Bütün bunları yapabilmek için beşeri bilimlerden doğa bilimlerine, tarihten coğrafyaya, antropolojiden arkeolojiye kadar farklı disiplinlere ihtiyacımız var.[14]

En önemli yerden, 1680'de uzun kulaklıların katledildiği suç mahallinden, siperlerden başlayalım. Bu korkunç hikâye nereden geliyor?

Her şey Routledge'ın 1914'te görüştüğü Paskalya Adası'nın yaşlı sakinlerinin anılarıyla başladı. Her dedektif, insan hafızasına güvenilmeyeceğini bilir. Üstelik bu defa söz konusu olan önceki kuşaklardan aktarılanlardı. Şu anda bize 250 yıl önce atalarımızın nasıl yaşadıkları sorulsa tarih kitaplarına bakamayacağımız için hikâyelere dair aklımızda kalanlara başvururuz.

Sonuç olarak Routledge'ın hikâyesi en iyi kaynak olmayabilir.

Katliamla ilgili bir kanıt daha vardı. Thor Heyerdahl'ın gezilerine katılan arkeolog Carlyle Smith 1955'te uzun kulaklıların katledildiği söylenen siperlerde araştırma yapmaya başlamıştı. Aldığı odun kömürü örneklerini inceletti. Bunların 1676 (yaklaşık 1680) yılına ait olduğu saptandı. Smith için bu kanıt yeterliydi. Katledilen, yakılan uzun kulaklılar hakkında anlatılan korku hikâyesi doğru olmalıydı.[15] Bu tarih kulaktan kulağa anlatılan katliam tarihiyle örtüşüyordu.

Her ne kadar Smith vardığı sonucu daha sonra detaylandırdıysa da, diğer biliminsanları alınan örneğin 1460 ve 1817'ye ait olduğu sonucuna varmış olsa da ve jeologlar bu siperlerin doğal olarak oluştuğunu iddia etse de 1680'de yaşanan katliam hikâyesi kalıcılığını koruyordu.[16] Heyerdahl, Mulloy ve Diamond bunu tekrar tekrar anlatmaya devam ettiler.

Kabile savaşı hikâyesi, adli kanıtlara baktığımızda daha da tuhaflaşıyor. İddia edilen teori Paskalya Adası sakinlerinin aç kaldıkları için yamyamlaştıklarıydı, ne de olsa büyük bir kıtlık yaşanmıştı. Ancak Paskalya Adası'ndaki yüzlerce iskeleti inceledikten sonra arkeologların vardıkları sonuç Roggeveen'i haklı çıkarıyordu. Ada sakinleri 18. yüzyıl başlarında gayet zinde ve sağlıklıydı.[17] Açlık yaşadıklarını gösteren bir kanıt yoktu.

Peki ya adadaki kitlesel şiddet? Amerikalı bir antropolog birkaç sene önce 469 kafatasını inceledi. O da Paskalya Adası sakinleri arasında yaşanmış büyük ölçekli bir savaşa ait hiçbir ipucu bulamadı. Sadece iki iskelette teorik olarak *mata'a* (obsidiyen ok ucu) izleri olduğu söylenebilirdi.[18]

Biliminsanları *mata'a*'ların silahtan ziyade ev içinde kullanılan kesici aletler olduğunu düşünüyorlar. Roggeveen'in kaptanlarından biri anılarında Paskalya Adası'nda bir adamın obsidiyenle muz soyduğunu gördüğünü yazmıştı. 2016'da Amerikalı bir araştırma ekibi dört yüz *mata'a*'yı inceledikten sonra bunların silah olarak kullanılamayacak kadar kör olduğu sonucuna vardı.[19]

Paskalya Adası sakinleri öldürücü silahlar yapabilirlerdi. Ancak araştırma ekibinin lideri onların böyle bir şey yapmamayı seçtiklerini ifade ediyor.[20]

Gizem giderek büyüyor. Paskalya Adası sakinleri birbirlerini öldürmedilerse binlerce ada sakini nereye gitmişti? Roggeveen'in seyahatnamesinden birkaç bin ada sakini gördüğünü anlıyoruz oysa Jared Diamond'a göre o dönemde adada 15.000 kişi yaşıyor olmalıydı. Peki, orada değillerse neredeydiler?

Önce Diamond'ın bu rakama hangi yöntemle ulaştığına bakalım. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan ev kalıntılarına bakarak önce her evde yaklaşık kaç kişinin kalacağını hesaplamış ve bulduğu sayıyı yukarı yuvarlamıştı. Ortaya çıkan sonuç ne kadar güvenilir olabilir?

Katliamın tarihi saptanabilirse daha doğru bir tahminde bulunulabilir. Önceleri Paskalya Adası'nda yaşamın erken dönemde, 900'lerde hatta 300'lerde başladığı düşünülüyordu. Ancak daha

sonra ileri teknolojiyle yapılan ölçümlerde yaşamın daha ileri bir tarihte, 1100 yıllarında başladığı ortaya çıktı.[21]

Jan Boersema basit bir hesaplama yapıyor. 1100 yılında yaklaşık yüz Polinezyalı denizci adaya gelmiş olsun, nüfusun da yılda yüzde 0,5 oranında büyüdüğünü varsayalım (bu oran sanayi öncesi toplumlarda maksimum nüfus artış oranı). Bu durumda Roggeveen adayı keşfettiğinde orada en fazla iki bin iki yüz kişi yaşıyor olmalıydı. Bu sayı 18. yüzyılda adaya gelen Avrupalı kâşiflerin tahminleriyle örtüşüyordu.

Birbirlerine işkence eden, öldüren ya da birbirini yiyen binlerce adalının mükemmel bir mazereti olduğunu söyleyebiliriz.

Asla var olmamışlardı.

Bir diğer bulmaca da Paskalya Adası'ndaki ormanlara ne olduğuyla ilgili. Jared Diamond, William Mulloy ve başka birçok bilim insanı için durum açıktı: Açgözlü ada sakinleri olabildiğince çok *moai* taşımak istediği için ağaçlar kesilmişti. Kanadalı bir tarihçi bunu "çılgınlık" hatta "ideolojik bir patoloji" olarak niteliyor.[22]

Doğru bir hesaplama yapan herkes bu sonuca çok çabuk varıldığını anlayacaktır. Boersema yaklaşık bin devasa taş heykeli taşımak için 15.000 ağaca ihtiyaç olduğunu tahmin ediyor. Heykel başına yaklaşık 15 ağaç düşüyor. Peki, acaba adada kaç ağaç vardı? Yapılan ekolojik araştırmalar milyonlarca ağaç olduğunu gösteriyor – muhtemelen 16 milyon![23]

Üstelik heykellerin çoğu yapıldıkları taşocaklarında, Rano Raraku'da kalmıştı. Sayısız *moai* heykeli ocaklarda, aniden çıkan bir içsavaş nedeniyle "bırakılmadı". Şimdi bilim insanları birçok heykelin, taşocaklarının "bekçisi" olarak bırakıldığını düşünüyor.[24]

Sonuç olarak bugüne kadar 493 heykel taşınmış. Bu yüksek bir rakam gibi gelebilir ancak unutmayın ki Paskalya Adası sakinleri yüzyıllar boyunca yalnızmış. Yılda bir, en fazla iki heykel taşıdıkları varsayılıyor. Peki, neden on heykel yapıp bırakmamışlar? Boersema'nın bu soruya cevabı basit: Can sıkıntısından. "Böyle bir adada yaşayanların çok fazla zamanı olmalı; kesmek, yontmak, taşımak günlere bir nebze de olsa düzen getirir."[25]

Bence heykellerin taşınmasını, toplu iş faaliyeti olarak görmeliyiz. En az on bin yıl önce Göbeklitepe'de yapıldığı gibi (bkz. 5. Bölüm). Bir başka örnek de Sumatra'nın batısındaki Nias Adası'yla ilgili. Raporlardan 20. yüzyıl başlarında 525 erkeğin büyük bir taş heykeli ahşap kızak üzerinde taşıdıkları biliniyor.[26]

Bu tür projeler daha verimli bir şekilde hayata geçirilebilirdi ama bence mesele bu değildi. Bunlar megaloman bir hükümdarın itibar projeleri değil, insanları bir araya getiren ortak törenlerdi.

Yanlış anlaşılmasın, Paskalya Adası'nda yaşayanlar elbette çok ağaç kestiler. Sadece heykellerin taşınması için değil, tarım alanları açmak ve sal yapımı için de. Buna rağmen sözü edilen büyük ormanların yok olmasıyla ilgili aklımıza başka şüpheliler geliyor.

Rattus exulans ya da Polinezya sıçanı.

Bu kemirgenler muhtemelen ilk ada sakinleri tarafından buraya kazayla getirilmişti. Paskalya Adası'nda doğal düşmanları yoktu, dolayısıyla bütün gün beslenip üreyebildiler. Sıçanların laboratuvar ortamında sayılarını her 47 günde ikiye katladıklarını biliyoruz. Bu da bir çiftin üç yıl sonunda 17 *milyon* yavrulamış olabileceği anlamına geliyor.

Paskalya Adası'ndaki gerçek doğal afet buydu. Biyologlar milyonlarca sıçanın ağaç tohumlarını yemiş olabileceğini ve ormanın bu nedenle büyüyemediğini tahmin ediyor.[27]

Yine de ormanların yok olması büyük bir sorun değildi. Devrilen her ağaç yerini tarım arazisine bırakıyordu. 2013'te arkeolog Mara Mulrooney ormanların yok olmasının gıda üretimini artırdığını ortaya çıkardı.[28] Ada sakinleri akıllı tarımcılardı. Mahsulleri rüzgârdan koruyup ısı ve nemi tutmak için küçük taş katmanlar kullanmışlardı.

Adanın nüfusu 15.000 bile olsa arkeologlara göre adada herkese yetecek kadar gıda vardı. Mulrooney'in ifadesiyle, "Paskalya Adası sakinlerinin gösterdiği yaratıcılığı başarısızlık değil bir başarı örneği olarak görmeliyiz."[29]

4.

Ancak bu başarı fazla uzun süremedi, Paskalya Adası'nın sonunu getiren veba içeriden değil, dışarıdan geldi. Bu hüzünlü süreç 7 Nisan 1722'de Jacob Roggeveen ve adamları adaya ayak basmak üzereyken başladı. Çıplak bir adam kürek çekerek yanlarına yaklaştı. İriyarıydı, koyu renk tenli ve dövmeliydi, keçisakallıydı ve yaşı ellinin üzerinde değildi.

Roggeveen sonradan defterine yanına gelen adamın heyecanlı göründüğünü yazacaktı. "Adam geminin büyük direklerine, kalın halatlarına, yelkenlerine, topa, gördüğü her şeye dokundu ve çok şaşırdı."[30]

Kendini aynada gördüğünde, daha sonra geminin borusu öttüğünde ve içmesi için ikram edilen konyağı gözüne döktüğünde fena halde irkilmişti.

Roggeveen'in aklında en çok adamın ne kadar neşeli olduğu kalmıştı. Dans ediyor, şarkı söylüyor devamlı gülüyordu. "*O dorroga! O dorroga!*" diye tekrarlıyordu. Çok sonraları Avrupalı kâşifler bunun muhtemelen "hoş geldiniz" anlamında kullanıldığını anlayacaklardı.

Buruk bir karşılamaydı bu. Roggeveen 134 mürettebat, üç gemi ve iki şalupayla gelmişti. Ada sakinleri heyecanla onlara bakarken Hollandalılar savaş düzenine geçmişlerdi. Bir anda arka arkaya dört-beş atış yapıldı. Birisi, "Çabuk, ateş açın!" diye bağırdı. Otuz atış daha yapıldı. Paskalya Adası sakinleri arkalarında yaklaşık on ölü bırakarak geriye kaçıştılar. Ölenlerden biri, "*O dorroga!*" diye bağıran neşeli adamdı.

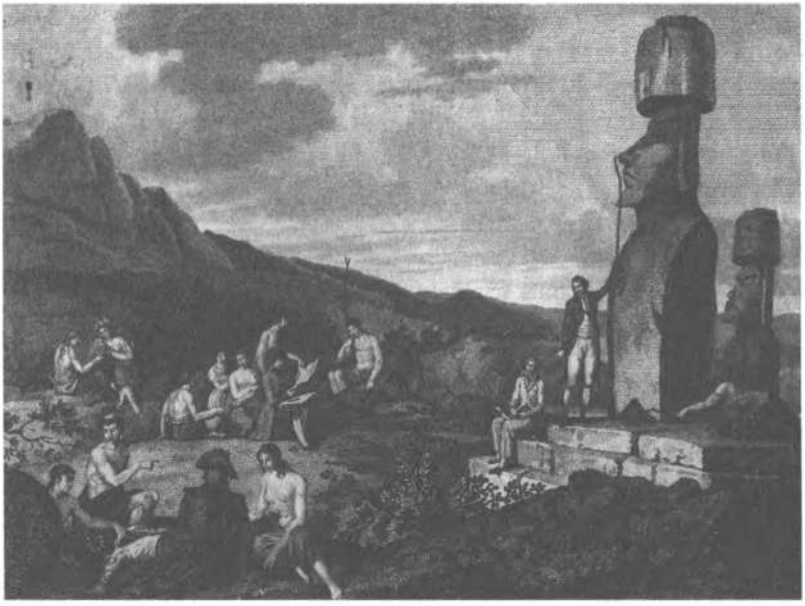
Roggeveen kazayla ateş ettiğini söyleyen mürettebata çok öfkelendi. Ancak seyahatnamesinde o kişiye herhangi bir ceza verildiği yazmıyordu. Akşam bastırırken Roggeveen oradan ayrılmayı düşünmeye başladı, misyonu Güney Ülkesi'ni bulmak ve tarihe geçmekti.

Paskalya Adası'nın ancak 48 yıl sonra tekrar ziyaretçisi olacaktı. Don Felipe Gonzáles'in kaptanlığını yaptığı bir keşif ekibi adaya üç ahşap haç dikti, İspanya bayrağı astı ve adayı Kutsal Meryem

Ana adına sahiplendiler. Paskalya Adası sakinleri bu durumu umursuyor gibi görünmüyordu.

Fatihler seyir defterlerine, "En ufak bir düşmanlık gösterilmedi," diye not düştüler.[31] İspanyollar adadakilere ok ve yay hediye etmişlerdi ancak barışçıl halk bununla ne yapılacağını bilmiyordu. Sonunda yayı süs olarak boyunlarına asıp gezmeye başladılar.

Adaya dört sene sonra 1774'te James Cook eşliğinde İngilizler geldi. Cook Pasifik'te yaptığı yolculukların sonunda gizemli Güney Ülkesi'nin var olduğunu kanıtlayacaktı. Roggeveen çoktan unutulduğu halde Cook'un adı büyük kâşiflerin arasında anılıyor.

Bu gravür 9 Nisan 1786'da Paskalya Adası'nı ziyaret eden ressam Gaspard Duché de Vancy tarafından yapılmıştır. Resim bize Paskalya Adası sakinlerinden çok Fransız ressam ve onun sömürgeci bakış açısı hakkında fikir veriyor. De Vancy, Jean-François de La Galaup, Comte de la Pérouse tarafından düzenlenen ve sonu kötü biten sefere katılanlardan biri olduğu için aslında gravürün bugüne kadar gelmiş olması bir mucize. Fransızlar 1787'de Rusya'nın kuzeydoğusundaki Kamçatka Yarımadası'na çıktılar. La Perouse ne olur ne olmaz diye düşünmüş olmalı ki seyahat notlarıyla birlikte bu gravürü de evine göndermiş. Bir yıl sonra gemisinin enkazı bulunmuş. La Pérouse, ressam de Vancy ve diğerlerinin başına neler geldiği ise hâlâ gizemini koruyor. Biliminsanları bu konuyu bugüne kadar aydınlatamadılar. Kaynak: Hulton Archive.

Karamsarların Cook'un Paskalya Adası'yla ilgili gözlemlerine bu kadar ilgi göstermelerinin nedeni belki de denizcinin bu konudaki yetkinliğindendi. Devrik *moai* heykelleriyle ilgili haber ilk olarak Cook tarafından verildi. Ama bundan da önemlisi, Cook ada sakinlerini "küçük, zayıf, ürkek ve sefil" olarak tanımlıyordu.

Cook'un raporundan alıntılanan bu kısımda bir tuhaflık var. Toronto Üniversitesi'nden bir araştırmacı Cook'un seyahatnamelerini inceledi ve içinde "küçük, zayıf, ürkek ve sefil" ifadelerinden hiçbirine rastlamadı.[32] Cook aksine ada sakinlerini "canlı, hareketli, iyi görünen, yabancılara karşı dost canlısı kişiler" olarak tanımlamıştı.[33]

Öyleyse Cook'un bu olumsuz yargısı nereden geliyor? Adanın çöküşüyle ilgili hikâyeye çok uygun duran ve *Nature* gibi önemli bir dergide bile yer alan bu ifade nerede geçiyor?[34] Jared Diamond, *Easter Island, Earth Island* kitabının yazarları Paul Bahn ve John Flenley'i işaret ediyor ama ikili herhangi bir kaynak göstermemiş.

Bunun üzerine ben de araştırmaya başladım. Kütüphanede geçirdiğim uzun bir günün sonunda 1961'de yayımlanmış, akademisyenlere yönelik tozlu bir kitap buldum.[35] Konusu, Paskalya Adası'na Norveç seferiydi. Kitabın yazarı ise Thor Heyerdahl'dan başkası değildi.

Evet, Cook'tan yapılan alıntı, tuhaf fikirleri olan Norveçli bir macerapereste ait. Heyerdahl'ın o dönemde adada önce uzun kulaklı İnkaların yaşadığını, daha sonra Polinezya'dan gelen kısa kulaklı yamyamlar tarafından yok edildiklerini kurguladığı popüler kitabı çoksatarlar listesindeydi.[36] Aynı Heyerdahl tozlu, akademik kitapta da "savaşçı halk"tan söz ediyordu oysa Cook'a göre onlar "tehlikesiz ve dost canlısı" insanlardı.

İşte mitler böyle doğuyor.

Geride çözülemeyen bir gizem kalıyor. Paskalya adalıların muhteşem heykelleri neden parçalandı?

Bu sorunun cevabı için Jacob Roggeveen'in notlarına geri dönmemiz gerekiyor. Paskalya Adası sakinleri yüzyıllar boyunca dünya üstünde yalnız olduklarına inanmışlardı. *Moai* heykellerinin içeri, yani denize değil, karaya dönük olması tesadüf değil.

Yıllarca sürdürdükleri sakin hayatlarının sonunda ufukta deva-

sa gemiler belirmişti. Acaba Paskalya Adası sakinleri Hollandalılar hakkında neler düşünmüşlerdi? Peygamber hatta tanrı olarak mı görmüşlerdi? Onların karaya çıkışları, sahilde ateş edilmesi kim bilir ne büyük bir şok olmuştu. Hollandalı denizcilerden biri, "Torunlarının torunları bile bu olayları konuşacaktır," diye not almıştı.[37]

Onların arkasından İspanyollar geldi, davullar ve bayraklar eşliğinde görkemli törenler düzenlendi, sonra üç top atışı yapıldı.

Bu olayların Paskalya Adası sakinlerinin dünyaya bakışı üzerinde büyük bir etki yarattığını söylemek abartılı mı olur? Roggeveen *moai*'ler önünde diz çöken ada sakinleri görmüştü ancak Cook, "Her ne kadar Hollandalıların döneminde değerli bulunmuş olsalar da artık heykellere hayranlık duyulmuyor," yazmıştı. Hatta ada sakinleri yıkılmak üzere olan heykelleri tamir bile etmiyordu.[38]

1804'te bir Rus denizci hâlâ birkaç *moai*'nin durduğunu rapor etti. Geri kalanlar belki devrilmiş belki de yıkılmıştı, belki de ikisi birden olmuştu.[39]

Her halükârda heykelcilik geleneği zayıflamıştı ve biz bunun gerçek nedenini hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Bu konuda birbirini dışlamayan iki hipotez var. İlki, Paskalya Adası sakinlerinin yeni bir "hobi" ihtiyacı duymuş olmaları. Ormansızlaştıktan sonra yeni *moai*'lerin taşınmaları zorlaşmış ve zaman geçirmek için başka faaliyetlere gerek duyulmuştu.[40]

İkincisi, biliminsanlarının "kargo kültü" dedikleri oluşumun izlerinin bulunması.[41] Bir diğer deyişle, Batılıların eşyalarına duyulan saplantı. Her nedense Paskalya Adası sakinleri şapkalara bayılıyordu. Bir Fransız seferinde mürettebatın tamamı yarım gün içinde bütün başlıklarını kaptırmış, sonra karşılarına geçen ada sakinlerinin alaycı gülüşlerine maruz kalmışlardı.

Paskalya Adası sakinleri o dönemde Avrupa gemilerine benzeyen bir ev inşa ettiler, taşlardan tekne şeklinde tepeler yaparak Avrupalı denizcileri taklit edip törenler düzenlediler. Biliminsanları bu şekilde yabancıları ve onların tuhaf hediyelerini geri getirmeye çalışmış olabileceklerini düşünüyor.

Yabancılar geri geldiler ama bu defa elleri boştu. Bu defa Paskalya Adası sakinlerini almaya gelmişlerdi.

5.

1862 yılının kasvetli bir gününde, ufukta ilk köle gemisi belirdi.

Paskalya Adası Perulu tacirler için idealdi, ada uzaktaydı, yerliler sağlıklıydı ve ada hiçbir büyük güç tarafından işgal edilmemişti. Bir tarihçi, "Kısacası," diyordu, "bu insanlara neler olacağı kimsenin umurunda değildi."[42]

Sonunda 16 gemiyle 1407 adalı, yani ada nüfusunun üçte biri götürülecekti. Bu insanlar çeşitli bahaneler hatta belki de şiddet uygulanarak gemiye bindirildiler. Bu arada failler Ata adası sakinlerini kaçıran köle tacirlerinin benzeriydi (Ata adasında gerçek *Sineklerin Tanrısı* olayı yüz yıl sonra yaşanacaktı).

Peru'ya varıldığında köleler hızla ölmeye başladı. Maden ocaklarında çalıştırılıyor, yorgunluk ya da enfeksiyonlardan dolayı hayatlarını kaybediyorlardı. 1863'te uluslararası baskılar sonunda Peru hükümeti hayatta kalanları adalarına gönderme kararı aldı ve hepsi Peru'nun liman kenti Callao'da toplanmaya başladı.

Limanda yeterince yiyecek yoktu, daha da kötüsü aynı limana, mürettebatında çiçek hastalığı görülen Amerikalı bir balina avlama gemisi de demirlemişti. Çiçek salgını başladı ve Paskalya Adası'na dönüş yolunda denize ardı ardına cesetler atıldı. Nihayetinde adaya 470 köleden sadece 15'i varabildi.

Belki onların da sağ kalmaması daha iyi olurdu. Geri dönenlerden birinde çiçek hastalığı vardı ve hastalık kısa sürede bütün adaya yayıldı. Paskalya Adası'nın sonu böyle geldi. Ölüm ve yıkım her yeri sardı. Avrupalı ziyaretçiler ilk defa birbiriyle kavga eden ada sakinleri görüyordu. Bir Fransız kaptan kemik ve kafatasından tepeler gördüğünü not etmişti. Ölümcül hastalar çaresizdi, onlarcası uçurumdan atlayarak intihar etti.

1877'de salgın son bulduğunda geride 110 adalı kalmıştı – yaklaşık 800 yıl önce adaya ayak basanların sayısı kadar. Gelenekler kaybolmuş, ritüeller unutulmuş, kültür yok edilmişti. Köle tacirleri ve hastalıkları, sıçanların ve Paskalya sakinlerinin yapamadıklarını başarmış, adanın yok olmasına önayak olmuşlardı.

Sonuç olarak eski hikâyeden, kendi medeniyetlerini yok eden bencil ada sakinlerinin hikâyesinden geriye ne kaldı?

Neredeyse hiçbir şey. Savaş yoktu, kıtlık yoktu, yamyamlık yoktu. Ormansızlaşan ada yaşanılacak bir yer olmaktan çıkmamış, daha bereketli olmuştu. 1680 civarında katliam yaşanmamıştı, gerçek felaket 1860'tan sonra yaşanmıştı. Yabancılar enkaz bulmamış, onu kendileri yaratmıştı.

Elbette adalıların da çevreye olumsuz etkileri olmuştu. İlk yerleşimciler kazayla sıçan getirmişler ve bu nedenle çeşitli bitki ve hayvan nesli tükenmişti. Bu sıkıntılardan sonra adalıların gösterdiği direnç dikkat çekici. Biliminsanlarının uzun süre inandıklarından çok daha zeki ve sosyaldiler.

Paskalya Adası kendi geleceğimiz için çarpıcı bir metafor mu? Profesör Boersema'yla buluşmamdan birkaç gün önce gazetede şu manşeti gördüm: "İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ PASKALYA ADASI'NDAKİ HEYKELLERİ TEHDİT EDİYOR." Biliminsanları bu sonuca deniz seviyesinin yükselmesi ve sahilin erozyona uğramasını analiz ettikten sonra varmışlar.[43]

İklim değişikliği konusunda kuşkucu değilim. Çağımızın en büyük meselesi olduğunu düşünüyorum ve zaman daralıyor. Kuşkucu olduğum tek konu kıyamet tellallığı; en derinlerde bencil, hatta virüs gibi olduğumuza dair inanç ve bu insan imajının "gerçeklik" adı altında satılmaya çalışılması. Bir de sonumuzun kaçınılmaz olduğu iddiası.

Çok sayıda çevre aktivisti insan direncini hafife alıyor. Sinizmin yarattığı nosebo etkisiyle umutsuzluğa kapılmaktan, bu sırada da dünyanın giderek daha hızlı ısınmasından korkuyorum. İklim hareketinin de yeni bir gerçekliğe ihtiyacı var.

Profesör Boersema, "Sorunlar karşısında çözümlerin de hızlanarak artabileceğini kabul etmekte zorlanılıyor," diyor. "Bunun garantisi yok ama olabilir."

Aynısı Paskalya Adası'nda yaşandı. Ağaçlar yok olduğunda ada sakinleri yeni tarım teknikleri icat ederek daha fazla gıda elde ettiler. Kısacası Paskalya Adası'nın gerçek hikâyesi aslında bir direniş ve yaratıcılık hikâyesi; felaketin değil, umudun habercisi.

2. KISIM

AUSCHWITZ'DEN SONRA

Absürd ve işe yaramaz görünmelerine rağmen ideallerimden vazgeçmemem bir mucize. Yine de onlara sarılıyorum çünkü hâlâ ve her şeye rağmen insanların yüreğinde iyilik yattığına inanıyorum.

Anne Frank (1929-1945)

İnsanlar iyi kalpli varlıklarsa kaçınılmaz bir soru sormanın zamanının geldiğini düşünüyorum. Bu soru nedeniyle Alman yayıncılar kitabıma pek ilgi göstermediler. Kitabı yazarken bu soru sürekli aklımdaydı.

Auschwitz'i nasıl açıklarız?

Baskınları, katliamları, soykırımları ve toplama kamplarını nasıl açıklarız? Adolf Hitler'i? Stalin'i? Mao'yu? Pol Pot'u?

Altı milyondan fazla Yahudi'nin katledilmesinin ardından edebiyat ve bilim, insanın nasıl bu kadar acımasız olabileceği sorusunun esiri oldu. Başlangıçta Almanların farklı bir hayvan türü olduklarını düşünmek cazip geliyordu. Olup bitenler hasta zihinleri veya barbar kültürleriyle ilgiliydi; bizim gibi normal insanlarla ilgisi yoktu.

Ancak sorun şu ki tarihimizin en büyük insanlık suçu ilkel bir toplumda yaşanmadı. Dünyanın en zengin ülkelerinden birinde, Kant'ın, Goethe'nin, Bach ve Beethoven'ın ülkesinde yaşandı.

Belki de medeniyet, koruyucu cila tabakası görevi görmemişti. Belki de Rousseau haklıydı, medeniyet bir zehirdi. Bu dönemde daha yeni ortaya çıkan bilimsel bir disiplin, insanın temelden defolu olduğuna dair tedirgin edici kanıtlar sunmaya başladı.

Sosyal psikolojiden söz ediyorum.

Ellili, altmışlı yıllarda psikologlar bir insanı canavara dönüştürmek için ne gerektiğini anlamaya çalışıyorlardı. Birbiri ardına yapılan deneyler sıradan insanların korkunç şeyler yapabileceklerini gösteriyordu. İnsanın hayatında birkaç detayı değiştirince hepimizin içinden bir Nazi çıkabilirdi.

Sineklerin Tanrısı'nın çoksatarlar listesinde olduğu yıllarda genç araştırmacı Stanley Milgram insanların güvenilmez liderlerin emirlerini itiraz etmeden yerine getirdiklerini gösterdi (*"Befehl ist Befehl"* – bkz. 8. Bölüm). New York'ta bir genç kadının öldürülmesi modern çağda apati hakkında yüzlerce araştırma yapılmasına yol açtı (*"Wir haben es nicht gewußt."* Bkz. 9. Bölüm). Bir de Muzafer Sherif ve Philip Zimbardo'nun deneyleri vardı. Bu iki psikolog uysal gençlerin sebepsiz yere cellatlara dönüşebileceklerini kanıtladılar.

Benim ilgimi çeken konu, bütün bu araştırmaların birbirinin peşi sıra yapılmış olmaları. O dönem sosyal psikolojinin vahşi batı dönemleriydi. Becerikli gençler şoke edici deneyleriyle adlarını duyuruyorlardı.

Elli yıl ileriye gidelim. O zamanların araştırmacıları ya öldüler ya da ünlü profesörler olarak dünyayı dolaşıyorlar. Deneyleri ünlendi ve genç öğrencilere öğretilmeye devam ediliyor. Bu arada savaş sonrasında yapılan deneylerin arşivleri açıldı ve ilk defa perde arkasına göz atma şansımız doğdu.

7. BÖLÜM

STANFORD ÜNİVERSİTESİ'NİN BODRUMUNDA

1.

Tarih 15 Ağustos 1971, saat sabah on civarı. Saat dokuzda California, Palo Alto polisleri baskın yaparak dokuz genci yataklarından çıkardı. Beşi hırsızlıktan, dördü de silahlı soygundan gözaltına alındı. Komşular gençlerin üzerlerinin aranmasını, kelepçelenip götürülmesini şaşkın bakışlarla izlediler.

Çevredekiler bunun bir deney olduğunu bilmiyordu. Bu deney o güne kadar yapılmış deneyler arasındaki en kötü şöhretlilerinden biri olarak tarihe geçecekti. Gazetelerin ilk sayfalarında yer alacak, milyonlarca üniversite öğrencisinin kitaplarına girecekti.

Öğleden sonra –aslında suçsuz olan– üniversite öğrencileri 420 numaralı binanın bodrum katındaki psikoloji bölümüne götürüldüler. Girişte büyük bir tabela asılıydı: Stanford Hapishanesi. Merdivenin altında başka dokuz öğrenci bekliyordu, üstlerinde üniforma, gözlerinde aynalı güneş gözlükleri vardı. Onlar da harçlıklarını çıkarmak için başvurmuşlardı ancak onlara tutuklu rolü verilmemiş, gardiyan olmuşlardı.

Tutuklulardan soyunmaları ve koridorda çıplak halde beklemeleri istendi. Ayak bilekleri prangaya vuruldu, başlarına naylon başlıklar geçirildi ve hepsine birer numara verildi. Bundan böyle

onlara bu numaralarla hitap edilecekti. Sonra da üçer üçer küçük hücrelere yerleştirildiler.

Bundan sonra olacaklar tüm dünyayı sarsacaktı. Sadece birkaç gün içinde Stanford Hapishane Deneyi çığrından çıkacak, insan doğasına dair acı gerçekler su yüzüne çıkarılacaktı.

Ağustos 1971, Stanford Üniversitesi bodrumu. Kaynak: Philip G. Zimbardo.

Sağlıklı ve sıradan gençlerle başladı her şey. Deneye kayıt yaptırırlarken bazıları kendini barış yanlısı olarak nitelemişti.

Ancak ikinci gün sorunlar başladı. Gardiyanlar, tutukluların başkaldırısını yangın söndürücülerle bastırdı. Onu takip eden günlerde gardiyanlar onların moralini bozmaya çalıştı. Hücreler insan

dışkısı kokmaya başladı. Tutuklular uykusuzluk ve sürekli aşağılamaların olumsuz etkilerine yenik düşerken gardiyanlar sahip oldukları güçten keyif alıyorlardı.

8612 numaralı tutuklu tamamen çöktü. Hücrenin kapısını tekmelerken, "Tanrı aşkına, içim yanıyor," diye bağırıyordu. "Anlamıyor musunuz? Çıkmak istiyorum! Bu iş boka sardı! Bir gece daha dayanamam! Benden bu kadar, dayanamıyorum!"[1]

Araştırmanın başındaki psikolog Philip Zimbardo da kendini rolüne kaptırmıştı. Ne olursa olsun kontrolü elinde tutmaya çalışan bir cezaevi müdürü gibi davranıyordu. Ancak altı gün sonra bu kâbusu sonlandırdı; doktora adayı olan kız arkadaşı nasıl böyle bir şey yapabildiğini sorgulamıştı. Bu kısa süre içinde beş tutuklunun "aşırı duygusal depresyon, ağlama, öfke ve akut anksiyete" belirtileri gösterdiği saptandı.[2]

Deney sonlandırıldıktan sonra Zimbardo ile meslektaşları "Neler oldu?" sorusuyla baş başa kaldılar. Günümüzde neredeyse bütün psikoloji kitaplarında bu sorunun cevabı bulunuyor. Hatta gişe rekorları kıran bir Hollywood filminde, Netflix belgesellerinde görebilir, Malcolm Gladwell'in çoksatar *Kıvılcım Ânı* kitabında okuyabilir ya da ofiste kahve molasında birisinden duyabiliriz.

Neler olduğunun cevabı şöyle: 15 Ağustos 1971'de kendi halinde sıradan öğrenciler birer canavara dönüştüler. Kötü insanlar olduklarından değil, kötü bir *durumun* içinde bulunduklarından dolayı. "Mutlu ailelerden gelen, iyi okullarda okumuş, iyi semtlerde yaşayan normal insanları, sadece durumlarında bazı detayları değiştirerek ciddi anlamda etkileyebileceğimiz ortaya çıktı," diyordu Gladwell.[3]

Philip Zimbardo işin bu kadar çığırından çıkacağını kimsenin tahmin etmediğine yemin ediyordu. Araştırmanın sonucunda hepimizin korkunç şeyler yapabilme kapasitesine sahip olduğumuz çıkarımına vardı. Stanford'ın bodrum katında yaşananların, "'gardiyan' üniforması giyilmesinin 'doğal' bir sonucu" olduğunu kaleme aldı.[4]

2.

Stanford Hapishanesi deneyinden 17 yıl önce de benzer sonuçlara ulaşılan bir deney yapıldığını pek kimse bilmez. Robbers Cave Deneyi büyük kitleler tarafından unutulmuş olsa da sosyal psikologlar için önemli bir ilham kaynağı olacaktı. Söz konusu deney üniversite öğrencileriyle değil, çocuklarla yapılmıştı.

19 Haziran 1954'e dönelim. Oklahoma City'de bir otobüs durağında aşağı yukarı 11 yaşlarında 12 oğlan beklemektedir. Birbirlerini tanımayan bu çocukların hepsi düzgün, Hıristiyan ailelerin çocuklarıdır. Ders notları gibi IQ'leri de orta düzeydedir. Hiçbiri yaramaz olarak adlandırılmayan, son derece sıradan, normal çocuklar.

O gün kampa gittikleri için hepsi çok mutluydu. Güneydoğu Oklahoma'daki Robbers Cave State Park'a gideceklerdi. Burası ormanlar, göller, bir zamanlar Belle Starr ve Jesse James gibi efsanevi haydutların saklandıkları mağaraların olduğu 80 hektarlık bir parktı.

Çocukların bilimsel bir araştırmaya katıldıklarından ve bir gün sonra bir grup çocuğun daha kampa geleceğinden haberi yoktu. Araştırmanın başındaki isim Türk asıllı Amerikalı psikolog Muzafer Sherif'ti. Yıllardır gruplar arasındaki çatışmaların nasıl ortaya çıktığıyla ilgilenmekteydi. Her şeyi son noktasına kadar düşünüp planlamıştı. Kamp yönetimi için kurallar açıktı: Çocuklar istedikleri her şeyi yapmakta özgürdüler. Her şey mümkündü, her şey serbestti.

Araştırmanın ilk aşamasında gruplar birbirinin varlığından haberdar değillerdi. Kampın farklı binalarında kalıyor, parkta sadece kendilerinin olduğunu sanıyorlardı. İkinci hafta çok dikkatli bir şekilde birbirleriyle temasa geçirildiler. Acaba neler olacaktı? Birbirleriyle arkadaş mı olacaklardı yoksa savaş mı çıkacaktı?

Sherif daha sonra Robbers Cave Deneyi'nin uslu –"üst tabakadan"– çocukların sadece birkaç gün içinde nasıl "hasta ruhlu kötü çocuklar"[5] haline geldiklerinin hikâyesi olduğunu yazacaktı. Tesa-

düfe bakın ki bu deneyle aynı yılda William Golding'in *Sineklerin Tanrısı* kitabı da yayımlanmıştı. Golding çocukların doğalarında kötülük olduğunu, Sherif ise bunun içinde bulunulan şartlara bağlı olarak değiştiğini düşünüyordu.

Her şey güzel başlamıştı. Grupların henüz birbirlerinden haberdar olmadıkları ilk hafta çocuklar uyum içinde çalıştılar, halattan köprü ve sıçrama tahtası yaptılar. Çadır kurdular, hamburger yaptılar, koştular, atladılar, zıpladılar ve iyi arkadaş oldular.

Ancak bundan sonra deney karanlık bir hal aldı. Kendilerine Çıngıraklar ve Kartallar adı veren gruplar ikinci hafta birbirleriyle temas ettirildiler. Ve savaş çıktı. Her şey Çıngırakların diğer çocukların "onlar"ın beyzbol sahasında oynadıklarını öğrenmeleriyle başladı. Kartalları daha sonra bir hafta sürecek turnuvanın başlangıcı olduğu anlaşılan bir yarışmaya davet ettiler.

İkinci gün ip çekme oyununu kaybedince Kartallar Çıngırakların bayrağını yaktı. Karşılık olarak onlar da gece baskını düzenleyip Kartalların çizgi romanlarını çalıp perdeleri yırttılar. Kartallar buna karşılık vermek için çoraplarının içine taşlar koymaya başladılar ki personel tam zamanında araya girip silahlarını kullanmalarını engelledi.

Kartallar turnuvayı kazanıp ödül olarak verilen parlak çakılarla yanlarından ayrıldıktan sonra Çıngıraklar bir baskın düzenleyerek çakıları çaldılar. Kartallar öç almak için öfke içinde geri döndüklerinde Çıngıraklar onlarla alay ettiler, içlerinden biri elindeki bıçakları sallayarak, "Gelin bakalım muhallebi çocukları," diye bağırdı.[6]

Çocuklar birbirleriyle yumruk yumruğa kavgaya tutuştuklarında kamp bekçisi kılığındaki Sherif harıl harıl not alıyordu. O anda bu deneyin bir altın madeni olduğunu fark etmişti.

Son yıllarda Robbers Cave Deneyi ağızlardan düşmez oldu. Özellikle Donald Trump'ın seçilmesinden sonra yorumcular bu deneyi sık sık anmaya başladılar. Çıngıraklar ve Kartallar her yerde görülen sağ ile sol, muhafazakâr ile ilerici insanlar arasında yaşananların sembolü değil mi?

Televizyon yapımcıları da bu konudan uzak duramadılar. Bu

deney, *Dat wordt oorlog!** adıyla Hollanda televizyonunda tekrarlandı. Programın çekimleri gerçekten savaş çıktığı için kısa süre sonra durduruldu.

Bütün bunlar Muzafer Sherif'in 1961 yılındaki araştırmasını dikkatle incelememe yol açtı. Sürükleyici bir kitap olduğunu söyleyemem. İlk sayfalarında, "Dış gruplara yönelik olumsuz tutumlar durumlara bağlı olarak gelişecek," diye okuyoruz. Bir başka deyişle: Savaş çıkacak.

Yine de muğlak ifadelerin arasında birkaç şey dikkatimi çekti. Öncelikle günler sürecek turnuvayı düzenleyenler çocuklar değil, araştırmacılardı. Kartallar başlangıçta pek hevesli değildi. İçlerinden biri, "Onlarla arkadaş olabiliriz," demişti, "o zaman kimse kimseye öfkelenmez ya da kimseden nefret etmez."[7]

Araştırmacıların zorlamasıyla kazananların ve kaybedenlerin olacağı ip çekme ya da beyzbol gibi oyunlar oynanmıştı. Teselli ödülü yoktu. Hatta araştırmacılar manipülasyonla oyunların kafa kafaya sonlanmasını sağlıyorlardı.

Ve bu tür manipülasyonlar buzdağının görünen kısmıydı.

3.

Robbers Cave Deneyi hakkında yazdığı kitabı yayımlanmadan birkaç ay önce Gina Perry'yle 2017 yazında Melbourne'da tanıştım. Avustralyalı Perry, Robbers Cave Deneyi'nin arşivlerini açan ilk psikologdur. Dağlar kadar notların ve video kayıtlarının arasında, elli yıldır okul kitaplarında anlatılandan çok farklı bir hikâyeye rastlamıştı.

Perry, Sherif'in "gerçekçi çatışma teorisi"ni daha önce 1953 yılında da kanıtlamaya çalıştığını ortaya çıkardı. O yıl da New York eyaletine bağlı Middle Grove adlı küçük bir köyde yaz kampı dü-

* (Hollandaca) Savaş çıkacak. (Ç.N.)

zenlemişti. O zaman da çocukları birbirine düşürmeye çalışmıştı. Tek fark Sherif'in o deneyden sonra sadece bir dipnotta "farklı zorluklar ve elverişsiz koşullar"[8] nedeniyle deneyi sonlandırdığını belirtmesiydi.

Perry'yle görüştüğümüzde bana arşivlerde nelere rastladığını ve unutulan ilk kampta gerçekten neler olduğunu anlattı. İlk iki gün katılımcı çocuklar birbirleriyle arkadaş olmuşlardı. Ormanda koşuyor, ok ve yayla oyunlar oynuyor, hep birlikte şarkılar söylüyorlardı.

Üçüncü gün araştırmacılar çocukları Panterler ve Pitonlar olarak iki gruba ayırıyor, onu takip eden günlerde de çocukları birbirlerine düşürmeye çalışıyorlar. Panterler barışın sembolü olarak tişörtlerine zeytin dalı takmak istediklerinde personel buna engel oluyor.

Birkaç gün sonra araştırmacılardan biri, Panterlerin suçlanacağını umarak Pitonların bir çadırını yıkıyor. Ancak çocuklar çadırı yeniden kurmak için birbirlerine yardım ediyorlar. Sonra yine bir araştırmacı Pitonların suçlanacağını umarak Panterlerin çadırına baskın yapıyor, çocuklar bu olayda da birbirlerine yardım ediyorlar. Ukulelesi kırılan bir çocuk, araştırmacılardan o saatlerde nerede olduklarıyla ilgili mazeret sunmasını bile istiyor. Bir çocuk, "Belki de vereceğimiz tepkiyi görmek istediniz," diye bağırıyor.[9]

Bu arada araştırmacılar arasında gerginlik başlıyor. Çok masraflı bir araştırma başarısız olma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyor. Çocuklar Sherif'in beklentisi doğrultusunda, "gerçekçi çatışma teorisi"ne uygun olarak kavga etmiyorlar. Perry deney esnasında kaydedilen seslerden Sherif'in gece ikiye kadar volta atarak düşündüğünü duymuştu. Kendisi dışında herkesi suçlayıp daha fazla içki içmeye başlamıştı.

Son akşamlardan birinde her şey kontrolden çıktı. Çocuklar uyurken Sherif araştırma asistanlarından birini tokatlamaya kalktı, kabahati çocukların arasında çatışma yaratmak için yeterince çaba göstermemiş olmasıydı. Asistan eline aldığı bir odunla gecenin sessizliğinde, "Doktor Sherif," diye bağırdı, "sakın ha, yoksa ben de size vururum!"[10]

Çocuklar en sonunda manipüle edildiklerinin farkına vardılar.

İçlerinden biri gözlem notlarının tutulduğu bir defter bulunca deneyin sonlandırılması gerekti.

Deneyin kanıtladığı tek şey çocukların birbiriyle arkadaşlık kurduğu, birbirlerine karşı kışkırtılmalarının çok zor olduğuydu. Daha sonra çocuklardan biri görüştüğü psikoloğa, "İnsan doğasını bilmiyorlardı, hele çocuklar hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı," diyecekti.[11]

4.

Muzafer Sherif'in manipülasyonlarını irkiltici mi buldunuz? 17 yıl sonra yapılan deneyin yanında onunkiler masum kalır. İlk bakışta Stanford Hapishane Deneyi, Robbers Cave Deneyi'ne benziyor. İki deneyde de denekler 24 beyaz erkekti.[12] İki deneyin de amacı iyi insanların birden canavarlaşabileceğini göstermekti.

Ancak Stanford Hapishane Deneyi bundan bir adım ileri gitti. Philip Zimbardo'nun çalışması sadece güvenilmez değil tam bir aldatmacaydı.

Benim tereddütlerim Zimbardo'nun 2007'de yayımladığı *Şeytan Etkisi* kitabını okuduktan sonra oluştu. Ben gardiyanların kendi kararlarıyla birer sadiste dönüştüğünü zannediyordum. Zimbardo bunu yüzlerce söyleşide tekrar etmişti. Hatta ABD Kongresi'ndeki konuşmasında da gardiyanların, "Yasa, düzen ve saygıyı tesis etmek için kendi kurallarını oluşturduklarını," söylemişti.[13]

Ancak kitabının 55. sayfasında birden deneyin başlamasından önceki cumartesi yapılan toplantıdan söz ediyordu. Kendisi o gün gardiyanlara talimatlar vermişti ve söyledikleri tereddüde yer bırakmıyordu:

> Onların sinirini bozabiliriz, onları korkutabiliriz. [...] Kişiliklerini çeşitli yöntemlerle ellerinden alacağız, hiç kimse onlara adıyla hitap etmeyecek; her birine bir numara verilecek ve o numaralarla

hitap edilecekler. Bunun sonucunda kendilerini çaresiz hissetmeleri gerekiyor.[14]

Bu paragrafı okuduğumda ağzım açık kaldı. Bu sözler kendini bağımsız addeden bir araştırmacının ağzından çıkmıştı. Zimbardo gardiyanlara şüphe götürmeyecek netlikte talimatlar vermişti. Katılımcılara numaraların verilmesini, güneş gözlüklerinin takılmasını ya da sadist oyunlar oynanmasını onlar düşünmemiş, bunun için görevlendirilmişlerdi.

Daha da kötüsü Zimbardo deney öncesindeki o cumartesi "biz" diye konuşmuştu, sanki gardiyanlarla daha o günden aynı takımdaydılar. Daha sonra söylediği, deneyin ilerleyen zamanlarında kendini cezaevi müdürü rolüne kaptırdığı ifadesi de doğru değildi. Zimbardo ta başından beri patrondu.

Bunun ne kadar büyük bir felaket olduğunu anlamak için sosyal bilimcilerin "talep özellikleri" derken ne kastettiklerini bilmek gerekiyor. Bu tür davranışlar, katılımcıların deneyin neyi amaçladığını tahmin etmeleri halinde ortaya çıkıyor. Böyle bir durumda bilimsel bir araştırma yerine tiyatro oyunu çıktığı söylenebilir. Bir psikoloji profesörü Stanford Hapishane Deneyi'nde "talep özelliklerinin her yerde" olduğunu belirtecekti.[15]

Gardiyanlar kendilerinden ne beklendiğini düşünmüşlerdi? Rahat rahat oturup, iskambil oynayıp spor ve kadınlar hakkında sohbet edebileceklerini mi? Öğrencilerden biri daha sonra bu konudaki fikirlerini anlattı. "Kafamda somut bir plan yapmaya başladım, onları eyleme geçmeye zorlayacaktım, araştırmacılara uğraşacakları bulgular vermek için bir şeylerin olması gerekiyordu. Tatil köyündeymiş gibi hiçbir iş yapmadan oturan tiplerden hangi bulgular elde edilebilirdi ki?"[16]

Bu tür açıklamalar Stanford Hapishane Deneyi'ni okul kitaplarından çıkartmak için yeterli olmalıydı oysa bunlar hikâyenin yarısı bile değil. Haziran 2013'te Fransız sosyolog Thibault Le Texier, Zimbardo'nun 2009 yılında yaptığı TED konuşmasına rastladı. Zimbardo'nun gösterdiği görüntüler onda merak uyandırmıştı. Boş zaman-

larında film yapımcılığı da yapan Le Texier, bağırıp çağıran öğrenci görüntülerinin insanın içine işleyen bir belgesel için ideal bir malzeme olabileceğini düşünüyordu.

Bu nedenle araştırma yapmaya karar verdi. Fransız Film Fonu'ndan destek aldı ve Stanford'a uçtu, oraya ilk giden kişi olduğunu fark ettiğinde çok şaşırdı. Asıl inanamadığı şey ise arşivin içeriği olmuştu. Le Texier'nin coşkusu yerini önce kafa karışıklığına, ardından da korkuya bıraktı. Gina Perry gibi o da deneyin tamamen farklı bir yüzünü gösteren sayısız belge ve kayıda ulaştı.

Le Texier 2018 sonbaharında, önde gelen psikoloji dergilerinden *American Psychologist*'te eleştirel analizinin yayımlanmasından bir sene önce bana, "Her şeyin sahte olduğunu kabullenmem epey zaman aldı," demişti.[17] "Önceleri inanmak istemedim. Deneyi yapan Stanford Üniversitesi'nin saygın bir profesörü, ben yanılıyor olmalıyım diye düşündüm."

Ancak kanıtlar yalan söylemez.

Öncelikle bu deney Zimbardo'nun değil, henüz yirmi yaşında bile olmayan David Jaffe adında bir öğrencisinin fikriydi. Zimbardo'nun dersindeyken dört arkadaşıyla birlikte öğrenci evinin bodrumunu hapishaneye dönüştürme fikrini ortaya atmışlardı. Birkaç arkadaşını daha ikna etmiş, bu şekilde Mayıs 1971'de altı mahkûm, altı gardiyan ve Jaffe de cezaevi müdürü olarak deneye başlamışlardı.

"Mahkûmlar birbirine numaralarıyla hitap etmeli" ve "Mahkûmlar gardiyanlara her zaman Başgardiyan Bey diye hitap etmeli" gibi talimatları gardiyanlar düşünmüştü. Ertesi pazartesi Zimbardo'nun dersinde Jaffe bütün detaylarıyla heyecan verici deneyi ve diğer çocukların da ne kadar istekli olduklarını anlattı. Zimbardo hemen ikna oldu. Bu deneyi ne olursa olsun gerçekleştireceklerdi.

Zimbardo'nun deneyin sadece bir bölümüyle ilgili kaygıları vardı, yeterince sadist bir gardiyan bulabilecekler miydi? İnsanların içlerindeki kötülüğü dışarı çıkarmasına kim yardım edebilirdi? Jaffe'ye danışmaya karar verdi. Jaffe daha sonra, "Deneyimli bir sadist olarak benden taktikler istendi," diye yazacaktı.[18]

Philip Zimbardo kırk yıl boyunca verdiği yüzlerce röportajda gardiyanlara talimat verilmediğini iddia etti. Kuralları, cezaları ve uşağılamaları gençler düşünmüşlerdi. Zimbardo, Jaffe'nin de deneye kendini kaptıran gardiyanlardan biri olduğunu söylüyordu.

Ama bu kesinlikle doğru değildi. İşin aslı, 17 kuralın on birini Jaffe belirlemişti. Mahkûmların karşılanmasıyla ilgili ayrıntılı protokolü de o hazırlamıştı. Prangalar onun fikriydi. Mahkûmların soyunması onun fikriydi. Çıplak halde 15 dakika bekletmek de onun fikriydi.

Aslına bakılırsa deneyin başlamasından önceki cumartesi Jaffe altı saat boyunca gardiyanlarla görüşmüş; onlara zincirleri, kilitleri, sopaları nasıl kullanacaklarını açıklamıştı. "Neler yapılacağını bu listeye yazdım," demişti, "mutlaka yapılması gereken birkaç şeyi."[19] Deneyden sonra gardiyan meslektaşları Jaffe'yi yaratıcı sadist fikirlerinden dolayı tebrik ettiler.[20]

Bu arada Zimbardo da sadist oyuna katkıda bulundu. Belirlenen sıkı programla mahkûmların az uyku uyuması sağlanabilirdi, 02.30'da ve 06.00'da uyandırılıp toplanmaları istenebilirdi. Zimbardo mahkûmların şınav çekerek veya dikenli yorganlarla cezalandırılabileceğini de önerdi. Hücrede tecrit de iyi bir fikir olabilirdi.

Zimbardo deneyin işleyişiyle neden bu kadar ilgiliydi? Açıklaması oldukça basit. Başta gardiyanlarla ilgilenmiyordu; mahkûmlar daha fazla ilgisini çekiyor, onların baskılar karşısında nasıl davranacaklarını merak ediyordu. Ne kadar canları sıkılacak, korkuya kapılacak ya da sinirleneceklerdi?

Gardiyanlar kendilerini araştırma asistanları olarak görüyordu, onlara bu şekilde davranıldığı için pek de haksız sayılmazlardı. Zimbardo, gardiyanların sadist yaklaşımları karşısında şok olduğunu ve deneyin gerçek mesajının bu olduğunu sonradan akıl edip dile getirecekti. "Araştırma" esnasında Jaffe'yle beraber o da gardiyanları olabildiğince sert davranmaya teşvik etmişti. Böyle davranmayana kızıyordu.

Jaffe'nin daha ikinci günde yeterince sert davranmayan gardiyan John Markus'a baskı yapması bir ses kaydıyla ortaya çıktı:

Jaffe: "Bu sabah senin yeterince katılım göstermediğini fark ettik, kendi kendimize acaba... bir şey mi oldu, diye sorduk [...] senin artık daha aktif olmanı istiyoruz çünkü herkesin bütün gardiyanların 'sert gardiyanlar' olduğunu bilmesi gerekiyor..."

Markus: "Ben o kadar sert değilim..."

Jaffe: "Evet, anlıyorum ama öyle olmaya çalışmalısın."

Markus: "Bunu başarabilir miyim bilmiyorum..."

Jaffe: "Bak, 'sert' derken şeyi kastediyorum, anla işte, katı olmalısın... deneyin başarıya ulaşması için bu şart..."

Markus: "Özür dilerim, üzgünüm [...] bana kalsa hiçbir şey yapmam. Ortamın sakinleşmesini beklerim."[21]

İlginç olan, üstlerindeki baskı ne kadar artarsa artsın Stanford Hapishane Deneyi'nde gardiyanların çekingen davranmaya devam etmeleriydi. Üçte ikisi sadist oyunlara katılmıyordu. Üçte biri mahkûmlara iyi davranıyordu ki bu da Zimbardo ve meslektaşlarını hayal kırıklığına uğratmıştı. Deney başlamadan önceki pazar gardiyanlardan biri, talimatları doğru bulmadığı için projeden çekildi.

Katılımcıların çoğu devam etti çünkü Zimbardo iyi para veriyordu. Günlük 15 dolar alıyorlardı –günümüzde yaklaşık yüz dolara karşılık geliyor– ancak paraları deney sonunda ödenecekti. Hem gardiyanlar hem de mahkûmlar Zimbardo'nun tiyatrosunda rollerini iyi oynamazlarsa paralarını alamayacaklarından çekiniyordu.

Buna rağmen mahkûmlardan biri olan 22 yaşındaki, 8612 numaralı Douglas Korpi ikinci gün ("Tanrı aşkına, dayanamıyorum," diyerek) çökmüştü. Stanford Hapishane Deneyi'ne ait en bilinen ses kaydı bu, bütün belgelerde de karşımıza çıkıyor.

2017'de Amerikalı bir gazeteci adı geçen genci aradı.[22] Korpi yaşadığı krizin gerçek olmadığını söyledi, baştan sona roldü. Deneyden sonra da bunu defalarca söylemişti. Önce onu duymazdan gelen Zimbardo'ya, sonra da onun ifadesini filmden çıkartan belgesel yapımcısına.

Bu arada kendisi de psikoloji doktorası yapan Douglas Korpi deneyin başta hoşuna gittiğini söyledi. "İlk gün çok güldük," diyor. "İstediğimiz gibi bağırıp çağırıyor, isterik davranışlarda bulunabiliyorduk. Mahkûm gibi davranabilirdim. Harikaydı."[23]

Ama sonra hevesi kaçmıştı. Hapishaneye, sınavlara rahat rahat çalışabilmek için girmek istemişti. Ancak parmaklıkların arkasına geçtiğinde Zimbardo ve yanındakiler ona ders kitaplarını vermediler. Bir gün sonra Korpi devam etmek istemediğini söyledi.

Esas şok o zaman geldi. Zimbardo onun gitmesine izin vermedi. Sadece fiziki ve psikolojik bir sorunu varsa çıkabilirdi. İşte Korpi o zaman sahtekârlık yapmaya karar verdi. Önce mide sorunları varmış gibi yaptı, başarılı olamadı. Sonra ruhsal çöküntü yaşıyor gibi yaptı ("Tanrı aşkına, içim yanıyor. Anlamıyor musunuz? Çıkmak istiyorum! Bu iş boka sardı! Bir gece daha dayanamam! Benden bu kadar, dayanamıyorum!")

Ve bu çığlıklar dünyaya yayıldı.

Geçtiğimiz on yıllar içinde milyonlarca kişi Philip Zimbardo yönetiminde sahnelenmiş bu oyuna kandı. 2011'de mahkûmlardan biri, "İşin en kötü yanı onun kırk yıl boyunca bu kadar ilgiyle ödüllendirilmiş olması,"[24] dedi.

Zimbardo verileri analiz bile etmeden görüntüleri televizyona gönderdi. Onu takip eden yıllar içinde döneminin en ünlü psikoloğu olmuştu. Hatta American Psychological Association'ın başkanlığına getirildi.[25]

Stanford Cezaevi Deneyi hakkında yapılan bir belgeselde öğrenci gardiyan Dave Eshelman'ın, araştırmacılar gardiyanları yönlendirmese ne olurdu diye kendi kendine sorduğunu ve iç geçirerek, "Bunu hiçbir zaman bilemeyeceğiz," dediğini görüyoruz.[26]

Eshelman o günlerde İngiliz psikologların ikinci bir deneyin hazırlığını yaptıklarını bilmiyordu. Bu deneyle şu sorunun cevabı aranıyordu: Sağlıklı, sıradan insanlar üniforma giyerek hapishaneye adım attıklarında ne olur?

5.

2001'de BBC bu konuya el attı.

Reality programlarının ilk dönemleriydi. *Big Brother* henüz başlamış, dünyanın her tarafından televizyon programcıları bir sonraki başarılı formülün ne olacağını konuşuyordu. BBC yapımcısının yönelttiği soru o kadar da beklenmedik değildi: Mahkûmlarla yapılan kan dondurucu deneyi tekrarlamak ister misiniz? Ama bu defa *prime time*'da?

Psikoloji doktoru Alexander Haslam ve Stephen Reicher için bu teklif bulunmaz bir nimetti. Stanford Hapishane Deneyi öylesine etik dışıydı ki kimse tekrarlamak istememişti. Ve son sözü söyleyen hep Zimbardo olmuştu.

Şimdi İngiliz psikologlar aynı araştırmayı bu sefer ekranda tekrarlama şansına sahiptiler. BBC'nin teklifini kabul ettiler ama iki şartları vardı. Bir: Araştırmanın bütün kontrolü onlarda olacaktı. İki: Bir şeyler kontrolden çıkacak gibi olduğunda deneyi sonlandıracak bir etik komisyonu oluşturulacaktı.

Yayından önceki aylarda İngiliz basınında bu deneyin ne kadar korkunç olacağıyla ilgili spekülasyonlar yapılmaya başlanmıştı bile. *The Guardian* bu programı, "Reality programları zıvanadan mı çıktı?"[27] diye sorguladı. Philip Zimbardo bile hemfikir değildi: "Bu çalışma elbette büyük bir dram yaşanması ümidiyle yapılıyor..."[28]

Britanya'da milyonlarca insan *The Experiment*'ın ilk bölümünü izlemek için 1 Mayıs 2002'de televizyonlarının başına geçti. Daha sonra yaşananlar ise tüm dünyayı sarsacak kadar...

Aslında hayır, öyle bir şey olmadı.

Neredeyse hiçbir şey olmadı. Birer saatlik dört bölümün tamamını izlemek için kendimi zorladım. Daha önce bu kadar sıkıcı bir program izlediğimi hatırlamıyorum.

BBC'nin formülünde yanlış giden neydi? Haslam ve Reicher gardiyanlara hiçbir talimat vermemişti. Tek yaptıkları, gözlemdi. Sıradan, sağlıklı insanların birlikte nasıl çay içtiklerini izlediler.

Her şey ilk gün gardiyanlardan birinin gardiyan olmak istemediğini söylemesiyle başladı. İkinci gün gardiyanlardan biri daha iyi bir atmosfer yaratmak için yemeklerini mahkûmlarla paylaşmayı önerdi. Nihayet dördüncü gün kavga çıkar gibi olduğunda gardiyanlardan biri, "Hep beraber bu işi çözümlersek birlikte bara gidip bira içebiliriz," dedi. Bir başkası, "Bu konuda insan gibi karşılıklı konuşalım," dedi.

Beşinci gün bir mahkûm demokratik bir yapı kurulmasını önerdi. Altıncı gün birkaç mahkûm hücrelerinden kaçtı. Yanlarına gelen gardiyanlarla kantinde oturup sigara içtiler. Yedinci gün hep beraber komün oluşturma kararı aldılar.

Birkaç gardiyan eski sisteme dönmeyi önerdiyse de ciddiye alınmadı. Çalışma ilerlemediğinden süresi dolmadan sonlandırıldı. Son bölüm koltuklarda oturmuş tembellik yapan adamların görüntülerinden oluşuyor. En sonunda katılımcıların birbirlerine sarıldıkları duygusal anları görüyoruz. Gardiyanlardan biri ceketini bir mahkûma veriyor.

Bu arada izleyici olarak biz de hayal kırıklığıyla bir kanepede oturuyoruz. Prangalar nerede? Başlarına geçirilen torbalar nerede? Sadist oyunlar ne zaman başlayacak? BBC sadece sigara içilen, sohbet ve tembellik edilen dört saatlik bir program yayınlamıştı. Ya da *Sunday Herald*'da özetlendiği gibi, "İyi insanları kötü bir yere koyup kayıt almaya başlarsanız ne olur? Pek bir şey olmuyor aslında."[29]

Televizyon yapımcıları için bu deney acı veren bir gerçeği ortaya çıkarmıştı: Sıradan insanlara dokunulmadığında bir şey olmuyordu. Hatta daha da kötüsü, pasifist komünler kurulmaya başlanıyordu.

Bilimsel açıdan deney başarıya ulaşmıştı, Zimbardo'nun aksine Haslam ve Reicher önemli akademik dergilerde ondan fazla makale yayımladılar. Bunun dışında başarısız bir iş olduğunu söyleyebiliriz. BBC Hapishane Deneyi unutulmaya yüz tuttuğu halde herkes hâlâ Stanford Hapishane Deneyi hakkında konuşuyor.

Peki, ya Philip Zimbardo? 2018'de bir gazeteci, manipülasyonlar sebebiyle insanların deneye bakış açılarını değiştirip değiştirmeyeceğini sorduğunda psikolog bunun umurunda olmadığını söyledi:

İnsanlar ne derlerse desinler. Bana göre psikoloji tarihinin en önemli çalışması. Elli yıl sonra hâlâ adından söz ettiren başka hiçbir çalışma yok. Sıradan insanlar biliyor. [...] Kontrol edilemeyecek bir hale geldi. [...] Deneyi daha fazla savunmayacağım. Hâlâ adından söz ediliyor olması en güçlü savunma bence.[30]

8. BÖLÜM

STANLEY MILGRAM VE ŞOK MAKİNESİ

1.

Ünü Stanford Hapishane Deneyi'nden daha da ünlü bir psikoloji deneyi ve Philip Zimbardo'dan daha ünlü bir psikolog var. Bu kitabı yazmaya başladığımda ondan da söz etmem gerektiğini biliyordum.

Stanley Milgram.

Bu genç psikoloğun deneyi 18 Haziran 1961 tarihinde bir pazar günü başladı. O gün, *The New Haven Register*'da tam sayfa bir ilan yayımlandı: "Bir saatinize dört dolar veriyoruz."[1] İlanda insan hafızasıyla ilgili bir araştırma için beş yüz sıradan erkek –inşaat işçisi, berber, işinsanı ya da memur– arandığı yazıyordu.

Onu takip eden aylarda Milgram'ın Yale Üniversitesi'ndeki laboratuvarına yüzlerce insan başvurdu. Geldiklerinde kimin "öğretmen" kimin "öğrenci" olacağını belirlemek için kura çektiler. Öğretmen büyük bir şok makinesinin önündeki sandalyeye oturtuldu. Diğer tarafta bağlı tutulan öğrencinin hafızasını test etmesi gerekiyordu. Öğrencinin verdiği her yanlış cevapta öğretmen bir düğmeye basarak elektrik şoku verecekti.

Gerçekte öğrenci Milgram'ın ekibindendi ve elektrik şokları da gerçek değildi. Ancak öğretmenler bunları bilmiyordu. Cezalandırmanın insan hafızasındaki etkisini ölçmek için yapılan bir araştırma

olduğunu sanıyorlardı. Aslında kendilerinin de denek olduklarının farkında değillerdi.

Deney 15 voltla başlıyordu. Öğrencinin verdiği her yanlış cevapta gri önlüklü adam öğretmene voltajı yükseltme talimatı veriyordu. 15 volttan 30'a, 30'dan 45'e, volt giderek yükseltiliyordu. Üstünde "TEHLİKE: YÜKSEK ŞOK" yazan şalter itildiğinde yan odadaki öğrencinin çığlığı daha da yükseliyordu. 350 volta gelindiğinde öğrenci duvara vurmaya başlıyor, sonra sesi kesiliyordu.

Milgram deney öncesinde kırk meslektaşına deneklerin ne kadar ileri gidebileceklerini düşündüklerini sordu. Uzmanların ortak görüşü en fazla yüzde 1 ya da 2 olacağı yönündeydi, sadece gerçek psikopatlar 450 volta kadar giderdi.[2]

Deneyin sonuçları bütün dünyayı yerinden oynatacaktı. Katılımcıların yüzde 65'i en yükseği olan 450 volta kadar gitmişti. Bu sonuçtan iyi aile babalarının, dostların ve profesyonellerin üçte ikisinin tanımadıkları kişileri elektrikle öldürmeye yatkın oldukları anlamı çıkıyordu.[3]

Peki, neden? Bu görev onlara verildiği için.

28 yaşındaki psikolog Stanley Milgram bir anda meşhur oldu.

Neredeyse her gazete, her radyo istasyonu ve her televizyon kanalı onun deneyine yer verdi. *The New York Times* "DENEKLERİN YÜZDE 65'İ ACI VERME EMRİNE GÖZÜNÜ KIRPMADAN UYDU" başlığını attı.[4] Makalede ne tür insanların milyonlarca kişiyi gaz odalarına gönderebileceği sorusu da yer alıyordu. Milgram'ın cevabı tahmin edilebileceği gibiydi: Hepimiz.

Yahudi psikolog başından itibaren araştırmasını Holokost'la ilgili nihai bir açıklama olarak sundu. Muzafer Sherif'in, insanlar karşı karşıya geldiklerinde savaş çıktığına dair önermesinden, Zimbardo'nun (Milgram'ın eski sınıf arkadaşı) insanların üniforma giydiklerinde canavarlaştığı tezinden sonra Milgram'ın vardığı sonuç daha rafine, daha zeki ve çok daha rahatsız ediciydi.

Milgram bunu otoriteye bağlıyordu. İnsanı itiraz etmeden emirlere uyan bir yaratık olarak tanımlıyordu. Yale Üniversitesi'nin bodrumunda yetişkin adamlar düşüncesiz çocuklara dönüşmüşler-

Stanley Milgram ve şok makinesi. Kaynak: The Chronicle of Higher Education.

di. "Otur", "koş", "tut" komutlarına uyan iyi eğitilmiş labradorlar gibiydiler. Bunlar akla savaş sonrasında Nazilerin ağzından çıkan üç kelimelik ifadeyi getiriyor. *"Befehl ist Befehl."**

Milgram tek bir sonuca varabildi: İnsan doğasında vahim bir programlama hatası bulunuyordu. Bu öyle bir hataydı ki insanlara, eğitimli köpekler gibi korkunç şeyler yaptırabiliyordu.[5] Psikolog, "Amerika'da toplama kampları kurulsa bu kamplar için Amerikan şehirlerinden kolayca personel bulunacağından eminim," dedi.[6]

Deneyin zamanlaması mükemmeldi.

İlk denek, Milgram'ın laboratuvarına adımını attığında meşhur bir duruşmanın son haftasına girilmişti. Savaş suçlusu Adolf Eichmann Kudüs'te 700 gazetecinin önünde sorgulanıyordu. Aralarında *The New Yorker* dergisi için davayı takip eden Yahudi felsefeci Hannah Arendt de vardı.

* (Alm.) Emir emirdir. (Ç.N.)

Tutuklu yargılama esnasında Eichmann altı psikolog tarafından muayene edildi. Hiçbir davranış bozukluğu belirtisi bulunamadı. Doktorlardan birine göre tuhaf olan, Eichmann'ın "normalden de normal" olmasıydı.[7]

Arendt'e göre Eichmann ne bir psikopat ne de canavardı. Milgram'ın laboratuvarındaki babalar, berberler, profesyoneller ve memurlar kadar sıradandı. Eichmann hakkında yazdığı kitabın son cümlesinde vardığı sonuca şu ismi verdi: "Kötülüğün sıradanlığı."[8]

Milgram'ın araştırması ile Arendt'in felsefesi iç içe geçmiş durumda. Hannah Arendt 20. yüzyılın en önemli felsefecilerinden biri. Stanley Milgram ise onun teorisine kanıt sunan kişiydi. Utanç verici şok makinesine belgesellerde, romanlarda, tiyatro oyunlarında ve televizyon dizilerinde yer verildi. Bir Fransız yarışma programında, *The Simpsons*'ın bir bölümünde ve başrolünü John Travolta'nın oynadığı bir filmde bile yer aldı.

Milgram'ın meslektaşı Muzafer Sherif, "İtaat deneyleri sosyal psikolojinin insana dair bilgi dağarcığına çok değerli bir katkıda bulundu," demiş, "hatta belki genel olarak psikoloji bilimine de," diye eklemişti.[9]

Dürüst olmam gerekirse bu kitabı yazmaya başladığımda Milgram'ın deneyini yerle bir etmek istiyordum. İnsanın içindeki iyiliği konu alan bir kitap yazarken listede bazı zorlu rakiplerin olması kaçınılmaz. William Golding ve karanlık fantezisi, Richard Dawkins ve *Gen Bencildir* kitabı, Jared Diamond ve Paskalya Adası'yla ilgili hüzünlü hikâyesi ve elbette yaşayan en ünlü psikolog Philip Zimbardo.

Ama listemin en başında Stanley Milgram vardı. Şok makinesi deneyleri kadar sinsi, moral bozucu, aynı zamanda bu kadar ün yapmış başka bir çalışma bilmiyorum. Ayrıca aylar süren araştırmadan sonra onunla hesaplaşmak için elimde yeterince koz olduğunu düşünüyordum. Bu arada Milgram'ın arşivleri de açılmıştı ve oradan da birçok kirli çamaşır çıkmıştı.

Gina Perry bana Melbourne'da, "Arşivin açıldığını duyduğumda perde arkasına bakmak için hemen oraya gittim," diye anlattı

(Perry, Robbers Cave Deneyi'nin kurmaca olduğunu ortaya çıkarmıştı. Bkz. 7. Bölüm). Milgram'a duyduğu hayranlık birkaç yıl içinde yerini acımasızca eleştirilere bırakmıştı ve bulguları hakkında eleştirel bir kitap yazmıştı. Perry'ye göre bu süreç tam bir hayal kırıklığı olmuştu.

Önce Perry'nin bulgularını aktarayım. Bu deneyin hikâyesi de yine meşhur olmaya çok hevesli bir psikolog hakkında. Bu psikolog, manipülasyon ve yanıltmaca yoluyla bulmak istediği sonuçları elde etmeye çalışıyor. Ona güvenen yardımsever insanların canını bilerek yakıyor.

2.

25 Mayıs 1962. Deneyin bitmesine üç gün vardı. Neredeyse bin denek şok makinesi deneyi için kayıt yaptırmıştı ve Milgram tek eksiğin deney görüntüleri olduğunu düşünüyordu.

Katılımcıları kaydetmek için gizli bir kamera yerleştirildi. Aralarından biri kötülüğün sıradanlığına çok iyi örnek teşkil edecekti. Takma adı Fred Prozi'ydi. Yüzlerce belgeselden ya da YouTube kanalından birinde Milgram'ın deneyini izlediyseniz Prozi'yi mutlaka görmüşsünüzdür. Zimbardo'da Mahkûm 8612 ne ise Milgram'da da Prozi oydu.

Elli yaşlarında, sempatik, kilolu bir adam görüyoruz, kendisinden yapmasını bekledikleri şeyi büyük bir isteksizlikle yerine getiriyor. Son defa düğmeye basarken çaresizlik içinde, "Ama ölebilir," diye bağırıyor ve düğmeye son bir kez daha basıyor.[10] İzleyiciler hayretle ne kadar ileri gidildiğine şahit oluyor. Kısacası, ortada şahane bir televizyon programı var.

Milgram, Prozi'den çok memnundu. Performansını "muhteşem" bulmuştu. Psikolog, "tam bir teslimiyet ve mükemmel bir gerginlik" gösterdiği için onun, filminin başrol oyuncusu olmasına karar verdi.[11] Milgram'ın burada bir araştırmacıdan çok rejisör gibi

davrandığını düşünüyorsanız haklısınız: Milgram bilimciden çok yönetmen gibiydi.

Senaryoya uymayana baskı yapılıyordu, hem de ağır bir baskı. Milgram'ın görevlendirdiği gri önlüklü adamın –biyoloji öğretmeni John Williams– devam etmeleri için denekleri sekiz-dokuz kere uyardığı oluyordu. Şok makinesini kapatan 46 yaşındaki bir kadınla neredeyse kavgaya tutuşmuştu. Williams makineyi tekrar açıp kadının devam etmesini istedi.[12]

Gina Perry, "Kayıtları dinleyince insan bu araştırmanın konusunun itaat değil, zorbalık ve baskı olduğunu düşünebilir," diyor.[13]

En önemli soru deneklerin, gerçekten şok verdiklerine inanıp inanmadıkları. Milgram'ın arşivi bu konuda tereddütlü olan deneklerin ifadeleriyle dolu. Aslında oldukça tuhaf bir durumda oldukları ortada. Prestijli Yale Üniversitesi profesörünün gözetiminde bir kişinin işkenceyle öldürülmesine ciddi ciddi inanmaları mı bekleniyordu?

Deneyden sonra Milgram katılımcılara bir anket gönderdi. Sorulardan biri şöyleydi: Durumu ne kadar inanılır buldun? Bu sorunun cevabını Milgram on sene sonra deney hakkında yazdığı kitabının son bölümünde yayımlayacaktı. Katılımcıların yalnızca yüzde 56'sı öğrencilerin canını acıttıklarına inanmıştı. Hepsi bu kadar da değil, Milgram'ın asistanlarından birinin yayımlanmamış analizinde katılımcıların çoğu, gerçekten acı verdiklerini düşünseler deneyi sonlandıracaklarını ifade etmişti.[14]

Katılımcıların neredeyse yarısı bunun gerçek olduğuna inanmıyorsa araştırma hakkında ne düşünmeliyiz? Milgram elde ettiği bulguların "insan doğası hakkında derin ve tedirgin edici gerçekler" olduğunu ileri sürse de içten içe şüphe duyuyordu. Haziran 1962'de günlüğüne, "Bütün bu şamata önemli bilimsel bir göstergeye mi işaret ediyor yoksa etkili bir tiyatro gösterisi mi, emin değilim," diye not almış ve "Şahsen ikinci yorumu daha mantıklı buluyorum," diye eklemiş.[15]

1963 yılında araştırma sonuçları yayımlandığında Milgram'ın şok deneyi tiksintiyle karşılandı. Basında araştırmayla ilgili "Göz göre göre işkence", "iğrenç", "Nazi deneylerini andırıyor" gibi ifadeler kullanıldı.[16] Bu yaygara nedeniyle deneyler için yeni etik kuralları geliştirildi.

Tüm bu süreçte Milgram'ın bir sırrı daha vardı. Deneyden sonra yaklaşık 600 katılımcıya şokların gerçek olmadığını söylememişti. Deneyiyle ilgili gerçeğin New Haven'da duyulmasıyla başka denek bulamayacağından korkuyordu.

Sonuç olarak yüzlerce insan aylar boyunca birine elektroşok verdikleri düşüncesiyle yaşadı. Aralarından biri daha sonra, "Deneyin üstünden iki hafta geçtikten sonra bile sözde öğrenci olan birinin ölümünden sorumlu tutuluyor muyum diye *The New Haven Register*'ın ölüm ilanlarına bakmaya devam ettim," diye açıklama yaptı.[17]

3.

Bu bölümün ilk müsveddesinde konuyu burada bırakmıştım. Milgram'ın araştırması da Philip Zimbardo'nun sadist tiyatro oyunu gibi saçmalıktı.

Ancak Gina Perry'yle konuşmamdan sonraki aylarda kuşku duymaya başladım. Yoksa şok makinesini çöpe atmakta fazla aceleci mi davranıyordum? Milgram'ın yaklaşık kırk meslektaşıyla yaptığı anketi düşündüm. Onlara deney başlamadan önce kaç kişinin 450 volta kadar çıkacaklarını düşündüklerini sormuştu. Hepsi sadece deli veya dengesiz olanların bu düğmeye basacağını tahmin ediyordu.

Emin olduğumuz tek konu, bütün bu psikologların yanılmış oldukları.

Milgram'ın önyargılı bakış açısını, asistanın haykırışını ve katılımcıların şüphe duymalarını dikkate alsak bile itaat eden çok fazla denek vardı. Şokların gerçek olduğunu düşünen ve düğmeye bas-

maya devam eden çok fazla sıradan insan vardı. Her ne olursa olsun Milgram'ın derinden rahatsız edici bir sonuç elde ettiği ortadaydı.

Şok edici deney tek örnekle kalmadı, başkaları tarafından da defalarca tekrarlandı. Birçok psikolog üniversitenin etik kurullarını ikna edecek yöntemlerle farklı (mesela daha kısa süreli) varyasyonlar için izin almayı başardılar. Bu çalışmalarla ilgili de söylenecek çok şey var ama en rahatsız edici kısmı, çıkan sonuçların hep aynı olması.

Milgram'ın deneyi son derece sağlam. Kurşun işlemiyor. Ne yaparsak yapalım ölmeyen bir zombi gibi. Amerikalı bir psikolog, "İnsanlar onu çürütmeye çalıştı ama o her defasında ayağa kalktı," diyor.[18] Sıradan insanların birbirlerine korkunç şeyler yapabilecekleri gerçeği apaçık ortada.

Peki, neden? Neden *Homo puppy*, doğasında iyi kalplilik varken 450 volta kadar çıkıyor?

Bu sorunun cevabını bulmam gerekiyordu.

Sorguladığım ilk konu Milgram'ın deneylerinin gerçekten itaati test edip etmediğiyle ilgiliydi. Milgram'ın gri önlüklü Williams için yazdığı senaryoya bakalım. Williams'a deneğin karşı koyması halinde onu toplam dört kere uyarması talimatı verilmişti.

İlki: "Lütfen devam edin."

İkincisi: "Deneyin başarılı olması için devam etmeniz gerekiyor."

Sonra: "Devam etmeniz çok önemli."

En son olarak: "Başka seçeneğiniz yok, devam etmek zorundasınız."

Sadece son uyarının açıkça bir komut olduğu günümüz psikologlarının dikkatini çekmişti. Eski kayıtları dinlerken, William son komutu verdiğinde *herkesin* durduğunu görüyoruz. Verilen ilk tepki itaatsizlikti. Bu hem 1961 yılında hem de Milgram'ın araştırması sonradan başkaları tarafından tekrar edildiğinde böyle olmuştu.[19]

Şok makinesinin yüzlerce sefer kullanılmasından sonra yapılan özenli analizlerde gri önlüklü adam kabalaştıkça deneklerin de *itaatsizleştiği* ortaya çıktı. Bir diğer deyişle *Homo puppy* otoritenin komutlarına düşünmeden uymuyordu. Tam tersine, buyurgan davranışlardan hoşlanmıyorduk.

O zaman Milgram, deneklerin o düğmeye basmalarını nasıl sağlıyordu?

BBC Hapishane Deneyi'nin (Bkz. 7. Bölüm) arkasındaki psikologlar Alex Haslam ve Steve Reicher şaşırtıcı bir teori ortaya attılar. Onlara göre katılımcılar gri önlüklü adama itaat etmek değil, onun tarafında olmak için böyle yapmışlardı. Peki, neden? Çünkü ona güveniyorlardı.

Haslam ve Reicher deneklerin laboratuvara yardımcı olma duygusuyla geldiklerine dikkat çekiyor. Williams'a araştırmasında yardımcı olmak istiyorlardı. Bu yaklaşım hem Milgram'ın deneyi prestijli Yale Üniversitesi'nden sonra ofiste yapmaya başladığında katılımcı sayısının azalmasını açıklıyor hem de bilimsel amaç için yapılan uyarıların ("Deneyin başarılı olması için devam etmeniz gerekiyor.") neden daha etkili olduğunu açıklıyor.[20] Tabii katılımcıların neden düşünemeyen robotlar gibi davranmadıklarını, aksine tereddüde düştüklerini de açıklıyor.

Öğretmenler deneyin bilimsel amaçlarla yapıldığını tekrarlayan gri önlüklü adamla kendilerini özdeşleştirirken yan odadaki öğrencinin çektiği acı içlerini kemiriyordu. Katılımcılar düğmeye basmaya devam etseler bile, "Buna dayanamıyorum,", "Bırakıyorum," gibi ifadeler kullanıyorlardı.

Katılımcılardan biri daha sonra bu deneye altı yaşındaki kızı için katıldığını söyledi. Kızı serebral palsi hastasıydı ve tıbbın bir çare bulacağını ümit ediyordu. "Söyleyebileceğim tek şey var... insanlığa yardımım dokunacaksa her şeyi yapabilirim."[21]

Milgram deneyden sonra katılımcılara duydukları tüm rahatsızlıkların bilimin yararına olduğunu söylediğinde birçoğu derin nefes aldı. "Yardımcı olabildiğim için mutluyum," verilen tipik cevaplardandı. "Sonuçta ortaya iyi bir şey çıkacaksa bu deneylere devam edin. Çığırından çıkmış dünyamız için en ufak iyiliğe bile ihtiyaç var."[22]

Psikolog Don Mixon yetmişli yıllarda Milgram'ın deneyini tekrarladı ve aynı sonuca vardı. Daha sonraki yıllarda, "İnsanlar iyilik için çok ileri gitmeye ve acı çekmeye hazırlar," dedi, "denekler kendilerini iyi olma çabasına kaptırıyor..."[23]

Diğer bir deyişle insanları zorlar, dürter, baştan çıkarıp manipüle ederseniz çoğu kötülük yapabilir. Cehenneme giden yol iyi niyet taşlarıyla döşenmiştir. Ancak kötülük yüzeyde değil; büyük çabalarla yerinden çıkarmak ve en önemlisi, kötülüğü iyilik gibi göstermek gerekiyor.

İronik olan iyi niyetin 7. Bölüm'de bahsettiğim Stanford Hapishane Deneyi'nde de büyük rol oynamış olması. Öğrenci gardiyan Dave Eshelman talimatlar olmadan da bu kadar ileri gidip gidemeyeceğini sorgulamıştı, o da kendini "tüm kalbiyle biliminsanı" gibi hissediyordu.[24] Deneyden sonra güzel bir iş yaptığını düşünüyordu. "Çünkü bir şekilde insan doğasının anlaşılmasına katkıda bulundum."[25]

Hapishane deneyinin fikir babası, Zimbardo'nun asistanı David Jaffe de aynı şeyi düşünüyordu. Jaffe iyi niyetli gardiyanları daha sert davranmaya teşvik ederken araştırmanın yüce amacına gönderme yapıyordu. Tereddüt eden gardiyanlara şöyle diyordu: "Bizim amacımız, yaptıklarımızı dünyaya göstermek ve 'Bakın, böyle davranan gardiyanlar olunca bunlar oluyor,' demek. Ama önce böyle davranan gardiyanlarımız olmalı, değil mi?"[26]

David Jaffe ile Philip Zimbardo cezaevi sisteminde radikal reformlar yapılması gerektiğine inanıyordu. Jaffe bir gardiyana, "Umarım bu çalışmadan sonra ortaya ciddi öneriler çıkar," demişti, "bizim amacımız bu, yoksa sadist olduğumuzdan değil..."[27]

4.

Böylece Adolf Eichmann'a geri dönüyoruz. 11 Nisan 1961'de Nazi savaş suçlusuna karşı açılan dava başladı. 14 hafta boyunca yüzlerce tanık dinlendi. 14 hafta boyunca savcılar onun nasıl bir canavar olduğunu göstermeye çalıştı.

Bu öylesine bir dava değildi. Milyonlarca insan tarafından izle-

nen bir medya gösterisi ve büyük bir tarih dersiydi. Karısına bakılırsa "haber bağımlısı" olan Stanley Milgram da davayı yakından izledi.[28]

Bu arada Hannah Arendt de mahkeme salonundaydı. Daha sonra, "Eichmann ile ilgili sorun, ona benzeyen daha birçoklarının olması ve onların sapık ya da sadist kişiler değil, aksine korkunç bir şekilde normal olmaları," diye yazacaktı.[29] Sonraki yıllarda Eichmann pervasız bir "bürokratik katil" sembolü haline geldi, hepimizin içindeki sıradan kötülüğün sembolüydü.

Ancak son yıllarda tarihçiler farklı bir sonuca vardılar.

Eichmann 1960 yılında İsrail gizli servisi tarafından Arjantin'de gizlendiği yerde yakalanmıştı. Bulunduğu yerde Hollandalı SS subayı Willem Sassen onunla röportaj yapmıştı. Sassen, Eichmann'ın Holokost'un uydurma olduğunu kabul edeceğini, Nazi rejimini kötülemek için ortaya atılan bir yalan olduğunu ifade edeceğini umuyordu. Ancak istediği gibi olmadı.

Eichmann ona, "Hiç pişmanlık duymuyorum!" dedi.[30] Ya da 1945'te ifade ettiği şekliyle, "İmparatorluğun altı milyon düşmanını ölüme gönderdiğimi bilerek mezarımda keyif ve mutlulukla yatacağım."[31]

Korkunç fikirler ve fantezilerle dolu 1.300 sayfayı bulan röportajları okuyan herkes Eichmann'ın pervasız bir bürokrat olmadığını anlayacaktır. Aksine tam bir fanatikti. Duygusuzlukla değil inançla ve kararlılıkla adım atıyordu. Milgram'ın denekleri gibi *iyi olduğunu düşünerek* kötülük yapmıştı.

Dava esnasında Sassen'in yaptığı söyleşinin metnine herkes ulaşabiliyordu ancak Eichmann metnin gerçekliğiyle ilgili şüphe yaymayı başardı ve bütün dünyayı aldattı. Aynı dönemde bant kayıtları Koblenz'deki *Bundesarchiv*'in* tozlu raflarında duruyordu. Felsefeci Bettina Stangneth kayıtları elli yıl sonra dinlediğinde Sassen'in tek kelimeyi bile uydurmadığını ortaya çıkardı.

Eichmann duruşma esnasında kendini, "Adolf Hitler veya diğer üstlerimin kesin emri olmadan küçük büyük herhangi bir harekette bulunmadım," diye savundu. Bu kocaman bir yalandı. Aynı

* Federal Arşiv. (Ç.N.)

yalanı daha sonra sayısız Nazi'nin ağzından da duyacaktık: "Sadece emirleri yerine getirdik."

Günümüzde tarihçiler Üçüncü Reich bürokrasisi içinde muğlak emirler verildiğini artık biliyorlar. Nadiren resmî bir emir veriliyordu. Dolayısıyla Hitler'in yandaşlarının kendi yaratıcılıklarını kullanmaları bekleniyordu. Tarihçi Ian Kershaw onların Hitler'e öylesine itaat etmediklerini ama "ona doğru" çalıştıklarını ifade ediyor.[32] Onun düşüncesini esas alıyor ve birbirlerini aşmaya çalışıyorlardı. Daha radikalleşen Naziler giderek daha radikal eylemlerde bulunarak Hitler'in gözüne girmeye çalışıyorlardı.

Milgram'ın deneyindeki katılımcılar bilinçsizce düğmeye basmadıkları gibi Holokost da birdenbire robota dönüşen insanların işi değildi. Suçlular tarihin doğru tarafında durduklarına inanıyorlardı. Auschwitz, uzun bir tarihî süreç içinde kötülüğün iyilik kılığına girerek kendini başarıyla gizlemesinde gelinen son noktadır. Yazarlar, şairler, filozoflar ve siyasetçiler yıllar boyunca Alman halkını duygusuzlaştırıp zehirledi. *Homo puppy* kandırılmış, beyni yıkanmış ve manipüle edilmişti.

Beklenmedik bir olay ancak bu şekilde gerçekleşebilmişti.

Hannah Arendt, Eichmann'ın bir canavar olmadığını yazarken yanılmış olabilir miydi? Eichmann, duruşmada oynadığı oyunla Arendt'i de etkilemiş miydi?

Bu yargıya varan pek çok tarihçi, Arendt'in kitabını "iyi bir fikir ama kötü bir örnek" kabul etti.[33] Öte yandan bazı felsefeciler bu tarihçilerin Arendt'in felsefesini doğru anlayamadıklarını düşünüyor. Dava sürecinde Arendt, Sassen'in yaptığı röportajın önemli bir kısmını okuyup incelemişti. Kitabının hiçbir yerinde Eichmann'ın sadece verilen emirleri yerine getirdiğini yazmıyor.

Ayrıca Arendt, Milgram'ın şok makinesi deneyini eleştiriyordu. Genç psikolog, Hannah Arendt'in hayranı olsa da bu karşılıklı değildi. Arendt, Milgram'ı "ayartma ile zorlamanın aynı şey olduğunu düşündüğü için saflıkla" suçluyordu.[34] Arendt her birimizin içinde bir Nazi olduğuna inanmıyordu.

Peki neden bu filozof ile psikoloğun adı tarih sahnesinde bir

ırada anılıyor? Bazı Arendt uzmanları onun yanlış değerlendirildiğini düşünüyor. Arendt ifadelerinde bolca aforizma ve etkileyici ifadeler kullanan bir filozof, bu da kolaylıkla yanlış anlaşılmasına yol açabiliyor. Mesela Eichmann'ın "pervasız" olduğu ifadesi. Arendt onun bürokratik bir katil olduğunu söylemiyor. Arendt uzmanı Roger Berkowitz'e göre Arendt, Eichmann'ın kendini farklı perspektife sahip insanların yerine koyamadığını dile getiriyor.[35]

Üstelik Hannah Arendt çoğu insanın iyi olduğuna inanan nadir felsefecilerden biriydi.[36] Sevgi ve dostluğa duyduğumuz ihtiyacımızın nefret ve şiddete yatkınlıktan daha insani olduğunu iddia ediyordu. Bir şekilde kötülüğü seçen insanların kendilerini yalanların ve kötülüğün iyilik için olduğunu iddia eden klişelerin arkasına gizleme ihtiyacı duyduğunu ekliyordu.

Eichmann buna en iyi örnektir. Kendisini yaptığı büyük ve tarihî işlerle yüzyıllar boyunca hayranlık uyandıracak biri olduğuna ikna etmişti. Bu yaklaşımı onu robot veya canavar yapmamış ama taraftar yapmıştı. Yıllar sonra psikologlar Milgram'ın deneyi hakkında ortak bir sonuca vardılar: Deneyler itaat değil, konformizmle ilgiliydi.

Hannah Arendt'in zamanının ötesinde gözlemlerde bulunmuş olması çok çarpıcı.

Ne yazık ki Stanley Milgram'ın vardığı sonuç (insanların hiç düşünmeden kendini kötülüğe kaptırması) Hannah Arendt'in vardığı sonuçtan (insanların kendini iyi gibi gösteren kötülüğe kaptırması) daha fazla hatırda kaldı. Milgram harika bir yönetmendi, dramadan anlıyordu ve televizyonda neyin daha fazla ilgi göreceğini biliyordu.

Yine de ben 28 yaşındaki bu psikoloğun eski bir inanışla ilgili sunduğu kanıt sebebiyle meşhur olduğunu düşünüyorum. Psikolog Don Mixon, "Bu deneyler, tarihin en eski ve en etkili kendi kendini gerçekleştiren kehanetini, yani doğuştan günahkâr olduğumuz düşüncesini destekliyor. İnsanların çoğu, hatta ateistler bile günahkâr tabiatımızı hatırlamakta yarar görüyor," diye yazmış.[37]

Bu arzu nereden geliyor? Neden cila teorisi farklı şekillerde or-

taya çıkıyor? Tahminime göre öncelikle kolaycılıktan. Günahkâr doğamıza inancımız tuhaf bir şekilde bizi rahatlatıyor. Aslında bizi özgürleştiriyor. Madem çoğu insan iyi değil o zaman direniş ve dayanışmanın da anlamı yok, diye düşünülüyor.

Yakın zamanda psikolog Matthew Hollander, Milgram'ın şok makinesiyle yapılan 117 seans kaydıyla ilgili detaylı bir analiz yayımladı.[38] Tekrar eden bir motif olduğunu fark etmişti. Deneyi bitirmeden bırakan denekler hep şu üç taktiği kullanmıştı:

1. Mağdurla konuşma.
2. Gri önlüklü adama sorumluluklarını hatırlatma.
2. Devam etmeye birçok kere itiraz etme.

İletişim ve yüzleşme; merhamet ve direniş. Hollander *neredeyse her katılımcının* bu taktikleri kullandığını ama bırakmakta başarılı olanların daha sık kullandığını keşfetti. İyi haber: Bu konuda egzersiz yapabiliriz. Direniş bir beceridir. Hollander'ın vardığı sonuç şöyle: "Milgram'ın kahramanlarının farkı, güvenilmez otoriteye direnme konusunda büyük ölçüde yeterlilik sahibi olmalarıydı."[39]

Böyle bir direnişin ümitsiz olduğunu düşünüyorsanız bu kısmın sonundaki İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan Danimarka hikâyesini okuyun, hikâye sıradan insanların gösterdikleri sıra dışı cesaret ve direnişin, her şey boşaymış gibi göründüğünde bile anlamlı olduğunu anlatıyor.

5.

Tarih 28 Eylül 1943.

Kopenhag Rømersgade 24'teki İşçiler Birliği Merkezi'nde Sosyal Demokrat Parti liderleri toplantı yapıyor. Nazi üniformalı bir adam salona girdiğinde herkes donup kalıyor.

Adam, "Felaket kapımıza kadar geldi," diyor. "Her şey en ufak

detayına kadar hazırlanmış. Gemiler Kopenhag limanına demirleyecekler. Gestapo'nun yakaladığı Yahudi vatandaşlarımız gemiye bindirilerek bilinmeyen bir adrese götürülecek."[40]

Konuşmacının sesi titriyor, yüzü de bembeyaz. Tarihe adı "dönek Nazi" olarak geçecek olan Georg Ferdinand Duckwitz'in yaptığı bu uyarı bir mucizeye yol açıyor.

Sorun SS'in planında değildi. 1 Ekim 1943 baskınına gayet iyi hazırlanmışlardı. Akşam saat tam sekizi gösterdiğinde yüzlerce Alman askeri karaya çıkarak Danimarkalı Yahudilerin kapısına dayanıp onları yakalayacaklardı. Limana getirilerek altı bin mahkûmu taşıyabilecek gemiye bindirilecek ve tehcir başlayacaktı.

Bir başka deyişle, Danimarka'ya 15 volttan 30'a ya da 30'dan 45'e geçerek değil, doğrudan 450 volt şok verilecekti. Ayrımcı yasalar henüz yürürlükte değildi, altı köşeli yıldız rozeti kullanılmıyor, Yahudilerin mallarına el konmuyordu. Danimarkalı Yahudiler kendilerini birdenbire Polonya'daki toplama kamplarına giderken bulacaklardı.

En azından plan böyleydi. O gece on binlerce sıradan Danimarkalı –inşaat işçisi, berberler, işinsanları ve memurlar– şok makinesinin son düğmesine basmayı reddetti. O gece Almanlar Yahudilerin önden uyarıldıklarını ve çoğunun onlar gelmeden kaçtığını fark ettiler. Danimarkalı Yahudilerin yaklaşık yüzde 99'u savaştan sağ kurtuldu.

Danimarka mucizesini nasıl açıklayabiliriz? Bu ülkeyi karanlık denizin içindeki ışık haline getiren ne oldu?

Savaştan sonra tarihçiler farklı açıklamalar yaptılar. En önemli faktör Nazilerin Danimarka'da yeterli gücü elde edememiş olmasıydı. Danimarka devletiyle işbirliği içinde oldukları izlenimini vermeye çalışıyorlardı. Bunun karşılığında Almanlara karşı direnişin işgal altındaki Hollanda gibi diğer ülkelerde olduğundan daha az riskli olacağı düşünülüyordu.

Tarihçilerin yaptıkları açıklamalardan biri dikkat çekiyor. Tarihçi Bo Lidegard, "Bu durumun tek bir açıklaması var, o da Dani-

markalı Yahudilerin, tutarlı bir dayanışma gösteren memleketlileri tarafından korunmuş olmaları," diye yazıyor.[41]

Baskın yapılacağı haberi yayıldığında her tarafta direnişler başladı. Kiliseler, üniversiteler, fabrikalar, Kraliyet Sarayı, barolar ve Danimarkalı Kadınlar Birliği direnişe katıldı. Kısa sürede kaçış rotaları ağı belirlenmişti. Merkezî bir organizasyon yoktu, yüzlerce girişimi koordine etme çabasına girişilmedi, zaten buna zaman da yoktu. Binlerce Danimarkalı fakir, zengin, yaşlı, genç zamanın geldiğinin farkındaydı. Şimdi harekete geçmeyen vatanına ihanet etmiş olacaktı.

Tarihçi Leni Yahil, "Hiçbir yardım çağrısı geri çevrilmedi,"[42] diyor. Okullar ve hastaneler kapılarını açtı. Küçük balıkçı köyleri yüzlerce sığınmacıya kucak açtı. Danimarka polisi de gerek gördüğü yerlerde Yahudilere yardım etti ve Nazilerle işbirliğini reddetti. Direniş gazetesi *Dansk Maanedspost* "Biz Danimarkalılar Anayasamızı Pazarlık Konusu Etmeyiz" diye başlık attı, "hele söz konusu kendi vatandaşlarımız ise."[43]

Yıllarca ırkçı propagandaya maruz kalan ulu Almanya'ya karşılık küçük Danimarka'da insanlık kazandı. Danimarkalı liderler demokratik devlet vurgusu yapmayı hiç elden bırakmadı. İnsanları birbirine düşürenler gerçek Danimarkalı olamazdı. Bu durum "Yahudi meselesi" olarak görülemezdi, konu o ülkenin bütün vatandaşlarıyla ilgiliydi.

Birkaç gün içinde yedi bin Yahudi küçük balıkçı tekneleriyle Danimarka ile İsveç arasındaki Öresund boğazından taşındı. Kapkara bir dönemde Danimarkalı Yahudilerin kurtuluşu küçük ama parlak bir ışıktı. İnsanlığın ve cesaretin zaferiydi. Tarihçi Lidegaard, "Danimarka istisnası insanlığa çağrının [...] sadece teorik bir olasılık olmadığını gösterdi," diye yazdı. "İşe yarayabileceğini biliyoruz çünkü gerçekleşti."[44]

Danimarka direnişi öyle bulaşıcıydı ki Hitler'in Danimarka'daki sadık taraftarları bile tereddüde düşmeye başladı. Haklıymış gibi yapmak giderek zorlaşıyordu. Lidegaard'ın ifadesiyle, "Haksızlığın da göstermelik bir adalete ihtiyacı vardır ve bütün toplum güçlünün hakkını reddederse bunu bulmak zorlaşır."[45]

Naziler Bulgaristan ve İtalya'da da benzer direnişlerle karşılaştılar ve o ülkelerde de nispeten daha az sayıda Yahudi öldürüldü. Tarihçiler işgal edilmiş ülkelerde tehcirin ülkedeki işbirliğine bağlı olduğunu belirtiyor.[46] Yıllar sonra Adolf Eichmann, Willem Sassen'a, "Danimarka bize diğer ülkelerden çok daha fazla sorun yarattı," diyecekti. "Zayıf bir sonuç elde ettik," diye yakındı. "Planladığım nakilleri iptal etmem gerekti, benim için büyük bir skandaldı."[47]

Şunu unutmayalım: Danimarka'ya yerleştirilen Almanlar hiç de "nazik" değildi. Oradaki en üst rütbeli Nazi Werner Best "Paris'in kan tazısı" olarak biliniyordu. Hatta dönek Nazi Duckwitz bile otuzlu yıllarda ateşli bir Yahudi düşmanıydı, ancak sonraki yıllarda Danimarkalıların insanlığı ona da bulaşmıştı.

Hannah Arendt'in *Kötülüğün Sıradanlığı: Eichmann Kudüs'te* kitabında Danimarkalı Yahudiler hakkında ilginç bir paragraf var: "Nazilerin açık bir yerli direnişle karşılaştıkları tek örnek bu ve görünüşe göre bu direnişe maruz kalanlar sonuçta bu konudaki fikirlerini değiştirdiler. Anlaşılan koca bir halkın yok edilmesini, olayların doğal bir sonucu olarak görmüyorlardı artık. İlke düzeyinde direnişlerle karşılaşınca 'sertlikleri' güneşte kalmış tereyağı gibi eriyip gitmişti..."*[48]

* Hannah Arendt, *Kötülüğün Sıradanlığı*, çev. Özge Çelik, Metis Yayınları, s. 182. (Ç.N.)

9. BÖLÜM

CATHERINE SUSAN GENOVESE'İN ÖLÜMÜ

1.

Altmışlı yıllardan anlatılması gereken son bir hikâye daha var. Yine insan psikolojisiyle ilgili acı gerçeği ortaya seren bir örnek. Bu defa söz konusu, yaptıklarımız değil yapmadıklarımız. Hikâye aklımıza milyonlarca Yahudi'nin yakalanıp sürülmesi ve öldürülmesinden sonra sayısız Alman, Hollandalı, Fransız, Avusturyalının ve diğer Avrupalıların söylediği bir şeyi getiriyor.

*Wir haben es nicht gewußt.**

13 Mart 1964 sabaha karşı saat üçü çeyrek geçe Catherine Susan Genovese "PARK YAPILMAZ" tabelasını geçtikten sonra Austin Sokağı metro istasyonu yakınında kırmızı Fiat arabasını park ediyor.

Herkesin hitap ettiği adıyla Kitty, fırtına gibi bir kadın. 28 yaşında, dans etmeye bayılıyor, boş zamanından daha çok arkadaşı var. Kitty New York'u, New York da Kitty'yi seviyor. Burada kendi olabiliyor, kendini özgür hissediyor.

O gece hava soğuk. Kitty'nin acelesi var çünkü bu gece Mary-

* (Alm.) Bilmiyorduk. (Ç.N.)

Ann'le birlikteliğinin yıldönümü ve bir an önce yanına gidip ona sarılmak istiyor. Aceleyle arabanın farlarını kapatıyor, kapıları kilitliyor ve az ilerideki 30 metrekarelik evlerine doğru yürüyor.

Hayatının son dakikalarını yaşadığının farkında değil.

"Tanrım, bıçaklandım! Yardım edin! Yardım edin."

Saat 03.19. Bütün komşular yataklarından fırlamış olmalı, tek tek evlerin ışıkları yanmaya başlıyor. Pencereler açılıyor, gecenin sessizliğinde insan sesleri yükseliyor. Bir kişi, "Rahat bırak kızı," diye bağırıyor.

Adam elindeki bıçağı Kitty'ye tekrar saplıyor. Sonra tekrar. Kitty bağırarak sendeliyor, "Ölüyorum! Ölüyorum!"

Kimse dışarı çıkmıyor. Kimse yardıma gelmiyor. Kimse polisi aramıyor. Onlarca komşu perdelerin arkasında durup adeta *reality show* izliyor. Bir çift daha iyi görmek için ışıkları kısıp cam kenarına iki sandalye koyuyor.

Saldırgan üçüncü defa geri geldiğinde Kitty'yi apartman girişindeki merdivenlerin önünde buluyor. Mary-Ann yukarıda uyuyor.

Kitty'ye bıçağı bir kere daha, sonra bir kere daha saplıyor.

Saat 03.50'de, uzun süre tereddüt eden bir komşu polisi arıyor. Polis iki dakika içinde olay yerine geldiğinde geç kaldıklarını görüyor. Telefon eden adam, "Olaya dahil olmak istemedim," diye kendini savunmaya çalışıyor.[1]

Dünyaya bu dört kelimelik cümle yayıldı: "Olaya dahil olmak istemedim."

Aslında Kitty o yıl New York'ta öldürülen 636 kişiden biriydi.[2] Hayatımız altüst de olsa, sevdiğimizi kaybetsek de şehirde hayat sürüyor. Ancak iki hafta sonra olay bütün gazetelerde yer buldu. Kitty'nin öldürülmesi tarih kitaplarına geçti. Saldırganın ya da öldürülenin kimliğiyle ilişkili olarak değil, olayı izleyen tanıklardan dolayı.

Medya fırtınası 27 Mart 1964'te başladı. *The New York Times* ön

sayfaya "Cinayeti Gören 37 Kişi Polisi Aramadı" manşetini atmıştı. Makale şöyle başlıyordu:

> 38 saygıdeğer, yasalara saygılı Queens sakini, Kew Gardens'ta bir kadını takip edip defalarca bıçaklayan saldırganı yarım saatten daha uzun bir süre seyretti.

Kitty hâlâ hayatta olabilirdi, diye devam ediyordu makale. Ya da bir polisin dediği gibi: "Bir telefon yeterli olabilirdi."[3]

Kitty'nin haberi İngiltere'den Rusya'ya, Japonya'dan İran'a kadar bütün dünyada duyuldu. Sovyetler'in en büyük gazetelerinden *Izvestia*, haberi kapitalizmde görülen "orman ahlakı"nın[4] güzel bir örneği olarak verdi. Brooklyn'li bir papaz vaaz verirken olayla ilgili olarak, "Amerikan toplumu İsa'yı çarmıha gerenler kadar hasta," dedi.[5] Bir gazeteci, "Amerikan halkı kırıcı, korkak ve ahlaksız bir toplum haline geldi," diye yazdı.[6]

Gazeteciler, fotoğrafçılar ve televizyoncular Kitty'nin yaşadığı Ken Gardens mahallesine üşüştü. Mahallenin ne kadar düzgün, huzurlu olduğunu anlata anlata bitiremediler. Peki, çevrede yaşayanların bu ilgisizliği nereden kaynaklanıyordu?

Bir kişi bunu televizyonun duygusuzlaştırıcı etkisi olarak açıkladı. Bir başkası feminizmin erkekleri zayıflattığına bağladı. Kimileri şehir hayatının insanı anonimleştirdiği sonucuna bağladı. Bu olay akla Almanların Yahudi düşmanlığıyla ilgili olarak söylenen "bilmiyorduk" ifadesini getiriyordu.

En fazla kabul gören analiz *The New York Times* editörü ve kuşağının önemli gazetecilerinden biri Abe Rosenthal'dan geldi. Makalesinde, "Austin Sokağı'ndaki apartmanlarda ve evlerde olup bitenler insanlık durumuyla ilgili korkunç bir gerçeğin semptomu," diye yazdı.[7]

Yeri geldiğinde yalnızız.

Kitty Genovese'in en ünlü fotoğrafı. Küçük bir yasa ihlali sonucunda (barmen olarak müşterilere at yarışı oynatmaktan) tutuklandığı 1961 yılında çekilmiş bir sabıka fotoğrafı. O zaman Kitty'ye 50 dolar para cezası verilmiş. Bu fotoğraf The New York Times*'ın eline geçirip yayımlamasından sonra bütün dünyaya yayılmış. Kaynak: Wikimedia.*

2.

Kitty Genovese hakkındaki haberi okuduğumda henüz öğrenciydim. Herkes gibi ben de gazeteci Malcolm Gladwell'in *Kıvılcım Ânı* adlı ilk kitabını bir çırpıda okumuştum. 38 görgü tanığına da yer vermişti.[8]

Milgram'ın şok makinesi ve Zimbardo'nun hapishane deneyinde olduğu gibi bu olayı okuduğumda da kendimi boğuluyor gibi hissettim. Rosenthal yıllar sonra, "Hâlâ bu konuyla ilgili mektuplar alıyorum," diye anlatıyordu. "İnsanlar bu olaya kafayı takmış durumda. Adeta bir mücevher, baktıkça bakıyorsun ve her defasında yeni bir şeyler dikkatini çekiyor."[9]

Olayın yaşandığı tarih olan 13. cuma günü hakkında tiyatro oyunları yazıldı, şarkılar bestelendi. Olay *Seinfeld*, *Girls* ve *Law & Order* dizilerinin bazı bölümlerinde yer aldı. 1994 yılında Bill Clinton

Kew Gardens'ta yaptığı konuşmada Kitty'nin ölümünün şok edici mesajından söz etti. Savunma bakanı yardımcısı Paul Wolfowitz Irak işgalini Kitty olayına gönderme yaparak aklamaya çalıştı. (Savaşa karşı çıkan Amerikalıları 38 görgü tanığı kadar ilgisiz buluyordu.)[10]

Hikâyenin verdiği ders benim için de çok netti. İnsanların Kitty'yi yalnız bırakmalarının nedeni duyarsız olmalarından kaynaklanıyordu. Kitty Genovese, *Sineklerin Tanrısı*'nın çoksatarlarda ilk sırayı aldığı, Adolf Eichmann'ın yargılandığı, Stanley Milgram'ın korku yaydığı ve Philip Zimbardo'nun kariyerinin başladığı yıl ünlendi.

Kitty'nin ölümüyle ilgili araştırmayı derinlemesine incelemeye başladığımda ise çok farklı bir ize rastladım. Evet, yine.

İki genç psikolog Bibb Latané ve John Darley acil durumlarda çevredekilerin verdiği tepkilerde tuhaf bir şey olduğundan uzun süredir şüpheleniyorlardı. Kitty'nin ölümünün üzerinden fazla zaman geçmeden basit bir deney gerçekleştirdiler. Denek olarak seçtikleri öğrenciyi bir odaya yerleştirdiler, ona deneyin içeriğini açıklamadan dahili telefon aracılığıyla diğer öğrencilerle üniversite hayatı üzerine konuşmasını istediler.

Aslında fiziki olarak başka öğrenci yoktu. Araştırmacılar önceden kaydedilmiş bir ses bandı kullandılar. Denek, kısa bir süre sonra telefondan şu tür ifadeler duydu: "Şey... aslında yardıma ihtiyacım var...", "Bana... ahh... yardım edecek... biri...", "Bana... yardım edecek... ki-kimse... yok mu... ahhh", "Ölüyorum... ahhhh."[11]

Ortaya çıkan sonuç şuydu: Bu konuşmaları sadece kendilerinin duyduğunu zanneden deneklerin hepsi yardım etmek için koridora fırlamıştı. Diğer odalarda da bu konuşmaları duyan beş öğrenci daha olduğunu düşünen öğrencilerden yüzde 62'si yardıma koşmuştu.[12]

İşte karşımızda seyirci kalma etkisi.

Latané ve Darley bu araştırmayla sosyal psikolojinin en önemli keşiflerinden birini gerçekleştirmiş oldu. Bu deneyden sonraki yirmi yıl içinde acil durumda seyirci kalma davranışı hakkında binlerce makale ve kitap yayımlandı.[13] Bu şekilde Kew Gardens'taki 38 görgü tanığının duyarsızlığı da açıklığa kavuşmuş oldu. Sonuç: Kit-

ty mahallede oturan herkes korkuyla uyanmış olmasına rağmen değil, onlar *yüzünden* ölmüştü.

Dar bir geçitte saldırıya uğramış olsa ve tek bir tanık olsa belki hâlâ yaşıyor olacaktı. Daha sonra bir gazeteciye konuşan bir kadın, polisi aramak isteyen kocasına, "Eminim çoktan otuz kişi aramıştır,"[14] diyerek engel olduğunu anlatmıştı.

Bu şekilde Kitty daha da ünlendi. Bu olay psikoloji öğrencilerinin okuduğu en iyi on eğitim kitabının içinde yer aldı, bugün de gazeteci ve yorumcular tarafından örnek olarak kullanılıyor.[15] Kitty Genovese'in kaderi ders çıkarılacak bir hikâye ve adeta anonim şehir hayatına dair bir uyarıya dönüştü.

3.

Yıllar boyunca ben de seyirci kalma etkisinin kalabalık metropollerde yaşamanın bir parçası olduğunu düşündüm. Sonra birden yaşadığım kentte bir olay oldu.

Tarih 9 Şubat 2016, Amsterdam. Saat 16.45, Sanne, beyaz Alfa Romeo arabasını Sloterkade'ye park ediyor.[16] Arabadan inip, koltuğunda oturan küçük çocuğunu çıkartmak için arabanın diğer tarafına yürürken arabanın tamamen durmadığını fark ediyor. Hemen arabaya binse de frene basmak için geç kalıyor. Araba ilerliyor, kanalın içine devriliyor.

Kötü haber: Olayın onlarca görgü tanığı var.

Sanne'nin çığlığını daha fazla insanın duyduğundan eminim. Kew Gardens'ta olduğu gibi kanal kenarında olay yerini görebilen birçok ev var. Burası orta üst sınıfın yaşadığı bir semt.

İşte o anda tuhaf bir şey oluyor. Sokağın köşesinde emlak ofisi bulunan, daha sonra televizyon muhabirine, "Bir tür refleksle, suya düşen arabayı gördüğüm anda burada ters giden bir şeyler var, diye hissettim,"[17] diye açıklayan Ruben Abrahams, ofisindeki alet kutusundan aldığı çekiçle buz gibi soğuk suya atlıyor.

Ruben uzun boylu, kirli sakallı, sportif bir adam. Ocak ayının soğuk bir gününde bana olayın olduğu yeri gösterdi. "Tuhaf tesadüflerin yaşandığı, her şeyin bir anda yaşandığı bir durumdu," diye anlattı.

Ruben suya atladığında başka bir görgü tanığı Rienk Kentie de batan arabaya doğru yüzmekteymiş ve Reiner Bosch da (bir başka görgü tanığı) sudaymış. Reiner suya atlamak üzereyken bir kadın son anda ona bir tuğla uzatmış. Bu tuğlanın daha sonra ne kadar önemli bir rol oynayacağı görülecek. Dördüncü kişi olan Wietse Mol önce arabasından acil durum çekicini almış, sonra o da suya atlamış.

Ruben, "Bütün gücümüzle camlara vurmaya başladık," diye anlattı.[18] Reiner yan camlardan birine vuruyor ama maalesef cam kırılmıyor. Araba yan yatarak batmaya devam ediyor. Reiner kalın tuğlayı arka cama indirip camı çatlatıyor.

Devamı hızlıca geliyor. "Kırılan camdan anne çocuğunu dışarı uzattı," diye devam ediyor Ruben. Çocuk önce cama takılıyor ama Ruben ile Reiner onu çıkartmayı başarıyorlar. Reiner çocuğu güvene almak için yüzmeye başlıyor. Anne hâlâ arabanın içinde, arabanın tepesi suyun sadece birkaç santimetre üstünden görünüyor. Ruben, Rienk ve Wietse kadını tam zamanında arabadan çıkartabiliyorlar.

İki saniye sonra araba kanalın kapkara sularına kapılarak altı metre derinlikte kayboluyor.

Bu esnada kanal kenarında büyük bir kalabalık toplanmış durumda. Herkes kadının, çocuğun ve dört adamın sudan çıkmasına yardım ediyor, havlular veriyorlar. Kurtarma operasyonu toplam olarak iki dakikadan fazla sürmüyor. Birbirlerini tanımayan ama yardıma koşan adamlar bu süre içinde birbirleriyle tek kelime konuşmuyorlar.

Biraz tereddüt etseler geç kalınabilirdi. Dördü de suya atlamamış olsa kurtarma operasyonu başarılı olur muydu bilinmiyor. Görgü tanığı kadın son anda tuğlayı vermese Reiner arka camı parçalayamayacağı için anne ve çocuk kurtarılamazdı.

Dolayısıyla, Sanne ve çocuğu görgü tanıklarına rağmen değil, onlar *sayesinde* hayattalar.

4.

Elbette dokunaklı bir hikâye ama bu istisna seyirci kalma etkisi kaidesini bozmaz, diyebilirsiniz. Yoksa bu istisnayı Hollanda kültürüyle, Amsterdam'daki bu mahalle ya da bu dört adamla ilgili farklı bir şeyle açıklamak mümkün mü?

Tam tersine.

Seyirci kalma etkisi birçok ders kitabında yer alıyor olsa da 2011 yılında yayımlanan meta analizde seyircilerin davranışlarıyla ilgili farklı bir bilgi daha ortaya çıktı. Meta analiz, çoklu bilimsel çalışmaların sonuçlarını inceleyen istatistiksel bir analizdir. Sadece Latané ve Darley'in deneyi (odadaki öğrenciler) ele alınmadı, son elli yıl içinde yapılan 105 en önemli seyirci kalma deneyine de bakıldı.[19]

Biliminsanları iki sonuca vardılar. İlk sonuç: Seyirci kalma etkisi gerçekten vardı. Bazen acil bir durumda bir şey yapmamız gerekmediğini, başkalarının da sorumluluk alabileceğini düşünürüz. Bazen de yanlış bir şey yapmaktan korktuğumuz ve başkalarının yargısından çekindiğimiz için bir şey yapmayız. Bazen de kimse bir şey yapmadığı için durumun o kadar acil olmadığını düşünürüz.

İkincisi: Durum ölüm kalım meselesiyse (birinin boğulması ya da saldırıya uğraması gibi) ve tanıklar birbiriyle iletişim kurabiliyorsa (ayrı odalarda değillerse) seyirci kalma etkisinin *tam tersi* gerçekleşir. Araştırmacılara göre, "Bazı seyirciler için böylesi durumlar aksine daha fazla yardım etme isteği yaratmaktaydı."[20]

Daha bitmedi. Ruben'le katıldığı kurtarma operasyonunu konuşmamdan birkaç ay sonra Marie Lindegaard'la Amsterdam'da bir kafede buluştum. Lindegaard Danimarkalı bir sosyal psikolog. Yağmurdan ıslanmış pardösüsünü çıkarmadan dizüstü bilgisayarını açtı, önüme bir deste kâğıt koydu ve ders vermeye başladı.

Lindegaard, "Neden deneyler, anketler ve röportajlarla uğraşıyoruz?" sorusunu soran ilk biliminsanlarından biriydi. Neden gerçek insanların gerçek görüntü ve davranışlarına bakmıyorduk? Modern şehirlerin her köşesinde kameralar yok muydu?

Meslektaşları onun bu yaklaşımına genel olarak olumsuz tepki-

ler vermişti: "Bu iyi bir fikir Marie ama o görüntüleri almak kolay mı sanıyorsun?" Marie ise tüm kararlılığıyla, "Nasıl olacakmış göreceğiz bakalım," demişti. Bugünlerde Marie'nin elinde Kopenhag, Cape Town, Londra ve Amsterdam'dan binlerce kavga, tecavüz, öldürmeye teşebbüs görüntülerinden oluşan bir veritabanı var. Araştırmasıyla sosyal psikolojide küçük bir devrim yarattı. Dizüstü bilgisayarını bana çevirdi.

"Bak, bu makaleyi yarın önde gelen bir psikoloji dergisine gönderiyoruz."[21]

Başlığını okudum: "Seyirci Kalma Etkisiyle İlgili Bildiğinizi Düşündüğünüz Neredeyse Her Şey Yanlış."

Lindegaard sayfanın altına inerek bir tablo gösterdi.

"Gördüğün gibi, insanların yüzde 90'ı birbirine yardım ediyor."

Yüzde 90!

5.

Sorulması gereken soru Ruben, Rienk, Reinier ve Wietse'nin o gün Amsterdam'ın soğuk kanal suyuna neden atladıkları değil. Onların tepkisi doğaldı. Sorulması gereken soru 13 Mart 1964'te Kitty'ye saldırıldığında ne olduğu.

Şimdi anlatılan ilk hikâyeye geri dönelim.

Görgü tanıklarının duyarsız davrandıkları iddiasından şüphe duyan ilk kişi Kew Gardens'a yeni taşınan bir mahalle sakiniydi. Joseph De May, Kitty'nin öldürülmesinden on sene sonra o mahalleye taşınmıştı. Amatör bir tarihçi olarak dünyanın her tarafına mahallenin adını duyuran bu cinayet ilgisini çekmişti.

De May önce arşivleri incelemeye başladı. Sararmış fotoğraflar, gazeteler, polis raporları derken o gece gerçekten ne olduğuyla ilgili yavaş yavaş bir fikir sahibi olmaya başladı. De May'in itinalı araştırmasıyla onun yolundan giden araştırmacıların bulgularını temel alarak 13 Mart 1964 gecesinde neler olduğuna tekrar bakalım.[22]

Austin Sokağı'nda tüyler ürperten bir çığlık duyulduğunda saat 03.19'muş. Hava soğuk ve hemen hemen bütün evlerin camları kapalıymış. Ayrıca sokak da yeterince aydınlık değilmiş. Dışarı bakanların çoğu bir şey göremiyormuş. Kimisi sokakta yalpalayarak yürüyen bir kadın siluetini görüp kadının sarhoş olduğunu düşünmüş. Sokağın köşesinde bir bar olması ve sokakta sıklıkla sarhoşların görüldüğüne bakılırsa bu yaklaşım o kadar da tuhaf değil.

Buna rağmen komşulardan en az ikisi telefona sarılmış. Bunlardan biri sonradan polis olacak olan Michael Hoffman'ın babası. Bir başka mahalle sakini Hattie Grund da o gece polise telefon etmiş. Grund yıllar sonra, "Aradığımda polis daha önce de arayanlar olduğunu söyledi," diye açıklamış.[23]

Fakat polis gelmemiş.

Gelmemiş mi? Neden hemen gelmemiş? Polis merkezi aldığı ilk telefonda bunun bir karı koca kavgası olduğunu düşünmüş olabilir. Bu arada emekli olan polis memuru Hoffman polisin bu yüzden yavaş davrandığını düşünüyor. Kocası tarafından dövülen bir kadın, o dönemlerde böyle şeyler çok oluyordu. Unutmayalım, altmışlı yıllarda henüz evlilik içi tecavüz bile suç sayılmıyordu.

Peki bu 38 görgü tanığı nereden geliyor?

Şarkılarda, gişe rekoru kıran tiyatro oyunlarında ve çoksatar kitaplarda karşımıza çıkan bu şaibeli sayı polisin ifadesini aldığı kişilerin sayısıydı. Ancak bu listede yer alan kişilerin çoğu *görgü tanığı değildi.* Çoğu bir şeyler duymuş ama bazıları uyanmamıştı bile.

İki kesin istisna vardı. Biri Joseph Fink'ti. Çığlığa hemen uyanmış, Kitty'ye yapılan ilk saldırıyı görmüş ve bir şey yapmamıştı. Fink içine kapanık, tuhaf bir adamdı. Yahudilere duyduğu nefret dolayısıyla mahalledeki çocuklar ona "Adolf" diye seslenirdi.

Kitty'yi yüzüstü bırakan ikinci kişi ise Karl Ross'tu. Üstelik Kitty ve Mary-Ann'in arkadaşıydı. Ross merdivenin başındaki ikinci saldırıyı görmüş (üç değil, toplam iki saldırı olmuştu) ve paniğe kapılmıştı. Polise, "Olaya dahil olmak istemedim," diye ifade veren de Ross'tu. Olaya dahil olursa, o yıllarda kabul görmeyen homoseksü-

elliğinin ortaya çıkma ihtimalinden korkuyordu, Ross homoseksüelliği tehlikeli bir hastalık olarak gören polisten ve *The New York Times* gibi gazetelerden çok çekiniyordu.[24]

1964 yılında polislerin sıklıkla homoseksüelleri dövdükleri haberleri ve homoseksüelliğin bir tür veba olduğunu iddia eden makaleler gazeteleri dolduruyordu. (Özellikle Kitty'yi ünlendiren gazeteci Abe Rosenthal'ın homofobik olduğu biliniyordu. Kitty'nin ölümünden kısa bir süre sonra yayımladığı makalenin başlığı şöyleydi: "AÇIK HOMOSEKSÜELLİĞİN ARTMASI BÜYÜK KAYGI UYANDIRIYOR."[25])

Elbette bütün bunlar Karl Ross'un ihmalkârlığına bahane olamaz. İçkili de olsa, korkmuş da olsa arkadaşı için daha fazlasını yapması gerekiyordu. O gece bir tanıdığını aradı, o da polisi aramasını önerdi. Ancak Ross kendi evinden polisi aramaya çekindiği için çatıdan komşusunun evine geçti, komşusu da yan dairedeki komşu kadını uyandırdı.

O komşu Sophia Farrar'dı. Sophia, Kitty'nin merdivenlerin başında kanlar içinde yattığını duyduğunda bir an bile tereddüt etmedi. Pantolonunu giymeye çalışan kocası ona beklemesi için seslendiyse de Sophia onu beklemeden aşağıya koştu. Saldırganla karşı karşıya gelebileceği ihtimali aklına gelse de bu onu durduramadı. Daha sonra, "Yardım etmek için koştum," diye anlatacaktı, "benim için doğal bir tepkiydi."[26]

Kitty'nin yattığı merdivenlerin önündeki kapıyı açtığında katil kaçmıştı. Sophia, Kitty'ye sarıldı, o anda rahatlayan Kitty'yi göğsüne bastırdı. Catherine Susan Genovese bu şekilde can verdi.

Kitty'nin erkek kardeşi yıllar sonra bunu duyduğunda, "O günlerde Kitty'nin arkadaşının kolları arasında can verdiğini bilmek büyük fark yaratırdı, ailemizi çok rahatlatırdı," dedi.[27]

Sophia neden unutuldu?

Neden hiçbir gazete ondan bahsetmedi?

Bunun cevabı epey sinir bozucu. Sophia'nın oğlu daha sonra, "Aslında annem bir gazeteciyle konuştu," diye anlattı. Ertesi gün çıkan gazetede onun bu olaya karışmak istemediğini söylediği yazı-

yordu. Sophia bunu okuduğunda öyle öfkelenmişti ki bir daha hiçbir gazeteciyle konuşmama kararı almıştı.

Sophia yalnız değildi. Kew Gardens'ta yaşayan onlarca kişi sözlerinin basın tarafından çarpıtıldığını iddia etti. Sonraki yıllarda çoğu sakin o mahalleden taşındı.

Bu arada gazeteciler mahalleye gelmeyi sürdürdüler. Cinayetin yıldönümü öncesinde 11 Mart 1965'te bir kadın gazeteci komik olacağını düşündüğü bir plan yaptı, gece yarısı sokakta saldırıya uğramış gibi çığlık atacak, fotoğrafçılar da çevredekilerin tepkilerini görmek için hazır bulunacaktı.

Dünya tersine dönmüştü. Tam da New York'ta aktivizmin geliştiği, Martin Luther King'in Nobel Barış Ödülü'nü aldığı, milyonlarca Amerikalının sokağa döküldüğü ve Queens'te iki yüz mahalle birliğinin kurulduğu o yılda gazeteciler, "duyarsızlık epidemisi"ne kafayı takmışlardı.

Danny Meenan adında bir radyocu komşuların bu kadar ilgisiz davranmış olmasına şüpheyle yaklaşmıştı. Bulguları inceleyince çevredekilerin sokakta sarhoş bir kadının yürüdüğünü düşündükleri sonucuna varmıştı. Meenan *The New York Times* muhabirine neden bunu yazmadığını sorduğunda aldığı cevap, "Bu bilgi hikâyeyi mahvederdi," oldu.[28]

Peki, Meenan bu bilgiyi neden kendine saklamıştı? Cevabı basit: O günlerde gazeteci olarak işini kaybetmek istemiyorsan dünyanın en güçlü gazetelerinden birini karşına almak hiç de akıllıca olmazdı.

Birkaç yıl sonra başka bir gazeteci konuyla ilgili farklı bilgilere ulaştığını söylediğinde *The New York Times*'tan Abe Rosenthal kendisine telefonda, "Bu hikâyenin Amerika toplumu içinde simgesel bir yeri olduğunun; sosyoloji dersleri, kitaplar ve makalelerde odak noktası olduğunun farkında değil misin?" diye bağırmıştı.[29]

Eski hikâyenin ne kadar az bir kısmının gerçek olduğunu görmek insanı şaşırtıyor. O gece Kitty'yi yarı yolda bırakanlar sıradan New York'lular değil yöneticilerdi. Kitty son nefesini verirken yapayalnız değil, arkadaşının kolları arasındaydı. Seyirci kalma etkisi

yeri geldiğinde tam tersine işliyordu. Büyükşehirde, kalabalık metroda ya da dolu meydanlarda yalnız değiliz. Birbirimize sahibiz.

Aslında Kitty'nin hikâyesindeki küçük bir detayı henüz anlatmadım.

Kitty'nin ölümünden beş gün sonra Queens'te yaşayan Raoul Cleary sokakta daha önce görmediği, yabancı bir adama rastlar. Adam güpegündüz bir komşunun evinden televizyonla çıkmaktadır. Raoul ona ne yaptığını sorduğunda adam sakin bir şekilde arkadaşının taşınmasına yardım ettiğini söyler.

Raoul ikna olmaz ve komşusu Jack Brown'ı arar.

"Bannister'lar taşınıyor mu?"

"Kesinlikle öyle bir şey yok."

İki adam hemen harekete geçer, Raoul polisi ararken Jack de adamın arabasını çalışmaz hale getirir. Hırsız dışarı çıktığında polisle burun buruna gelir. Birkaç saat sonra adam sadece hırsızlık yaptığını değil Kew Gardens'ta genç bir kadını öldürdüğünü de itiraf eder.[30]

Kitty'nin katili iki seyirci komşunun yardımıyla yakalandı, ne yazık ki bu gerçek de kendine hiçbir gazetede yer bulamadı.

İşte Kitty Genovese'in gerçek hikâyesi. Sadece psikoloji öğrencilerinin birinci sınıf kitaplarında değil, gazetecilik ders kitaplarında da yer alması gereken gerçek bir hikâye. Bu hikâyenin bize öğrettiği iki şey var: ilki insana bakışımızın genellikle ne kadar çarpık olduğu, ikincisi de özellikle acil durumlarda birbirimize güvenebileceğimiz.

Ruben'le Amsterdam Sloterkade'de kanala bakarken ona kendini kahraman gibi hissedip hissetmediğini sordum. "Yoo, insanlar her zaman birbirine yardım etmeli," dedi.

3. KISIM

İYİ İNSANLAR NEDEN KÖTÜ ŞEYLER YAPAR?

İnsanın davranışlarıyla alay etmemeli,
onları hor görmemeli,
yargılamamalı, anlamaya çalışmalıyız.

Baruch Spinoza (1632-1677)

Bir süre önce elime daha önce yazdığım kitaplardan birini aldım, *De Gescheidenis van de Vooruitgang** 2013 yılında yayımlanmıştı. Kitabı yeniden okurken rahatsız oldum. Kitapta hem Stanford Hapishane Deneyi'ni hem de Philip Zimbardo'nun araştırmasını hiç eleştirmeden, ikisinin sonucunu da iyi insanların durup dururken canavara dönüşebileceklerinin kanıtı olarak gördüğümü yazmıştım. Anlaşılan genel kabul gören bu bakış kitabı kaleme aldığım dönemde bana da kabul edilebilir gelmişti.

Bu konuda yalnız değildim, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra cila teorisinin sayısız versiyonu ortaya atılmıştı. Kanıtlar giderek daha da güçleniyordu; Stanley Milgram şok makinesiyle bunu açıkça göstermişti, medya Kitty Genovese'in ölümüyle ilgili ortalığı ayağa kaldırmıştı. William Golding ve Philip Zimbardo'nun ünü dünyaya yayılmıştı. Thomas Hobbes'un üç yüz yıl önce iddia ettiği gibi kötülük her insanın içinde yatıyordu.

Ancak deneylerin ve Genovese cinayetinin arşivleri açıldığında karşımıza çok farklı bir görüntü çıktı. Gördüklerimiz bize anlatılanlardan tamamıyla farklıydı. Zimbardo'nun cezaevinde görev yapan

* Gelişimin tarihi. (Ç.N.)

gardiyanlar rol yapan aktörlerdi. Milgram'ın şok makinesinin arkasındaki katılımcılar iyilik yaptıklarını düşünüyorlardı. Peki, ya Kitty? Tek başına değil, komşu kadının kollarında ölmüştü.

Buradan anlaşılacağı üzere deneylere katılanların çoğu söylenenin aksine birbirine yardım etmek istemişti. İhmalkârlar sadece güç sahipleriydi. Biliminsanları, yazıişleri müdürleri, valiler ve polis komiserleri. Bu Leviathan'lar yalan söylemişler ve olayları manipüle etmişlerdi. Denekleri kötülüğe meyletmekten korumak yerine onları birbirine düşürmüşlerdi.

Böylece esas soruya geri döndük. İnsanın içindeki kötülüğü nasıl açıklayabiliriz? Nasıl oluyor da iki ayaklı dost canlısı *Homo puppy*, cezaevleri ve gaz odaları inşa eden yegâne tür olarak karşımıza çıkıyor?

Önceki bölümlerde insanın kendini iyilik kılığına bürünmüş kötülüğe nasıl kaptırabileceğini gördük. Bu tespit aklımıza ister istemez bir sonraki soruyu getiriyor: Tarihin akışı içinde kötülük nasıl ve neden daha başarılı oldu? Bizi birbirimize savaş açacak hale nasıl getirdi?

Bu konuları düşünürken aklıma hep köpek uzmanı Brian Hare'in 3. Bölüm'de alıntıladığım sözleri geliyor:

> Bizi mükemmel bir tür yapan mekanizma aynı zamanda gezegenin en zalimi haline getirdi.

Kitabın ilk kısmında yazdıklarım tarihimizin büyük bir kısmında bunun geçerli olmadığını ortaya koyuyor. Her zaman bu kadar zalim olmadık. On binlerce yıl boyunca dünya üstünde göçebe yaşadık ve kavgadan kaçındık. Hiç savaşmadık. Toplama kampları oluşturmadık.

Peki, ya Hare yerleşik düzene geçtiğimiz andan sonrasıyla ilgili –tarihimizin yüzde beşi hakkında– haklıysa? Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan savaş kanıtlarının on bin yıl öncesine, tam da mülkiyet ve tarımı keşfettiğimiz döneme rastlaması tesadüf olabilir mi?

Yoksa o dönemde bedenimizin ve ruhumuzun hazır olmadığı bir hayat mı sürmeye başladık?

Evrimsel psikologlar, modern zamana fiziksel ve ruhsal olarak hazırlanmadaki eksiklikten kaynaklanabilecek uyumsuzluktan söz ediyorlar. Buna en iyi örnek obezite. Avcı ve toplayıcı olarak yaşayanlar zayıf ve fitti oysa günümüzde dünya üstünde kilo fazlası olan insan sayısı açlık çekenlerden daha fazla. Bedenimizin uzun zamandır kaloriye ihtiyacı olmamasına rağmen gıdalara şeker, tuz ve yağ eklemeye devam ediyoruz.

Neden yemeye devam ediyoruz? Cevabı basit, DNA'mız hâlâ balta girmemiş ormanda hayatta kalma mücadelesi verdiğini zannediyor. Tarih öncesinde meyve dolu ağaca tosladığında tıka basa yemek akıllıca bir davranıştı.[1] Bu ağaçlara sık rastlanmıyordu ve gelecek günler için ekstradan bir yağ tabakası doğru bir yatırımdı. Ancak ucuz *fastfood* dünyasında ekstra yağ, yatırımdan çok geleceğimize bir saldırı anlamı taşıyor.

Tarihimizdeki kara sayfaları böyle mi görmemiz gerekiyor? Söz konusu olan dramatik bir uyumsuzluk mu? Günümüzde *Homo puppy*'nin bu kadar zalim olabilmesi bu dramatik uyumsuzluktan kaynaklanıyor olabilir mi? Bu doğru ise doğamızda modern "medeni" dünyaya karşı ölümcül tepki veren bir şeyler olmalı. Bin yıldır ciddi sorun yaratmayan bu eğilimin şimdi olumsuz yanları ortaya çıktı.

Bir şey var, ama ne?

Sonraki üç bölümde arayışıma devam edeceğim. Sizi, İkinci Dünya Savaşı'nda Almanların savaşı neden bu kadar uzun sürdürdüğüne kafa yoran genç bir Amerikalıyla tanıştıracağım (10. Bölüm). Güç sahiplerinin sinizmiyle ilgili yapılmış psikoloji araştırmasından söz edeceğim (11. Bölüm). Sonra nihai soruya varacağız: İnsanlar uyumsuzluğu kabullendiğinde ve insanlığa dair yeni, gerçekçi bir bakış açısına sahip olduğunda nasıl bir toplum ortaya çıkar?

10. BÖLÜM

EMPATİ NASIL KÖRLEŞTİRİR?

1.

İkinci Dünya Savaşı başladığında Morris Janowitz yirmi iki yaşındaydı, bir yıl sonra Amerikan ordusundan beklediği çağrı eline geçti. Morris Polonyalı Yahudi anne babanın çocuğu olarak nihayet üniforma giyip Nazilere karşı mücadelede yer alacağı günü sabırsızlıkla bekliyordu.[1]

Morris eğitimini henüz tamamlamıştı. Hep sosyal bilimlere ilgi duymuş, üniversitede bölümünü birincilikle bitirmişti. Aldığı eğitim sebebiyle Morris'in eline miğfer ve silah yerine kalem kâğıt verildi. Londra'da Psikolojik Savaş Birimi'nde görevlendirildi.

Covent Garden'daki karargâhta onlarca başarılı biliminsanına katıldı. Birçoklarının savaştan sonra psikolog ya da sosyolog olarak parlak bir kariyere sahip oldukları biliniyor. Ancak o sıralar soyut yaklaşımlara yer yoktu. Bilimin, fazla zaman kaybetmeden kendisini ispat etmesi gerekiyordu.

O esnada, Amerika'nın güneybatısındaki Los Alamos'ta en akıllı fizikçiler ilk atom bombası üstünde çalışıyor, İngiltere'de en iyi matematikçiler Bletchley Park'ta Almanların Enigma şifresini çözmeye çalışıyordu. Morris ve meslektaşlarının görevi çok daha zordu.

Görevleri Nazi ruhunu derinlemesine kavramaktı.

1944 yılının başında bilimcilerin aklını en çok kurcalayan konu Almanların neden bu kadar gayretle savaştığıydı. Neden daha fazla asker havlu atmamıştı?

Savaş meydanını inceleyenler savaşın sonucunun aslında açıkça belli olduğunu görebiliyordu. Almanlar kesinlikle azınlıktaydı. Doğu tarafından Ruslar gelirken batıda müttefikler her an saldırıya hazır bekliyordu. Ortalama Alman askeri kendi ordusunun zor bir pozisyonda olduğunu bilmiyor muydu? Yoksa beyinleri öylesine yıkanmıştı ki son nefeslerini verene kadar savaşacaklar mıydı?

İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren çoğu psikolog bir ordunun savaşma gücünü diğerlerinden daha fazla belirleyen bir faktör olduğu konusunda hemfikirdi: İdeoloji. Vatan sevgisi ya da üyesi olunan siyasi partinin belirleyici unsur olduğu düşünülüyordu. Tarihin doğru tarafında durduğuna ve sahip oldukları dünya görüşünün doğru olduğuna inanan askerler daha çok savaşıyordu.

Çoğu uzman Almanların fanatik olduğu görüşündeydi. Bu yaklaşım Alman ordusunda neden bu kadar az asker kaçağı olduğunu ve neden İngilizlerden ve Amerikalılardan daha savaşçı olduklarını da açıklıyordu. Tarihçiler savaştan sonra ortalama bir *Wehrmacht* askerinin müttefiklerin askerlerinden yüzde 50 daha fazla insan öldürdüğünü saptadı.[2]

Aslında Alman askerleri hem saldırıda hem savunmada –neredeyse her alanda– daha iyiydi, hava desteği gelip gelmemesi fark etmiyordu. Bir İngiliz tarihçi, "Hitler'in *Wehrmacht*'ının, İkinci Dünya Savaşı'nın en iyisi, dünya tarihinin de en iyi savaş güçlerinden biri olduğu inkâr edilemez bir gerçek,"[3] diyecekti.

Müttefiklerin hedefi de bu ordunun manevi gücünü kırmaktı. Morris ile meslektaşları büyük düşünmeleri gerektiğinin farkındaydılar. Hem de çok büyük. Psikolojik Savaş Birimi'nin önerisiyle milyonlarca broşür basıldı ve düşmanların bulunduğu topraklara havadan atıldı. Broşürdeki müttefik propagandası Normandiya Çıkarması sonrasında Normandiya'da bulunun Alman askerlerinin yüzde 90'ına ulaşmıştı. Broşürlerde Alman ordusunun ne kadar zor durumda olduğu, müttefiklerin ne kadar haklı olduğu ve Nazizmin ne kadar berbat bir ideoloji olduğu anlatılıyordu.

Bu anti propaganda işe yarıyor muydu? Morris Janowitz doğru cevabı çalışma masasının arkasında oturarak bulamayacağını düşünüyordu. Meslektaşı sosyolog Edward Shils ile detaylı bir anket hazırlamaya ve bu broşürlerin askerler üzerindeki etkisini ölçmeye karar verdiler. Birkaç ay sonra Morris işgalden kurtarılan Paris'e gitti ve yüzlerce Alman savaş esiriyle görüştü.

Yaptığı bu görüşmeler sonunda nihayet neler olduğunu anlamaya başladı. Tamamen yanlış bir yoldaydılar.

Morris haftalar boyunca Alman savaş esirleriyle röportajlar yaptı. Onların hep aynı cevaplar verdiğini fark etti. Bunun Nazi ideolojisinin çekici gelmesiyle ilgisi yoktu. Kazanabileceklerini düşünmüyorlardı. Hayır, beyinleri yıkanmamıştı. En sonunda ortaya çok daha basit bir gerekçe çıktı. Alman ordusunun insanüstü performansını açıklayabilecek basit bir neden vardı:

Kameradschaft.

Yoldaşlık.

Her meslekten Alman vatandaşı, yüzlerce fırıncı, kasap, öğretmen, tesisatçı *birbirlerini* müttefiklere karşı korumak amacıyla dişini tırnağına takmıştı. Nihayetinde ne Bin Yıllık İmparatorluk ne de *Blut und Boden** için savaşmışlardı. Onlar yarı yolda bırakmak istemedikleri arkadaşları, yoldaşları için savaşmışlardı.

Savaş esirlerinden biri, "Nazizm ideolojisi cephenin on kilometre arkasında başlıyor,"[4] demişti alaycı bir ifadeyle. Oysa yoldaşlığa her sığınakta ve her siperde rastlamak mümkündü. Tarihçiler daha sonra Alman komutanların da bunun farkında olduklarını söyleyecekti.[5] Generaller arkadaşlık bağlarını sıkı tutmak için çaba gösteriyordu. Gerek olduğunda savaşa devam etmeden önce yeni gelenlere arkadaşlık kurma fırsatı tanımak amacıyla, bütün bir birliği geçici olarak geri çekiyorlardı.

Wehrmacht içindeki dostluğu gözümüzün önüne getirmek kolay değil. On yıllar boyunca Hollywood filmlerinde Amerikalıların kahramanlıklarını ve Almanların yaptıkları kötülükleri izledik. Gençlerin

* (Alm.) Kan ve toprak. (Ç.N.)

birbirleri için canlarını vermesi mantıklıydı. Askerden sonra kopmayacak bir kardeşlik bağı olmasını normal karşılıyorduk. Ama bu vahşi Alman ordusu için nasıl geçerli olurdu? Üstelik belki de onların yoldaşlık bağı daha güçlüydü. Bu nedenle mi daha iyi savaşmışlardı?

Bazı hakikatleri kabul etmek canımızı acıtır. Bu canavarların insanın içindeki iyilikten güç alarak hırslanmış olmaları mümkün olamaz. Onlar da cesaret ve sadakatten besleniyor olamaz.

Yine de Morris'in bulduğu sonuç tam da bunu gösteriyordu.

Psikolojik Savaş Birimi'nde çalışanlar bütün bulguları bir araya getirdiklerinde yaptıkları propagandanın neden etkili olmadığını anladılar. Moris Janowitz ve Edward Shils düşman cephelerine dağıttıkları milyonlarca broşürün etkisinden bahsederken, "Alman liderlerin ideolojilerine saldırmak için o kadar çabalamış olmalarına rağmen, savaş esirlerinin sadece yüzde beşinin bu konuyu dile getirdiğini" söylüyordu.[6]

Almanların çoğu bu broşürlerde nasyonal sosyalizmin eleştirildiğini *hatırlamıyordu* bile. Araştırmacılar bir askere siyasi görüşünün ne olduğunu sorduğunda asker gülmeye başlamış ve şu cevabı vermişti: "Bana böyle bir soru sorduğuna bakılırsa bir askerin neden savaştığıyla ilgili hiçbir fikrin yok."[7]

Morris ve meslektaşları ordu için taktik, eğitim ve ideolojinin önemli olduğu sonucuna vardı ancak her şeye rağmen ordu gerçek gücünü askerler arasındaki dostluk bağından alıyordu. Yoldaşlık zafere giden yolda en önemli silahtı.

Savaş bittikten sonra araştırmacılar elde ettikleri sonuçları yayımladılar ve bunları benzer araştırmalar takip etti. Tarihçilerin eline nihai kanıt 2001'de geçti. Amerikan Gizli Servisi Washington, Fort Hunt'ta yaklaşık dört bin Alman savaş esirinin konuşmalarını gizlice dinlemiş ve ortaya 150.000 sayfalık bir deşifre metni çıkmıştı. Bu konuşmalar *Wehrmacht*'ta görev yapan sıradan bir askerin dünyası ve düşünceleri hakkında benzersiz bir bakış açısı sunuyordu.

Almanların büyük bir "savaş ruhu"na sahip oldukları anlaşılıyordu. En çok sadakat, dostluk ve fedakârlığa önem veriyorlardı, Yahudi düşmanlığı ya da ideolojik temizlik hedefi küçük bir rol oy-

nuyordu. Bir Alman tarihçi, "Fort Hunt'tan gelen dinleme kayıtlarından sıradan askerlerin çok az bir kısmında siyasi bilinç olduğu anlaşılıyor," demişti.[8]

Aynı şey İkinci Dünya Savaşı'na katılan Amerikan askerleri için de geçerliydi. 1949 yılında sosyologlardan oluşan bir ekip yaklaşık yarım milyon emekli Amerikalı askere sorular yöneltti. Bu araştırmaya göre idealizm ve ideolojinin onlar için de önemli bir motivasyon kaynağı olmadığı ortaya çıktı. Amerikalı askerler nasıl ki yurtseverliklerinden savaşmıyorsa İngiliz askerler de demokratik devlet yaklaşımıyla savaşmıyordu. Gençler vatanları için değil yoldaşları için savaşıyordu.[9]

Aralarındaki bağ o kadar kuvvetliydi ki tuhaf olaylar da yaşanıyordu. Sayısız asker terfi imkânı başka bir bölüğe geçmek anlamına gelecekse bunu reddediyordu. Yaralı ve hasta askerler yerlerine başkası alınmasın diye hastaneye gitmek istemiyordu. Hatta hastaneden kaçıp cepheye dönen askerler bile olmuştu.

Bir sosyolog, "Arkadaşlarını yarı yolda bırakmaktan korktuğu için kendi çıkarını gözetmeyen askerlerle karşılaştık,"[10] diye şaşkınlıkla not almıştı.

2.

Bunu kabul etmem uzun zaman aldı.

Çocukken İkinci Dünya Savaşı'nı, kahramanlar ile zalimler arasında geçen bu kanlı mücadeleyi, bir tür *Yüzüklerin Efendisi* gibi görmüştüm. Fakat Morris Janowitz bambaşka bulgular ortaya koymuştu. Ona göre kötülük, askerlerin sadist ya da ahlaksız kötü adamlar olmasından değil birbirine bağlılık duyan cesur askerler olmalarından kaynaklanıyordu. İkinci Dünya Savaşı'nda milyonlarca sıradan insan, dostluk, sadakat ve bağlılık gibi insan doğasının en iyi yönlerini ortaya koyarak kahramanca savaşarak tarihimizin en büyük katliamını gerçekleştirmişti.

Psikolog Roy Baumeister da "saf kötülük efsanesi"ne değiniyor. Bu hatalı kavrama göre düşmanlarımız kötücül ve sadistler. Fakat aslında onlar da bizim gibi.

Aynı şey teröristler için de geçerli.

Onların bize benzediğine vurgu yapan uzmanların sayısı gün geçtikçe artıyor. Elbette canlı bombaları canavar olarak nitelemek cazip geliyor. Psikolojik, biyolojik ve nörolojik açıdan hasta oldukları düşünülür. Belki de psikopattırlar, hiç eğitim almamış veya yoksulluk içinde yaşamışlardır. Ortalama insandan neden farklı olduklarını açıklamaya çalışır, bir gerekçesi olmalı diye düşünürüz.

Veri bilimciler canlı bombaların kişilik özelliklerini büyük bir sabırla Excel tablolarında bir araya getirmişler ve "ortalama terörist" diye bir şey olmadığı sonucuna varmışlar. Teröristler iyi ya da kötü eğitimli, aileleri zengin ya da yoksul, ciddi ya da komik, inançlı ya da ateistler. Genellikle bilinen bir ruhsal sorunları yok. Çocuk ya da gençlik travması da nadiren görülüyor.

Bir terör saldırısından sonra failin şaşkına dönmüş komşuları, tanıdıkları ya da arkadaşlarıyla görüşmeler yapılır. Görüşülen kişiler genellikle teröristin bunu neden yaptığını anlamadıklarını ve onu "sevecen" hatta "iyi biri" olarak tanımlarlar.[11]

Uzmanlara göre, teröristlerin tek bir ortak özelliği varsa o da hepsinin kolaylıkla etki altına alınabiliyor olması. Gerek başkalarının fikirleri, gerekse otorite figürleri onları kolayca yönlendirebiliyor. Kabul görmek, aile ve arkadaşları için iyi olduğunu düşündükleri şeyi yapmak istiyorlar.[12] Amerikalı bir antropolog bu durumu, "Teröristler sadece bir ideoloji için değil, birbirleri için öldürüyorlar," diye açıklıyor.[13]

Kişi kendi kendine radikalleşmiyor, arkadaş ve sevdiklerinin yanında bu yola giriyor. Birçok terörist hücresi tam anlamıyla bir "kardeşler takımı". Mesela İkiz Kuleler saldırısını düzenleyenler arasında en az dört çift erkek kardeş vardı. 2013'teki Boston Maratonu saldırısı erkek kardeşler tarafından yapıldı, 2015'te Paris'teki Bataclan katliamını gerçekleştiren Salah ve Brahim Abdeslam da kardeşti.[14]

Teröristlerin birlikte çalışmaları şaşırtıcı değil çünkü acımasız şiddet ürkütücüdür. Siyasetçiler genellikle bu tür eylemleri "korkakça bir davranış" olarak nitelendirseler de gerçekte kendini patlatarak öldürmek ciddi bir cesaret ve kararlılık gerektirir. İspanyol bir terör uzmanı, "Böyle bir adımı güvendiğin ve sevdiğin bir kişiyle birlikte atmak daha kolaydır," diyor.[15]

Böyle bir saldırı sonrasında medyada, teröristleri hastalıklı bir ideolojinin bu yola soktuğuna dair haberlerle karşılaşırız. İdeoloji Nazi Almanyası'nda ya da El Kaide'de olduğu gibi terörist örgütlerin liderleri açısından bakıldığında belirleyicidir elbette. El Kaide ve IŞİD liderleri küçük yaşlardan itibaren inzivaya çekilmiş, bu esnada radikal İslam hakkında birçok kitap okumuşlar. Özellikle Usame bin Ladin'in tam bir kitap kurdu olduğu biliniyor.[16]

Ancak yapılan çeşitli araştırmalarda bu örgütlerin üyeleri açısından ideolojinin küçük bir rol oynadığı görüldü. 2013 ve 2014 yıllarında Suriye'ye giden cihatçıları düşünün. Dörtte üçü tanıdıkları ya da arkadaşlarının yönlendirmesiyle örgüte katıldı. IŞİD'in sızdırılan bir anketine verilen cevaplara göre, çoğunun İslam hakkında pek bilgisi bile yoktu.[17] Kimileri örgüte katılmadan önce "Yeni Başlayanlar İçin Kuran" kitabını edinmişti. Bir CIA çalışanı bu durumu, "İnanç sonradan eklenen bir faktör," diye ifade ediyordu.[18]

Bu insanların çoğunun dinci fanatikler olmadığını kabul etmemiz gerekiyor. Nihayetinde kendilerini büyük bir şeyin parçası olarak görüyorlar, hayatlarının artık bir anlamı olduğunu, kendi destanlarını kaleme aldıklarını düşünüyorlardı.

Yanlış anlaşılmasın, bütün bunlar işledikleri suçların bahanesi olamaz. Bu sadece konuya benim şahsi yaklaşımım.

3.

1990 yılı sonbaharında, Stanley Milgram'ın otuz sene önce şok makinesini kurduğu Yale Üniversitesi'nde *Infant Cognition Centre* ya

da bilinen adıyla bebek laboratuvarı kuruldu. İlk başta ilgi çekici gelmeyebilir ama bence bu kadar heyecan verici araştırmaların yapıldığı başka bir laboratuvar bulmak zor.

Bu laboratuvarda araştırmacıların sorduğu soruların kökeni Hobbes ve Rousseau'ya dayanıyor. İnsan doğası nasıldır? Sonradan öğrenilenlerin etkisi ne kadar? Doğal olarak iyi miyiz yoksa kötü mü?

Bebek laboratuvarında çalışan araştırmacı Kiley Hamlin 2007'de bebeklerin ahlaki pusulası konusunda çığır açan bir makale yayımladı. Ekibiyle birlikte yaptıkları çalışma sayesinde bebeklerin altıncı aydan itibaren iyi ve kötü arasında ayrım yapabildiklerini ortaya çıkardı. Ayrıca bebekler iyi olanı tercih ediyorlardı.[19]

Hamlin'in bundan nasıl bu kadar emin olduğunu sorabilirsiniz. Bebekler kendi başlarına pek bir şey yapamaz. Fareler en azından labirentte koşabilir oysa bebekler? Bebeklerin yapabildikleri tek bir şey vardır: Seyretmek. Dolayısıyla araştırmacılar denek bebekler için (altı ve on aylık) gösteriler düzenlediler. Mesela kukla oyununda diğerlerine yardım eden iyi bir kukla ve kötülük yapan başka bir kukla kullanarak bebeklerin hangi kuklaya yöneldiklerini incelediler.

Ve başkalarına yardım eden kukla bebeklerin favorisi oldu. Bir araştırmacı daha sonra, "Bu küçük bir istatistiksel eğilim değildi," diye yazacaktı, "neredeyse bütün bebekler ellerini iyi kuklaya uzattı."[20] Yüzyıllar boyunca bebeklerin dünyayı nasıl gördükleriyle ilgili çeşitli spekülasyonlar yapılmıştı oysa şimdi elimizde doğuştan gelen ahlaki pusulayla ilgili bir kanıt vardı. *Homo puppy* boş bir sayfa değil, daha beşikteyken tercihimizi iyiden yana yapıyoruz, bu bizim doğamızda var.

Ancak bebek araştırmalarına daha derinlemesine bakınca maalesef iyimserliğim fazla uzun sürmedi.

Doğamızda bir şey daha vardı. Hamlin ve ekibi bu ilk deneyden birkaç yıl sonra deneyin bir varyasyonunu uygulamaya karar verdi.[21] Bebeklerin önüne iki farklı yiyecek koydular: bisküvi ve taze fasulye. Bebekler istediklerini seçmekte özgürdü. Sonra iki oyuncak bebek getirdiler, birinin elinde bisküvi, diğerinin elinde taze fasulye vardı.

Cevabı aranan soru, bebeklerin hangisini tercih edecekleriydi. Sonuç: Bütün bebekler elinde kendi tercih ettikleri yiyeceği tutan oyuncak bebeği seçti. İş bununla da kalmadı. Oyuncak bebeklerin başka bir gösterisinde kötülük yapan kukla da elinde kendi tercih ettikleri yiyeceği tutuyorsa yine onu tercih ettiler. Hamlin'in iş arkadaşlarından biri, "Her seferinde aynı şeyi görüyoruz," diye açıkladı, "bebekler kötü (ama onlarla aynı olan) kişiyi, farklı (iyi) olana tercih ediyor."[22]

İnsanın canını bundan daha fazla sıkan bir sonuç olabilir mi?

Bebekler henüz konuşmaya başlamadan önce bilinmeyene karşı mesafe alıyor. Bebek laboratuvarında yapılan onlarca deneyde bebeklerin yabancı yüzlerden, yabancı kokulardan, yabancı dillerden ve tuhaf şivelerden hoşlanmadıkları ortaya çıktı. Adeta yabancı düşmanı olarak doğuyoruz.[23]

İşte o zaman kendime şu soruyu sordum: Bu bizim ölümcül uyumsuzluğumuzun göstergesi olabilir mi? Bildiğimiz şeyleri tercih etme içgüdümüz tarihimizin büyük bir bölümünde sorun yaratmamışken medeniyetle birlikte sorun yaratmaya başlamış olabilir mi? Tarihimizin yüzde 95'inde avcı ve toplayıcı göçebeler olarak yaşadık. Bir yabancıyla karşılaştığımızda onunla konuştuk. O andan itibaren o kişi bizim için tanıdık oluyordu.

Oysa günümüzde durum farklı, bugün yaşadığımız kişiliksiz kentlerde etrafımızda milyonlarca yabancı var. Başka insanları genellikle medya aracılığıyla tanıyoruz ve ne yazık ki gazetecilerin çürük elmalara odaklanmak gibi bir eğilimi var. Dolayısıyla yabancılara güvenmeme duygumuz o kadar da şaşırtıcı değil. Tanımadıklarımızdan uzak durma içgüdümüz saatli bombaya dönüşmüş olabilir mi?

Kiley Hamlin'in ilk araştırmasından sonra bebeklerin ahlaki pusulası hakkında başka birçok çalışma yapıldı. Bu ilgi çekici araştırma konusu henüz emekleme çağında. Bu araştırmalarda en büyük sorun bebeklerin ilgisinin çabuk dağılması. Bu da güvenilir deneyler tasarlamayı zorlaştırıyor.[24]

Neyse ki insanlar doğduktan on sekiz ay sonra daha akıllı olu-

yor ve incelenmeleri kolaylaşıyor. Alman psikolog Felix Warneken'i ele alalım. Henüz öğrenciyken çocukların ne kadar yardımsever olduklarını araştırma önerisinde bulunmuş ancak öğretmenleri buna pek yanaşmamıştı. 21. yüzyılın başında çocukların küçük birer egoist oldukları konusunda fikir birliği vardı. Ama Warneken kolay teslim olacak biri değildi ve geliştirdiği deney dünyanın dört bir yanında uygulanmaya başlayacaktı.[25]

Bu bir dizi deney hep aynı sonucu veriyor: Henüz on sekiz aylık olan çocuklar başkalarına yardım etmeye çok istekliler. Hatta top havuzunda olsalar bile yabancı birisine yardım etmek için oyun oynamayı seve seve bırakabiliyorlar.[26] Ayrıca bunun karşılığında ödül de beklemiyorlar.[27]

Şimdi de kötü haber: Felix Warneken'in içimi ısıtan bulgularını gördükten sonra acıklı sonuçlar elde edilmiş başka araştırmalar okudum. Çocukları birbirine düşürmek çok kolaydı.

Aynı sonuca Muzafer Sherif'in Robbers Cave Deneyi'nde de ulaşılmıştı (7. Bölüm). Ayrıca Martin Luther King'in öldürülmesinin ertesi günü yapılmaya başlanan, altmışlı yılların kötü şöhretli deneyi de aynı sonuca varmıştı.

5 Nisan 1968'de Jane Elliott isimli bir öğretmen Iowa, Riceville'deki küçük bir okulda sekiz yaşındaki öğrencilerine ırkçılıkla ilgili uygulamalı dersler vermeye başladı.

Söze, "Göz rengi kahverengi olan insanlar daha iyi insanlardır," diye başladı. "Onlar daha akıllıdır ve daha temizdir." Tahtaya büyük harflerle MELANİN yazdı. "Melanin, insanları zeki yapan bir maddedir. Kahverengi gözlü öğrencilerde bu madde daha fazla olduğu için onlar daha zekiler. Mavi gözlü çocuklar," diye devam etti Elliott, "öylece oturup dururlar ve bir şey yapmazlar."[28]

Kahverengi gözlülerin mavi gözlülere yukarıdan bakmaya başlaması uzun sürmedi, mavi gözlüler giderek özgüvenlerini kaybediyordu. Akıllı mavi gözlü bir kız matematikte hatalar yapmaya başladı. Teneffüste yanına gelen kahverengi gözlü kızlardan biri, "Yolumuzu kestiğin için bizden özür dilemelisin çünkü biz senden daha iyiyiz," dedi. Diğer kız nasıl özür dileyeceğini şaşırdı.[29]

Elliott birkaç hafta sonra televizyonda *The Tonight Show Starring Johnny Carson*'a (o dönemde çok izlenen bir tartışma programı) katıldığında beyaz Amerika çileden çıkmıştı. Kızgın bir izleyici, "Beyaz çocuklarla bu kadar acımasız bir deney yapmaya nasıl cesaret edersin?" diye çıkıştı. "Siyah çocuklar bu tür davranışlara alışkın olabilir ama beyazların bunu anlaması mümkün değil. Beyaz çocuklar için bu çok gaddarca ve psikolojilerine büyük zarar verecek."[30]

Jane Elliott hayatı boyunca bu ırkçı yaklaşıma karşı mücadele etti. Her şeye rağmen bilimsel bir deney yapmadığını unutmayalım. Ancak sınıfındaki çocukları birbirine düşürmek için elinden geleni yaptı. Mavi gözlüleri sınıfın arka sıralarına oturttu, onların teneffüsleri daha kısaydı ve kahverengi gözlülerle oynamaları yasaktı.

Çocukları iki gruba ayırdıktan sonra manipüle etmeyince ne olacağı sorusu ise cevapsız kaldı. 2003 sonbaharında bir grup psikolog bu soruyu esas alarak harekete geçti. Texas'ta iki kreşe başvurdular. Talepleri üç ila beş yaş arasındaki bütün çocuklara mavi veya kırmızı tişört giydirmekti.

Deney üç hafta sürdü ve sonuç alınmasına yetti.[31] Yetişkinler renk farklılığıyla ilgilenmediğinde renkler çocukların da ilgisini çekmiyordu. Ancak aynı renk tişört giyenlerin aralarında grup oluşturmasına ve bir tür aidiyet duygusuna yol açıyordu. Araştırmacılarla yaptıkları konuşmalarda çocuklar kendi renklerini daha "iyi" ya da daha "zeki" bulduklarını ifade ettiler. Deneyin farklı bir varyasyonunda ise yetişkinler, "Günaydın maviler, günaydın kırmızılar," diyerek renklere dikkat çektiklerinde bu etki daha da güçleniyordu.

Daha sonra yapılan bir çalışmada beş yaşındaki çocuklara da kırmızı ve mavi tişörtler giydirildi ve aynı ya da farklı renk tişört giymiş çocukların fotoğrafları gösterildi. Kimisinde kırmızı kimisinde mavi tişört vardı. Deneklerin fotoğraftaki aynı yaştan çocuklar hakkında hiçbir fikirleri olmasa da tişörtü kendi renginden farklı olanlara karşı daha olumsuz tepki verdiler. "Kaygı verici bir sonuç. Sadece bir sosyal gruba ait oldukları için algıları ciddi anlamda bozuluyor," yazıyordu araştırmacıların makalesinde.[32]

Çocukların renk körü olmadığını bu acı dersle öğrenmiş oluyoruz. Çocuklar farklılıklara, yetişkinlerin tahmin edemeyeceği kadar duyarlılar. Her ne kadar herkesin eşit olduğunu, ten rengi, dış görünüş, yoksul zengin arasında bir fark olmadığını söylesek ve öyle davransak da çocuklar farkı gayet iyi görüyor. Adeta beynimizde bir grupçuluk düğmesiyle doğuyoruz ve o düğmeye bir şeyin basması yeterli oluyor.

4.

Bebeklerin ve çocukların sevecen ama yabancı düşmanı doğası hakkında yapılan araştırmaları okuduktan sonra aklıma oksitosin, yani "sevgi hormonu" geldi. Bu hormon Sibirya'da, Lyudmila Trut'un sevimli tilkilerinde yüksek oranda bulunmuştu (bkz. 3. Bölüm). Bu hormonun dostluk ve aşkta önemli bir rol oynamasına rağmen yabancılara karşı şüphe duymaya teşvik ettiği de ortaya çıkmıştı.

Acaba oksitosin iyi insanların neden kötü şeyler yaptığını açıklar mı? Ait olduğumuz gruba karşı güçlü hisler beslediğimizde diğerlerine daha çabuk nefret mi duyuyoruz? *Homo puppy*'nin dünyayı fethetmesini sağlayan sosyallik, işlenen büyük insanlık suçlarının da kaynağı mı?[33]

Başlangıçta bu bakış açısını pek mantıklı bulmuyordum. Her şey bir yana insanın doğasında empati gibi müthiş bir içgüdü daha vardı. Kendi dünyamızdan çıkıp kendimizi başkasının yerine koyabiliyoruz. Duygusal düzeyde yabancı olmanın ne olduğunu hissedecek donanıma sahibiz.

Hatta bu konuda çok iyiyiz. İnsanlar duygusal anlamda elektrikli süpürge gibidir. Birçok kitabın ve filmin bizi ne kadar kolay etkilediğini düşünün. Şahsen ben en çok uçakta üzücü bir film izlediğimde etkileniyorum (Yanımda oturan yolcu beni teselli etmeye kalkışmasın diye filmi sık sık durduruyorum).[34]

Başkasının acısını hissetmeyi sağlayan bu harika içgüdünün insanları birbirlerine yaklaştırabileceğini düşündüm uzunca bir süre. İhtiyacımız olan tek şey daha fazla empatiydi.

Fakat sonra elime bebeklerle ilgili araştırmalar yapan birinin yazdığı kitap geçti.

Profesör Bloom'a kitabının konusu sorulduğunda şu cevabı veriyordu:

"Empati."

Bu cevap karşısında baş sallayanlar, gülümseyenler oluyordu, ta ki profesör şunu ekleyene kadar:

"Empatiye karşıyım."[35]

Paul Bloom son derece ciddiydi. Psikoloğa göre empati, dünyamızı ısıtan güneş değildi. Empati bir spot lambaydı, bir projektör. Bu projektör özel bir kişiyi ya da çevremizdeki bir grubu aydınlatırken dünyanın geri kalanı arka planda kayboluyordu.

Mesela başka bir çalışmayı ele alalım. Bu deneyde bir dizi deneğe şu acıklı hikâye anlatılıyor: Sheri Summers adında on yaşında bir kızın ölümcül bir hastalığı var. Hayatını kurtaracak bir tedavi için bekleme listesine alınmış ama henüz sıra gelmemiş ve kızın zamanı daralıyor. Araştırmacı, katılımcılara bu kızı listenin başına alabileceklerini, aynı zamanda objektif davranmaları gerektiğini söylüyor.

Ve ne oluyor? Çoğu onu kayırmayı aklından bile geçirmiyor. Katılımcılar bekleme listesinde başka ölümcül hastalığı olan çocuklar olduğunun da farkındalar.

İkinci denek grubundan kendilerini Sheri'nin yerine koymaları ve neler hissettiğini düşünmeleri isteniyor. Bu yaşta bir çocuğun böylesine bir hastalığı olması acı değil mi? Ufacık bir empati bile yeterli oluyor. Bu sefer katılımcıların çoğu ona iltimas gösterilmesini istiyor. Bu kararın ahlaki açıdan ne kadar çelişkili olduğu ortada. Sheri'ye tutulan projektör belki de daha uzun zamandır bekleyen başka çocukların ölümü anlamına gelebilir.[36]

Şu anda, "Tamam işte, tam da bu nedenle daha fazla empatiye ihtiyacımız var," dediğinizi duyar gibiyim. Kendimizi sadece Sheri'nin yerine değil, dünyadaki bütün bekleme listelerindeki

bütün çocukların yerine koymalıyız. Daha fazla duygu, daha fazla empati!

Elbette bu mümkün değil. Projektör böyle çalışmaz, isterseniz deneyin, kendinizi bir başkasının yerine koyun. Sonra yüz kişinin. Sonra milyon kişinin ve en sonunda yedi milyar kişinin.

Mümkün değil.

Profesör Bloom'a göre empati sınırları olan bir duygu.

Empatiyi öncelikle yakınımızda olan, kokusunu alabildiğimiz, görüp, duyup dokunabildiğimiz insanlara karşı duyarız. Aile ve arkadaşlarımıza, mahallemizde yaşayanlara, aynı rock grubu hayranlarına kolayca empati duyarız. Sevimli köpek yavrularını severiz, besleriz ama gözümüzün görmediği yerlerde kesilen hayvanların etlerini yeriz. Televizyonda gördüğümüz insanlarla özellikle kamera odaklandığında ve arka planda duygusal bir müzik çalarken kolayca empati kurarız.

Bloom'un kitabını okurken empatinin neye benzediğini fark ettim. Haberlere benziyor. 1. Bölüm'de haberlerin de projektör olduğundan söz etmiştim. Empati bir kişiyi yakınlaştırarak bizi yanıltırken haberler projektör özelliğini istisnalara yönelterek bizi sersemletiyor. (Kaza! Saldırı! Savaş!)

Kesin bir şey varsa o da daha iyi bir dünyanın daha fazla empatiyle kurulamayacağı. Üstelik empati affetmenin önünde engel oluşturuyor, mağdurla empati kurdukça düşmanlarımız hakkında daha fazla genelleme yapıyoruz.[37] Mekanizma hep aynı işliyor; yakınlarımıza projektör tutuyoruz ama uzağımızdaki düşmanların perspektiflerine karşı körüz.[38]

Köpek uzmanı Brian Hare de bu mekanizmadan söz ediyordu. Bu mekanizma bizi hem sevecen hem de gezegenin en zalim türü haline getiriyor. Rahatsız edici gerçek şu: Empati ve yabancı düşmanlığı aynı madalyonun iki yüzü.

5.

İyi insanlar neden kötü şeyler yapar?

Sanırım artık bir cevap formüle etmeye başlayabiliriz. *Wehrmacht*'ta askerler öncelikle birbirleri için savaşmıştı. Çoğu kana susamış ya da sadist olduğundan değil yoldaşlık adına dövüşmüştü.

Buna rağmen askerlerin öldürmeyi zor buldukları ortaya çıktı. 4. Bölüm'de askerlerin çoğunun ateş etmediğini iddia eden Albay Marshall'dan söz ettim. George Orwell de farklı bir deneyimden yola çıkarak aynı sonuca varmıştı. İspanya İçsavaşı esnasında bir anda duyduğu empatiye teslim olmuştu:

> O anda siperden dışarı bir adam fırladı [...] yarı çıplaktı, koşarken iki eliyle pantolonunu yukarı çekiyordu. Pantolon detayına takıldığım için ona ateş etmedim. Buraya "faşistler"e ateş etmek için gelmiştim, pantolonunu yukarı çeken biri "faşist" olamazdı. Gördüğüm kişi benimle aynı türdendi ve içimden ona ateş etmek gelmedi.[39]

Marshall ve Orwell'in gözlemleri bize insanın yüz yüze geldiği kişiye şiddet uygulamakta zorlandığını gösteriyor. Doğamızdaki bir şey bizi engelliyor, tetiği çekmemizi zorlaştırıyor.

Askerî tarihçiler ateş etmekten daha zor yapılan bir şey olduğunu keşfettiler. Waterloo Savaşı'nda (1815) ve Somme Muharebesi'nde (1916) yaraların yüzde birinin süngüyle gerçekleştirildiği ortaya çıktı.[40] Yüzlerce müzede sergilenen binlerce süngünün *neredeyse hiç kullanılmadığı* ortada. Bir tarihçiye göre, "süngü kullanılacağı anlaşıldığında taraflardan biri başka yerde önemli bir randevusu olduğunu hatırlıyor"du.[41]

Bu konuda da on yıllardır televizyon ve film endüstrisi tarafından yanıltılıyoruz. *Taht Oyunları* ve *Yıldız Savaşları* gibi filmler bize karşıdakinin karnına kılıç saplamanın çok kolay olduğu duygusunu veriyor. Gerçekte ise hemcinsini kılıçla delip geçmek psikolojik açıdan neredeyse imkânsız.

Peki, nasıl oluyor da geçen bin yıl içinde savaşlarda milyonlar-

ca insan hayatını kaybetti? Bunca insan nasıl öldü? Bu soruların cevabı için kurbanlarla ilgili adli soruşturma bilgilerine bakmamız gerekiyor. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nda Britanyalı askerlerin ölüm sebeplerine bakalım:[42]

Diğer: yüzde 1
Kimyasal: yüzde 2
Patlama, çarpma: yüzde 2
Mayın, bubi tuzağı: yüzde 10
Kurşun, tanksavar mayını: yüzde 10
Havan topu, el bombası, hava saldırısı, top ateşi: yüzde 75.

Ölüm nedenleriyle ilgili bir şeyi fark ettiniz mi? Kurbanların tek ortak yanı, çoğunun uzak mesafeden öldürülmüş olmaları. Askerlerin büyük kısmı birisinin düğmeye basması, bomba atması ya da mayın döşemesi sonucunda hayatını kaybediyor. Onları daha önce görmemiş, pantolonunu çekerken karşılaşmadığı birileri tarafından öldürülüyorlar.

Öldürme eylemi genellikle uzak bir mesafeden yapılıyor. Askerî teknoloji alanındaki gelişmeleri düşmanların giderek birbirinden daha uzak tutulmaya çalışıldığı bir yaklaşım olarak özetleyebiliriz. Yumruk ve bıçaklardan ok ve yaylara, tüfek ve toplardan bomba ve mayınlara...

Tarih boyunca silahlanma, savaşın temel sorununa –bir başka deyişle şiddete– duyulan, insani isteksizliğe karşı daha iyi çözümler üretmeyi sürdürdü. Birinin gözlerinin içine baka baka onu öldürmek neredeyse imkânsız. Çoğumuz bir danayı kendimiz öldürmek zorunda kalsak muhtemelen hemen vejetaryen oluruz. Aynı vicdan muhasebesini düşmanla karşı karşıya gelen bir asker de yapar.

Eskiden beri savaşlar mümkün olduğu kadar çok kişiyi uzak mesafeden öldürme yoluyla kazanılıyor.[43] Yüz Yıl Savaş'ında (1337-1453) Fransızların Crécy ve Agincourt'ta yaptıkları gibi. 15 ve 16. yüzyılda Amerika'yı istila edenlerin yaptıkları gibi. Amerika Birleşik Devletleri'nin günümüzde drone'larla yaptığı gibi.

Ordular uzun mesafe silahlarını kullanırken düşmanla arasında *psikolojik* bir mesafe yaratmaya da çalışıyor. Karşıdakini gayriinsani olarak gösterdiğinizde –ya da mesela haşereye benzettiğinizde– ona gayriinsani davranmak kolaylaşacaktır.

Askerlerinize ilaç vererek de onların doğal empati duygusunu ve şiddete karşı isteksizliklerini köreltebilirsiniz. Troya'dan Waterloo'ya, Kore'den Vietnam'a bu savaşların neredeyse hiçbirinde askerler ayık değildi. Almanlar 1940'ta 35 milyon metamfetamin hapı (aşırı saldırganlığa yol açabilen, kristal meth de denen uyuşturucu) içmemiş olsaydı belki de Paris düşmeyecekti.[44]

Bir başka yol da orduların askerlerini "şartlandırma"ları. Bu yöntemi Amerikan ordusuna İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra öneren Albay Marshall'dan başkası değildi. Vietnam Savaşı için askere alınan vatandaşların yoldaşlık duygusunun pekişmesi için alındığı kamplarda şiddet de yüceltiliyordu. Sesleri kısılana kadar "ÖLDÜR! ÖLDÜR! ÖLDÜR!" diye bağırmaları gerekiyordu. İkinci Dünya Savaşı'nda görev almış emekli askerler (ki çoğu insan öldürmeyi öğrenmemişti) bu tür eğitimleri gördüklerinde şaşkına döndüler.[45]

Günümüzde askerler eğitim esnasında hedef tahtaları kullanmıyorlar. Gerçekçi, insani hedeflere içgüdüsel olarak ateş etmeyi öğreniyorlar. Ateş etmek bir tür Pavlov refleksi, düşünmeye gerek kalmadan yapılan, otomatik bir davranış haline getiriliyor. Keskin nişancıların aldıkları eğitim çok daha acımasız. Denenmiş bir başka eğitim metodunda sandalyeye bağlanan askerlere, bir aparatla gözlerin açık tutulması sağlanarak arka arkaya bir dizi şiddet içerikli film izletiliyor.[46]

Şiddetten uzak durmaya dair doğal güdümüzü yok eden yöntemler buluyoruz. Günümüzün modern orduları için yoldaşlık pek önemli değil, emekli bir Amerikalı askerin ifade ettiği gibi, "yapay nefret" yaratılıyor.[47]

Bu koşullandırma işe yarıyor. Bugün eski tarzda savaşan bir orduya karşı yeni yöntemi deneyen bir ordu savaşın galibi oluyor. 1982 yılındaki Falkland Savaşı'nı ele alalım. Arjantinliler ezici çoğunluktaydı ancak eski yöntemle eğitilmişlerdi, Britanya'nın ateş etme makinelerine karşı hiç şansları yoktu.[48]

Amerikalılar da zaman içinde "ateş eden asker oranı"nı yükseltmeyi başardı. Kore Savaşı'nda bu oran yüzde 55'e, Vietnam'da yüzde 95'e kadar çıktı. Ancak bedeli ağır oldu. Milyonlarca gencin eğitimleri boyunca beyni yıkanırsa savaştan ciddi travmalarla dönmeleri de şaşırtıcı olmaz. Vietnam sonrasında yaşananlar bunu gösterdi, Post Travmatik Stres Bozukluğu (PTSB) yaşayan emekli asker sayısında patlama yaşandı.[49]

Sayısız asker başkalarını öldürmekle kalmadı, kendi içlerinde de bir şeyler öldü.

Son olarak düşmanla arasına rahatça mesafe koyabilen bir grup var: Ordunun başındakiler. Generaller veya terörist örgüt liderleri empatiyi bastırmak için çaba göstermek zorunda değiller. Emirlerini uzaktan veriyorlar.

Askerler genellikle sıradan insanlarken liderleri için aynı şeyin geçerli olmaması ise ilginç bir durum. Terörizm uzmanları ve tarihçiler otoriteyi elinde bulunduranların her zaman farklı bir profile sahip olduklarını vurguluyor. Adolf Hitler ve Joseph Goebbels gibi savaş suçluları güce tapan paranoyak narsistlerdi.[50] El Kaide ve IŞİD liderlerinin de aynı şekilde benmerkezci ve manipülatif kişilikleri var. Merhametleri yok ve tereddüt etmiyorlar.[51]

Geldiğimiz nokta karşımıza başka bir gizemi çıkıyor. *Homo puppy* doğuştan sevecen ise benciller, fırsatçılar, narsistler ve sosyopatlar neden hep zirveye çıkabiliyor? Nasıl oluyor da yüzü kızaran tek tür, kendilerini utançtan nasibini almamışların yönetmesine göz yumuyor?

11. BÖLÜM

GÜÇ NASIL YOZLAŞTIRIR?

1.

Güç hakkında bir şeyler yazmak isteyince atlamamamız gereken önemli bir isim var. 3. Bölüm'de insanların hedeflerine ulaşmak için kolayca yalan söyleyip hile yaptıklarından bahsederken adı geçmişti: Machiavelli.

1513 kışı, yorgun bir yazar barda geçirdiği uzun akşamın sonunda "ufak bir delilik"[1] olarak gördüğü bir yazı kaleme almaya başlar. *Prens* adını verdiği bu çalışma ileride Batı tarihinin en önemli eseri kabul edilecektir.

Adı geçen kitap, V. Karl, XIV. Louis ve Stalin'in komodinlerinde kendine yer buldu. Şansölye Otto von Bismarck'ta da bir kopyası vardı; Churchill, Mussolini ve Hitler'de olduğu gibi. Hatta Napoléon'un Waterloo'daki mağlubiyetinden sonra bindiği faytonunda da bulundu.

Niccolò Machiavelli'nin felsefesi hemen hayata geçirilmeye uygundu. İktidarı isteyen onu ele geçirmeli, diyordu. Utanç duygusu olmamalı. Prensipmiş, ahlakmış, bunlara aldırmamalı. Hedefe giden her yol mubahtır. Hakkını aramazsan başkaları seni ezip geçer.

Machiavelli, "İnsanlar hakkında," diyordu, "genel olarak nankör, zayıf, ikiyüzlü, korkak ve açgözlü olduklarını söyleyebiliriz."[2] Birisi sana iyi mi davranıyor? Buna aldanma. Riyakârlıktan başka

bir şey değildir. "İnsanlar sadece zorunda kaldıklarında iyilik yaparlar."[3]

Machiavelli'nin kitabı genellikle "gerçekçi" bulunur. Okumak isteyen varsa hâlâ çoksatarlarda yer aldığını söyleyebilirim. Ya da Machiavelli'ye adanan yardımcı kitapları okuyabilirsiniz. Mesela, *Machiavelli for Managers** ve *Machiavelli for Moms***. Onun fikirleri esas alınarak sayısız tiyatro oyunu, filmler ve diziler yapıldı: *Baba, House of Cards, Taht Oyunları* – bunların her biri yaşlı İtalyan'ın kaleminden çıkan eserin dipnotları.

Önümüzde duran soru şu: Macvhiavelli'nin felsefi teorisi doğru mu? İnsanların gerçekten gücü elde etmek ve ellerinde tutmak için utanmazca yalan söylemeleri ve hile yapmaları mı gerekiyor? Modern çağda bilim bu konuda ne diyor?

Profesör Dacher Keltner Makyavelizm konusunda akla gelen en önemli uzman. Keltner doksanlı yılların başında gücün psikolojisi konusuna ilgi duymaya başladı. Öncelikle iki konuyu fark etti. Bir: Neredeyse herkes Machiavelli'nin haklı olduğunu düşünüyordu. İki: Öne sürdüğü teoriye yönelik hiçbir bilimsel araştırma yapılmamıştı.

Keltner bu konuda ilk olmak istiyordu. İnsanların güç elde etmek için sınırsızca mücadele edebilecekleri ortamlara sızdı; öğrenci evlerine gitti, yaz kamplarına katıldı. Deneylerine "doğa durumu" deneyleri diyordu. Özellikle insanların ilk defa bir araya geldikleri bu yerlerde Machiavelli'nin zamansız bilgeliğini pratikte göreceğini umuyordu.

Hayal kırıklığı yaşadı. Yaz kampında, *Prens*'te yazdığı gibi davranan birine hiç de iyi gözle bakılmıyordu. Tarihöncesinde olduğu gibi, küçük topluluklar içinde kendini beğenmişlik takdir görmüyordu. Bu kişilerden hoşlanılmıyor ve gruptan dışlanıyorlardı. Keltner'a göre aksine sevecen davranan ve empati gösterenler liderliğe uygun bulunuyordu.[4] En sevecen olan hayatta kalıyor da denilebilir.

* Yöneticiler için Machiavelli. (Ç.N.)

** Anneler için Machiavelli. (Ç.N.)

Profesör bir de benim işyerime gelip baksın, patronumla tanıştıktan sonra sempatik yöneticiler hakkındaki saf teorisinden eser kalmayacaktır, diye düşünüyor olabilirsiniz.

Sabırsızlanmayın, henüz hikâyenin tamamını anlatmadım. Keltner, insanlar gücü elde ettikten sonra neler olduğunu da araştırdı. O zaman çok farklı bir sonuca vardı. Bu çalışmaya verilebilecek en iyi örnek belki de *Susam Sokağı*'ndaki Kurabiye Canavarı'dır.[5] 1998 yılında Keltner ve ekibi laboratuvarda üç kişilik gruplar oluşturdu. Katılımcılardan biri kurayla lider seçildi, sonra da verilen sıkıcı bir görevi yerine getirmeleri istendi.

Onlar çalışmaya devam ederken önlerine içinde beş kurabiye olan bir tabak kondu. Her bir grupta bir kurabiye (nezaket gereği) tabakta kalıyordu ancak dördüncü kurabiyeyi genellikle lider ağzına atıyordu. Hepsi bu kadar da değil. Keltner'ın doktora öğrencilerinden biri, kurabiye yerken liderlerin diğerlerinden daha özensiz yediklerini gözlemledi. Tekrar izlenen videoda bu "kurabiye canavarları"nın gerçekten ağızları doluyken konuştukları için üstlerine kırıntı döktükleri ve genellikle yüksek sesle konuştukları görüldü.

Belki şimdi yine bazılarınızın aklına patronu gelmiştir.

Bu tür bir çalışmaya fazla kulak asmayabilirsiniz ancak geçtiğimiz yıllar içinde dünyanın her yerinde bu tür araştırmalar yapıldı.[6] Keltner'ın ekibi pahalı bir arabanın psikolojik etkilerini de araştırdı. İlk katılımcılar eski bir Mitsubishi ya da Ford Pinto kullandı, yaya geçidine gelindiğinde hepsi yayalara öncelik tanıdı.

Katılımcılar pahalı bir Mercedes'e bindirildiklerinde yüzde 45'i yayalara öncelik tanımadı. Araba pahalılaştıkça kullanan da kabalaşıyordu.[7] Keltner'ın meslektaşlarından biri *The New York Times*'a verdiği röportajda, "BMW kullananlar en kötüsüydü," dedi.[8] (Bu araştırma iki kere tekrarlandı ve hep aynı sonucu verdi.)[9]

Bir süre sonra Keltner deneklerin kendisine bir şey hatırlattığını fark etti. Hatırladığı şeyin tıptaki adı, "edinilmiş sosyopatlık". Psikologlar 19. yüzyıldan beri bu kalıtımsal olmayan antisosyal kişilik bozukluğunu bilirler. Bir adamın kafasına aldığı darbeyle beyninde hasar oluşur ve bu tür kazalar en iyi insanları bile beş para etmez bir Makyaveliste dönüştürebilir.

Tahmin edileceği gibi güç sahibi insanlarda da bu eğilim vardır.[10] Beyinlerinde bir hasar oluşmuş gibi davranırlar. Kelimenin tam anlamıyla düşüncesiz, bencil, umursamaz, kendini beğenmiş, narsist ve ortalama insanlardan daha kaba olurlar. Kolay aldatırlar, başkalarını iyi dinlemezler ve farklı bakış açılarıyla ilgilenmezler. Utanma nedir bilmezler ve primatlar arasında insanı benzersiz kılan özellik onlarda bulunmaz: Yüzleri kızarmaz.

Güç insanı başkalarına karşı duyarsızlaştıran bir uyuşturucu görevi görür. 2014 yılında Amerikalı nörologlar güç sahibi olan ve olmayan insanların beyin fonksiyonlarını "transkraniyal manyetik simülasyon makinesi"yla ölçtüler. Güç duygusunun, biliminsanları tarafından "yansıtma" adı verilen zihinsel süreci sekteye uğrattığını keşfettiler. Bu süreç empati konusunda önemli rol oynuyor.[11]

Normalde insanların hep yansıttıklarını söyleyebiliriz. Birisi gülünce biz de güleriz, birisi esneyince biz de esneriz. Ancak güç sahiplerinde yansıtma az görülür, başkalarıyla bağları kopmuş gibidir. Fişleri prizden çekilmiş gibidirler.[12]

Güç sahibi olanların duyarsız ve kuşkucu insanlar olmaları size şaşırtıcı geliyor mu?

Yapılan birçok araştırmaya göre güç sahibi olmak insanı başkaları hakkında olumsuz düşünmeye sevk ediyor.[13] Güç sahipleri genellikle diğer insanların tembel ve güvenilmez olduklarını düşünüyor. Başkalarına karşı olumsuz bir bakış açısına sahip oldukları için onların kontrol altında tutulması, takip edilmesi, yönetilmesi, sansürlenmesi ve onlara emirler verilmesi gerektiğini düşünüyorlar. Kendini başkalarından üstün gören güç sahipleri bütün bunları gerçekleştirecek kişinin kendileri olduğuna inanıyorlar.

Maalesef güçsüzlük de insan üstünde tam tersi etki yaratıyor. Psikolojik araştırmalar kendini güçsüz hissedenlerin genellikle kendine güvenleri olmadığını gösteriyor. Fikirlerini beyan etmeden tereddüde düşüyorlar. Grup içinde kendilerini görünmez kılmaya çalışıyor, gerçekten öyle olmadığı halde kendilerini aptal gibi hissediyorlar.[14]

Bu duygular güç ve iktidar sahiplerinin işine geliyor. Kendine güveni olmayanın kolay kolay isyan bayrağı çekmeyeceğini düşü-

nüyorlar. Güvensiz insanlara sansür uygulamaya gerek kalmaz çünkü onlar kendi ağızlarını kapalı tutarlar. Burada nosebo etkisinin nasıl işlediğini görüyoruz. Karşıdakine aptal bir insanmış gibi davranınca o da kendini aptal gibi hissetmeye başlıyor. Yöneticiler halkın kendi kendilerini yönetemeyecek kadar aptal olduklarını ileri sürüp bu işi kendilerinin yapması gerektiğine (müthiş bir vizyon ve sahip oldukları geniş bakış açısıyla) karar veriyorlar.

Oysa işte tam tersi değil mi? Güç sahibi olmak insanın vizyonunu daraltmıyor mu? Zirveye gelmiş birisi diğerlerinin perspektifinden bakmaya ihtiyaç duymaz. Empati artık gerekliliğini yitirmiştir. İnsan davranışlarını anlamadığı ya da rahatsız edici bulduğu kişileri yok sayar, cezalandırır, hapse atar ya da daha kötüsünü yapar. İktidardakiler kimseye hesap vermek zorunda kalmaz ve böyle davranmakta haklı olduklarını düşünürler.

Bu teori muhtemelen empati testlerinde neden erkeklerin genellikle kadınlardan daha düşük puan aldıklarını açıklıyor. 2018 yılında Cambridge'de yapılan kapsamlı bir araştırmada bunun genetik bir açıklaması olmadığı ortaya çıktı.[15] Bilimciler bunun daha çok "sosyalleşme"yle ilgili olduğunu düşünüyor. Bir diğer deyişle yaşadığımız toplumlarda (genellikle üst mevkide olan) erkekleri anlamak için kadınların çaba göstermeleri, empati duygularını geliştirmeleri gerekiyor.

Yüzyıllardır anlatılan müthiş "kadın içgüdüsü" hikâyesi de buna dayanıyor. Kadınlardan erkeklerin bakış açısını anlamaları beklenirken tersi genellikle söz konusu olmuyor.

2.

Gücün psikolojisi konusunda araştırmamı sürdürdükçe gücün epey yan etkiye sahip bir tür ilaç olduğunu anladım. 19. yüzyılın sonlarında İngiliz tarihçi Lord Acton şu ünlü sözleri sarf etmiş: "Güç yozlaştırır, mutlak güç mutlak surette yozlaştırır."[16] Psikolog,

sosyolog ve tarihçilerin hepsinin onayladığı başka bir önerme nadiren karşımıza çıkar.

Dacher Keltner "güç çelişkisi"nden söz ediyor. Yapılan çeşitli araştırmalar insanların tercihlerini hep en mütevazı ve en sevecen liderlerden yana kullandıklarını gösteriyor. Ancak bu liderler zirveye eriştiklerinde sahip oldukları güç akıllarını başlarından alıyor... Sonra da kolaysa onlardan kurtulun bakalım.

Goril ve şempanze ailelerine baktığımızda bu tür liderleri devirmenin ne kadar zor olduğunu görebiliriz. Goril toplulukları içinde tek bir gümüş sırtlı diktatör bütün kararları alır ve sadece onun haremi vardır. Şempanze liderleri de başa geçmek için çabalar. Fiziki gücü olan ve koalisyon kurma becerisine sahip olanlar zirveye oturabilir.

Biyolog Frans de Waal seksenli yılların başında yayımladığı *Chimpanseepolitiek** adlı kitabında, "Machiavelli'nin yazdıkları, şempanzelerin davranışlarına doğrudan uygulanabilir görünüyor," diye yazmış.[17] Alfa şempanze –prens– ortalıkta maço tavırlarla dolaşır ve topluluğu manipüle eder. Çevresinde hükümdarın iktidarda kalmasını sağlayan yardımcı şempanzeler vardır ama onu bir anda sırtından bıçaklayabilirler.

Kırk sene önce biliminsanları insan DNA'sının şempanzelerle yüzde 99 eşleştiğini biliyordu. 1995 yılında Temsilciler Meclisi başkanı olan Newt Gingrich bu bilgiye dayanarak yanında çalışanlara De Waal'ın kitabını vermişti. Ona göre Amerikan Kongresi'nin şempanze kolonisiyle arasında çok fark yoktu; olsa olsa insanlar içgüdülerini frenlemek için biraz daha fazla çaba gösteriyordu.

Doksanlı yıllarda henüz pek bilinmeyen şey bizim bir yakın akrabamızın daha olduğuydu. Bu maymun türüyle de DNA'mızın yüzde 99'u eşleşiyordu. Bu türün adı bonoboydu. Yetmişli yılların başında De Waal onlarla karşılaştığında bonobolara "cüce şempanze" deniyordu. Şempanze ile bonobo uzun süre aynı tür olarak görüldü.[18]

Aslında bonobo çok farklı bir yaratık. 4. Bölüm'de onların kendilerini *Homo puppy* gibi evcilleştirdiklerinden bahsetmiştim. Dişi

* Şempanze Politikası. (Ç.N.)

bonoboların bu süreçte önemli bir rol üstlendikleri anlaşılıyor. Fiziksel olarak güçlü olmadıkları halde erkek bir dişiye saldırdığında hepsi bir araya gelerek güçlerini birleştiriyor. En sonunda penisini koparmaya kadar gidebiliyorlar.[19] Peki, bunun sonucunda ne oluyor? Dişi bonobolar hangi erkekle çiftleşeceklerine kendileri karar veriyor ve hep en sevecen olanı tercih ediyorlar.

Bu kadar özgürleşmiş maymunların cinsel hayatlarının iyi olmadığını düşünüyorsanız tamamen yanılıyorsunuz. De Waal, "Kama Sutra'yı okumuş gibiler," diye yazmış. "Akla gelebilecek her türlü pozisyonu deniyorlar."[20] İki bonobo grubu karşı karşıya geldiğinde bu karşılaşma genellikle seks partisiyle son buluyor.

Fazla heyecanlanmadan belirtmeliyim ki insanlar elbette bonobo değil. Ancak sayısı giderek artan araştırmalara göre Makyavelist şempanzelerden daha çok bu sevecen maymunlara benziyoruz. Tarihimizin büyük bir bölümünde siyasi sistem bonobolarınkine benziyordu.

!Kung kabilesi üyelerinin söylediklerini hatırlayın (bkz. 5. Bölüm):

> Biz gösteriş yapanı sevmeyiz çünkü bu gurur ona bir gün adam öldürtebilir. Bu nedenle onun etinin hep değersiz olduğunu söyleriz ki kalbini soğutalım ve onu yumuşatalım.

Amerikalı bir antropolog, avcı ve toplayıcılarla ilgili yapılan 48 araştırmayı analiz ederek Makyavelizmin felakete davetiye çıkardığı sonucuna varmış. Bir fikir vermesi açısından tarihöncesinde yönetimi ele geçirmek için nasıl biri olmak gerektiğini sıralayalım:

Cömert
İyi
Cesur
Karizmatik
Tarafsız
Açık

Güvenilir
Sakin
Güçlü
Hevesli
Mütevazı [21]

Ayrıca avcı ve toplayıcılarda liderlik geçiciydi ve kararlar hep birlikte alınıyordu. Machiavelli'nin daha sonra ifade edeceği gibi davrananlar kendi hayatlarını tehlikeye atmış oluyordu. Benciller dışlanıyor, açlıktan ölme noktasına gelebiliyordu, kimse sadece kendini düşünen biriyle yemeğini paylaşmaya yanaşmıyordu.

İnsan davranışlarının şempanzelerden çok bonobolarınkine benzediğini eşitsizliğe duyduğumuz doğal kaçınma güdümüzden de anlayabiliriz. Google Scholar'a girip *"inequality aversion"** diye arattığınızda karşınıza bu tarihöncesinden kalma içgüdü hakkında yazılmış on binden fazla makale çıkacaktır. Üç yaşındaki çocuklar pastanın eşit paylaştırılmasını ister. Altı yaşındaki çocuklar birisine daha büyük bir parça vermemek için altıncı dilimi atabilir.[22] Bonobolar gibi insanlar da kendi istekleriyle birçok şeyi paylaşıyorlar.

Elbette bu bulguları da abartmamak gerekiyor. *Homo puppy* komünist doğmuyor. Psikologların görüşüne göre belli bir temele dayandığını düşündüğümüzde biraz eşitsizliği doğru buluyoruz. Yeter ki *adil* görünsün. Kitleleri daha akıllı, daha becerikli ve daha dindar olduğuna ikna edebilen kişinin lider olması herkese mantıklı gelir. İsyan çıkacağından korkmasına gerek kalmaz.

Yerleşik düzene geçilirken eşitsizliğin artmasıyla birlikte kabile reisleri ve kralların tebaalarına kıyasla neden ayrıcalıklı olduklarını açıklamaları gerekiyordu. Bir başka ifadeyle propaganda yapmaları gerekiyordu. Avcı ve toplayıcı toplumların liderleri mütevazılıklarıyla öne çıkarken sonraki liderler kendilerini övmeye başladılar. Ortaya tanrılar tarafından seçildiğini söyleyen ya da kendilerinin tanrı olduğunu iddia eden krallar çıktı.

* (İng.) Eşitsizlikten kaçınma. (Ç.N.)

Günümüzde güç sahipleri daha ustaca propaganda yapıyor. Yine de bazı insanların diğer insanlardan daha güçlü, daha yüksek statü sahibi ya da zengin olmasını haklı çıkarmaya yönelik yaratıcı ideolojiler olduğunu unutmayalım. Kapitalist toplumlarda bunun liyakate dayalı yönetim biçimi kılıfına sarmalanıp sunulduğunu görüyoruz.

Burada sorulması gereken, kimin daha liyakat sahibi olduğu sorusudur. Bir çöpçü mü yoksa bankacı mı? Hemşire mi yoksa farklı düşünmeyi becerebilen bir yönetici mi? Hikâye ne kadar ikna edici olursa elde edilen güç ve zenginlik de o kadar büyüyor. Medeniyet tarihini, güçlülerin sahip oldukları ayrıcalıklara mütemadiyen yeni gerekçeler uydurduğu bir tarih olarak özetleyebiliriz.[23]

Her şeye rağmen burada tuhaf bir durum var. Güç sahiplerinin anlattığı hikâyelere neden inanıyoruz?

Kimi tarihçiler bunu bizim saf ve kolay kandırılabilir olmamıza bağlıyor. Öte yandan bu, türümüzün en büyük kozu olabilir.[24] Teori basit: Birbirini tanımayan binlerce kişiyi bir arada çalıştırmak istiyorsanız onları bir arada tutacak bir şeye ihtiyaç duyarsınız. Sevecen olmaktan daha güçlü bir şey olmalı. *Homo puppy* primatlar arasında her ne kadar en büyük sosyal çevre ağına sahip olsa da bu bir kent, bir bölge ya da ülke yaratmaya yeterli değil.

Doksanlı yıllarda biliminsanları sosyal çevremizin yüz elli kişinin üstünde olmadığını ortaya çıkardı. Amerikalı iki araştırmacı bir dizi denekten yılbaşı kartı gönderdikleri akraba, arkadaş ya da tanıdıklarının listesini yapmasını istedi. Ortalama sayı 68 çıktı. Bu sayıya kartın gönderildiği evlerde yaşayanlar da eklenince 150'ye ulaşıldı.[25]

Bu sayı farklı alanlarda da karşımıza çıkıyor. Romalı askerî birliklerden imanlı sömürgecilere, modern fabrikalardan insanların Facebook'taki arkadaş sayısına kadar karşımıza hep mucize 150 sınırı çıkıyor. Belki de insan beyninin daha fazla anlamlı ilişkiyi yönetme becerisi yok.

150 kişiyle eğlenceli bir parti verebilirsiniz. Ancak piramit inşa etmeye ya da uzay aracı yapmaya yeterli olmadığı aşikâr. Bunlar

için çok daha büyük gruplarla birlikte çalışmamız gerekiyor. Peki, bu nasıl gerçekleştirilecek?

Efsanelerle. Daha önce karşılaşmadığımız kişilerle bağlantılı olduğumuzu *hayal etmeyi* öğrendik. Dinler, devletler, fabrikalar, ülkeler – aslında hepsi hem liderlerimizin anlattığı hem de kendi kendimize anlattığımız hikâyelerle zihnimizde yaşıyor. Kimsenin "Fransa"yla yüz yüze gelmesi, "Katolik Kilisesi"yle el sıkışmasına gerek yok, önemli olan kendimizi bu kurguların parçası olarak görmemiz.

En önemli efsaneye örnek olarak elbette Tanrı'yı verebiliriz, ona esas *Büyük Birader* de diyebilirsiniz. Ben de onun doğrularıyla büyütüldüm, çocukken Tanrı'nın neden insanlar ve onların sorunlarıyla bu kadar ilgilendiğini anlayamazdım. O yaşlarda henüz avcı ve toplayıcıların çok daha farklı bir tanrı anlayışı olduğunu bilmiyordum (bkz. 5. Bölüm). Onların tanrıları insanların hayatlarıyla hiç ilgili değillerdi.

Sorulması gereken soru şu: Her şeye muktedir tanrı inancı nasıl başladı? Bu öyle bir tanrı ki insanların günahlarına öfkeleniyor.

Kısa bir süre önce biliminsanları ilginç bir teori öne sürdü. Bunu anlayabilmek için *Homo puppy*'nin benzersiz bakışından söz ettiğim 3. Bölüm'e geri dönmemiz gerekiyor. İnsan karşısındakinin nereye baktığını irisi çevreleyen göz beyazı sayesinde takip edebilir. Gözün bu beyaz kısmı sayesinde birbirimizin ruh halini anlayabiliriz ki bu da güven oluşturmak için oldukça önemlidir.

Her şey binlerce yabancı olarak büyük gruplar halinde birlikte yaşamaya başlayınca değişti. İnsanlar birbiriyle göz temasını kaybetti. Bin, on bin hatta bir milyon kişiyle göz temasında bulunmak olanaksız. Bu şekilde birimize duyduğumuz güvensizlik de arttı. Giderek daha fazla insan başkalarının asalak gibi yaşadıklarını düşünmeye başladı. Kendisi canla başla çalışırken başkaları yan gelip yatıyor diye düşünen sayısı arttı.

Hükümdarların kitleleri kontrol altında tutacak, her şeyi gören, duyan ve bilen bir kişiye ihtiyaçları vardı, her şeyi gören bir göz olmalıydı: Tanrı.

Yeni tanrıların kinci olmaları da tesadüf değil.[26] Tanrı herkesi 7 gün 24 saat gözetleyen bir süper Leviathan haline geldi. "Matta"

10:30'da, "Tanrı kafanızdaki saç tellerinin sayısını bile bilir," diye yazar. Tanrı düşüncelerimizi okuyabilir. Artık gökten herkesi gözlemleyen, kontrol eden, gerek olduğunda sıkı müdahalede bulunabilen birisi vardı.

Efsaneler, insanların ve güç sahiplerinin başka hiçbir türün başaramadığı bir şeyi başarmasını sağladı: Milyonlarca yabancıyla birlikte çalışabilmemizi.

Bu teoriye göre büyük medeniyetler bu efsaneler sayesinde kuruldu. Yahudilik, İslamiyet, milliyetçilik, kapitalizm – hepsi hayal gücümüzün ürünleri. İsrailli tarihçi Yuval Noah Harari kitabı *Sapiens*'te (2011) "Her şey hikâye anlatmak ve diğer insanları o hikâyelere inanmaya ikna etmekle alakalı," diye yazmış.[27]

Oldukça enteresan bir teori ama bir kusuru var.

Bu teori tarihimizin yüzde 95'ini yok sayıyor. Göçebe atalarımız sihirli 150 eşiğini aşmış.[28] Tamam, küçük gruplar halinde avlanıyor ya da topluyorduk ama düzenli olarak grup da değiştiriyorduk ve ağaçlar gibi tozuyan kocaman bir *Hommo puppy* ağının parçasıydık. 3. Bölüm'de ifade ettiğim gibi, Paraguay'da Aché ve Tanzanya'da Hadza kabilelerinin üyeleri hayatları boyunca binden fazla insanla karşılaşıyordu.[29]

Üstelik tarihöncesinde de zengin bir hayal gücüne sahiptik. Çok sayıda insanın birlikte çalışmasını olanaklı kılmak için yaratıcı efsaneler tasarlayıp bunları birbirimize anlattık. Dünyanın en eski tapınağı Göbeklitepe'yi düşünün (bkz. 5. Bölüm). Burada binlerce insan çalışmış.

Tek fark tarihöncesinde efsanelerin tutarlı olmamalarıydı. Kabile reisleri birden devrilebiliyor, anıtlar bir anda yıkılabiliyordu. Ya da iki antropoloğun ifadesiyle:

> İlkel bir masumiyetin arkasına saklanıp tembellik yapmak ve eşitsizlik cininin tıpayı çıkarmasını beklemek yerine dedelerimiz şişeyi düzenli olarak açıp kapamış ve eşitsizliği kostümlü gösterilerle sınırlayarak tanrılar ile kralları, anıtlar gibi neşe içinde alaşağı etmişlerdi.[30]

İnsanlar bin yıldır anlatılan hikâyelere karşı eleştirel bir tavır takınabiliyordu. Kendinin seçilmiş olduğunu söyleyen bir gevezeye aldırmamak mümkündü. Aynı kişi rahatsızlık verecek olursa er ya da geç defedilirdi. *Homo puppy* sevecen olabilir ama saf değildir.

Her şey orduların ve generallerin ortaya çıkmasıyla değişti. Her gevezeyi susturan ya da her eleştiriyi cezalandıran, canlı canlı yakan ya da derisini yüzen güçlü bir hükümdara karşı gelmeyi bir deneyin isterseniz. Bu durumda insan ister istemez daha az eleştirel oluyor. Machiavelli, "Bütün silahlı peygamberlerin galip gelmesinin ve silahsızların mağlup olmasının nedeni bu," diye yazmış.

Birdenbire tanrılar ve krallar artık kolayca yerlerinden indirilemez oldu. İnanmamak hayatınızın sonu anlamına gelebiliyordu. Başka bir tanrıya inanıyorsanız bunu kendinize saklamanız en doğrusuydu. Ulus devletin aptalca bir hayal olduğunu düşünmeniz canınıza mal olabilirdi. Machiavelli, "İşleri böyle yürütmek yararlıdır," diyor, "insanlar inançlarını kaybetmeye başladıklarında şiddet kullanarak inanmaya zorlanabilirler."[31]

Günümüzde sıkıcı bürokrasileriyle iyi işleyen demokrasilerde bu tür şiddetin pek görülmediğini düşünebilirsiniz. Ancak unutmayın: Şiddet *tehdidi* her zaman ve her yerde vardır.[32] Şiddet, çocuklu bir ailenin borcunu ödeyemediğinde evden rahatça atılabilmesinde, göçmenlerin "Avrupa" ve "Amerika" diye adlandırılmış kurgusal sınırları serbestçe aşamamasında varlığını gösteriyor. Paraya inanmaya devam etmemizin nedeni de bu.

Düşünsenize, insanlar neden birkaç metal ve kâğıt parçası ya da banka hesabındaki birkaç rakam karşılığında haftanın kırk saatini ofis denilen kafeslerde geçirir? Devlet babanın parlak propagandası mı bu? Şayet böyleyse neden inanmayan insan bu kadar az? Neden kimse vergi dairesine gidip, "Bak kardeşim, geçenlerde efsanelerle ilgili enteresan bir kitap okudum ve paranın kurgudan ibaret olduğunu anladım. Bu sene vergi vermiyorum," demiyor?

Cevabı basit. Faturayı ya da verginizi ödemediğinizde hapse atılıyorsunuz. Kendiniz teslim olmazsanız polis gelip sizi alıyor. Para kurgu olabilir ama şiddet gerçek ve böyle kullanılıyor.[33]

3.

Dacher Keltner'ın çalışması ve gücün psikolojisi hakkında okuduklarımdan sonra özel mülkiyetin icadı ve tarımcılığa geçişle neyin yanlış gittiğini anlamaya başladım.

Yüzyıllar boyunca iyi huylu, sevecen liderleri seçtik. Elbette tarihöncesinde de gücün yolsuzluğa yol açabileceği biliniyordu ama utanma ya da grup baskısı gibi basit yöntemlerle kontrol altında tutulabiliyordu.

Ancak 10.000 sene önce muktedirleri devirmek zorlaşmaya başladı. Şehirlere yerleşmeye başladık, devletler kuruldu ve yöneticilerimizin emrinde ordular oluşturuldu. Biraz dedikodu ya da iyi nişancıların mızrakları artık yeterli değildi. Kral tacından kolay kolay vazgeçmiyordu. Güçlü bir başkandan ufak tefek atışmalar ya da eylemlerle kurtulmak mümkün değildi.

Bazı tarihçiler artık eşitsizlik olmadan yaşayamayacağımız görüşünde. Örneğin Yuval Noah Harari, "Karmaşık toplumlarda hayalî bir hiyerarşiye ve haksız ayrımcılığa ihtiyaç duyulduğu görülüyor," diyor.[34] (Bu saptamayı duyan muktedirlerin nasıl ellerini ovuşturduklarını düşünün.)

Benim ilgimi çeken, insanların dünyanın her yerinde kabile reislerinin ve kralların ortaya çıkmasından sonra da muktedirlerini terbiye etme yöntemleri bulmuş olmaları ve bulmaya devam etmeleri. Akla ilk gelen yöntem devrim. Söz konusu ister Fransız Devrimi (1798), ister Rus Devrimi (1917) isterse de Arap Baharı (2011) olsun her defasında dinamiğin aynı olduğunu görüyoruz. Kitleler diktatörlerini devirmeye çalışıyor.

Yine de devrimlerin çoğu başarıya ulaşamıyor. Despot lider düşürüldükten sonra ortaya genellikle başka bir lider çıkıyor ve o da önceki gibi kendini gücün cazibesine kaptırıyor. Fransız Devrimi'nin arkasından Napoléon geldi, Rus Devrimi'nden sonra Lenin ve Stalin geldi, Mısır'da ise şu anda başka bir diktatör var. Sosyologlar buna "oligarşinin demir kanunu" diyorlar. Özgürlük ve eşitliği

şiar edinen sosyalist ve komünistler bile aşırı güce sahip olduklarında despotlaşabiliyor.

Bu nedenle bazı toplumlar gücün paylaştırılması için bir şeyler düşündüler. Buna demokrasi diyoruz. Bu terim halkın yönettiği hissini verse de (eski Yunancada *demos* halk, *kratos* ise yönetmek anlamına geliyor) uygulamada genellikle işler öyle yürümüyor.

Rousseau bu yönetim şeklinin aslında "seçmeli aristokrasi" olduğunu ifade etmişti. Gerçekte vatandaşlar yönetimde yer almıyor. Yapmaya hakkımız olan tek şey hükümdarımızı seçmek. Bu yöntemin aslında aşağı tabakadakileri dışlamak için bulunduğunu unutmayın. Tarihçiler Amerikan anayasasının o dönemde demokratik eğilimleri frenlemek amacıyla düzenlenmiş, özünde aristokrat bir belge olduğu konusunda hemfikir.[35]

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki "Kurucu Babalar" vatandaşların siyasetle fazla ilgilenmesini istemiyordu. Günümüzde neredeyse herkes seçilme hakkına sahip ancak uygulamada aristokrasi ağına dahil olmayınca ya da güçlü bağışçılar ve lobicilere sahip değilseniz seçim kazanma şansınız pek olmuyor. Amerikan "demokrasi"si boşu boşuna hanedanlık eğilimi göstermiyor – Kennedy'leri, Bush'ları, Clinton'ları düşünün.

Her defasında daha iyi liderlerin geleceğini umuyor ama sonra hayal kırıklığına uğruyoruz. Profesör Keltner'a göre güç, egemenlerin tam da seçilme nedeni olması gereken sevecenlik ve alçakgönüllüğü kaybetmelerine yol açıyor. Bazı örneklerde bu özellikler zaten başta da bulunmuyor. Hiyerarşik toplumlarda Makyavelistler avantajlı durumda. Ellerinde onları öne geçiren önemli bir koz var.

Utanmayı bilmiyorlar.

Daha önceki bölümlerde *Homo puppy*'nin evcilleşerek utanma duygusu geliştirdiğinden söz ettik. Hayvanlar âleminde yüzü kızaran tek canlı olmamız boşuna değil. Bin yıllar boyunca utanç, hükümdarları frenlemek için güçlü bir araç oldu. Hâlâ iyi sonuçlar verebilir. Utanç, yasalardan, kurallardan, sansür veya şiddetten daha güçlüdür. Utanmasını bilen insanlar kendilerini durdurabilir. Hakkında dedikodu yapıldığını duyan ya da diğerlerinin beklenti-

leri karşılayamadığını fark edenler konuşurken kekelemeye başlar ve yüzleri kızarır.[36]

Elbette utanmanın bir de karanlık yüzü vardır (yoksulluğun getirdiği utancı düşünün), yine de utanma duygusu olmayan bir toplum tam bir cehennem anlamına gelir.

Ne yazık ki utanma duygusunu kaybetmiş insanlar hep vardır. Sahip oldukları güçle uyuşmuş kişilerden ya da doğuştan sosyopatik eğilimleri olanlardan bahsediyorum. Avcı ve toplayıcı toplumlarda bu tür asosyal tiplerin ömrü fazla uzun olmuyordu. Grup tarafından dışlanıyor ve tek başlarına ölüyorlardı.

Ancak büyük modern kuruluşlarda sosyopatların kariyer basamaklarında daha hızlı yükseldiğini görüyoruz. Bazı çalışmalarda şirket üst düzey yöneticilerinin yüzde 4 ila yüzde 8 oranında sosyopati tanısı konmuş kişilerden oluştuğu görülüyor oysa sıradan halk arasında bu oran yüzde 1.[37]

Günümüz demokrasilerinde utanmazlık faydalı olabiliyor. Utanma duygusundan yoksun siyasetçiler diğerlerinin asla yapmayacağı şeyleri rahatça yapabiliyorlar.

Kendini ülkenin en büyük düşünürü ilan etmek, cinsel organının büyüklüğüyle övünmek, yalan söylediğinde yakalanmak ama yalanı sürdürmek için başka bir yalan söylemek... Çoğu insan böyle durumlarda yerin dibine geçer, çoğu insanın tabaktaki son kurabiyeyi almaması gibi. Ancak çoğu muktedirin bu tür dertleri yoktur. Medya da utanma duygusundan yoksun olmanın faydasını görür, nitekim haberlerde daha çok absürt ve saçma şeylere yer verilir.

Böyle bir dünyada sevecen ve empati sahibi liderler artık zirveye çıkamıyor, aslında tam tersi oluyor. Utanmazlar hayatta kalıyor.

12. BÖLÜM

AYDINLANMA'NIN YANILGISI

1.

Gücün psikolojisi konusuna yoğunlaşırken kitabın önsözündeki hikâye aklıma geldi. Aslında önceki bölümlerde konu ettiğim en önemli derslerin Londra'nın bombalanması sırasında olanlarda bulunabileceğini fark ettim.

İngiliz uzmanlar o dönemde kitlesel bir panik yaşanacağını tahmin ediyordu. Yağmalar, isyanlar. Felaket yüzünden acımasız doğamız ortaya çıkacak ve birbirimizle savaşacaktık. Oysa tam tersi yaşandı. Afetlerin içimizdeki iyiliği ortaya çıkardığını gördük. Öylesi anlarda adeta sıfırlanıp daha iyi yanımıza geri dönüyoruz.

Blitz'den aldığımız ikinci ders ise grup hayvanları olduğumuz. İngilizler gösterdikleri kahramanca davranışların kendilerine özgü olduğunu düşünüyordu. Gösterdikleri direnci üstün kültüre sahip olmalarına ve kuru mizah anlayışlarına bağladılar. 10. Bölüm'de bu tür grup temelli önyargıların herkese mahsus olduğunu gördük. Meselelere kolayca "biz" ve "onlar" diye yaklaşıyoruz. Savaşın trajedisi *Homo puppy*'nin doğasındaki sadakat, yoldaşlık ve dayanışma gibi iyi özelliklerden kuvvet bularak silaha başvurulmasında yatıyor.

Ancak cepheye adım attığımızda duraklıyoruz. 4. ve 10. bölümlerde insanın içinde şiddete karşı köklü bir kaçınma içgüdüsü oldu-

ğunu gördük. Yüzyıllar boyunca askerler tetiği çekmemeyi başardı. Hele süngüler neredeyse hiç kullanılmadı. Askerlerin çoğu uzak mesafelerden, düşmanının gözlerine bakmak zorunda olmayan pilotlar veya topçular tarafından öldürülüyordu. Bu da Blitz'den çıkarılan bir dersti; en korkunç saldırılar yakından değil uzaktan geliyordu.

İngilizler kendi bombalarını yapmaya başlayınca gücün ne kadar yozlaştırabileceği de ortaya çıktı. Churchill'in yakın çevresinden Frederick Lindeman halkın bombalarla dize getirilemeyeceğine dair kanıtları görmezden geldi. Almanların karşılarında diz çökeceğini öngörüyor, fikirlerine karşı çıkanlar vatan haini ilan ediliyordu.

Daha sonra bir tarihçi, "Bombalamanın bu kadar az muhalefetle gerçekleştirilmiş olması gücün insanı nasıl uyuşturduğunun tipik bir örneği," diyecekti.[1]

Nihayet Hobbes ve Rousseau'nun sorusuna nasıl bir cevap verilebileceği konusuna geldik. İnsan özünde iyi mi yoksa kötü mü?

Bu sorunun cevabı biraz karışık, ne de olsa *Homo puppy* gerçekten paradoksal bir varlık. Öncelikle hayvanlar âleminin en sevecen türüyüz. Tarihimizin büyük bir bölümünde eşitlik esasına göre yaşadık. Asiller, krallar, devlet başkanları ya da CEO'lar yoktu. 11. Bölüm'de gördüğümüz gibi arada gücü eline geçirmeye yeltenen biri çıkıyor ama hemen alaşağı ediliyordu.

Bin yıllar boyunca yabancılara güvenmeme eğilimimiz hiçbir sorun teşkil etmedi. Arkadaşlarımızı isimlerinden ve yüzlerinden tanıyorduk. Bir yabancıya rastladığımızda ortak noktalar bulabiliyorduk. O dönemde insanları birbirine karşı kışkırtacak reklam, propaganda ya da etkileyebilecek haberler ve savaşlar yoktu. Kolayca bir gruptan ayrılıp diğer gruba katılabiliyorduk, insanlar arasında ilişkiler rahat gelişiyordu.

Sonra, yaklaşık 10.000 yıl önce işler tersine dönmeye başladı.

İnsanların belirli bir yere yerleşmeye başlaması ve özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla grup içgüdümüz masumiyetini yitirdi. Kıtlık ve hiyerarşinin birleşimi adeta zehirliydi. Egemenlerin kendi ordularını kurmasıyla o zamana kadar frenlenmiş gücün yozlaştırıcı etkisinin önüne geçilemez oldu.

Köylüler ve savaşçılar, kentler ve devletlerden oluşan yeni dünyada sevecenliğimiz ile yabancı nefretimizin arasındaki çizgi gittikçe inceldi. İnsanlar genellikle kendilerini bir yere ait hissetme ihtiyacı duydukları için yabancılara karşı olmak kolaylaşır. Kendi grubumuzun liderine –bizi tarihin yanlış tarafına yönlendirdiğini bilsek bile– karşı çıkmakta zorlanırız.

Medeniyetin şafağıyla birlikte *Homo puppy*'nin çirkin tarafı da belirginleşti. Tarih kitaplarını karıştırdığımızda karşımıza Romalıların, Hunların, Katoliklerin, Protestanların yaptığı katliamlar çıkar. İsimler değişse de mekanizma hep aynıdır: İnsanlar, güç sahibi sinik liderlerin kışkırtmasıyla yoldaşlık adına birbirlerine korkunç şeyler yaparlar.

İnsanın kaderi o dönemden beri değişmedi. Medeniyet tarihimizi en büyük hatamızla yaşamaya çabalamak olarak özetlersek yanlış olmaz. Doğal ortamından çıkarılmış bir hayvan düşünün, bu hayvan o günden beri "uyumsuzluk"la başa çıkmaya çalışıyor. Bin yıllardır medeniyetin lanetini –hastalıklar, savaşlar ve 5. Bölüm'de yazdığım baskılar– bertaraf etmekle uğraşıyoruz.

Sonra, yakın bir zamanda da başarıya ulaşıyor gibiydik.

2.

17. yüzyıl başlarında "Aydınlanma" adını verdiğimiz hareket doğdu. Bu belki de dünyada yaşanan en devrimci düşünce akımıydı. Aydınlanmacılar, demokrasiden hukuk devletine, eğitimden bilime kadar modern dünyanın temellerini attılar.

İlk bakışta Thomas Hobbes gibi Aydınlanmacı filozofların eski rahip ve papazlardan farklı olmadıkları düşünüldü. Onlar da insanın yozlaşmış olduğu düşüncesini temel alıyordu. İskoç filozof David Hume (1711-1776) bir Aydınlanmacı'nın insana bakışını, "Her insanın dolandırıcı olduğunu ve yaptığı her işi kendi çıkarını hedefleyerek yaptığını dikkate almalıyız," diye özetlemiş.[2]

Buna rağmen aynı düşünürler bencilliğimizi iyilik uğruna kullanabilmenin bir yolu olduğuna inanmışlar. Bizi hayvanlar âlemi içinde benzersiz kılan müthiş bir özelliğimiz var. Buna sıkı sıkı sarılmamız gerekiyor. Bu mucizeye ümit bağlayabiliriz.

Sözünü ettiğim şey akıl.

Evet, empati, duygular ya da inanç değil, akıl. Aydınlanmacılar bir şeye güveniyorlarsa bu da rasyonel düşüncenin gücüydü. Doğuştan gelen bencilliğimizi hesaba katabilecek zeki kurumlar oluşturulabileceğinden eminlerdi. Karanlık içgüdülerimizin üstünü medeniyet tabakasıyla kaplayabileceğimize inanıyorlardı. Daha açıkça ifade edecek olursam, kötü özelliklerimizi yararlı bir iş yapmak için kullanabilirdik.

Aydınlanmacıların gözünde açgözlülük en favori günahlardan biriydi. Yeni dönemin ilkesi "kişisel çıkarların kamu yararına kullanılması" olacaktı.[3] Çok zekice bir fikirdi. Birey asosyal ise bu özelliği toplum için olumlu hale getirilebilirdi. Ekonomist Adam Smith serbest piyasa prensiplerini ilk defa ünlü *Ulusların Zenginliği* (1776) kitabında savundu. En ünlü kısımlarından biri şudur:

> Akşam yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının iyi niyetine ve cömertliğine değil onların menfaatlerini gözetmelerine borçluyuz. İnsanlıklarına değil, bencilliklerine sesleniriz ve asla kendi ihtiyaçlarımızdan değil onların menfaatlerinden konuşuruz.

Modern ekonomistler bencilliği yok saymamak gerektiğini ileri sürerler. Para kazanma arzusu binlerce rahibin başaramadığını başarır ve dünyanın her tarafından insanları bir araya getirebilir. Günümüzde süpermarketten aldıklarımızı ödemek için kasanın önünde durduğumuz anda üreticilerden dağıtımcılara, dükkânlarda çalışanlara kadar milyonlarca kişiyle işbirliği yapıyoruz demektir. Bu işbirliğini bütün o insanları sevdiğimiz için değil kendimizi düşündüğümüz için yaparız.

Modern demokrasi Aydınlanmacılar tarafından aynı prensibe dayandırılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde hâlâ geçerli olan en eski anayasayı ele alalım. Kurucu Babaların insan doğasına

karanlık yaklaşımından yola çıkılarak hazırlanmış bu anayasanın hareket noktası insanların bencil oldukları ve birbirlerini dizginlemeleri gerekliliğiydi. Buna bağlı olarak *"checks and balances"** sistemini tasarladılar.

Farklı kurumlardaki (Kongre, Senato, Beyaz Saray ve Yüksek Mahkeme) farklı güç sahipleri (sağ, sol, Cumhuriyetçi, Demokrat) birbirlerini dengelerse insanlar yozlaşmış doğalarına rağmen barış içinde hayatını sürdürebilirdi.[4] Aydınlanmacılar rüşvetçi, yozlaşmış muktedirleri dizginlemenin tek yolunun karşılarına başka güç sahipleri koymak olduğuna inanıyordu. Amerikalı devlet adamı James Madison'dan alıntı yapacak olursak, "Hırsla mücadele etmek için hırs yapmak gerekir."

Bu arada aynı dönemde modern hukuk da filizlenmeye başlayacak, karanlık içgüdülerimize karşı ilaç görevi görecekti. Adalet tanrıçası Justitia'nın gözleri kapalıdır, empati duymaz, sevgi hissetmez, kimseye ayrıcalık tanımaz. Sadece aklın yolundan gider. Aynısı bizleri eşit haklar, prosedürler ve kurallara teslim eden modern bürokrasi için de geçerli.

Bundan böyle ister Hıristiyan ister Müslüman isterse inançsız olsun herkesle rahatça ticaret yapabilmek mümkündü. Hukukun üstün olduğu –yasalara uyulacağından ve yapılan sözleşmelerin geçerliliğinden emin olduğunuz– ülkelerde ceza veren Tanrı'ya olan inanç azaldı. Tanrı'nın üstlendiği rol artık devlet babadaydı.

Aydınlanma'dan sonra din daha sevimli bir hale büründü. Artık birçok ülkede Tanrı'nın yargılayan gözüne ihtiyaç yok. Günümüzde papanın kanlı haçlı seferleri ilan etmek yerine yürekleri ısıtan "hassasiyet devrimi" konuşmaları yaptığını unutmayın.[5]

En fazla ateistin Danimarka, İsveç ya da Hollanda'da olması tesadüf olabilir mi? Bunlar güçlü hukuk devletleri ve güvenilir bürokrasiye sahip ülkeler.[6] Tanrı bu ülkelerde işsiz kaldı. Seri üretime geçilmesiyle zanaatkârların işini kaybetmesi gibi Tanrı da görevini bürokratlara devretti.

* (İng.) Denge ve denetim. (Ç.N.)

Aydınlanma'nın üstünden birkaç yüzyıl geçti. Bir durum değerlendirmesi yapacak olursak Aydınlanma'nın türümüz için büyük bir zafer olduğunu söyleyebiliriz. Kapitalizm, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve bürokrasi hayatlarımızı iyileştirdi. İstatistikler ortada. Dünya daha önce olmadığı kadar zengin, güvenli ve sağlıklı.[7]

Sadece iki yüzyıl önce her yerde büyük yoksulluk görülüyordu. Günümüzde dünya nüfusunun sadece yüzde onundan daha azı yoksulluk sınırında. Enfeksiyonlara karşı mücadeleyi neredeyse tamamen kazandık. Haberler her ne kadar karamsar olsa da gerçekte çocuk ölümleri, açlık, cinayet ve savaş kurbanları son on yıllarda büyük oranda azaldı.[8]

Peki yabancılara güven duymadan nasıl birlikte yaşayabiliriz? 10.000 yıl boyunca onca hastalığa yol açan, kölelik ve baskı düzenini kuran medeniyetin lanetinden nasıl kurtulabiliriz? Aydınlanma'nın soğuk, rasyonel prensipleri insanlığın içinde bulunduğu bu ikileme çözüm sundu. Ve bu, bugüne kadar ortaya çıkan en iyi çözümdü.

Dürüst olmak gerekirse Aydınlanma'nın bir de karanlık yüzü var. Geçen yüzyıllar içinde kapitalizmin de çılgınlığa dönüşebildiğine şahit olduk. İktidara sosyopatlar gelebiliyor, kurallar ve protokoller toplumu kontrol altına alınca insancıl değerler kayboluyor.

Tarihçiler sadece eşitliğin değil ırkçılığın da Aydınlanma'nın keşiflerinden biri olduğuna dikkat çekiyor. Filozoflar ilk defa 18. yüzyılda insanları "ırklar"a göre ayırmaya başlıyor. David Hume şöyle yazmış: "Bence zenciler [...] doğal olarak beyazlardan daha değersizler." Fransız meslektaşı Voltaire de onunla hemfikirmiş: "Düşüncelerinin temeli bizimkilerden farklı olmasa da kesinlikle daha değersizdir."

Bu tür ırkçı fikirler zaman içinde yasalara ve protokollere de yerleşti. Ünlü "bütün insanlar eşit yaratılmıştır" ifadesinin Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer almasını sağlayan Thomas Jefferson da köle sahibiydi ve, "Henüz basit bir hikâyeden daha üstün

fikirler dile getirebilen bir siyahla karşılaşmadım," diyerek düşüncelerini belirtmişti.

Tabii bir de yakın tarihimizde yaşanan en kanlı çatışmalardan biri olan İkinci Dünya Savaşı var. Holokost, modern bürokratların yardımıyla Aydınlanma'nın beşiğinde yaşandı. Toplama kamplarını SS "İktisadi ve İdari" Baş Daire yönetiyordu. Birçok araştırmacı altı milyon Yahudi'nin öldürülmesini barbarlığın değil çağdaşlığın tepe noktası olarak görüyor.[9]

Aydınlanma'nın çelişkileri insan doğasına nasıl yaklaştığına dikkatli bakınca ortaya çıkıyor. Görünüşe bakılırsa David Hume ve Adam Smith'in insana yaklaşımında sinizm vardı. Modern kapitalizm, demokrasi ve hukuk bütün insanların bencil olduğu prensibi temel alınarak oluşturuldu.

Ancak Aydınlanmacıların yazdığı kitapları dikkatle okuyanlar yazarların o kadar da sinik olmadıklarını görecektir. Adam Smith kapitalizmin İncil'i kabul edilen *Ulusların Zenginliği* kitabından tam on yedi yıl önce *Ahlaki Duygular Kuramı* adlı kitabı yazmış. O kitabında şöyle paragraflar bulunuyor:

> Kişinin her ne kadar bencil olduğu varsayılsa da tanıklık ettiğinde duyduğu zevkten başka bir kazancı olmamasına rağmen başkalarının refahıyla ilgilenmesini mümkün kılan, doğal olarak sahip olduğu içgüdüleri vardır.

Smith ve Hume gibi nüfuzlu rasyonalistler, insanların fedakârlık ve empati becerisine vurgu yapıyorlardı. Bu noktada aklınıza şu soru gelebilir: Filozoflar insanın güzel taraflarını bu kadar iyi gördükleri halde neden Aydınlanmacı kurumlar (demokrasi, hukuk, ticaret hayatı) insan doğasına karşı negatif bir yaklaşımı temel alıyordu? Neden bu olumsuz bakış açısından vazgeçmiyorlardı?

Bu soruların cevabını David Hume'un kitaplarından birinde bulabiliriz. İskoç filozof Aydınlanma prensiplerindeki çelişkiyi açık bir şekilde özetlemiş:

> Dolayısıyla her insanın bir hilekâr olduğunu varsayma ilkesi siyasi açıdan adilanedir, ancak bir ilkenin siyaset alanında geçerli iken hakikatte yanlış olması kulağa tuhaf geliyor.

Bir başka deyişle Hume da, gerçekte öyle olmasa bile siyaset açısından insanları doğuştan bencilmiş *gibi* görmemizin doğru olduğunu düşünüyor.

Bu sözlerin ne anlama geldiğini tam olarak anladığımda aklıma gelen ilk kelime *nosebo* oldu. Aydınlanma'nın –dolayısıyla modern toplumların– yanılmasının temeli bu yaklaşımda yatıyor olabilir miydi? Sürekli olarak insana yanlış bakış açısıyla yaklaşmamız bu duruma yol açmış olabilir miydi?

Kitabın 1. Bölüm'ünde sırf inandığımız için bir şeylerin nasıl gerçek olabildiğini, karamsarlığın kendi kendini gerçekleştiren bir kehanet olabileceğini gördük. Modern ekonomistler insanların içinde bencillik olduğunu varsaydıkça politikalarını da bu saptamaya yönelik olarak geliştirdiler. Siyasetçiler kendilerini siyasetin sinik bir oyun olduğuna ikna ettikçe siyaset sinik bir oyun haline geldi.

Burada ortaya çıkan soru şu: İşler farklı ilerleyebilir mi?

Aklımızı ortaya koyarak, zekâmızı kullanarak yeni kurumlar tasarlayabilir miyiz? İnsan doğasına farklı bakan kurumlar. Okullar, fabrikalar, bakanlıklar, hükümetler insanın içindeki iyiliğe inanarak hareket etse nasıl olur?

Kitabın devamında bu sorulara odaklanacağız.

4. KISIM

YENİ BİR GERÇEKÇİLİK

İdealist olmak zorundayız,
ancak o zaman
hakiki birer gerçekçi olabiliriz.

Viktor Frankl (1905-1997)

1.

İlk felsefe dersini almaya başladığımda on dokuz yaşındaydım. Bir sabah Utrecht Üniversitesi'nin floresanlı amfisinde İngiliz matematikçi ve filozof Bertrand Russell'la (1872-1970) tanıştım. Birkaç dakika içinde onun kahramanım olacağını hissettiğimi hatırlıyorum.

Russell, dâhi bir mantıkçı olmasının yanı sıra devrimci eğitimin temellerini atan, ilk eşcinsel hakları savunucularından, Rus Devrimi'nin felakete yol açacağını gören özgür bir düşünür; 89 yaşında savaş karşıtlığı ve sivil itaatsizlikten hapse atılan, altmışın üzerinde kitap yazan, bir uçak kazasından kurtulan bir Nobel Edebiyat Ödülü sahibiydi.

Russell'a en çok entelektüel bütünlüğü ve hakikate olan bağlılığından dolayı hayranlık duyuyordum. Russell kendi işimize gelene inanma eğiliminin insani olduğunu anlıyordu ve hayatı boyunca bu eğilime karşı mücadele etti. Akıntıya karşı ve bazen büyük bedeller ödeyerek. Bu konudaki bir ifadesi aklımdan hiç çıkmıyor. 1959'da BBC'ye verdiği bir röportajda kendisine sonraki kuşaklara ne tavsiye edeceği sorulduğunda şunları söylemiş:

> Herhangi bir konu üzerinde çalışırken ya da bir felsefeyi ele aldığınızda kendinize sadece gerçeklerin ne olduğunu ve nasıl bir

> hakikati ortaya koyduklarını sorun. İnanmak istediğiniz ya da inanıldığı zaman topluma faydası olacağını düşündüğünüz şeylerin sizi yönlendirmesine izin vermeyin. Yalnızca ve yalnızca gerçeklerin ne olduğuna bakın.

Yukarıdaki sözler üstümde büyük bir etki yaratmıştı. Bu sözleri ilk duyduğumda Tanrı'ya inancımı sorguladığım yaştaydım. Bir papazın oğlu ve Hıristiyan Öğrenci Derneği üyesi olarak duyduğum şüphelerimi göz ardı etme eğilimi gösteriyordum. Ne istediğimi biliyordum: ölümden sonra hayat, öbür dünyada hesaplaşma ve bu dünyada yalnız olmamak.

Ancak Russell'ın tavsiyesini duyduktan sonra bu sözü aklımdan çıkaramıyordum: "İnanmak istediğiniz şeylerin sizi yönlendirmesine izin vermeyin."

Bu kitabı yazarken ben de elimden geleni yaptım.

Russell'ın tavsiyelerine yeterince uyabildiğimi umuyorum. Ama şüphe de duymuyor değilim. Yazdığım müsveddeleri eleştirel gözle okuyacak insanlara ihtiyacım oldu. Russell'ın dediği gibi, "İnandığımız hiçbir şey tek gerçek değil; hepsinin en az bir gölgesi, muğlaklığı ya da hatası olabilir." Dolayısıyla hakikate yaklaşmak için kesinlikten uzaklaşmalı, kendimizden sürekli şüphe duymalıyız. Russell hayata karşı bu tutumu "The Will to Doubt"* olarak ifade etmiş.

Bu İngiliz düşünürü tanıdıktan yıllar sonra şüphe duyma istenci sözünün kaynağını anladım. Russell bu yaklaşımıyla Amerikalı filozof William James'e (1842-1910) muhalefet ediyordu.

Biraz da bu filozoftan bahsedelim. William James, Theodore Roosevelt, Gertrude Stein, W.E.B. Du Bois ve Amerikan tarihinin daha birçok önemli isminin hocasıydı. Herkes tarafından sevilirdi. James'le tanışan Russell onun "insanların sıcak sevgisiyle sarmalanmış" olduğunu yazmıştı.

Buna rağmen onun düşüncelerine hayranlık duymuyordu. 1896'da verdiği bir konferansta şüphe duyma istencini değil "The

* (İng.) Şüphe duyma istenci. (Ç.N.)

Will to Believe"* yaklaşımını savunmuştu. James insanların bazı şeyleri, ispat edilmemiş olsa da gerçek kabul edip inanmasını doğru buluyordu.

Mesela arkadaşlık. Çevremizdekilerden sürekli şüphe duyarsak bu duyguya göre davranmaya başlarız ve etrafımızda bizi seven kimse kalmaz. Dostluk, aşk, güven ve sadakat biz onlara inandığımız için hakikat oluyor. James'e göre inanç da haksız çıkarılabilirdi ama o "umutla kandırılma"yı "korkuyla kandırılma"ya yeğliyordu.

Bu tür akıl oyunları Russell'a göre değildi. Onun iyi bir adam olduğunu düşünse de James'in felsefesinden hoşlanmıyordu. İngiliz filozofa göre hakikatin hüsnükuruntuyla işi olmazdı. Bu yaklaşım yıllar boyunca benim de mottomdu – şüphenin kendisinden şüphelenmeye başlayana kadar.

2.

Yıl 1963, Russell'ın BBC'ye verdiği röportajın üstünden dört yıl geçmiş.

Cambridge, Massachusetts'te küçük bir deneye başlandı. Harvard Üniversitesi'nden genç psikolog Bob Rosenthal iki fare kafesinin üstüne tabelalar astı. Birinde özel eğitilmiş, zeki ve hızlı fareler, diğerinde ise aptal ve yavaş fareler olduğu yazıyordu.

Rosenthal o gün öğrencilerinden fareleri labirente sokmalarını istedi. Farelerin ne sürede çıkışı bulacaklarını not etmeleri gerekiyordu. Öğrenciler hiçbir farenin özel olarak eğitilmiş zeki fareler olmadığını bilmiyordu – hepsi sıradan laboratuvar fareleriydi.

Olağanüstü bir şey oldu. Öğrencilerin daha akıllı ve hızlı olduğunu *düşündüğü* fareler daha iyi performans gösteriyordu. Mucize gibiydi. "Akıllı olan" fareler "akıllı olmayanlar"a kıyasla neredeyse iki kat daha iyiydi.

* (İng.) İnanma istenci. (Ç.N.)

Rosenthal daha sonra, "Başta kimse bana inanmadı," diye anlattı, "bulduğum sonuçlar hiçbir yerde yayımlanmadı."[1] Psikolog daha sonra bunun mucizevi güçlerin işi olmadığını anlayacaktı. Bu sonucun bilimsel bir açıklaması vardı: Rosenthal, öğrencilerinin akıllı olduğunu düşündükleri farelere karşı daha yumuşak, daha sevecen ve beklentiyle yaklaştıklarını, farelerin de bu nedenle farklı sonuçlar elde ettiklerini ve başarılı olduklarını keşfetti.

O andan itibaren Rosenthal'ın zihninde radikal bir fikir şekillenmeye başladı. Görünmez ama temel bir gücü keşfettiğinden emindi. *American Scientist* dergisinde yayımlanan makalede, "Fare deneyinde olduğu gibi başarılı olacakları beklentisiyle yaklaşıldığında öğrenciler de daha başarılı olabilir mi? Acaba bu beklenti de kendi kendini doğrular mı?" diye sormuştu.

Birkaç hafta sonra San Francisco'daki Spruce İlkokulu müdüründen bir mektup aldı. Müdür, Rosenthal'ın makalesini okumuştu. "Yardımcı olabileceğim bir konu varsa bana yazabilirsiniz," diyordu.[2] Psikolog bu öneriyi seve seve kabul etti ve bir sonraki çalışma başladı. Bu defa deney farelerle değil, çocuklarla yapılacaktı.

Yeni okul yılında Spruce İlkokulu öğretmenlerine ünlü psikolog Bob Rosenthal'ın önemli bir "Gizli Edinim Testi" geliştirdiği anlatıldı. Bu test sayesinde hangi öğrencilerin bu okul döneminde büyük gelişme göstereceği öngörülebilecekti.

Öğretmenler söz konusu testin sıradan bir zekâ testi olduğunu bilmiyorlardı. Hatta Rosenthal ve ekibi test sonuçlarını kenara bırakıp hangi öğrencinin yüksek ihtimalle başarılı olacağını belirlemek için yazı tura attılar. Sonra beklentilerini öğretmenlere bildirdiler ama öğrenciler bu sonuçlardan haberdar değildi.

Beklentinin mucizevi gücü yine kendini gösterdi. Öğretmenlerin "akıllı" gruba daha fazla ilgi gösterdiği, övdüğü ve beklentiyle yaklaştıkları görüldü, sonunda bu öğrenciler de kendilerini farklı görmeye başladılar. Küçük öğrencilerde etki daha belirgindi: IQ puanları bir yıl içinde ortalama 27 artıyordu. En fazla ilerleme kaydeden öğrenciler, normalde beklentilerin en düşük olduğu Latinolardı.[3]

Rosenthal bu keşfine mitolojik heykeltıraş Pygmalion'un yaptı-

ğı kadın heykeline âşık olması sonucunda tanrıların heykele can vermesine gönderme yaparak "Pygmalion etkisi" adını verdi. Beklenti etkisi olarak da bilinen bu etki 1. Bölüm'de sözünü ettiğim plasebo etkisini akla getiriyor. Sadece bu etki kendimizi değil *başkalarını* ileri taşımaya yarıyor.

Önceleri bu eski araştırma, altmışlı yıllarda yapılan medya destekli deneyler gibi artık geçersizdir diye düşünmüştüm. Ama durum öyle değildi.

Elli yıl sonra "Beklenti Etkisi" hâlâ psikoloji alanındaki en önemli bulgulardan biri. Orduda, üniversitelerde, mahkeme salonlarında, aile içinde, bakımevlerinde ve işyerlerinde yüzlerce çalışma yapıldı.[4] Her defasında beklentinin en önemli silah olduğu ortaya çıktı. Müdürlerin daha fazla beklentisi olduğu personel daha başarılı oluyordu. Üstleri daha fazla şey beklediğinde askerler daha iyi savaşıyordu. Hasta bakıcıların beklentilerini yüksek tuttuğu hastalar daha hızlı iyileşiyordu.

Bütün bunlara rağmen Rosenthal ve ekibinin bu keşfi umdukları devrime yol açmadı. İsrailli bir psikolog, "Beklenti Etkisi pek uygulanmayan müthiş bir buluş," dedi, "ama ne yazık ki yaratması gereken farkı yaratmadı ve bu büyük bir hayal kırıklığı."[5]

Beklentilerin gerçeğe dönüşebildiği gibi maalesef kâbuslar da gerçeğe dönüşebiliyor. Beklenti Etkisi'nin kötü kardeşinin adı Golem Etkisi'dir, adını Prag halkını korumak için yaratılan yaratığın sonradan canavara dönüşmesini anlatan Yahudi efsanesinden almaktadır. Golem Etkisi de her yerde karşımıza çıkar. Düşük beklentilerin davranışları olumsuz etkilemesi anlamına gelir. Beklentimizin az olduğu kişilerle daha az ilgileniriz, aramıza mesafe koyarız. Onlara daha az güleriz. Rosenthal'ın deneklerinin labirentte "aptal" farelere davrandıkları gibi davranırız.

Deneklere olumsuz beklentiler yüklenmesinin ahlaki olmayacağı düşünüldüğünden Golem Etkisi'yle ilgili fazla araştırma yapılmadı. Ancak sahip olduğumuz bilgiler bizi şaşırtmaya yetiyor. 1939 yılında Psikolog Wendell Johnson yirmi yetim çocuğu Davenport, Iowa'da toplayıp iki gruba ayırdı. Bir gruba çok güzel konuştukları

söylendi, diğer gruba ise ileride kekeme olacakları söylendi. Bu araştırmaya günümüzde Canavar Çalışma deniyor zira birçok çocuk bu deneyden sonra hayatları boyunca konuşma sorunları yaşadılar.[6]

Golem Etkisi bir tür nosebo. Nosebo etkisiyle başarısız öğrenciler daha da geriliyor, evsizler ümitlerini kaybediyor ve kendini yalnız hisseden ergenler radikalleşiyor. Irkçılığın iğrenç yüzü karşımıza çıkıyor; düşük beklentilere maruz kalan insanlar başarısız oluyor, bunun sonucunda beklenti daha da düşüyor, onlar da daha başarısız oluyor. Olumsuz beklentiler arttıkça Golem Etkisi'nin koca bir organizasyonu yerle bir edecek hale getirebildiğinin kanıtları var.[7]

3.

Dünyamız Pygmalion ve Golem etkilerinin arasında asılı duruyor. Her gün birbirimizi zeki, aptal, güçlü güçsüz, hızlı ya da yavaş hale getiriyoruz. Bedenimizin her tarafından, bakışlarımızdan, duruşumuzdan ve sesimizin tonundan beklentilerimiz akıyor. Benim karşımdaki insandan beklentim ona karşı davranışlarımı belirliyor; onun benden beklentisini etkileyip bana karşı davranışını belirliyor.

Aslında insanlık halinin temeli söz konusu burada. *Homo puppy* adeta kendini başkasına göre hizalayan bir anten. Birisi parmağını kapıya sıkıştırdığında biz irkiliyoruz. İp cambazını izlerken midemiz düğümleniyor. Karşımızdaki esnemeye başladığında esnememekte zorlanıyoruz. İnsanlar birbirini yansıtır.

Bu yansıtma eylemi, birbirimize ayna tutmamız genellikle sıkıntısız işler. Dans pistindeki güzel ortam daha fazla kişinin katılımıyla daha keyifli bir hal alır. Birbirimize doğal olarak ayna tutmamız sıklıkla olumlu algılanır ancak işler çığırından da çıkabilir. Nefret, aşağılama ve açgözlülüğü de birbirimize yansıtabiliriz.[8] İnsanların kötü fikirleri de –herkesin inandığını düşündüğümüz fikirler– birbirinden almasıyla büyük felaketler yaşanabilir.

Ekonomik balonları düşünün. İngiliz ekonomist John Maynard Keynes 1936 yılında finans piyasasının bir tür güzellik yarışması olduğunu söylemişti. Elinize yüz fotoğraf verildiğini, fotoğraftakilerden hangisini sizin güzel bulduğunuzu değil *başkalarının* hangisini güzel bulabileceğini söylemeniz gerektiğini düşünün.[9] Böyle durumlarda herkes herkesin ne düşündüğünü tahmin etmeye çalışır. Herkes herkesin bazı hisselerin yükseleceğini düşündüğünü tahmin ederse o hisseler yükselir. Bu uzun bir süre, balon patlayana kadar devam edebilir. Örneğin Ocak 1637'de Hollanda'da yaşanan Lale Çılgınlığı günlerinde lale soğanları yetenekli bir zanaatkârın yıllık kazancının on misline satıldı. Bir süre sonra lale soğanı fiyatları yere çakıldı.

Bu tür balonlar sadece finans dünyasında değil her alanda karşımıza çıkıyor. Duke Üniversitesi'nden psikolog Dan Ariely bir dersinde bir sunum yaptı. Kendi alanı olan davranışsal iktisadı hayli teknik bilgilerle açıklamaya başladı. Öğrenciler bilmese de Ariely'nin verdiği bilgiler bir makineden çıkıyordu, düğmeye her basışta rasgele sözcüklerden oluşan cümleler üretiliyor, "diyalektik enigmatik teori" veya "neodekonstrüktif rasyonalizm" gibi karmaşık terimler havada uçuşuyordu.

Ariely'nin dünyanın en iyi üniversitelerinden birinde okuyan öğrencileri nefeslerini tutarak bu anlamsız kelimelerden oluşan karmaşık cümleleri dinledi. Kimse el kaldırmadı. Kimse bir şey anlamadığını söylemedi.

Ariely sonunda, "Burada sorulması gereken soru şu," dedi. "Neden kimse benim neler saçmaladığımı sorgulamıyor?"[10]

O derste yaşananlara psikolojide *çoğulcu cehalet* deniyor. Ariely'nin anlattıklarını anlamayan öğrenciler diğer öğrencilerin dikkatle dinlediklerini görünce sorunun kendilerinde olduğunu düşünüp ses çıkarmamışlardı. ("Ağ toplumunda yıkıcı birlikte yaratma" gibi başlıkları olan konferanslara katılmış okurlara bu davranış yabancı gelmemiş olmalı.)

Yukarıda verdiğim örnek masum olabilir ancak yapılan araştırmalara göre çoğulcu cehalet felaketlere yol açabiliyor. Buna örnek

olarak aşırı alkol tüketimini verebiliriz. Tek tek konuşulduğunda öğrencilerin kör kütük sarhoş olana kadar içki içmeye o kadar da meraklı olmadığı anlaşılır, ancak *diğer* öğrencilerin bu davranışı havalı bulacağı düşünüldüğü için genellikle herkes geceyi kusarak sonlandırır.

Bu konuyla ilgili yapılmış bir dizi araştırma negatif spiralin çok daha büyük felaketlere yol açabildiğini gösteriyor. Örnek olarak ırkçılığı, toplu tecavüzü, töre cinayetlerini, teröristlere ya da dikta rejimlerine destek vermeyi hatta soykırımı sayabiliriz.[11] Failler yapılanları doğru bulmasa da sadece kendilerinin böyle düşündüğünü zannederek suça ortak olurlar. *Homo puppy* gruba karşı durmakta zorlanır. Rahatsız olmamak için büyük bir felaketi tercih edebiliyoruz.

Kendi kendime ara sıra acaba insan doğasına olumsuz bakışımız çoğulcu bir cehaletten mi kaynaklanıyor diye soruyorum. Çoğu insanın bencil olduğunu, başkalarının da onlar hakkında böyle düşündüğünü zannettiğimiz için mi düşünüyoruz? Aslında daha sevgi dolu ve dayanışma içinde bir hayat isterken sinizme teslim mi oluyoruz?

Aklıma karınca kolonilerinin kurtulamadıkları spiraller geliyor. Karıncalar yollarını feromonla çizilmiş yolları takip ederek bulurlar. Genellikle arka arkaya yürürler fakat nadiren de olsa bir sorun olur ve bu hat kopar. Sonra binlerce karınca günler boyunca birbirini daireler çizerek takip eder. Karıncalar düşünmeden dolaşıp dururlar, sonunda açlıktan ve yorgunluktan ölürler.

Bazen aileler, kurumlar hatta bazı ülkeler bu tür bir spiral içine giriyor. Daireler çiziyor, birbirimizden en kötüsünü bekliyoruz. Nadiren de olsa az sayıda insan bu duruma isyan ediyor ama çoğunluk bizi insanlığın sonuna götürecek şekilde yürümeye devam ediyor.

Bob Rosenthal kariyerine elli yıl önce başladı ve kendisi hâlâ beklentinin gücü insan yararına nasıl kullanılabilir konusunu araştırıyor. Zira sadece nefret değil güven de bulaşıcıdır.

Güven genellikle başlangıçta gerçekçi bulunmayan hatta saf olduğu düşünülen ama akıntıya karşı durma cesareti gösteren kişide

başlar. Personeline tamamen güvenen patronlarla, öğrencilerini özgür bırakabilen öğretmenlerle, halkının yaratıcı ve kararlı olduğunu düşünen siyasetçilerle başlar.

Bu insanların her biri William James'in tabiriyle inanma istenciyle hareket eden kişilerdir. Dünyayı kendi suretlerinde yeniden yaratanlar.

13. BÖLÜM

İÇSEL MOTİVASYONUN GÜCÜ

1.

Uzun zamandır Jos de Blok ile görüşmek istiyordum. Evde sağlık hizmeti veren Buurtzorg vakfının elde ettiği başarıyı okuduktan sonra onun insanlıkla ilgili farklı bir bakış açısına sahip yeni gerçekçilik temsilcilerinden olduğunu düşünüyordum.

Dürüst olmam gerekirse yaptığımız ilk görüşmeden sonra bana pek de büyük bir düşünür gibi gelmemişti. De Blok bu girişim hakkında konuşurken yöneticilik işini bir kalemde çizdi: "Yönetim büyük bir saçmalık, bırakalım da insanlar kendi işlerini yapsın."

İnsan önce alaycı bir tebessümle, "Elbette Jos, haklısın, başka bir arzun var mı?" demek istiyor ama bu adamın 14.000'den fazla çalışanı olan bir organizasyonun kurucusu olduğunu öğrenince işin rengi değişiyor. Hollanda'da beş kere yılın işvereni seçildi. New York'tan Tokyo'ya kadar birçok profesör fikirlerini öğrenmek amacıyla Hollanda'ya ziyaretine geldi.

Jos de Blok'la yapılmış röportajları okumaya karar verdim. Okurken yüzümde kendiliğinden beliren gülümsemeye engel olamadım.

Soru: Kendinizi nasıl motive ediyorsunuz? Steve Jobs her sabah eline ayna alıp, "Bugün hayatımın son günü olsaydı ne yapardım?" diye soruyormuş.

Cevap: Kitabını ben de okudum ama tek kelimesine inanmıyorum.[1]

Soru: Ağ toplantılarına sık sık katılıyor musunuz?
Cevap: Bu tür toplantılarda yeni bir şey olmuyor, insanlar genellikle birbirlerinin fikirlerini onaylıyorlar. Dolayısıyla katılmıyorum.[2]

Soru: Çalışanları nasıl motive ediyorsunuz?
Cevap: Motive etmiyorum. Bu bana patronluk taslamak gibi geliyor.[3]

Soru: Sizi ve ekiplerinizi heyecanlandıran uzun dönem hedefleri neler?
Cevap: Böyle hedeflerimiz yok. Benim için bunun bir anlamı da yok.[4]

İnanması zor gelebilir ama Jos de Blok Kasım 2014'te Londra'daki Kraliyet Sanat Akademisi'nin prestijli Albert Madalyası'nı kazandı. Aynı ödül daha önce World Wide Web'in yaratıcısı Tim Berners-Lee'ye, DNA'nın yapısını ortaya çıkaran parlak fizikçi Stephan Hawking'e verilmişti.

Şimdi de Almelo'dan Jos de Blok alıyordu. İngiliz jet sosyetesi açılış konuşmasını dinlemek için gelmişti. De Blok pek de iyi olmayan İngilizcesiyle bunun önce bir şaka olduğunu düşündüğünü söyledi. Ama şaka değildi.

Tam zamanıydı.

2.

De Blok'un fikirlerinin neden bu kadar devrimci –ve DNA yapısının keşfi kadar önemli– olduğunu anlamak için 20. yüzyılın başlarına gitmemiz gerekiyor.

İş idaresi yeni ortaya çıkıyordu ve bu araştırma alanının temeli insanın doğası gereği açgözlü olduğunu öne süren Hobbes'çu yaklaşıma dayanıyordu. Bu nedenle bizi gözetim altında tutacak yöneticilere ihtiyacımız vardı. Bu yaklaşıma göre yöneticilerin doğru "uyarılar" vermeleri gerekiyordu. Bankacılara daha çok çalışmaları beklenerek prim veriliyor, öğrencilere daha fazla çalışmaları için düşük not veriliyordu.

20. yüzyılın iki büyük ideolojisi olan kapitalizm ile komünizmin insan doğasına aynı bakış açısıyla yaklaşması ilginç. Kapitalistler ve komünistler insanları harekete geçirmek için iki yöntem olduğunu ileri sürerler: havuç veya sopa. Kapitalistler havuca (ya da paraya) güvenir, komünistler ise sopadan (ya da ceza) yanadır.

Sonuç olarak insanların kendilerini motive edemeyecekleri konusunda hemfikirlerdir.

Bu noktada bazılarınız, o kadar da değil, mesela ben kendimi motive edebiliyorum, diye düşünüyor olabilirsiniz. Benim vurgulamak istediğim nokta genellikle başkalarının kendi kendini motive edemeyeceğini düşünmemiz.

Stanford Üniversitesi'nden Profesör Chip Heath buna "dışsal motivasyon önyargısı" diyor. Başkalarının yalnızca parayla motive olduğunu düşünürüz. Heath'in hukuk öğrencileri arasında yaptığı araştırmanın sonucuna göre öğrencilerin yüzde 64'ü hukukçu olmayı hayal ettikleri ya da bu meslek ilgilerini çektiği için bu alanı seçmişti. Sadece yüzde 12'si aynı gerekçenin diğer öğrenciler için de geçerli olduğunu düşünüyordu, geri kalanlar ise diğerlerinin para için bu alanı seçtiğini düşünüyordu.[5]

Kapitalizm tam da bu sinik yaklaşım temeline oturmaktadır. İlk iş idaresi danışmanlarından olan Frederick Taylor bundan yüz yıl önce bu yaklaşımı, "Çalışanların işverenden istedikleri tek şey daha yüksek maaş," diye desteklemişti.[6] *Bilimsel yönetim* yaklaşımıyla ün kazanan Taylor, işletme verimliliğini artırmak için çalışanların performansının tam olarak ölçülmesi gerektiğini söylüyordu. Onun teorisine göre fabrikada bir vidanın kaç dakikada sıkıştırıldığını ya da kaç dakikada bir paket yapıldığını ölçmek için her işçinin başında

elinde kronometreli bir yönetici durması gerekiyordu. Taylor için ideal işçi düşünmeyen bir robottu: "Öyle aptal, öyle kayıtsız olmalı ki zihinsel açıdan bir öküzden farkı olmamalı."[7]

Taylor bu yaklaşımıyla tüm zamanların en etkin iş idaresi uzmanı oldu. 20. yüzyıl başlarında komünistler, kapitalistler, faşistler, her görüşten insan onun fikirlerinden bahsediyordu; Lenin'den Mussolini'ye, Renault'dan Siemens'e kadar. Taylor'ın bilimsel yönetim ilkeleri onun biyografisini kaleme alan yazarın ifadesiyle, "Bir virüs gibi dünyaya yayıldı".[8]

Elbette o dönemden bugüne çok şey değişti. Bazı modern şirketlerde artık ofise terlikle bile gidilebiliyor. Birçok insan esnek çalışıyor. Ancak Taylor'ın –insanın yalnızca havuç ya da sopayla harekete geçeceği– yaklaşımı günümüzde de birçok yerde karşımıza çıkıyor. Taylorizm, depo çalışanlarının güvenlik kamerasıyla izlenmesi, doktorların teşhis ve tedavi oranına bakılarak prim almaları örneklerinde de görüldüğü gibi varlığını sürdürüyor.

3.

İlk itirazlar 1969 yılı yaz aylarında duyulmaya başlandı.

Genç psikolog Edward Deci tezi üstünde çalışırken psikoloji alanı *davranışçılık* kuramının etkisindeydi. Bu teori de –Taylor'ın yaklaşımında olduğu gibi– insanların pasif yaratıklar olduğu yaklaşımından yola çıkıyordu. İnsanların sadece ödül ya da ceza yoluyla harekete geçecekleri varsayılıyordu.

Deci'ye göre bu teoride bir yanlışlık vardı. İnsanlar davranışçı bakış açısına ters, tuhaf şeyler yapıyorlardı. Zorlu dağ tırmanışları, para almadan yapılan gönüllü çalışmalar ve kadınların cesaretle çocuk doğurmaları gibi. İnsanlar onları yapmaya kimse zorlamadığı halde kazanç sağlamayacak hatta yorucu işler yapıp duruyor. Peki, neden?

O yaz Deci ilginç bir keşifte bulundu: Havuç ve sopa bazen insanların elinden gelenin daha *azını* yapmasına yol açabiliyordu. Bir

grup öğrenciye birkaç dolar vererek bir yapboz yapmalarını istediğinde öğrencilerin yapboz yapma hevesleri azaldı. "Bir faaliyet için ödül olarak para verildiğinde deneğin içsel motivasyonu kayboluyor," diyordu Deci.[9]

Bu çığır açan bir hipotezdi. Dönemin ekonomistleri bu yaklaşıma pek itibar etmediler. Maddi motivasyonların içsel motivasyonu artıracağını iddia ettiler. Yapbozdan hoşlanan bir öğrenci ödül verildiğinde onu daha da hevesle çözecekti.

Birçok psikolog da Edward Deci'yi küçük görüyordu. Deci'nin meslektaşı ve en yakın arkadaşı Richard Ryan daha sonra o günleri, "Biz ana akımın dışındaydık," diye yad edecekti. "Davranışçılar, ödülün motivasyonu baltalayabileceğini düşünemiyorlardı."[10]

Daha sonra Deci'nin yaklaşımını doğrulayan çalışmalar ardı ardına ortaya çıktı. Doksanlı yılların sonunda İsrail Hayfa'da bir kreş zincirinde problemler yaşanıyordu. Bazı ebeveynler çocuklarını kreşin kapanma saatinden sonra almaya geldikleri için hem çocuklar sızlanıyor hem de bakıcılar mesai yapmak zorunda kalıyordu. Yönetim bu durumu düzeltmek amacıyla geç gelen her ebeveynden üç dolar almaya karar verdi.

Başlangıçta zekice bir plan gibi görünmüştü, ebeveynlerin zamanında gelmek için artık hem ahlaki hem de maddi bir nedeni olacaktı.

Para cezası açıklandı ve çocuklarını geç alanların sayısı arttı. Kısa süre içinde ebeveynlerin üçte biri kapanış saatinden sonra gelmeye başladı. Birkaç hafta sonra bu oran yüzde 40 oldu. Sebebi kısa sürede ortaya çıktı: Ebeveynler para cezasını geç gelmelerinin bedeli olarak algılamıştı. Cezayı ödeyince çocukları zamanında alma zorunluluğunun ortadan kalktığını düşünüyorlardı.[11]

Bugüne kadar yapılan pek çok başka araştırmada da aynı sonuç elde edildi: Bazı dürtüler birbirine eklenemez, hatta birbirini ekarte eder.

Birkaç sene önce Massachusetts Üniversitesi'nden araştırmacılar finansal uyarıların etkilerini ortaya çıkarmak için yapılmış 51 araştırmayı analiz ettiler. İkramiyelerin, çalışanların içsel motivasyonunu ve ahlaki pusulasını körleştirebileceğine dair kesin kanıtlar

buldular.[12] Bu yetmezmiş gibi ikramiye ve hedeflerin yaratıcılığı da gerilettiğini ortaya çıkardılar. Dışsal uyarılarla da aynısı elde ediliyor. Saat bazında ödeme yapılınca daha uzun saatler çalışılıyor, yayın başına ödeme yapılınca daha fazla yayın yapılıyor, ameliyat başına ödeme yapıldığında da daha fazla ameliyat gerçekleştiriliyor.

İşte burada da yine eski Sovyetler Birliği ile kapitalist ekonominin benzerliği ortaya çıkıyor. Sovyetler döneminde yöneticiler hedef bazında çalışıyordu. Örneğin bir mobilya mağazasında hedefler yükseldikçe mobilyaların kalitesi düşüyordu. Mobilyaların bedeli kilo başına belirlenmeye başlayınca mobilyalar ağırlaşıyordu.

Bu durum size komik gelebilir ancak birçok kuruluşta hâlâ işler böyle yürüyor. Ameliyat başına ücret alan bir cerrah daha iyi bir tedavi yöntemini araştırmak yerine kesip biçmeye daha meyilli oluyor. Müvekkillere yıllık minimum 1.500 saatin fatura edilmesini isteyen büyük bir hukuk firması avukatlarını daha iyi iş yapmaya değil, daha fazla mesai yapmaya teşvik etmiş oluyor. İster komünist ister kapitalist bir sistem olsun, rakamların diktatörlüğü çalışanın içsel motivasyonunu olumsuz etkiliyor.

Peki, prim sistemi hiç mi işe yaramıyor? Bazen yarayabiliyor. Dan Ariely'nin araştırmasına göre basit mekanik işlerde primin olumlu etkisi olabilir. (Frederick Taylor'ın fabrikada kronometreyle dolaşan müdür örneğinde olduğu gibi.)[13] Modern ekonomilerde artık bu tür işler robotlar tarafından yapılıyor, robotların da içsel motivasyona ihtiyacı yok.

Ancak biz onsuz yapamayız.

Ne yazık ki Edward Deci'nin elde ettiği sonuçlar iş hayatına yeterince nüfuz etmedi. Ofiste, okulda, hastanelerde, sosyal hizmet bürolarında hâlâ insanlara robot muamelesi yapılıyor.

Her defasında başkalarının bencil olduğu fikrine teslim oluyoruz. İnsanların ortada bir ödül yoksa kılını bile kıpırdatmayan tembeller olduğunu düşünüyoruz. Yakın zamanda İngiltere'de yapılan bir araştırma nüfusun yüzde 74'ünün para, statü ve güçten yana olmadığını, kendilerini yardımsever, dürüst ve adaletli olarak tanımladığını gösterdi. Ancak aynı araştırmada nüfusun yüzde 78'inin baş-

kalarının gerçekte göründüklerinden daha bencil olduğunu düşündüğü de ortaya çıktı.[14]

Bazı ekonomistler bu çarpık ve olumsuz insan imajını bir sorun olarak görmüyor. Ünlü ekonomist Milton Friedman insanlarla ilgili yanlış varsayımların, tahminleriniz doğru çıktığı müddetçe önemli olmadığını iddia ediyor.[15] Ancak Friedman nosebo etkisini hesaba katmamıştı, yani bir şeye inanmanın onu gerçek kılmasını.

Ödüllendirme yöntemi bizi bambaşka biri haline getirebiliyor. Amerikalı iki psikolog, saat başı ücret alan avukat ve danışmanların bir süre sonra bütün zamanlarına, iş dışında da olsa, bir bedel biçtiklerini gösterdi. Çalışma saatlerini tamı tamına hesaplayan avukatların gönüllü çalışmalara hevesli olmadıkları ortaya çıktı.[16]

Hedeflerin, primlerin ya da cezai tehditlerin ne tür sorunlara yol açabileceğini hayal edebiliriz:

- Sadece kendi çeyrek hedeflerine odaklanmış CEO'ların şirketlerini uçurumun kenarına getirmesi.
- Yayınlarının sayısına göre ücret alan akademisyenlerin bir aşamada dolandırıcılığın cazibesine kapılması.
- Okulların ölçülebilir standart test sonuçlarına bakılarak değerlendirildiği bir sistemde ölçülebilir olmayan derslere daha az ilgi gösterilmesi.
- Tedavi süresine göre ücret alan psikologların hastanın tedavisini mümkün olduğunca uzatmaları.
- Güvenilmez yatırımların satışıyla prim alan bankacıların sonunda dünya finansal sistemine verdikleri hasar.

Bu tür örnekler uzayıp gidebilir. Frederick Taylor'dan yüz yıl sonra hâlâ birbirimizin içsel motivasyonunu büyük bir ölçekte baltalamayı sürdürüyoruz. Birkaç yıl önce 142 ülkede 230.000 çalışanla yapılan bir araştırmada katılımcıların sadece yüzde 13'ünün kendini işine "angaje" hissettiği ortaya çıktı.[17] Sadece yüzde 13. Bu tür rakamlara dikkatle baktığımızda ne kadar enerjinin ve hırsın boşa harcandığının farkına varabiliriz.

Ve farklı davranmak için ne kadar alanımızın olduğunu.

4.

Jos de Blok'a geri dönelim. 2006 yılının başlarına kadar büyük bir sağlık kuruluşunda yönetici olarak çalışmıştı. "Daha az yönetici"nin olduğu "kendi kendini yöneten ekipler" konusunda fikirlerini paylaşıp duruyordu, hatta artık meslektaşları ondan sıkılmaya başlamıştı. De Blok işletme eğitimi almamıştı. Yıllar önce ekonomi eğitimini bırakıp hemşire olmuştu.

De Blok'la Almelo'da yaptığım görüşmede, "Yönetici kadro ile asıl işi yapanlar arasındaki uçurum çok büyük, gerek sağlık alanında gerek eğitimde, her alanda böyle," dedi. "Yöneticiler genellikle birbiriyle iletişim içinde oluyor. Eğitimler, kongreler düzenliyor, birbirlerinin yaptıklarını onaylıyorlar."

Bu onları gerçek dünyadan koparıyor. "Çalışanların yeterince stratejik düşünemedikleri, vizyon sahibi olmadıkları varsayılır," diye devam ediyor De Blok. "Oysa çalışanların birçok fikri olmasına rağmen bunları anlatacak kimse bulamazlar. Yöneticiler fikir üretebilmek için seminerlerde bir araya gelmek gerektiğini düşünür, sonra da bu fikirleri çalışanlara aktarırlar."

De Blok'un yaklaşımı ise çok farklı. Çalışanlarını motive, kendi işini en iyi bilen profesyoneller olarak görüyor. "Bence birçok yöneticinin pek bir fikri yok. Büyük vizyonları olduğu için değil, emirlere itaat ettikleri, o sisteme ayak uydurdukları için işe alınmışlar. 'Yüksek performanslı liderlik' tarzı eğitimler alarak kendilerini öncü, yenilikçi insanlar olarak görmeye başlıyorlar."

De Blok'a 1996-2014 yılları arasında sağlık kuruluşlarındaki yönetici kadrolarının Hollanda'da en hızlı büyüyen meslek grubu olduğunu söylediğimde derin bir iç geçirdi.[18]

"MBA eğitimi alanlar dünyayı düzene koymak için yararlı bir şeyler öğrendiklerini düşünüyor; insan kaynakları, finans, bilişim veya iletişim alanında bilgi sahibi oluyorsunuz ve bir aşamada çalıştığınız kuruluşta bu alanların başarısının sizinle alakalı olduğunu zannediyorsunuz. Birçok yöneticide bunu görürüz. Oysa işler yöneticiler olmadan da devam ediyor, hem de daha iyi bir şekilde."

Bu tür açıklamalardan da anlaşılabileceği gibi De Blok akıntıya karşı kürek çekiyordu. Yönetici olmak istemeyen bir yönetici, işinin uzmanı bir idareci ve en üst basamakta bir anarşistti. Sağlık hizmetlerinin ürün, hastaların da müşteri olarak görülmeye başlamasıyla De Blok yöneticilikten istifa edip yeni bir işe girişti. Bürokrasi çölünde küçük bir vaha oluşturmaktı hayali. Ölçek büyütüp arz taleple uğraşmak yerine küçük ekiplerle güven tesis etmek istiyordu.

Buurtzorg, 150.000 nüfuslu Enschede kentinde dört hemşireden oluşan bir ekiple işe başladı. Bugün bütün Hollanda'da sekiz yüz ekip var. Bu kuruluşu diğerlerinden ayıran şey sahip oldukları değil, olmadıkları: yöneticileri, müşteri hizmetleri ve planlamacıları yok. Hedef ve prim yok. Tepeden bakma yok, toplantılar yok, Hollanda'nın başkentinde gösterişli bir merkez ofisi yok. Sadece Almelo'nun sevimsiz sanayi bölgesinde eski bir ofis binası var.

On iki kişilik ekipler birbirinden bağımsız çalışıyor, her şeyi kendileri yapıyor, yeni meslektaşlarını kendileri işe alıyorlar. Diğer sağlık kuruluşlarında geçerli olan H126 (kişisel bakım), H127 (ekstra kişisel bakım) ya da H136 (uzaktan kişisel bakım ilavesi) gibi hizmetler sunmuyorlar. Buurtzorg sadece ve sadece mahalle düzeyinde sağlık hizmeti veriyor. Hollanda'daki tüm sağlık hizmetlerine yer verilen kitapçıkta Buurtzorg sigorta şirketleri tarafından ayrı bir kodla anılmaya başlandı: "R002 - Buurtzorg".

Çalışanların deneyimlerini paylaştıkları bir dahili web sayfaları var. Her ekibin kendi eğitim bütçesi var. Her elli ekiplik grubun da halledemediği bir sorun olduğunda başvuracakları bir eğitmen var. Mali işler merkezden yürütülüyor.

Bu çalışma şekliyle Buurtzorg insan kaynakları departmanı olmamasına rağmen beş kere "Yılın En İyi İşvereni" ödülünü , pazarlama departmanı olmamasına rağmen bir defa da "Sağlık Sektöründe En İyi Pazarlama" ödülünü kazandı.

Mali denetim firması KPMG, "Çalışanların ve hastaların memnuniyeti olağanüstü," diyor. "Ücrete bakıldığında diğer hizmet sağlayıcıların biraz altında olduğu görülüyor ancak verdikleri hizmet kalitesi diğerlerinin çok daha üstünde."[19]

Doğru okuyorsunuz: Buurtzorg hastaları, çalışanları ve vergi mükellefleri için çok daha iyi.

Bu arada kuruluş büyümeye devam ediyor. Her ay onlarca hemşire işlerinden istifa edip onlara katılıyor. Bu durum şaşırtıcı değil zira Buurtzorg'da hem daha özgürler hem de maaşları daha yüksek. Kısa bir süre önce Buurtzorg, iflas eden bir evde bakım hizmeti kuruluşunu devraldı. Devir esnasında De Blok, "Yapacağımız ilk iş çalışanlarının maaşını artırmak," dedi.[20]

Elbette Buurtzorg kusursuz demek istemiyorum. Bazen tartışmalar, yanlış anlaşılmalar olabiliyor, onlar da herkes gibi insan.[21] Aslında örgütlenme anlayışları eski moda. De Blok her zaman seksenli yılların basit evde sağlık hizmeti tarzına dönmek istediğini ifade ediyor.

Her şeye rağmen onun bu girişimi sayesinde on yıl önce olağanüstü bir şeyler olduğunu söyleyebiliriz. Kuruluşta hem sağ hem de sol görüşten insanlar var. Vergi gelirleriyle vatandaşlara bağımsız profesyoneller tarafından küçük ölçekte sağlık ve bakım hizmeti veriyorlar.

De Blok kendi felsefesini şöyle özetliyor: "İşleri zorlaştırmak kolay ama kolaylaştırmak zordur." Yöneticilerin zorluktan hoşlandığı ortada. "Bu şekilde işlerini ilginç hale getirirler," diye açıklıyor de Blok. "Kendilerini karmaşık durumların çözümü için vazgeçilmez bir insan olarak sunarlar."

"Bilgi ekonomisi" dediğimiz şeyin büyük bölümü bu şekilde açıklanabilir mi? İyi eğitimli müdürler, danışmanlar önce basit şeyleri karmaşık hale getirip sonra da bu karmaşıklığı çözebilmek için onlara ihtiyaç duymamızı mı bekliyorlar? Bazen bu kazanç modelinin sadece Wall Street'teki bankacıların değil, anlaşılmaz jargon kullanan postmodern felsefecilerin de işine yaradığını düşünüyorum. Basit meseleleri olabildiğince karmaşıklaştırmakta üstlerine yok.

Jos de Blok basiti seçerek bunun tam tersini yapmaya çalışıyor. Sağlık kongrelerine konuşmacı olarak katılan trend takipçileri bozulma ve yenilikler hakkında kehanette bulunurken De Blok işlerliği olan şeyleri korumaya çabalıyor. "Dünyamız için devamlı olarak

değişim yerine sürdürülebilirliğin daha yararlı olduğunu düşünüyorum," diyor. "Günümüzde değişim yöneticileri, değişim ajanları diye kavramlar ortaya çıktı, oysa meslek olarak mahalle hemşireliğine baktığımda son otuz yılda neredeyse hiçbir şey değişmediğini görüyorum. Zor durumda olan ya da hasta biriyle ilişki kurmaya çalışıyoruz, yıllar içinde bu hep aynı kaldı. Elbette yeni bakış açıları ya da teknikler kullanılabilir ama işin esası değişmedi."

De Blok'a göre değişmesi gereken şey sağlık *sistemi*. On yıllardır sağlık sektörünü hukukçular ele geçirmiş durumda. "Artık iki taraf var: satan taraf, alan taraf. Geçen hafta bir hastaneye gittim, artık kendilerine ait bir satış ekipleri olduğunu anlattılar. Düşünebiliyor musunuz? Artık hastanelerin ticari bölümleri ve satış ekipleri var. Karşı tarafta ise sigorta şirketinin satın alma ekibi var. Sağlık sektöründe deneyimsiz insanlar bunlar. Bir taraf alıyor, diğer taraf satıyor ve kimse esas konunun ne olduğunun farkında değil."

Bu arada bürokrasi büyüdükçe büyüyor, çünkü sağlık hizmetini bir pazara dönüştürmeye çalışınca evrak işleri de artıyor. De Blok, "Taraflar arasında güven olmadığı için öncesinde bütün ihtimalleri göz önünde bulundurmak ve bürokrasi engeline takılan birçok kontrolü sağlamak gerekiyor. Bunlar çok mantıksız. Sigorta şirketlerinde danışman ve yönetici uzman sayısı her geçen gün artarken sağlık çalışanlarının sayısı azalıyor," diye yakınıyor.

De Blok sağlık sektörünün bambaşka bir şekilde finanse edilmesi gerektiğini savunuyor. Ürün gibi düşünmekten vazgeçilmesi, sunulan hizmete odaklanılması ve ücretlendirilmenin çok daha basitleştirilmesi gerektiğini söylüyor. "Finansman basitleşince sektörün sağlık tarafına daha fazla özen gösterilecektir. Finansman karmaşıklaştıkça sistemin açıklarını arayan daha çok insan olur. Bu durumda muhasebe departmanları büyüyecek ve sağlıkla alakalı kararları onlar almaya başlayacaklar."

Jos de Blok'la konuştukça yaklaşımının sadece sağlık sektörü için geçerli olmadığını fark ettim. Bu yaklaşım başka alanlarda da uygulanabilirdi; mesela eğitimde, emniyet teşkilatlarında, devlet dairelerinde ve fabrikalarda.

Bu konuya güzel bir örnek olarak otomobil yedek parçaları üreten Fransız FAVI şirketini verebilirim. Jean-François Zobrist 1983 yılında şirketin CEO'su olduğunda FAVI sıkı bir hiyerarşiyle yönetilen, demode bir işletmeymiş. Çok çalışan prim, işe geç kalan ceza alıyormuş.

Zobrist işe başladığı günden itibaren çalışanlarının karar mekanizmasında yer alacağı günün hayalini kurmaya başlamış. İnsanların sorumluluk duydukları için işe zamanında geldikleri (geç gelindiğinde de geçerli bir nedeni olduğunun düşünüldüğü) bir işyeri hayal ediyormuş: "Herkesin kendini evinde hissettiği bir yer olsun istedim, ne daha fazlası ne de daha azı."[22]

İlk olarak yöneticilerin, işçilerin çalıştığı alanı izledikleri büyük camı kapattırmış. Sonra kontrol saatini kaldırmış, depo kapılarındaki kilitleri çıkartmış ve prim sistemini kaldırmış. Zobrist fabrikayı "küçük fabrikalar" haline getirerek 25-30 işçinin bir araya gelerek bir takım oluşturmasını ve kendi ekip liderlerini seçmelerini istemiş. Bu ekipler maaşlarının ne kadar olacağı, çalışma saatleri, kimin işe alınacağı gibi bütün konulara kendileri karar verecekmiş. Müşterilere karşı doğrudan sorumlu olacaklarmış.

Zobrist emekliye ayrılan yöneticilerin yerine yenilerini almamış. İK, planlama ve pazarlama bölümlerini de kaldırmış. FAVI'de "ters yetkilendirme" prensibiyle çalışılmaya başlanmış; ekipler yönetimi devreye sokma kararı almadıkları sürece her şeyi kendileri yapıyorlarmış.

Bunlar para yutan hippi komünü reçetesi gibi görünebilir ancak FAVI'de üretim *artmış*. Fabrikadaki işçi sayısı beş yüzden bin beş yüze çıkmış ve marş çatalı piyasasının yüzde 50'sini ele geçirmiş. Önemli parçaların üretim süresi on bir günden bir güne düşmüş, rakip şirketler ucuz işgücü sunan başka ülkelere taşınırken FAVI varlığını Avrupa'da sürdürmeye devam etmiş.[23]

Bütün bu süre boyunca Zobrist basit bir yaklaşımla hareket etmiş: İşçilere ne kadar sorumluluk verilirse ve güven duyulursa onlar da öyle davranırlar. Hatta daha sonra bu konuda bir kitap bile yazmış. Alt başlığı *L'entreprise qui croit que l'homme est bon*. İnsanların iyi olduğuna inanan şirket.

5.

Buurtzorg ve FAVI gibi örnekler, insana güvensizlik duymak yerine daha olumlu yaklaşıldığında her şeyin nasıl değişebileceğini gösteriyor.

Verimlilik ve üretkenlik yerine beceri ve yeterlilik daha önemli değerler olarak görülüyor. Diğer meslekler ve pozisyonlar için bunun ne anlama gelebileceğini düşünün. Üst düzey yönetici, şirketine inandığı için çalışıyor; akademisyen, konusuna duyduğu meraktan dolayı mesai yapıyor; öğretmen öğrencilerine duyduğu sorumlulukla ders veriyor; psikolog danışanı ihtiyaç duyduğu kadar seansları sürdürüyor ve bankacılar insanlara hizmet sundukları için memnuniyet duyuyorlar.

Elbette günümüzde de birçok eğitimci, bankacı, akademisyen ya da yönetici başkalarına yardım etme içgüdüsüyle işlerini yapıyorlar. Ancak bu motivasyona, önlerine konan hedefler, kurallar ve koşullar labirenti sayesinde değil, onlara *rağmen* sahipler.

Motivasyon hakkında devrimci düşüncelere sahip Amerikalı psikolog Edward Deci en önemli sorunun *başkalarını* nasıl motive edeceğimiz olmadığını söylüyor, ona göre gerçek soru, insanların kendilerini motive edecekleri bir toplumun nasıl yaratılabileceği. Bu soru solcu ya da sağcı olmakla veya kapitalist ya da komünist bakış açısına sahip olmakla ilgili değil. Burada söz konusu yeni bir hareket, yeni bir gerçekçilik. Çünkü yaptığını *yapmak istediği için* yapan insandan daha güçlü bir şey yok.

14. BÖLÜM

HOMO LUDENS

1.

Jos de Blok'la görüştükten sonra günlerce kendime şu soruyu sordum: Bütün toplumu güven temeline oturtsak sonuç ne olur?

Böylesine keskin bir dönüşüm bence temelden başlamalı diye düşündüm, yani çocuklardan. Pedagojiye yöneldiğimde sert gerçeklerle karşılaştım. Edindiğim bilgilerden geçtiğimiz on yıllar içinde çocukların içsel motivasyonunun sürekli baskılandığı anlaşılıyordu.

Yetişkinler çocukların zamanını giderek daha fazla dolduruyor. Ev ödevleri, spor, müzik, tiyatro, kurs, sınav hazırlığı – liste bitmek bilmiyor. Bu nedenle zaman kalmayan tek bir faaliyet var, o da oyun. "Oyun" kelimesinin kapsamını geniş tutuyorum, bir başka deyişle çocuğun merak ettiği şeylerin peşinden özgürce gitmesini, araştırıp keşfetmesini ve yaratmaya çalışmasını, öğretmen ya da ebeveynin ön hazırlığıyla değil çocuğun kendi içinden geldiği gibi oynamasını kastediyorum.

Baktığımız her noktada çocuğun özgürlüğünün kısıtlandığını görüyoruz.[1] Birleşik Krallık'ta 1971 yılında yedi-sekiz yaşlarındaki çocukların yüzde 80'i okula yürüyerek gidiyormuş. Bugünlerde bu oran sadece yüzde on. On ülkede 12.000 ebeveynle yapılan araştırma sonucuna göre dışarıda vakit geçiren çocukların sayısı mahkûm-

lardan daha düşük.[2] Michigan Üniversitesi'nde yapılan bir araştırmaya göre 1981-1977 yılları arasında çocukların okulda geçirdikleri zaman yüzde 18 oranında artarken ev ödevine ayrılan zaman yüzde 145 oranında artmış.[3]

Bu sadece sosyologları değil psikologları da kaygılandıran bir konu. Amerika'da yapılan uzun soluklu bir araştırmaya göre çocukların "kendi hayatları üzerindeki kontrolü" zayıflıyor. Bir başka ifadeyle hayatlarının kendileri değil başkaları tarafından belirlendiğini hissediyorlar. Amerika'da 2002 yılında kontrolün kendilerinde olduğunu düşünen çocukların oranı altmışlı yıllara oranla yüzde 80 daha düşük çıkmış.[4]

Hollanda ve Belçika'da rakamlar bu kadar dramatik değil ancak trend aynı. 2018 yılında Hollandalı araştırmacılar on çocuktan üçünün haftada ya hiç ya da bir defa dışarıda oynadığını ortaya çıkardı.[5] OECD'nin yaptığı büyük çaplı bir araştırmaya göre Hollandalı öğrenciler araştırmanın yapıldığı diğer ülkelerdeki çocuklara oranla en az motivasyona sahip öğrencilerdi. İçsel motivasyonları sınavlardan ve karnelerden dolayı o kadar zayıflamıştı ki sonunda not almayacakları bir ödeve olan ilgileri de azalmıştı.[6]

Değişimin en büyüğü ise ebeveynlerin çocuklarıyla her zamankinden daha fazla zaman geçirmesi. Mesela yatmadan kitap okumak, ev ödevine yardım etmek, spora götürmek. Hollanda istatistik kurumu verilerine göre günümüzde anne babalar seksenli yıllara oranla çocuk yetiştirilmesine bir buçuk misli daha fazla zaman ayırıyor.[7]

Peki, bu değişim nereden geliyor? Anne babalar birdenbire daha fazla zamana sahip olmuyor, tam tersine seksenli yıllardakinden daha fazla çalışıyorlar. Sorunun anahtarı da burada yatıyor. Odak noktası iş, iş ve yine iş. Siyasetçiler büyüme rakamlarına odaklanırken, ebeveynler ve okullar da sınavlara ve sınav sonuçlarına odaklanmakla meşgul.

Küçük yaştan itibaren çocukları "sen akıllısın", "sen değilsin" diye ayırmaya başlıyoruz ve ebeveynlerde kaygı oluşuyor. Çocuğum yeterince teşvik ediliyor mu? İyi arkadaşlıklar kurabiliyor mu? Üniversiteye gidebilecek mi? 10.000 Amerikalı öğrenciyle yapılan

bir çalışmada katılımcıların yüzde 80'i anne babalarının, ders notlarını, arkadaş canlısı ve merhametli olmalarından daha fazla önemsediklerinden emin olduğunu belirtmiş.[8]

Bu arada çok değerli bir şeyi kaybettiğimiz duygusu oldukça yaygın. İçtenliğimizi ve oyunbazlığımızı kaybediyoruz. Dergiler ebeveyn olarak çocuğumuzu ve kendimizi performans baskısına karşı nasıl korumamız gerektiğiyle ilgili tavsiyelerle dolu. Daha az çalışıp daha fazla farkındalık sahibi olmaya dair kitaplar çoksatarların başında geliyor. Kişisel gelişim yetmezse ne olacak?

Neler olup bittiğini anlayabilmek için birkaç tanımı açıklığa kavuşturmamız gerekiyor. İngilizcede *game* ve *play* kelimeleri arasında fark vardır. İlki kurallarla sınırlanmıştır, ikincisi ise açık ve serbesttir. Bir örnekte ebeveynler sahanın kenarında durup bakımlı çim sahada düzenlenen turnuvaya katılan çocuklarını izlerler. Diğerinde ise çocuklar dışarıda büyüklerin gözetimi olmadan kurallarını kendilerinin belirlediği oyunlar oynarlar.

Bu bölümde oyun dediğim zaman ikinci ifadeyi (*play*) kastediyorum. Oyunu kendisi kuran çocuk kendisi düşünür, kendi hayal dünyasını ve motivasyonunu kullanır. Risk alır ve çizginin dışına taşırarak boyama yapar. Ayrıca oyun can sıkıntısına birebirdir. Günümüzde çocukların önüne detaylı inşaat planları olan LEGO® Star Wars Snowspeeder™ ya da Miele "Gurme Deluxe" elektrikli mutfak gibi yapay eğlencelikler konuyor.

Her şey önceden düşünülmüş ve hazırlanmış olarak önümüze geldiğinde kendi merakımızı ve hayal gücümüzü geliştirebilir miyiz?[9] Can sıkıntısı yaratıcılığın en büyük kaynağı olabilir. Psikolog Peter Gray, "Yaratıcılık öğretilemez," diyor, "biz sadece onun gelişmesine yardımcı olabiliriz."[10]

Biyologlar özgürce oynamaya duyulan ihtiyacın içimizde, derinlerde yattığı konusunda hemfikirler. Neredeyse bütün memeliler oyun oynar ama diğer hayvanlar da oynarlar. Alaska'da kuzgunlar kar kaplı çatılardan aşağı kaymayı severler.[11] Avustralya kıyısında eğlenmek için dalgaların üstünde sörf yapan timsahlar görülmüş.

Kanadalı biliminsanları boş ilaç şişelerine su fışkırtan ahtapotları gözlemlemişler.[12]

İlk bakışta oyun bazılarına zaman kaybı gibi gelebilir. Asıl ilginci, en akıllı hayvanlar olarak bilinen maymunlar ve fillerin aynı zamanda en oyuncu hayvanlar olduklarıdır. 3. Bölüm'de bazı hayvanların ömürleri boyunca oyun oynadıklarını gördük. Üstüne üstlük çocukluk çağı *Homo puppy* kadar uzun süren başka bir canlı türü yok. Tarihçi Johan Huizinga 1938'de, "Oyun hayata anlam katar," diye yazmış. Bize *Homo ludens** adını veren tarihçiye göre "kültür" dediğimiz her şeyin kaynağı oyun.[13]

Antropologlar insanlık tarihinin büyük bir kısmında çocukların istedikleri kadar oyun oynayabildiklerini ileri sürüyorlar. Farklı kültürlerden avcı ve toplayıcıların hayatları farklı da olsa *oyun kültürü* birbiriyle benzeşiyormuş.[14] Biliminsanlarının dikkatini çeken en önemli nokta gençlere tanınan özgürlük. Göçebelerin, çocuklarının gelişimini yönlendirmek gibi bir düşüncesi olmadığı için çocuklar sabahtan akşamın geç saatlerine kadar dışarıda diledikleri gibi oynarmış.

Çocukların okula gitmesi zorunlu olmayınca yetişkin hayatına nasıl hazırlanacakları sorusu gelebilir akla. Bu soruya verilecek en doğru cevap, oyun ve öğrenmenin birbirini tamamladığı ve kusursuzca iç içe geçtiğidir. Küçük çocukların yürümeyi ya da konuşmayı öğrenmesi için sınav yapılması ya da not verilmesi gerekmiyor. Avcı ve toplayıcı toplumlarda da çocuklar oyun yoluyla öğreniyordu: böcek yakalamak, ok ve yay yapmak, hayvan seslerini taklit etmek gibi. Üstelik balta girmemiş ormanlarda öğrenecek çok şey var, hayatta kalmak için bitki ve hayvanlara dair çok şey bilmek gerekir.

Ayrıca çocuklar birlikte oynayarak işbirliği yapmayı da öğrenirler. Avcı ve toplayıcıların çocukları genellikle kız, erkek, küçük, büyük hep birlikte oynarlarmış. Büyük çocuklar küçük çocuklara bildiklerini öğretirmiş ve kendilerini bu bilgileri aktarma konusunda sorumlu hissederlermiş.

* Oyuncu insan. (Ç.N.)

Dolayısıyla bu topluluklarda rekabet içeren oyunların oynanmaması bizi şaşırtmamalı.[15] Yetişkinlerin katıldıkları turnuvaların aksine bu serbestçe oynanan oyunlar çocukların uzlaşmaya varmalarını sağlıyor. Memnuniyetsiz olan oyunu istediği zaman bırakabilir ama bu şekilde herkesin keyfi kaçtığı için oyun son bulabilir.

2.

Yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte insanın oyun kültürü de radikal bir değişime uğradı.

Medeniyetin doğuşuyla çocukların da tarlada ağır ve sıkıcı işler yapmalarına gerek duyulmaya başlandı. Eşzamanlı olarak çocukların da domates yetiştirir gibi yetiştirilmesi gerektiği fikri yayılmaya başladı. Çocuklar doğuştan ahlak sahibi değilse onları serbest bırakmamak gerekiyordu. Öncelikle bir medeniyet cilası sürülmeliydi, hatta gerekirse zor kullanılarak. Ebeveynlerin arada bir çocuğa vurmasının gerekli olduğu fikri tarlalarda çalışan, şehirler kuran atalarımızın icadıdır.[16]

İlk şehirlerin ve devletlerin kurulmasıyla ilk eğitim sistemleri de ortaya çıktı. Kilise inançlı insanlar, ordu sadık askerler, devlet de çalışkan yurttaşlar istiyordu. Bütün bu kurumların ortak düşmanı oyundu. İngiliz papaz John Wesley'in (1703-1791) kurduğu okulların yönetmeliğinde, "Oyun oynamaya zaman yok," yazıyordu. "Çocukluğunda oyun oynayan yetişkinliğinde de oynar."[17]

19. yüzyılda dinî eğitim veren okullar ulusal sisteme dahil edildi. Bir tarihçi o dönemi şu sözlerle özetliyor: "Fransız eğitim bakanı saat tam 10.20'de bütün Fransa'da belli yaştaki çocukların Cicero'nun hangi paragrafını çalıştıklarını biliyor olmasından dolayı gurur duyardı."[18] Çocukların terbiyeli birer yurttaş haline gelmesi ve elbette vatanlarını sevmeleri isteniyordu. Harita üstünde Fransa, İtalya ve Almanya ülkeleri vardı; şimdi Fransızlar, İtalyanlar ve Almanlar yetiştirilmesi gerekiyordu.[19]

Sanayi Devrimi'yle birlikte ruhu öldüren sıkıcı işlerin büyük bir kısmını makineler devraldı. (Her yerde değil elbette, mesela Bangladeş'te hâlâ çocuklar bizim giysilerimizin düğmelerini dikiyor.) Bu yüzden eğitimin amacı da değişti. Çocukların okuma yazma öğrenmesi, tasarım yapması ve ileride yeterince para kazanmak için düzen kurmayı bilmesi gerekiyordu.

Nihayet 19. yüzyıl sonlarında çocuklara oyun oynamaları için daha fazla zaman tanınmaya başlandı. Tarihçiler bu döneme serbest oyunun "altın çağı" adını veriyor.[20] Çocuk işçi çalıştırmak –birçok ülkede– yasaklandı ve ebeveynler çocuklarını daha sık özgür bırakmaya başladılar. Avrupa'nın birçok bölgesinde ve Kuzey Amerika'da çocuklar kimsenin gözetimi altında olmadan bütün gün dışarıda dolaşabiliyordu.

Ne yazık ki altın çağ çok uzun sürmedi. Seksenli yıllardan itibaren ofis ve sınıflardaki işlerimiz yoğunlaştı. Okulda bireysellik ve performans kültürü öne çıkmaya başladı. Aileler küçülürken ebeveynler çocuklarının başarılı olamayacaklarından korkmaya başladı.

Fazla oyuncu görünen çocukların doktora götürüldüğü bile oluyordu. Geçen on yıllar içinde bazı davranış bozukluklarına konulan tanılar hızlı bir artış gösterdi.[21] Muhtemelen Dikkat Eksikliği ve Hiperaktivite Bozukluğu bu duruma en uygun örneği teşkil ediyor. Bir doktorun, sezona bağlı yegâne rahatsızlığın bu olduğunu söylediğini duymuştum, yaz tatilinde hiç sorun yaşanmazken okulların açılmasıyla çocuklara yine Ritalin yazılmaya başlanıyordu.

Elbette çocuklarımızı yetiştirme konusunda yüz yıl önce olduğu kadar katı değiliz. Okullar da artık 19. yüzyıldaki gibi birer cezaevi değil. Sorun yaratan çocuklar dövülmüyor ama ilaç içiriliyor. Çocukların beyni yıkanmıyor ama özgeçmişlerinin daha önce olmadığı kadar çeşitlilik göstermesi gerekiyor. İleride "bilgi ekonomisi" içinde iyi maaşlı bir iş bulabilmeleri amacıyla onlara olabildiğince çok bilgi yükleniyor.

Eğitim "katlanılan" bir şey haline geldi. Performansa dayalı toplum kurallarını içselleştiren yeni bir kuşak geliyor. Bu kuşak başarının alınan maaş ve özgeçmişle ölçüldüğü bilinciyle yarışa hazırlanıyor.

Bu kuşak aynı zamanda boyama yaparken çizgilerin dışına çıkmayan, daha az hayal kuran, daha az cesaretli olan ve daha az keşfeden bir kuşak. Kısacası oyun oynamayı unutan bir kuşak.

3.

Peki, bir alternatif var mı?

Daha fazla özgürlük ve yaratıcılığın olduğu bir topluma geri dönebilir miyiz?

Oyun alanlarını artırıp okulları oyun ihtiyacını bastıran değil, teşvik eden kurumlar haline getirebilir miyiz?

Bu soruya verilecek cevap açık: Evet, evet ve yine evet.

Danimarkalı peyzaj mimarı Carl Theodor Sørensen çocuklar için birçok oyun parkı tasarlamış ama çocukların bunları sıkıcı bulduğunu fark etmiş. Kum havuzu, kaydırak ve salıncaktan ibaret sıradan çocuk parkları bürokratların hayali ama çocukların kâbusuydu. Sørensen, çocukların oyun oynamak için inşaat alanlarını ya da hurdalıkları tercih etmesinin mantıklı olduğunu düşündü.

Yeni tür bir çocuk parkı tasarlama fikri böyle ortaya çıktı. Bu parkta hiçbir alet, yönetmelik ya da güvenlik kuralı olmayacaktı. Çocuklar ne yapacaklarına kendileri karar verecekti.

1943'te Alman işgali sırasında Kopenhag'ın banliyösü olan Emdrup'ta bu fikir hayata geçirildi. Sørensen 7.000 metrekarelik bir alana bozuk arabalar, tahta parçaları ve eski araba lastikleri koydu. Çocuklar testere, çekiç kullanabilecek, ahşapları kesebilecek, arabayı parçalara ayırabilecek, çiviler çakabileceklerdi. Ayrıca ağaçlara tırmanacak, ateş yakabilecek, çukurlar kazacak ve kulübeler inşa edebileceklerdi. Ya da Sørensen'in ifadesiyle, "Hayallerini gerçekleştirebileceklerdi."[22]

Uygulama büyük ses getirdi. Emdrup'a her gün iki yüz kadar çocuk gelip oynuyordu. Arada bir "sorun çıkaran" gençler olsa da "sıkıcı oyun parklarındaki çığlıklar, kavgalar, itiş kakışlar burada

görülmüyordu çünkü sunulan olanaklar sınırsızdı, dolayısıyla çocukların birbiriyle kavga etmeleri gerekmiyordu".[23] Ortama göz kulak olacak bir "oyun lideri" işe alındı ama müdahalede bulunmayacaktı. Oyun lideri John Bertelsen öncesinde, "Çocuklara hiçbir şey öğretemem ve öğretmeyeceğim de," diye söz vermişti.[24]

Savaş bittikten birkaç ay sonra, İngiliz bir peyzaj mimarı ve barones olan Hurtwood Leydisi Allen, Emdrup'u ziyaret etti. Oyun parkında gördüklerini daha sonra, "Nefesimi kesti,"[25] diye ifade edecekti. Sonraki yıllar boyunca nüfuzunu kullanarak bu dağınık oyun parkının propagandasını yaptı. Sloganı şuydu: "Ayağın kırılması ruhun kırılmasından iyidir."[26]

Londra, Liverpool, Coventry ve Leeds gibi kentlerde harabeler çocukların oynaması için açılmaya başlandı. Alman bombardıman uçaklarının ölüm ve yıkım getirdiği yerlerden şimdi neşeli çocuk sesleri yükseliyordu. Bu tür oyun parkları İngiltere'nin yeniden inşa edilmesinin metaforu oldu, ulusun gücünü hatırlattı.

Kabul etmek gerekir ki herkes bu kadar olumlu düşünmüyordu. Bazı yetişkinlerin iki somut itirazı vardı: Bir: Bu oyun parkları çirkindi, hem de çok çirkin. Ancak yetişkinlerin çirkin bulduklarında çocuklar farklı olanaklar görebilir. Yetişkinler pisliğe dayanamazken çocuklar da canlarının sıkılmasına dayanamaz.

İkinci itiraz ise bu tür oyun parklarının tehlikeli olabileceğiyle ilgiliydi. Kaygılı ebeveynler Emdrup'un kırık bacaklara, patlayan kafalara sebebiyet vereceğinden korkuyordu. Ancak bir yılın sonunda yara bandıyla çözülemeyecek bir yaralanma olmadığı görüldü. Bu durumdan etkilenen bir İngiliz sigorta şirketi bu tür oyun parklarında, diğer parklarda geçerli olan sigorta priminden daha düşük bir primle çalışmaya başladı.[27]

Buna rağmen seksenli yıllarda bu tür oyun parkları sorunlar yaratmaya başladı. Uyulması zorunlu güvenlik kuralları arttıkça üretici firmalar "güvenli" araçlar üreterek daha fazla para kazanabileceklerini fark ettiler. Emdrup gibi maceralı oyun parkları artık kırk yıl öncesine oranla çok daha az.

Ancak son yıllarda Carl Theodor Sørensen'in fikirlerine duyulan ilgi haklı olarak artmaya başladı. Çocukların riskli oyun alanla-

rında serbestçe oynamalarının hem fiziksel hem de zihinsel olarak ne kadar yararlı olduğunu kanıtlayan birçok araştırma var.[28] Sørensen ileri yaşlarında, "Hayatım boyunca katkıda bulunduğum bütün işler içinde dökün tülerin olduğu çocuk parkı belki en çirkini ama bence yaptığım işlerin en güzeli," diye belirtmiş.[29]

4.

Bir adım daha ileri gidebilir miyiz?

Çocuklar dışarıda daha fazla özgürlükle başa çıkabiliyorsa bunu içeride de yapabilirler mi? Birçok okul fabrika gibi düzenlenmiş durumda – ders zilleri, ders programları, yazılılar, sözlüler, karneler. Peki çocuklar oynayarak öğrenebiliyorsa neden eğitim modelimizi buna yönelik olarak geliştirmiyoruz? Sanatçı ve okul müdürü Sjef Drummen birkaç yıl önce kendine bu soruyu sormuş.

Drummen oyun oynamayı hiç bırakmamış, kurallar ve otoriteyle yıldızı hiç barışmamış bir yetişkin. Beni Roermond tren istasyonundan almaya geldiğinde arabasını bisiklet yolunun tam ortasına park ettiğini gördüm. Sonraki saatler boyunca sadece birkaç soruyla bölebildiğim bir monolog yaşandı. Gülerek, "Bana çenebaz şef derler," dedi.

Ancak Roermond'a onun çenebazlığı için değil burada olağanüstü bir şeyler olduğu için gelmiştim.

Sınıfsız bir okul hayal etmeye çalışın. Ödev yok, sınav yok, not yok. Müdür yardımcılarından, sınıf başkanlarından oluşan hiyerarşik bir yapı yok, sadece otonom öğretmenler var (belki de onlara "koç" demek daha doğru olur). Aslında burada çocukların sözü geçiyor, öğrenciler ihtiyaç duyarlarsa okul müdürü odasını onlara bırakıp çıkıyor.

Bahsettiğim okul hayalperest ebeveynlerin tuhaf çocuklarının okuduğu elit bir özel okul değil. Bu okula çeşitli sosyal sınıflardan çocuklar geliyor. Okulun adı Agora.

Her şey 2014 yılında başladı. Önce sınıfların duvarları yıkıldı. (Sjef Drummen'a göre çocukları "odaların içine sıkıştırmak onların fare gibi davranmasına" yol açıyordu.) Bu okulda öğrenme zorluğu çeken çocuklar ile fen lisesine gidecek çocuklar bir aradalar. ("Çünkü gerçek hayat da böyle.") Her çocuk kendi plan ve programını yapıyor. ("Okulda bin çocuk varsa ortaya bin tane eğitim rotası çıkar.")

Peki, elde edilen sonuç ne?

Okula adım attığım anda aklıma macera parkı geldi. Gözüme ilk takılanlar tahtaya karşı düzgün bir şekilde dizilmiş sıralar yerine keyfi olarak sıralanmış masalar, bir akvaryum, bir firavun mezarı, Yunan sütunları, bir ranza, bir Çin ejderhası ve 1969 model mavi bir Cadillac'ın yarısı oldu.

Öğrencilerden biri on yedi yaşındaki Brent. Birkaç yıl önce iki dilde eğitim veren fen lisesinde okuyormuş ve bütün derslerden – Fransızca ve Almanca dışında– yüksek notlar alıyormuş. Dönem sonunda notlarına bakılarak düz liseye gitmesi önerilmiş. Orada da durumu değişmeyince orta dereceli bir meslek okuluna gitmesi önerilmiş. "Öfke içinde eve koştum ve anneme, okula gitmek yerine McDonald's'ta çalışmak istediğimi söyledim," diye anlattı.

O sıralarda Agora'dan haberdar olmuş, burada istediğini yapmakta özgür olacakmış. Brent şimdi atom bombaları hakkında her şeyi biliyor, kuracağı şirket için bir faaliyet raporu hazırlıyor ve gayet iyi düzeyde Almanca biliyor. Diploması olmadığı halde Şanghay'daki Mondragon Üniversitesi'nin uluslararası eğitim programına kabul edilmiş.

Brent'in koçu Rob Houben onun üniversiteye kabul edildiğini söylerken çekindiğini, "Bu okula borcumu ödemek için daha çok şeyler yapmam gerekiyor," dediğini anlattı.

Bir diğer öğrenci on dört yaşındaki Angelique. İlkokuldayken meslek okuluna gitmesi tavsiye edilmiş ancak karşımdaki analiz kabiliyeti güçlü bir genç kızdı. Her nedense Kore çok ilgisini çekiyor, kendi kendine Korece öğrenmeye başlamış. Angelique vegan ve et yiyenlere karşı iddialı bir kitap yazmış. (Angelique'in koçu Rob, "Bu tartışmada ben hep kaybeden taraf oluyorum," dedi.)

Bu liste böyle devam ediyor. Mesela on dört yaşındaki Rafael program yazmayı seviyor. Bana Açık Üniversite'nin web sitesinde bulduğu açıkları gösterdi. Bu konuda web yöneticisini bilgilendirdiği halde henüz bir geri dönüş olmamış. Rafael gülerek, "İlgisini çekmek istersem şu anda şifresini değiştirebilirim," dedi.

Bir şirketin web sayfasında yaptığı işleri gösterdiğinde, onlara sunduğu hizmet karşılığında ücret alması gerekmez miydi diye sordum. Yüzüme tuhaf tuhaf baktı ve "Motivasyonumu kaybetmek istemiyorum ki," dedi.

Beni en çok öğrencilerin kararlılığı değil birliktelik duygusu etkiledi.

Konuştuğum birkaç öğrencinin benim okuduğum lisede okumuş olsalardı alaylara maruz kalacağından eminim. Bu konuyu açtığım herkes Agora'da kimsenin birbiriyle alay etmediğini doğruladı. 14 yaşındaki Milou, "Birbirimizi düzeltiyoruz ama alay etmiyoruz," dedi.

Genellikle alay etmenin, sataşmanın çocukların doğasında olduğu düşünülür. Sosyologların yaptığı geniş çaplı araştırmalar alaycılığın en çok nerede görüldüğünü ortaya çıkardı. Belirli ortak özellikleri olan bu yerlere "toplu kurumlar" deniyor.[30] Sosyolog Erving Goffman'ın bu kurumlarla ilgili elli yıl önce yaptığı tanımlama şöyle:

- Herkes aynı yerde ve aynı yönetim altında bulunuyor.
- Bütün faaliyetler beraberce yapılıyor ve herkes aynı şeyi yapıyor.
- Faaliyetler kesin bir şemayla, genellikle saat saat programlanıyor.
- Belirgin resmî kurallar bir otorite tarafından belirlenmiş oluyor.

Bu tanıma uygun ve zorbalığın en fazla görüldüğü yere örnek olarak hapishaneleri verebiliriz. Huzurevleri ve bakımevleri de kötü deneyimlere gebe "toplu kurum" özelliklerine sahiptir. Yaşlıları

bir araya kapattığınız zaman kast sistemi kendini gösterir ve bingo akşamlarında en iyi masa ve sandalyelere en alaycı ve sesi en yüksek çıkanlar oturmaya başlar.[31] Amerikalı bir uzman bingo oyununa boşuna "şeytanın oyunu" adını vermemiş.[32]

Tabii bir de okullar var. En fazla alaycılık ve sataşma Birleşik Krallık'taki yatılı okullarda (William Golding'in *Sineklerin Tanrısı*'na da ilham vermiştir) görülüyor.[33] Bu okullar yapısal olarak hapishaneyi andırıyor. İsteyen istediği zaman dışarı çıkamıyor, katı bir hiyerarşi ve öğrenciler ile idari personel arasında keskin bir ayrım var. Bu tür rekabetçi kurumlar İngiliz üst tabakasının vazgeçilmezi, birçok İngiliz siyasetçinin bu tür yatılı okullarda okuduğu biliniyor, ancak böyle kurumların oyuncu doğamızı engellediği öne sürülüyor.[34]

Neyse ki daha farklı örnekler de var. Agora gibi özgür okullarda alaycılık ve sataşma neredeyse hiç görülmüyor. Burada camlar ve kapılar ardına kadar açık. Daha da önemlisi Agora'da herkesin farklı olması ve farklı olan normal karşılanıyor. Farklı düzeyler ve farklı yaş grupları bir arada.

Brent, "Benim eski okulumda meslek okuluna gidenlerle görüşmek hoş karşılanmazdı," diye anlattı. Daha sonra on beş yaşındaki Joep'le birlikte, önceden meslek okuluna yerleştirilen Noah'nın planlama konusunda –bu konuda başarısız oldukları için– onlara ders verdiğini anlattılar bana. Joep, "Noah hayatının sonraki bir buçuk yılını planlamıştı ve bu dersten çok şey öğrendik," dedi.

Agora'da dolaşmaya devam ettikçe aynı yaştan çocukları aynı sınıflara kapatmanın ne kadar tuhaf olduğunun farkına vardım. Uzmanlar uzun süredir yüksek eğitimliler ile düşük eğitim alanlar arasındaki uçurumun giderek açıldığına dikkat çekiyor. On dört yaşındaki Jolie, "Ben hiçbir fark görmüyorum," dedi, "meslek okuluna giden öğrencilerin fen lisesindekilerden daha akıllıca şeyler söyledikleri oluyor."

Her günü elli dakikalık derslere bölme alışkanlığını ele alalım. Koç Rob, "Dünyayı konu konu ayıran tek yer okullar," dedi, "başka hiçbir yerde böyle bir şey yok." Pek çok okulda öğrenci tam da ken-

dini derse kaptırdığında teneffüs zili çalıyor. Öğrenciyi öğrenmeden daha fazla soğutan bir sistem olabilir mi?

Agora'daki özgürlüğün de sınırsız olduğunu düşünmeyin. Okul özgür ama hiçbir yükümlülüğü yok değil. Katı olmayan ama önemli bir yapısı var. Her sabah bir öğrencinin yaptığı açılış konuşmasıyla gün başlıyor, sessizlik saati var ve her öğrenci bir koçla haftalık görüşme yapıyor. Öğrenciler kendilerinden çok şey beklendiğinin bilincinde. Koçları da onlara hedeflerini belirlemede yol gösteriyor.

Koçların varlığı önemli; öğrencileri yönlendiriyor, teşvik ediyor ve onlara eşlik ediyorlar. Bana kalırsa bu iş ders vermekten çok daha zor. Koçlar burada çalışmaya başladıklarında öğretmen okulunda öğrendikleri birçok şeyi unutmak zorunda kalmış. Rob, "Klasik eğitim sistemi içinde öğrencilerin öğrenmek istediklerini sunmak olanaksız," dedi. Korece bilmediği halde Angelique'e ve bilişim bilgisi sınırlı olduğu halde Rafael'e yol gösterebilmiş, onlara eşlik etmiş.

Bu noktada esas soru, bu eğitim sisteminin bütün çocuklar için uygun olup olmadığı.

Agora'daki çocukların birbirlerinden ne kadar farklı olduklarını gördükten sonra tereddüdüm kalmadı.[35] Öğrenciler bana başlangıçta zorlandıklarını ama kısa süre içinde merak ettikleri, ilgilerini çeken konuların peşine düşmeyi öğrendiklerini anlattılar. Sjef Drummen okuldaki durumu kafeslerde kımıldamadan duran tavuklara benzetiyor. "Bir süre önce bir çiftçiden birkaç tavuk almıştım. Saatlerce bahçede sabit durdular, ancak bir hafta sonra hareket etmeye başladılar."

Şimdi de sıra kötü haberde: Her türlü radikal yeniliğin eski sistemle çatışması kaçınılmazdır.

Aslında Agora'da çocuklar farklı bir topluma hazırlanıyorlar. Bu okulda özgür, yaratıcı ve topluma karşı sorumluluk duyan yurttaşlar olarak yetiştiriliyorlar. Ancak yıl sonunda yapılan standart bitirme sınavında öğrenciler başarılı olamazsa okul müfettişlerden geçersiz not alır ve okula verilen devlet yardımı kesilebilir. Bu yak-

laşım nedeniyle Agora benzeri yenilikçi girişimlerin yıllardır önü kesiliyor.

Bana kalırsa en önemli soru şu: Eğitimin amacı nedir? İyi notlar almaya ve iyi paralar kazanılan mesleklere çok odaklanmadık mı? 2018 yılında Hollandalı iki ekonomist 37 ülkeden 27.000 çalışanla görüşme yapmışlar. Görüşmeye katılanların sadece yüzde 25'i yaptığı işi yararlı görüyormuş.[36]

Kim bu insanlar? Temizlik işçileri, hastabakıcılar ve polis memurları değil. Verilere bakınca "sosyal yarar" sağlamayan meslekle-rin genellikle özel sektörde bulunduğunu görüyoruz: bankalarda, hukuk bürolarında ve reklam ajanslarında. İçinde bulunduğumuz "bilgi ekonomisi" kriterlerine göre buralarda çalışanlar son derece başarılı. Eğitimlerinde yüksek notlar almışlar, LinkedIn profilleri etkileyici ve iyi maaşlar alıyorlar. Bütün bunlara rağmen işlerini "yararsız" buluyorlar.

Dünya tersine dönmüş durumda. Büyük yeteneklere kariyerlerinin en üst basamağına ulaşabilmeleri için destek veriyor, milyarlar harcıyoruz ama nihayet en tepeye ulaştıklarında yaptıkları işin anlamını sorguluyorlar. Bu arada siyasetçiler uluslararası ülke sıralamalarında yükselmemiz gerektiğini vurgulamaya devam ediyor. Daha iyi eğitim almalıyız, daha fazla para kazanmalıyız, ekonomiyi "büyütmeye" katkıda bulunmalıyız.[37]

Bütün bu diplomalar ne ifade ediyor? Yaratıcılık veya hayal gücünün bir kanıtı mı yoksa sessizce oturarak başımızı sallayıp karşımızdakini onaylamanın mı? Filozof Ivan Illich yıllar önce şöyle bir söz söylemiş: "Okul, sizi yaşadığınız topluma ihtiyacınız olduğuna inandırmaya çalışan bir reklam ajansıdır."[38]

Oyun oynanan okul Agora farklı bir yol olabileceğini gösteriyor. Klasik okullara alternatif sunan bir eğitim hareketinin parçası. Bu tür eğitime küçümseyerek bakanlar olabilir ancak Suffolk, İngiltere'deki Summerhill Okulu 1921 yılından beri çocukların özgür bırakılabileceğini gösteriyor. Massachusetts'teki Sudbury Valley Okulu için de aynısı geçerli – altmışlı yılların sonundan itibaren bu okulda eğitim alan birçok genç istedikleri yerlere geldiler.[39]

Sorulması gereken soru, çocuklarımız özgürlükle başa çıkabilir mi sorusu değil.

Sorulması gereken soru şu: Bizim onlara bu özgürlüğü verme cesaretimiz var mı?

Bu sorunun acilen cevaplandırılması gerekiyor. Psikolog Brian Sutton-Smith, "Oyunun karşıtı çalışma değil," diye belirtmiş, "oyunun karşıtı depresyon."[40] Günümüzde birçoğumuzun çalışma şekli –özgürlük, oyun ve içsel motivasyon olmadan– giderek daha fazla insanı depresyona sürüklüyor. Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre depresyon küresel hastalıklar arasında birinci sırada.[41] En büyük eksiklik bütçede değil kendi içimizde; hayatın anlamına duyulan eksiklik, oyun eksikliği.

Agora ziyaretim beni umutlandırdı. Çenebaz şef günün sonunda beni tren istasyonuna bıraktığında yüzüme bakarak, "Başını fena ağrıttım galiba," dedi. Ama haklı. İnsan Agora'da dolaşırken kendini eski varsayımlarıyla hesaplaşma içinde buluyor.

Artık bunun başlangıca giden bir yolculuk olduğunu anlıyorum. Agora'daki eğitim felsefesi avcı ve toplayıcıların felsefesiyle aynı. Çocuklar en fazla özgür olduklarında, farklı düzeydeki farklı yaş gruplarıyla beraberken koçlar ve oyun liderleri yardımıyla öğreniyor.[42] Drummen buna, "Eğitim 0.0," diyor – *Homo ludens*'e dönüş.

15. BÖLÜM

GERÇEK DEMOKRASİ BÖYLE OLUR

1.

Devrim için beklenmedik bir ortam olmasına rağmen Venezuela'nın batısındaki nüfusu iki yüz bini geçmeyen ve uzun yıllar seçkin elitlerin yönetiminde olan Torres'te çağımızın en can alıcı bazı sorularına cevaplar bulundu.

Siyasete olan güvenimizi nasıl geri kazanabiliriz? Toplumda giderek daha sık görülen aldırmazlıktan, sinizmden nasıl kurtulabiliriz? Ve demokrasimizi nasıl kurtarabiliriz?

Dünya üstünde demokrasileri zayıflatan en az yedi bela var: kutuplaşan siyasi partiler, yurttaşların birbirine güvenini kaybetmesi, azınlıkların toplumdan dışlanması, seçmenlerin ilgisini yitirmesi, yolsuzluk yapan siyasetçiler, vergi kaçıran zenginler ve son olarak da demokrasinin ciddi bir eşitsizlik üstünde yükseldiğinin farkındalığı.

Torres'te tüm bu problemlere 25 yıl önce çözüm bulundu ve bu çözümler hızla dünyaya yayılıyor. Ana haber bültenlerinde kendine yer bulamayan bu sistem aslında çok basit. Bu gerçekçi girişimin insanlığa bakışı Buurtzorg ve Agora gibi temelden farklılık gösteriyor:

Ya yurttaşlar söylendiği kadar şımarık ya da kızgın seçmenler değilse? Ya her birimizin içinde sorumluluk duygusu olan, motivas-

yonu yüksek ve yapıcı yurttaşlar gizliyse? Bir başka ifadeyle: Ya gerçek demokrasi ihtimal dahilindeyse?

Torres hikâyesi 31 Ekim 2004'te yapılan seçimle başladı. Venezuela'da bir ilçede belediye başkanlığı için iki aday yarışıyordu. Görevde olan ve medya tarafından desteklenen zengin Javier Oropeza ile Hugo Chávez'in güçlü partisinin desteğini arkasına almış olan Walter Cattivelli.

Torres sakinleri için gerçek bir tercih söz konusu değildi. İster Oropeza ister Cattivelli seçilsin yozlaşmış düzen devam edecekti. Ortada gerçek bir demokrasinin hayata geçirileceğine dair hiçbir belirti görünmüyordu.

Aslında bir aday daha vardı ama kimse onun adını anmaya değer bulmuyordu. Bir avuç öğrencinin, liberal teologların ve sendika aktivistlerinin desteğini arkasına almış olan Julio Chávez (devlet başkanının akrabası değildi) oldukça komik bir seçim programı hazırlamıştı. Aslında program demek fazla olur, yazılanları tek bir cümleyle özetlemek mümkündü. Julio, belediye başkanı seçilirse gücü Torres sakinlerine vermeyi vaat ediyordu.

Rakipleri tarafından ciddiye alınmadı, kimse ona şans vermiyordu. Ancak unutmayalım, bazen devrimler en beklenmedik yerden başlayabilir. 31 Ekim Pazar günü Julio Chávez oyların yüzde 35,6'sını alarak Torres'in yeni belediye başkanı seçildi.[1]

Ve verdiği sözü tuttu.

Yerel devrim Torres'in bütün sakinlerine açık olarak yapılan yüzlerce toplantıyla başladı. Bu toplantılarda sadece tartışmalar yapılmıyor, önemli kararlar da alınıyordu. Belediyenin yatırım bütçesinin yüzde yüzü, yaklaşık yedi milyon dolar bundan böyle Torres halkının alacağı kararlar doğrultusunda kullanılacaktı.

Yeni belediye başkanı artık *gerçek* demokrasinin zamanının geldiğini düşünüyordu, bu da floresanlı havasız toplantı salonlarında tartışmalar, soğumuş kahveler ve memurlar tarafından değil bizzat bölge sakinleri tarafından tutulan muhasebe defterleri anlamını taşıyordu.

Eski elit tabaka kokuşmuş düzenin nasıl altüst edildiğini korku içinde izliyordu. Daha sonra Julio (herkes belediye başkanına adıyla hitap ediyordu) o günleri Amerikalı bir araştırmacıya, "Bunun anarşi olduğunu söylüyorlardı," diye anlattı, "bu sistemin işlemeyeceğini, gücü halka vermemin delilik olduğunu iddia ettiler."[2]

Torres'in bağlı olduğu Lara ili valisi, onun adamı olan Oropeza'yı mağlup ettiği için Julio'ya büyük öfke duyuyordu. Vali, belediyeye ayrılan ödeneği kısmaya ve başka bir belediye meclisi oluşturmaya karar verdi. Ancak hesaba katmayı unuttuğu nokta yeni belediye başkanının halktan aldığı büyük destekti. Yüzlerce kişi valiliğe gidip bütçeleri kabul edilmeden oradan ayrılmayacaklarını beyan ettiler.

Sonunda halk kazandı. Julio Chávez'in seçilmesinden sadece on yıl sonra Torres'te sanki bir asır geçmiş gibiydi. California Üniversitesi'nin yaptığı bir araştırmaya göre insan kayırma ciddi olarak azalmış ve halk daha önce olmadığı kadar siyasete katılım göstermişti. Birçok bina ve okul yapılmış, yollar ve mahalleler bakım görmüştü.[3]

Torres hâlâ dünyadaki en büyük katılımcı bütçeye sahip belediye. Her yıl halka açık 560 noktada toplantılar yapılıyor, bu toplantılara katılan yaklaşık on beş bin kişi önerilerde bulunuyor, projeler sunuyor ya da temsilci seçimine katılıyor. Hep birlikte milyonlarca verginin nasıl harcanacağına karar veriyorlar.

Torres sakinlerinden biri, "Önceden memurlar klimalı ofislerinde oturup bizimle ilgili kararlar alırlardı," diye anlattı, "peki, bizim en fazla ihtiyacımız olan şeyin ne olduğuna mahallemize adım bile atmamış bir memur mu yoksa biz kendimiz mi karar veririz?"[4]

2.

Evet, bu güzel bir örnek ama bir kırlangıçla demokrasi baharı gelmez diye düşünebilirsiniz. Peki, uzaklarda bir belediyede sıra dışı şeyler yaşandığında neden hemen aklımıza *devrim* geliyor?

Torres hikâyesi kalın bir kitap içinde tek bir sayfa. Daha ilginç bir hikâye Brezilya'daki Porto Alegre'de 1989 yılında büyükşehir bütçesinin dörtte birini halkın vereceği kararlara ayırmasıyla yazıldı. Bu fikir on yıl sonra Brezilya'da yüzlerce belediye tarafından benimsendi. Ve dünyaya yayılması o tarihten sonra gerçekleşti. 2016 yılında New York'tan Sevilla'ya Hamburg'dan México'ya kadar 1.500 şehirde katılımcı bütçe kabul gördü.[5]

Söz konusu 21. yüzyılın en büyük hareketi olsa da daha önce duymamış olma ihtimaliniz çok yüksek. Nedense haber programlarının yeterince ilgisini çekmiyor. Karar verici yurttaşlar televizyon programlarının aranan yüzleri değil maalesef. Basın danışmanları ya da reklamcıları yok. Halk önünde konuşma yapabilmek için eğitim almıyorlar, günlük anket verileri de hiç ilgilerini çekmiyor.

Bunların aksine karar verici yurttaşlar sakin ve mantıklı konuşmalar yapıyorlar. Kulağa sıkıcı gelebilir ama büyülü bir gücü var. Bir bakmışız yorgun demokrasimizin üstündeki yedi beladan birinin cevabı karşımıza çıkmış.

1. Sinizm yerine sorumluluk

Birçok ülkede siyasetçi ile sıradan yurttaş arasındaki uçurum çok büyük. Washington, Pekin ve Brüksel'de kararları bürokratlar alıyor. İnsanlar kendilerini bu sistemin parçası olarak görmüyor.

Torres ve Porto Alegre'de bunun tam tersine herkes en az bir siyasetçiyi yakından tanıyor. Sakinlerin yaklaşık yüzde 20'si bütçe görüşmelerine bizzat katıldığı için "siyasetçi" hakkında şikâyetler daha az oluyor.[6] Şikâyet edildiğinde verilen cevap, "O zaman sen bir şey yap," oluyor. Porto Alegre'deki katılımcılardan biri, "Ne yapılması gerektiğini takım elbiselerini giyip buraya gelenler değil, artık biz söylüyoruz," diye anlatıyor. "Ben kendi halinde bir adamım ama başından beri bütçe görüşmelerine aktif olarak katılıyorum. [...] Bütçe görüşmelerinde en fakir olanlar dahil herkes söz sahibi."[7]

Bu çalışmalar sonunda Porto Alegre yönetimine duyulan güven de arttı. Yale Üniversitesi'nden bir siyaset bilimci bu durumun

belediye başkanlarının yararına olduğunu ortaya çıkardı. Güçlerini topluma yaydıklarında tekrar seçilme şansları artıyordu.[8]

2. Kutuplaşma yerine güven

Porto Alegre'de katılımcı bütçe deneyi başladığı dönemde şehirde bir güven patlaması yaşanmıyordu. Aksine Brezilya kadar birbirine güvenmeyen yurttaşların bir arada yaşadığı başka bir ülke belki yoktur. Dolayısıyla biliminsanları burada bir demokrasi baharının yaşanmasına pek ihtimal vermiyordu. Onlara göre verimli bir demokratik ortam sağlamak için insanların önce bir araya gelmesi, birlik kurması, ayrımcılığın ortadan kaldırılması gibi çalışmaların yapılması gerekiyordu.[9]

Porto Alegre her şeyi tersyüz etti. Hükümetin katılımcı bütçeyi uygulamaya koyma kararından sonra insanların birbirine duyduğu güven artmaya başladı. Mahalle birliklerinin sayısı 1986 yılında 180'ken 2000'de 600'e çıktı. Katılımcı bütçe görüşmelerine katılanlar birbirlerine kardeş, arkadaş anlamına gelen *companheiro* diye hitap etmeye başladılar.

Aslında Agora Okulu'nun kurucusu Sjef Drummen'in örneğindeki kafes tavukları gibi davranıyorlardı. Porto Alegre sakinleri evlerinden çıkınca bir süre durdukları yerden kıpırdayamadılar ama kısa süre sonra hareketlendiler. Katılımcılardan biri, "En önemlisi her gün daha fazla insanın katılması, herkes kendinden sonra gelene yardımcı olma sorumluluğu taşıyor," diye belirtiyor.[10]

3. Dışında tutmak yerine dahil etmek

Birçok kişi için tartışmaların karmaşıklığı nedeniyle siyaseti takip etmek sıkıcı ve zordur. Yaşadığımız toplum diploma demokrasisi; en az parası ve eğitimi olana karar verme mekanizmasında yer verilmiyor. Olsa olsa kendi yöneticilerini seçme özgürlükleri var.

Katılımcı bütçeleme hakkında yapılan yüzlerce araştırmaya baktığımızda buralarda tam tersine toplumun en geniş nüfusunu "alt tabaka"nın oluşturduğunu görüyoruz. 2011 yılında yürürlüğe giren katılımcı bütçelemeden sonra New York'taki toplantıya gelenler ağırlıklı olarak Latino ve Afro-Amerikalı yurttaşlar olmuş.[11] Por-

to Alegre'deki katılımcıların yüzde 30'u toplumun en yoksul yüzde 20'sini oluşturuyor.[12]

Porto Alegre'deki katılımcılardan biri, "Geldiğim ilk gün çok güvensizdim, üniversite diploması olanlar vardı ama biz o diplomalara sahip değiliz. [...] Zaman geçtikçe biz de öğrenmeye başladık," diye anlatıyor.[13] Dolayısıyla yeni demokrasi, eski siyaset alanındaki gibi sadece hali vakti yerinde orta yaşlı beyaz erkeklere özgü değil. Her bir örnekte yoksulların, az eğitimlilerin ve azınlıkların temsilcileri eski siyasette olduğundan daha fazla.

4. Kayıtsızlık yerine yurttaşlık bilinci

Seçmenlerin çoğunun siyasetçilerden pek bir beklentisi yoktur, siyasetçilerin de seçmenlerden. Ancak Torres ve Porto Alegre demokrasileri yurttaşlık bilinci nedir öğretiyor. İnsanlar güce ortak olduklarında siyaset alanında daha ince ayrımlar yapabiliyor, daha anlayışlı hatta daha akıllı oluyorlar.

California'nın Vallejo kentindeki katılımcı bütçelemeyi araştıran bir gazeteci katılımcıların özverileri karşısında ne kadar şaşırdığını söylemişti: "Farklı yaşlardan, farklı sınıflardan insanlar, evde oturup televizyon izlemek yerine buraya gelmiş, kurallar ve seçim prosedürleri hakkında tartışıyor."[14]

Diploma sahibi olsun veya olmasın, katılımcıların neredeyse her birinin anlamlı katkılarda bulunması bütün araştırmacıların dikkatini çeken nokta – yeter ki herkesin sözüne ciddiyetle kulak verilsin.

5. Yozlaşma yerine şeffaflık

Porto Alegre'de katılımcı bütçeleme sistemine geçilmeden önce insanların seslerini duyurabilmek için saatlerce bir siyasetçinin bekleme odasında beklemeleri gerekiyordu. Bazen el altından para vermek işleri hızlandırabiliyordu.

Uzun yıllar şehirle ilgili araştırma yapan Brezilyalı bir sosyolog şehirdeki rüşvet kültürünün de altının oyulduğunu ifade etti.[15] Katılımcı bütçeleme sayesinde yurttaşlar yaşadıkları şehrin mali durumu ve yatırımları hakkında daha fazla bilgi sahibi oldular. Bunun

sonucunda siyasetçilerin rüşvet alması ya da kayırma yoluyla personel alması zorlaştı.

Chicago'da bir yurttaş, "Katılımcı bütçelemeyi kendimizi organize etmenin bir aracı olarak görüyoruz," dedi. "Şehrin bütçesi hakkında birçok şey öğreniyoruz, bu sayede meclis üyelerinin farklı konulara öncelik vermesini sağlayabiliyoruz."[16] Bu da siyasetçi ile yurttaş arasındaki uçurumun daha önce olmadığı kadar daralması anlamına geliyor.

6. Bencillik yerine dayanışma

Geçtiğimiz yıllar içinde toplumda dayanışma duygusunun kaybolması üzerine yazılan yüzlerce kitap kütüphane raflarını doldurdu. Daha iyi sağlık hizmeti, daha iyi eğitim ve daha az yoksulluk istiyoruz ancak bunların gerçekleşmesi için bizim de katkıda bulunmamız gerekiyor.

İnanılmaz gelebilir ama biliminsanları katılımcı bütçeleme sayesinde yurttaşların daha fazla vergi ödemeye sıcak baktıklarını gösterdi. Nihayetinde o paralarla ne yapılacağına kendileri karar veriyorlar. Porto Alegre'de yerel vergilerin *artırılması* kararını bölge sakinlerinin ta kendisi aldı ki siyaset bilimciler bunun olabileceğine asla inanmıyordu.[17]

İngiltere'nin Leicester East bölgesindeki bir katılımcı, "Yerel vergilerin finansmanda bu kadar önemli olduğunu bilmiyordum, bu bütçeden hangi hizmetlerin ödendiğini görmek iyi oldu," diye belirtiyor.[18] Bu şekilde vergi beyannamesi, bir topluluğun üyesi olarak ödenen aidat haline dönüşüyor. Katılımcıların çoğu bu sistem sayesinde kendilerini yaşadıkları şehrin bir parçası olarak görmeye başladıklarını ifade ediyorlar. Porto Alegre'den bir katılımcı, "Bir yıl sonra sadece kendi mahalleme değil bir bütün olarak şehrin tamamına bakmayı öğrendim," diyor.[19]

7. Eşitsizlik yerine itibar

Porto Alegre daha önce büyük finansal sorunlar içindeydi. İnsanların üçte biri gecekondu mahallelerinde yaşıyordu.

Ancak hayata geçirilen değişikliklerle şehir, katılımcı bütçele-

me yapılmayan şehirlere kıyasla daha büyük bir atılım gösterdi.[20] 1989'da kanalizasyon bağlantısı olan hane yüzde 48'ken 1996'da bu oran yüzde 95'e çıktı. Aynı dönemde evinde içme suyu olan kişi sayısı yüzde 75'ten yüzde 99'a yükseldi. Okula giden çocuk sayısı üç kat arttı, beş kat daha fazla yol yapıldı, yenilendi ve vergi kaçakçılığı ciddi olarak azaldı.[21]

Dünya Bankası'nın yaptığı değerlendirmeye göre halkın vergileriyle daha az gösterişli binalar inşa edildi, özellikle yoksul mahallelerde altyapıya, eğitim ve sağlık konularına öncelik verildi.[22]

Brezilya'daki katılımcı bütçelemenin bütün ülke için doğurduğu sosyal ve ekonomik sonuçlara yönelik en kapsamlı araştırma 2014'te yapıldı. Amerikalı araştırmacıların vardığı sonuç açık ve netti: "Katılımcı bütçeleme ile sağlık alanına yapılan yatırımlar, mahallelerdeki örgütlerin çoğalması ve çocuk ölümlerinin azalması arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki katılımcı bütçe anlayışı sürdürüldükçe daha da güçlenecektir."[23]

Doksanlı yılların ortalarında İngiltere'de Channel 4 *The People's Parliament** adlı bir program yayınlamaya başladı. Çeşitli sınıflardan ve bölgelerden rasgele seçilmiş yüz vatandaş uyuşturucu kullanımı, silah kaçakçılığı ve çocuk suçlular gibi netameli konularda tartışıyordu. Yapmaları gereken, her bölümün sonunda tartışılan konularda uzlaşmalarıydı.

The Economist dergisine göre, "Bu programı izleyenlerin çoğu katılımcıların birbirini daha iyi dinlediklerini ve programda Avam Kamarası'ndaki tartışmalardan daha kaliteli tartışmalar yapıldığını" düşünüyordu.[24]

Peki, bu sonuçlara Channel 4 ne tepki verdi dersiniz? Vaktinden önce programı yayından kaldırdı. Tartışmalar fazla sakin, fazla makul ve akılcı bulunmuştu. Televizyon kanalları cepheleşme yaşanan programları tercih ediyor ki biz bunlara normalde "siyaset" diyoruz.

Katılımcı demokrasi televizyon yapımcılarının ortaya attığı bir

* Halk Parlamentosu. (Ç.N.)

deney değil. Eski demokrasinin belalarını yok etmek için sağlam bir metot.

Elbette demokrasinin her türünde olduğu gibi burada da sorunlar var. Yıllık yatırımlara odaklanıldığında şehrin uzun vadeli hedeflerinin eksik kaldığı görülebilir. Bundan daha da önemlisi yurttaşların bütçesinin sınırlı olması. Mesela Porto Alegre'nin bütçesi 2004'te iktidara gelen muhafazakâr yönetimle epeyce kırpılmış. Bu yeni geleneğin doğduğu şehirde bile devam edip edemeyeceği şüpheli.

Bazen katılımcı bütçeleme elitler tarafından vitrin olarak kullanılıyor, söz hakkı tanıyarak demokrat oldukları izlenimini verip ipleri ellerinde tutmaya devam ediyorlar. Yurttaşların yaptıkları toplantılar çoktan alınmış kararları onaylamak için kullanılıyor. Bu durumda yılgınlığa düşmek mümkün ancak yurttaşların alınacak kararlarda söz haklarını savunmaya devam etmesi gerekiyor. Tarihçi David Van Reybrouck'un ifadesiyle, "Bilinçli seçmenleri koyun gibi görürsen onlar da koyun gibi davranmaya başlar, aklı başında yetişkinler olarak görürsen yetişkin gibi davranırlar."[25]

3.

İlkokul sondayken öğretmenimiz Arnold bize komünizmi anlatmıştı. Sistemi, "Herkesten becerisi ölçüsünde, herkese ihtiyacı kadar," diyerek özetlemişti. Ya da yıllar sonra okuduğum Oxford İngilizce sözlükte yazdığı şekliyle: "Bütün malların topluma ait olduğu, herkesin becerisine göre katkı sunduğu ve ihtiyacına göre aldığı bir toplum düzeni."[26]

Çocukken bu fikri harika bulmuştum. Neden her şeyi paylaşmıyorduk? Maalesef daha sonraki yıllar içinde birçok çocuğun yaşadığını tahmin ettiğim hayal kırıklığını yaşadım. Eşit paylaşım ideal olabilirdi ancak uygulamada karmaşa ve daha fazla yoksulluğa hatta daha da kötüsü çatışmalara yol açabiliyordu. Lenin ve Stalin

yönetimindeki Rusya'ya ya da Mao yönetimindeki Çin'e veya Pol Pot yönetimindeki Kamboçya'ya bakın.

Günümüzde komünizm en tartışmalı ideolojilerin başında geliyor. Verilen somut mesaj komünizmin sistem olarak işleyemeyeceği. Peki, neden? Çünkü insan doğasına bakışları yanlış: Özel mülkiyet olmayınca motivasyonumuzu kaybediyor, duyarsız çıkarcılara dönüşüveriyoruz.

Daha doğrusu, anlatılan hikâye bu.

Ergenlik yıllarımda komünizmin "başarısızlık"ına kanıt olarak sıradan insanların söz haklarının olmadığı kanlı rejimlerin gösterilmesini tuhaf bulmaya başladım. Bu rejimlerin hepsinde güçlü bir polis devleti ve yolsuz elitler iktidardaydı.

Komünizmin –en azından resmî tanımlamaya göre– yüzyıllar boyunca başarılı bir şekilde işleyen bir sistem olduğunu o günlerde henüz bilmiyordum. Sovyetler Birliği'yle benzerliği yoktu bu sistemin, üstelik bunu her gün deneyimliyoruz. Yıllar boyunca yapılan özelleştirmelere rağmen ekonomilerimiz hâlâ komünist modele uygun bir örgütlenme içinde. Bu o kadar normal ve doğal ki farkına bile varmıyoruz.

Basit bir örnek vereyim: Sofrada tuza uzanamıyorsunuz ve tuza daha yakın oturan kişiden istiyorsunuz, karşılık beklemeden size tuzu uzatıyor. Antropologlar buna "günlük komünizm" diyor.[27] İnsanlar seve seve şehir meydanlarını, parkları, müziği, hikâyeleri, sahilleri ve yataklarını paylaşıyorlar.

Belki de bu eli açıklığa verilecek en iyi örnek ev içindeki hayat. Dünya üzerinde milyarlarca ailenin ev hayatı komünizme göre şekillenmiş. Anne baba mallarını birbirleriyle ve çocuklarıyla paylaşıyor, güçlerine göre katkıda bulunuyorlar. Ekonomi kelimesinin Yunanca *oikonomia* yani "ev halkı yönetimi"nden gelmesi tesadüf olamaz.

İşyerlerimizde de komünist gibi davranıyoruz. Mesela bu kitabı onlarca meslektaşım okudu ve yorumladı, harcadıkları zaman için benden para istemediler. Hatta para teklif etsem bunu onur kı-

rıcı bulabilirlerdi. İş hayatı ise gizliden gizliye işyeri içindeki verimliliği artırdığı için komünizmin bu türünden memnun.

Peki, ya yabancılar? Her şeyi herkesle paylaşmıyoruz değil mi?

Orası öyle ama size yol soran bir yabancıdan hiç para istediniz mi? Otobüse binerken birilerine mutlaka öncelik vermişsinizdir ya da kapıyı birileri için açık tutmuşsunuzdur. Yağmurda bir arkadaşınızla hiç şemsiyenizi paylaşmadınız mı? Bunlar karşılığını almak amacıyla yapılan davranışlar değil. İnsan olduğumuz için nezaketen yaptığımız ve yabancıların da bizim için aynısını yapacağını düşündüğümüz davranışlar.

Hayatımızın içinde buna benzer daha birçok "komünist" davranış var. "Komünizm" Latince *communis* (ortak) kelimesinden geliyor. Komünizmi piyasanın, devletin ve bürokrasinin üstünde yükseldiği temel taş olarak görmemiz yanlış olmaz. 2005 yılında New Orleans'taki doğal felaket sonrasında ortaya çıkan dayanışma, işbirliği ve fedakârlığın boyutu da bize bunu gösteriyor. Böyle durumlarda temel güdülerimize geri dönüyoruz.

Elbette komünist ideal "herkesin becerisi kadar, herkesin ihtiyacı kadar" prensibini her zaman her yerde uygulamak mümkün olmuyor, aynı şekilde her şeyi parayla ölçmek de mümkün değil. Ancak dikkatli bakıldığında pratikte kendimize sakladığımızdan daha fazlasını başkalarıyla paylaşıyoruz.

Bu müşterek temel, kapitalizmin dayanak noktasını oluşturuyor. Birçok şirket müşterilerinin cömertliği olmasa hayatta kalamaz. Kullanıcıların birbirleriyle paylaştıkları milyonlarca resim, film ya da yazı olmasa Facebook'un hiçbir değeri kalmaz. Airbnb hiç para almadan yorum yazan sayısız insan sayesinde para kazanabiliyor.

O zaman gözlerimizi neden kendi komünizmimize kapatıyoruz? Belki paylaştıklarımız dikkat çekici olmadığı, bunları doğal bulduğumuz içindir. Parklarda yürüyüş yapabileceğimizi söyleyen el ilanlarının basılmasına gerek yok. Temiz hava almamızı öneren

televizyon reklamlarına ihtiyaç yok. Ayrıca havayı kimsenin malı olarak da görmüyoruz, sahili ya da anlatılan bir hikâyeyi de.

Ancak birisi havayı kiralamaya başlar, sahili kendi malı olarak görür ya da anlatılan masalın telif hakkını talep ederse, bir dakika deriz, bunlar hepimizin değil mi?

İngilizcedeki *the commons** ifadesi toplumun paylaştığı ve demokratik bir şekilde yönetilen şehir bahçelerinden web sayfalarına, konuşulan dilden göllere kadar birçok alanda kullanılıyor. Bu müşterek alanlar bazen doğanın bize bir hediyesi (mesela içme suyu), bazen insanların icat edip kullanıma sundukları (Wikipedia) gidi değerlerdir.

Uzunca bir süre dünyadaki her şey müşterekti. Tarihimizin büyük bir bölümünde özel mülkiyet ve devlet yoktu. Avcı ve toplayıcılar doğayı herkesin ihtiyacını karşılamak için sunulmuş bir nimet olarak gördü. Hiç kimse bir keşfin ya da bir şarkının patentini almayı düşünmedi. 3. Bölüm'de gördüğümüz gibi *Homo puppy* başarısını başkalarını taklit etmesine borçlu.

Son 10.000 yıldır giderek daha büyük ortak varlıklara piyasalar ve devlet el koyuyor. Her şey önceden herkese ait olan topraklara kabile reisleri ve krallar tarafından el konmasıyla başladı. Günümüzde su kaynaklarından ilaçlara, bilim alanındaki yeni buluşlardan birlikte söylediğimiz şarkılara kadar bütün müşterek varlıklara uluslararası şirketler el koyuyor. (Mesela 19. yüzyılın hit parçalarından *Happy Birthday* şarkısının hakları 2015 yılında Warner Music Group'a aitti ve şirkete milyonlar kazandırdı.)

Ya da yükselişte olan reklam endüstrisini ele alalım. Geçtiğimiz yıllar içinde şehirler büyük reklam panolarıyla doldu. Birisi evimizin camını kırsa buna vandallık deriz ancak söz konusu reklam olunca kamusal alanın tahrif edilmesi ekonomistler tarafından "büyüme" işareti olarak kabul ediliyor.

Müşterek kavramı Amerikalı biyolog Garrett Hardin'in *Science* dergisinde konuyla ilgili yazısından sonra daha da ünlendi. Yıl 1968, devrimlere gebe bir dönem, dünyanın her tarafında insanlar

* (İng.) Müşterek. (Ç.N.)

kapitalizme ve devlete karşı sokaklara dökülüyor. Milyonlarca protestocunun kullandığı yaygın slogan şuydu: "Gerçekçi ol, mümkün olmayanı iste."

Muhafazakâr Garrett Hardin ise bu akıma karşıydı. Altı sayfalık makalesinde hippilerin naif idealizmlerini yerden yere vurdu. Makalesinin başlığı şöyleydi: "Müştereklerin Trajedisi". Hardin, "Gözünüzün önüne herkese açık boş bir arazi getirin," diyordu, "her çoban burada hayvanlarını otlatmak isteyecektir." Bireysel düzeyde cazip olan bu durum kolektif bir felakete yol açacak, arazideki bütün bitkiler yendikten sonra geriye kuru bir toprak kalacaktı. Hardin "trajedi" derken Antik Yunan'da kullanıldığı şekliyle kederli ve önüne geçilemeyen durumları kastediyordu. "Ortak varlıklarda özgürlük herkesin sonu anlamına gelir."[28]

Hardin kötü sonuçlara varmaktan çekinmiyordu. Mesela Etiyopya'ya kesinlikle gıda yardımı yapılmaması gerektiğini, bunun sonucunda yoksulların daha fazla çocuk yapacağını ve açlığın artacağını söylüyordu.[29] Paskalya Adası hakkında felaket tellallığı yapanlar gibi, nüfus artışını en büyük trajedi olarak görüyordu. Üreme hakkının sınırlandırılmasından yanaydı ama dört çocuğu olduğu düşünülecek olursa kendini bunun dışında tuttuğu ortada.

Hardin'in makalesinin ne kadar etkili olduğunu kelimelerle anlatmak zor. Bilimsel dergilerde yayımlanan makaleler arasında dört kere tekrar basımı yapılan tek makaleydi ve milyonlarca insan tarafından okundu.[30] Amerikalı bir biyolog seksenli yıllarda, "Bu makale öğrencilere zorunlu olarak okutulmalı," diyordu, "hatta bana kalırsa bütün insanlara okutulmalı."[31]

Nihayet "Müştereklerin Trajedisi" devletin ve serbest piyasanın büyümesinin en güçlü savunması haline geldi. Ortak mal başarısızlığa mahkûmdu. Ya devlet o mübarek elini uzatacak ya da piyasa görünmez eliyle işe müdahale edecekti. Ya Kremlin ya da Wall Street – başka seçenek yoktu. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla sadece tek seçenek kaldı, o da kapitalizmdi. Hepimiz bir anda *Homo economicus* olduk.

4.

Garrett Hardin'in savını başından beri ikna edici bulmayan en az bir kişi olduğunu da söylemem gerek.

Elinor Ostrom, üniversitelerde kadınlara pek yer verilmeyen bir dönemde hırslı bir araştırmacıydı. Ostrom, Hardin'in aksine teorik modellerle ilgilenmiyordu. O daha çok gerçek insanların gerçek hayatta nasıl yaşadıklarına bakmanın önemli olduğunu düşünüyordu.

Hardin'in makalesinde gözden kaçırdığı önemli bir nokta olduğunu keşfetmesi uzun sürmedi. İnsanlar konuşabiliyordu dolayısıyla vatandaşlar, çiftçiler, balıkçılar birbirleriyle konuşup anlaşmalar yapabilirlerdi. Bu sayede tarlalar çöle dönüşmez, aşırı avlanma yüzünden balıklar azalmaz, kuyularda sular tükenmezdi. Paskalya Adası sakinlerinin işbirliği içinde birlikte yaşayabilmeleri ya da yine sıradan insanların katılımcı bütçeleme uygulamasında tartışarak orta yolu bulabilmeleri gibi sayısız müşterek varlık başarıyla yönetilmişti.

Ostrom oluşturduğu veritabanında dünyanın her yerinden müştereklerle ilgili örnekleri toplamaya başladı. İsviçre'deki ortaklaşa kullanılan tarlalardan Japonya'daki ortak alanlara, Filipinler'deki ortak sulama sistemlerinden Nepal'deki su kaynaklarına kadar bulduğu hiçbir örnekte Hardin'in öngördüğü "trajedi"ye rastlamadı.[32]

Elbette ortaklıklar çıkar çatışmaları ya da bencillik nedeniyle son bulabiliyordu, bu kaçınılmazdı. Ostrom ve meslektaşları müştereklerin eşit kullanımını sorunsuzca sürdüren beş binden fazla örneği ortaya çıkardı. Bunların çoğu yüzyıllardır devam eden pratiklerdi. Mesela Alanya'daki balıkçılar çok eskiden beri balıkçılık yapacakları alanları kurayla belirliyorlar, İsviçre'deki Törbel köyünde çiftçiler az bulunan odunların kullanımıyla ilgili aralarında anlaşma yapmışlar.

Ostrom çığır açan *Governing the Commons** (1990) kitabında ba-

* Müştereklerin Yönetimi. (Ç.N.)

şarılı örneklerin ortak ilkelerini kaleme almış. Mesela topluluğun yeterince bağımsız olması ve etkili bir takip sistemine sahip olması gerekiyor. Ancak Ostrom standart bir model olmadığını ve nihayetinde her birinin yerel şartlara bağlı olduğunu belirtiyor.

Ostrom'un üniversite içindeki çalışma ortamı da zaman içinde ortak bir alana dönüştü. 1973 yılında Indiana Üniversitesi'nde eşiyle birlikte düzenledikleri Siyaset Teorisi ve Politika Analizi başlıklı, müştereklerin kullanımı konusundaki atölye çalışmasına dünyanın her yerinden araştırmacılar katıldı. Bu çalışmayı üniversitenin herhangi bir koşul öne sürmemesi için "atölye" adı altında yaptılar. Atölye araştırma, tartışma ve buluşma yeri oldu – buna bir tür hippi komünü de denebilir. Hatta partilerde Ostrom hep birlikte halk şarkıları söylemek üzere mikrofonu eline alıyordu.[33]

Yıllar sonra onu Stockholm'den aradılar. 2009 yılında Elinor Ostrom Nobel Ekonomi Ödülü alan ilk kadın olarak tarihe geçecekti.[34] Bu ödülün ona verilmesi çok anlamlıydı; 1989'da duvar yıkılmış, 2008'de kapitalizm çöküş yaşamıştı – devlet ve piyasalar arasındaki üçüncü yola nihayet hak ettiği ilgi gösterilmeye başlanmıştı.

5.

Haberlerde karşımıza pek çıkmıyor olabilir ama müşterek varlıklar giderek artıyor. Tarih tekerrürden ibarettir sözüne adeta tanıklık ediyoruz.

Ortaçağ sonlarında da Avrupa'da işbirliği patlaması yaşanıyordu. Tarihçi Tine de Moor 11. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında kalan dönemi "sessiz devrim" olarak niteliyor. Giderek daha fazla arazi ortak olarak ekilip biçiliyordu.[35] Loncalar, bölgesel su idareleri ve toplu konutlar mantar gibi çoğalıyordu. Yüzyıllar boyunca başarıyla sürdürülen bu işleyiş 18. yüzyılda yine baskı altına alınmaya başladı.

Aydınlanmacı ekonomistler o dönemde ortak tarım alanlarından yeterince verim alınamadığı görüşündeydiler. Hükümetlere,

çitleme adı altında, müşterek alanların parsellenmesi ve zengin toprak sahiplerinin arasında paylaştırılması yönünde tavsiyede bulundular. Onların yönetimiyle üretimin artacağı kesindi.

18. yüzyılda kapitalizmin yükselişinin doğal bir süreç olduğunu düşünen varsa yanılıyor. Dünyanın her yerinde çiftçileri tarlalardan alıp fabrikalara sokan piyasanın görünmez eli değil, devletin süngüsüydü. "Serbest piyasa" yukarıdakiler tarafından planlandı ve uygulamaya kondu.[36]

Ancak 19. yüzyıl sonlarında, öncesinde hiçbir plan yapılmadan işçiler tarafından sayısız birlik, sendika ve kooperatif kurulmaya başlandı ve bu gelişmeler ileride şekillenecek refah devletinin temellerini oluşturdu.

Şimdi aynı şey yine gerçekleşiyor, çitlemeler ve piyasa güçleri (yıllardır devletler tarafından planlanıyordu) döneminden sonra, aşağıda sessiz bir devrim başladı. Geçtiğimiz yıllar içinde ve kesinlikle 2008'deki finansal krizden sonra yardım dernekleri, gıda fonları ve enerji kooperatifleri patlama gösteriyor.

Tarihçi Tine De Moor, "Tarih bize insanın yardım etmeye hazır bir varlık, *homo cooperans* olduğunu gösteriyor. Hızlandırılmış piyasa gelişimi ve özelleştirme dönemlerinden sonra uzun vadeli işbirliğine dayalı kurumlar inşa ediyoruz."[37]

Şimdi soru şu: Daha çok mu yoksa daha az mı komünizm istiyoruz?

Lisede aldığım ekonomi dersinde insanın bencil bir varlık olduğunu öğrendim. Kapitalizm en derin içgüdülerimize dayanıyordu. Almak, satmak, pazarlık yapmak – hepsi kendi çıkarımız doğrultusunda yaptığımız şeylerdi. Elbette devlet de bizim doğal eğilimlerimizle dayanışma göstermeye hazırdı. Ancak bu her zaman yukarıdan belirleniyor, bürokrasi ve denetimle yürütülmesi öngörülüyordu.

Oysa şimdi tam tersinin söz konusu olduğu ortaya çıkıyor. İnsan dayanışmacı bir varlık. Arz ve talep ise yukarıdan dikte ediliyor. Buna örnek olarak son on yılda milyarlar yatırılarak yapay bir pazara dönüştürülmeye çalışılan sağlık sistemini verebiliriz. Kısacası bencillik insanın içinden gelmediği için öğretilmesi gerekiyor.

Elbette gayet iyi işleyen piyasalar da var. Ayrıca kapitalizmin iki yüzyıldır giderek yükselmesiyle birlikte ekonominin büyüdüğünü ve toplumda refah düzeyinin arttığını da unutmamalıyız. De Moor bu konuda "kurumsal çeşitlilik" taraftarı. Serbest piyasanın bazen yararlı olduğunu, devlet denetiminin bazı açılardan daha iyi çözümler sunduğunu göz önünde bulundururken yurttaşların yan yana gelerek oluşturacakları güçlü bir ortak temel olması gerektiğini savunuyor.

Müştereklerin geleceği belirsiz. Bir yandan artış gösteriyorlar, diğer yandan kuşatılıyorlar. Örneğin, içme suyu kaynaklarını ve gen patentlerini satın alan uluslararası şirketler, her yeri özelleştiren devletler ve bilgilerini satışa sunan üniversiteler. Bu arada platform kapitalizmi de yükseliş gösteriyor; Airbnb, Facebook gibi şirketler *Homo cooperans*'ın refahından payına düşeni alıyor. Paylaşım ekonomisi artık kırpma ekonomisine dönüştü.[38]

Azılı ve istikrarsız bir mücadele içindeyiz. Bazı iyimser hippiler bütün dünyanın yakında devasa bir hippi komününe dönüşeceğine inanıyor. Bu sisteme –komünizm denmesinin tepki alacağından çekindikleri için olsa gerek– post kapitalizm adını veriyorlar.[39] Kötümser olanlar da insanlar arasındaki eşitsizliğin daha da büyüyeceğini ve bütün müştereklerin Silikon Vadisi ve Wall Street tarafından yutulacağını düşünüyor.[40]

Acaba kim haklı çıkacak? Bu sorunun cevabını kimse bilmiyor. Bana sorarsanız ne iyimser ne de kötümser olan Elinor Ostrom'un hayatını adadığı çalışması bize yol gösterecek. Ona "olabilirci" diyebiliriz. Ostrom her şeyin farklı olabileceğine inanıyor ve bu inanç soyut bir teoriden değil kendi gözleriyle gördüklerine dayanıyordu.

6.

Günümüzde varlığını sürdüren kapitalist modelin umut vaat eden alternatifleri uzun yıllar önce düşünülmüştü. Bu alternatifler

ne ilerici İskandinavya'da ne komünist Çin'de ne de anarşizmin yuvası Latin Amerika'da görüldü. Sözünü ettiğim alternatif, "ilerici" ve "sosyalist" kelimelerinin küfür sayıldığı muhafazakâr Alaska'da ortaya çıktı.

Fikir, Japonya'ya karşı savaşmış eski savaş pilotu, hayvanları kürkleri için avlayan Cumhuriyetçi Vali Jay Hammond'a (1922-2005) ait. Altmışlı yılların sonunda kendi bölgesinde bulunan büyük petrol kaynağının tüm Alaska halkının ortak malı olduğuna karar verdi ve petrolden elde edilen parayı ortak bir kumbarada biriktirmeye başladı.

1976 yılında bu kumbara Alaska Daimi Fonu adını aldı. Elbette can alıcı soru bu parayla ne yapılacağıydı. Birçok muhafazakâr Alaskalı parayı devlete vermekten yana değildi. Tartışmalar ve fikir ayrılıklarının sonucunda 1982 yılında her bir yurttaşa yıllık kâr payı ödenmesine karar verildi. İyi geçen yıllarda bu tutar kişi başına 3.000 doları bulabiliyordu.

Halihazırda Daimi Kâr Payı Fonu (PFD) hiçbir koşula tabi olmadan işliyor. Bu bir ayrıcalık değil, bir hak. Bu anlamda Alaska modeli Batı Avrupa ülkelerindeki eski moda refah modellerinin tersi. Günümüzde Batı ülkelerinde sosyal yardımdan yararlanabilmek için hasta, iş yapamaz veya engelli olduğumuzu kanıtlamamız gerekiyor. Onlarca formu doldurduktan sonra gerçekten ümitsiz bir vaka olduğumuza karar verilirse biraz para veriliyor.

Bu sistem insanları isteksiz ve karamsar yapıyor ve sisteme bağımlı kılıyor. Koşulsuz olarak kâr payı almak daha güven verici. Elbette Alaska'da da bu sistemin çalışmayacağı, kâr payı alan kimi Alaskalıların bunu alkol ve uyuşturucuya harcayacağını düşünen, insanın doğasında kötülük ve bencillik olduğuna inananlar vardı. Ancak gerçekçiler tam tersinin doğru olduğu sonucuna vardı.

Alaska'da insanlar aldıkları bu paraları genellikle eğitim ve sağlığa harcıyor. Amerikalı ekonomistlerin yaptığı derin analize göre PFD'nin iş olanaklarına olumsuz bir etki yapmadığı, yoksulluk oranında da ciddi bir azalma görüldü.[41] Kuzey Carolina'daki benzer bir kâr dağıtım sistemiyle ilgili araştırma birçok olumlu yan etkinin de söz konusu olduğunu ortaya çıkardı. Sağlık masrafları düşüyor,

çocuklar okulda daha başarılı oluyor ve bu şekilde kâr payı yatırımı geri kazanılıyordu.[42]

Alaska'daki ortak mülkiyet felsefesini daha da ileri götürebiliriz. Hepimizin vergileriyle patenti alınan müştereklerin, elde edilen kaynak sularının, doğalgazın ve daha birçok şeyin toplumun ortak malı olduğunu kabul edelim. Bu durumda ortak alanların bir kısmına el konulduğunda, doğa kirletildiğinde ya da atmosferimiz karbondioksitle doldurulduğunda –müştereklerin sahipleri olarak– bize tazminat hakkı doğmaz mı?[43]

Böylesi bir fonun hepimize çok daha büyük bir getirisi olabilir. Bu güvene dayalı sosyal yardım bütçesi –buna "yurttaş kâr payı" da diyebiliriz– hepimize kendi tercihlerimizi yapabilme özgürlüğü tanır. Buna halkın çıkarı için "risk sermayesi" de diyebiliriz.

Her halükârda PFD Alaska'da çok popüler. Bir siyasetçinin bu sistemi bozmaya yeltenmesi kariyerinin sonu anlamına geliyor.[44] Bazıları bunu insanların kendi çıkarını gözetmesine bağlayacaktır. Ancak belki de popüler olmasının sebebi –Porto Alegre ve Torres'te olduğu gibi– insanlar arasındaki eski moda farklılıkların ötesinde olmasında, sağ sol ayrımı yapmamasında, piyasa ve devleti ciddiye almamasında, kapitalizm ve komünizme prim vermemesinde yatıyordur. Burada yeni bir yoldan söz ediyoruz; her birimizin pay sahibi olduğu bir toplum anlayışından.

5. KISIM

ÖTEKİ YANAK

Birini cezalandırmak istiyorsan onu yaralamalısın. Birini değiştirmek istiyorsan onu düzeltmelisin. Ve insanlar yaralanarak düzelmez.

George Bernard Shaw (1856-1950)

Kısa bir süre önce New York'ta genç bir sosyal hizmetler görevlisi olan Julio Diaz evine gitmek üzere metroya biniyor. Hemen hemen her akşam yaptığı gibi en sevdiği restoranda yemek yemek için metrodan bir durak önce iniyor.

O akşam restorana doğru yürürken tuhaf bir olay yaşıyor. Tenha metro istasyonunun karanlık bir köşesinden karşısına aniden eli bıçaklı bir genç çıkıyor. Julio daha sonra bir gazeteciye bu gencin bir şey söylemesini beklemeden ona hemen cüzdanını uzattığını anlatacaktı. Kapkaççı parayı alıp tam kaçmaya hazırlanırken Julio beklenmedik bir şey yaparak ona, "Bekle bir dakika," diye sesleniyor, "anlaşılan gece boyunca kapkaççılık yapacaksın, sana paltomu da vereyim, üşümezsin."

Kapkaççı, Julio'ya hayretle bakarak, "Bunu neden yapıyorsun?" diye sorduğunda Julio, "Birkaç dolar için özgürlüğünü riske attığına bakılırsa paraya gerçekten ihtiyacın var diye düşündüm. Benim ise tek amacım iki lokma bir şey yemekti, bu arada istersen sen de bana katılabilirsin," diye cevap veriyor.

Genç adam kabul ediyor. Bir süre sonra Julio ile kapkaççı, Julio'nun müdavimi olduğu restorana gidiyorlar. Garsonlar onları sa-

mimiyetle selamlıyor, şef yanlarına gelerek hal hatır soruyor, bulaşıkçılar bile el sallıyor.

Kapkaççı şaşkınlıkla, "Burada herkes seni tanıyor, yoksa restoranın sahibi misin?" diye soruyor.

"Hayır, sadece sık sık geliyorum."

"Ama bulaşıkçıyla bile aran iyi."

"Sana okulda herkese karşı iyi davranman gerektiği öğretilmedi mi?"

"Öğretildi ama ben hiç kimsenin bunu gerçekten yaptığını düşünmedim."

Julio ile kapkaççı yemeklerini bitirdiklerinde masaya hesap geliyor. Julio'nun parası olmadığı için kapkaççıya, "Şimdi," diyor, "hesabı senin ödemen gerekiyor çünkü param sende. Ama cüzdanımı geri verirsen sana seve seve yemek ısmarlarım."

Kapkaççı cebinden çıkardığı cüzdanı geri veriyor, Julio da hesabı ödedikten sonra ona yirmi dolar veriyor ama bıçağını ona vermesi koşuluyla.

Olaydan birkaç hafta sonra bir gazeteci Julio'ya neden o gence yemek ısmarladığını sorduğunda Julio'nun cevap için fazla düşünmesi gerekmiyor: "İnsanlara iyi davranırsan onların da sana iyi davranacaklarını ümit edebilirsin. Bu karmaşık dünyada elimden başka bir şey gelmiyor."[1]

Julio'nun yaptığı kahramanlığı bir arkadaşıma anlattığımda tepkisi net oldu.

"İçimden kusmak geldi."

Tamam, belki aşırı duygusal bir hikâye ve ilk anda bana da çocukken kilisede duyduğum klişeleri hatırlattı. İsa'nın Dağdaki Vaazı, "Matta" 5'te şöyle der:

> "Göze göz dişe diş" dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öteki yanağınızı çevirin. Size karşı davacı olup mintanınızı almak isteyene abanızı da verin. Sizi bin adım yol yürümeye zorlayanla iki bin adım yürüyün.

Güzel söylüyorsun İsa ama bizler insanız, kutsal varlıklar değiliz, diye düşünebilirsiniz. Gerçek dünyada öteki yanağını çevirmekten daha saf bir davranış olamaz, değil mi?

Kısa süre önce İsa'nın aslında rasyonel bir prensibe dikkat çektiğinin farkına vardım. Modern psikologlar bunu "tamamlayıcı olmayan davranış" diye adlandırıyorlar. İnsanların genellikle birbirlerine ayna tuttuklarını unutmayalım, birisi size iltifat ettiğinde aynı şekilde karşılık veririz. Birisi kötü bir söz söylerse biz de aynı şekilde karşılık verme ihtiyacı duyarız. Önceki bölümlerde bu tür pozitif ya da negatif geribildirimlerin okullarda, işyerlerinde ve demokrasilerde ne kadar güçlü olabileceğini gördük.

Size iyi davranıldığında sizin de iyi davranmanız çok daha kolay olur. Kolay ama yeterli değil. Ya da İsa'nın ifadesiyle: "Seni seveni sevmek bir erdem midir? Vergi tahsildarları da aynı şeyi yapmıyor mu? Sadece kardeşlerinize iyi davranıyorsanız başkalarından farkınız nedir?"

Önemli olan bir adım daha ileri gidip gidemeyeceğimiz. Sadece kendi çocuklarımızın, iş arkadaşlarımızın ya da komşularımızın iyi olduklarını varsaymanın yanı sıra düşmanlarımızın da iyi olabileceklerini varsayabilir miyiz? Bu çok daha zordur ve sezgilerimizle taban tabana zıddır. Mahatma Gandhi ve Martin Luther King Jr. 20. yüzyılın büyük kahramanlarındandır ve tamamlayıcı olmayan davranışların piridirler, ama ikisi de neredeyse gerçekten sıra dışı insanlardı.

Dolayısıyla burada sorulması gereken soru şu: Biz de bunu becerebilir miyiz? Hapishanelerde, karakollarda ya da bir saldırı sonrasında veya savaşta, yani büyük ölçekte de geçerli kılabilir miyiz?

16. BÖLÜM

TERÖRİSTLE ÇAY İÇMEK

1.

Oslo'nun yaklaşık yüz kilometre güneyindeki bir ormanda dünyanın en tuhaf hapishanesi var.

Hücreler ve demir parmaklıklar yok, silah ve kelepçelerle dolaşan gardiyanlar yok. Bolca huş ve çam olan tepelik bir arazide yürüyüş yolları var ve bütün alan yüksek bir çelik duvarla çevrilmiş. Burada gerçekten mahkûmların bulunduğunun tek kanıtı bu duvar.

Halden hapishanesinde her mahkûmun yerden ısıtmalı bir odası, odada düz ekran televizyon ve her odanın kendine ait bir banyosu var. Ortak mutfaklarda mahkûmlar kendileri yemek pişirebiliyorlar, porselen tabaklar, paslanmaz çelik bıçaklar kullanıyorlar. Halden'de tırmanma duvarı, büyük bir kütüphane ve gerçek bir müzik stüdyosu da bulunuyor. Burada yapılan müzikler hapishanenin plak şirketi tarafından "Criminal Records"* adıyla piyasaya çıkartılıyor. Bugüne kadar üç mahkûm Norveç'in *Idol* yarışmasına katılmış, ayrıca ilk cezaevi müzikali üstüne çalışıyorlar.[1]

Halden için "tamamlayıcı olmayan hapishane"nin en iyi örneği denilebilir. Personel mahkûmlara ayna tutmak yerine öteki yanağını çeviriyor. En ağır suçları işlemiş olanlara bile böyle davranılıyor.

* (İng.) Sabıka kaydı. (Ç.N.)

Tecrit odası var ama bugüne kadar hiç kullanılmamış. Gardiyanlar silah taşımıyor. Biri bu durumu şöyle açıklamış: "Biz onlarla konuşuyoruz, en büyük silahımız bu."[2]

Norveç'in en yumuşak hapishanesinden söz ettiğimi düşünebilirsiniz ama durum böyle değil. Halden yüksek güvenlikli bir cezaevi. Burada yaklaşık 250 uyuşturucu kaçakçısı, cinsel suç işlemiş olanlar ve katiller var, ayrıca burası Norveç'in ikinci büyük hapishanesi.

Daha rahat bir hapishane arıyorsanız birkaç kilometre ilerideki pitoresk Bastøy adasına gitmeniz gerekiyor. Bu hapishanede hapis cezalarının son yıllarını geçiren 115 suçlu bulunuyor. Yaşadıkları hayat, BBC'nin *Prison Experiment* adlı sıkıcı *reality show*'unda pasifist bir komün hayatına dönüşen sistemi andırıyor (bkz. 7. Bölüm).

Adanın fotoğraflarını gördüğümde gözlerime inanamadım. Mahkûmlarla gardiyanlar birlikte mangal yakıyorlar, denize giriyorlar ve güneşleniyorlardı. Aslında kimin mahkûm kimin gardiyan olduğunu ayırt etmek de kolay değil. Çünkü Bastøy'da gardiyanlar üniforma giymiyorlar ve mahkûmlarla aynı masalarda yemek yiyorlar.

Adada mahkûmların yapabileceği birçok faaliyet var. Sinema salonu, solaryum ve iki tane de kayak pisti bulunuyor. Birkaç mahkûm Bastøy Blues Band adıyla kurdukları müzik grubuyla Amerikalı rock grubu ZZ Top'ın ön grubu olarak sahne almış. Hapishane içinde ayrıca bir kilise, süpermarket ve kütüphane var.

Bu özellikleriyle Bastøy'un lüks bir konaklama mekânı olduğu düşünülebilir ama bu pek doğru değil. Mahkûmlardan ortak hayatın sürdürülebilmesi için yoğun bir şekilde çalışmaları isteniyor. Toprağı işlemeleri, ekmeleri, yemek pişirmeleri, odun kırmaları ve tamirat yapmaları gerekiyor. Her şey geri dönüştürülüyor ve tüketilen gıdanın dörtte birini kendileri üretiyorlar. Bazı mahkûmlar çalışmak için feribotla anakaraya çıkıyor, feribotu da mahkûmlar kullanıyor.

Ayrıca yaptıkları işler için bıçak, çekiç ya da başka muhtemel cinayet aletleri de kullanabiliyorlar. Ağaç kesmek için elektrikli tes-

tere kullanmalarına bile izin var. Elektrikli testereyle cinayet işlemiş bir mahkûma bile izin veriliyor.

Norveçliler çıldırdı mı? Bir kamyon dolusu katili turistik bir adaya götürmek için ne kadar saf olmak gerekiyor?

Bastøy personeline göre bu durum son derece normal. Norveç hapishanelerinde gardiyanlık yapan, yüzde kırkı kadın personel bu görev için iki yıllık bir eğitimden geçiyor. Eğitim esnasında mahkûmlarla arkadaş olmanın patronluk taslamaktan ya da onları aşağılamaktan daha doğru olduğunu öğreniyorlar.

Norveç'te bu yaklaşıma "dinamik güvenlik" deniyor. Eski moda duvarlar, kameralar ve parmaklıklarla anılan "statik güvenlik"le arasında ciddi farklar var. Norveç hapishanelerinde hedef kötü eylemleri değil kötü niyetleri önlemek. Gardiyanlar mahkûmları normal hayata olabildiğince iyi bir şekilde hazırlamayı görev biliyorlar. Bu yaklaşıma "normallik prensibi" de deniyor, içerideki hayatın dışarıdaki hayata olabildiğince benzediği bir yaklaşım bu.

Esas mucize bunun işe yarıyor olması. Halden ve Bastøy hapishanelerinde huzurlu bir hayat var. Normal koşullarda hapishaneler "tam gözetim" kurumlarıdır, böyle yerlerde insanların birbirlerine zorbalık yaptığını, birbirleriyle alay ettiklerini (bkz. 4. Bölüm) biliyoruz. Oysa Norveç hapishanelerinde herkes birbirine iyi davranıyor. Anlaşmazlık yaşandığı zaman taraflar buluşturularak yaşadıkları ihtilafla ilgili birbirleriyle konuşmaları sağlanıyor. Anlaşıp el sıkıştıktan sonra odadan çıkabiliyorlar.

Bastøy'un müdürü Tom Eberhardt, "Aslında kural çok basit," diyor, "insanlara çöp gibi davranırsan çöp olurlar, insan gibi davranırsan insan olurlar."[3]

Yine de tam ikna olmamıştım. Mantıken bu tür bir hapishanenin neden daha iyi işlediğini anlayabiliyordum. Ama bir şeyler içimi kemiriyordu. Katilleri güzel bir adaya toplayınca kurbanların yakınları kendilerini nasıl hissediyorlardı?

Sonra Tom Eberhardt'ın açıklamalarını okudum. Hemen hemen bütün mahkûmların her halükârda bir gün serbest kaldığını

anlatıyordu. Norveç'te mahkûmların yüzde 90'ı yaklaşık bir yıl içinde serbest kalıyor ve birilerine komşu oluyorlar.[4] Tom Eberhardt bu konuda Amerikalı bir gazeteciye verdiği röportajda, "Biz her yıl belki de sizin bir komşunuzu serbest bırakıyoruz," demiş, "onları birer saatli bomba olarak tahliye etmemizi mi tercih edersiniz?"[5]

Nihayetinde, önemli olan tek şey var, o da elde edilen sonuç diye düşündüm. Peki, bu tür cezaevleriyle nasıl sonuçlar elde ediliyordu? 2018 yazında Amerikalı ve Norveçli ekonomistler bu sorunun cevabını araştırmışlar. Halden ve Bastøy'da kaldıktan sonra tahliye edilen tutukluların yeniden benzer bir suça karışma oranları, kamu hizmeti ya da para cezasına çarptırılanların neredeyse yarısı kadarmış.[6]

Bu bilgi beni çok şaşırtmıştı. *Neredeyse yarı yarıya*. Böyle bir oran beklemiyordum. Dolayısıyla her ceza hükmüne karşılık gelecekte ortalama on bir daha az suç işlenecekti. Ayrıca eski mahkûmların iş bulma imkânları da yüzde 40 artmıştı. Bir başka deyişle Norveç'te bu cezaevlerinde yatanlar tahliye edildiklerinde onları bekleyen farklı bir hayata adım atmaları mümkün olabiliyordu.

Norveç'in dünyadaki en düşük tekrar suç işleme oranına sahip ülke olması da bir tesadüf değil. Buna karşılık Amerikan cezaevi sistemi en yüksek rakamlara sahip. Amerika'da serbest kalan mahkûmların yüzde 60'ı iki yıl içinde tekrar cezaevine girerken bu oran Norveç'te yüzde 20.[7] Bastøy'a bakınca suç tekrarlanma oranı yüzde 16 görünüyor.[8] Bu oran onu Avrupa'nın hatta belki de dünyanın en iyi cezaevi yapıyor.

Son soru: Norveç modeli çok pahalı değil mi?

Araştırma raporunun sonuna ekonomistler gelir gider tablosunu da koymuşlar. Bu tabloya göre Norveç cezaevinde mahkûm başına 60.515 dolar harcanıyor, Amerika'da harcananın neredeyse iki katı. Ancak eski mahkûmlar suçlarını daha az tekrarladıkları için Norveç hukuk sisteminde 71.226 dolar tasarruf edilmiş oluyor. Ayrıca çoğu mahkûm serbest kaldığında bir iş bulduğu için sosyal yardım kasası da 67.086 dolar tasarruf ediyor ve daha fazla vergi toplanıyor. Her şeyden önemlisi daha az kurban veriliyor ki bu sonucu parayla ölçemeyiz.

Sonuç olarak, muhafazakâr bir yaklaşımla bile Norveç cezaevlerinde yapılan harcamaların iki misli geri kazanıldığını görüyoruz. Norveç sistemini naif ya da sosyalist bir yaklaşım olarak göremeyiz. Burada daha iyi, daha insani ve daha düşük maliyetli bir sistem söz konusu.

2.

23 Temmuz 1965'te Washington D.C.'de on dokuz üst düzey kriminoloji uzmanından oluşan bir komisyon kuruldu. Onları Başkan Lyndon B. Johnson bir araya getirmişti. Katılımcılara gelecek iki yıl içinde Amerikan hukuk sisteminin her alanında etkin olabilecek yeni, radikal bir bakış açısı geliştirmeleri görevi verildi.

Çalkantılı altmışlı yıllardı. Yeni kuşak iktidarın kapısına dayanmış, suç oranı artmış, eski hukuk sisteminin temelleri çatırdamaya başlamıştı. Kriminologlar büyük düşünmeleri gerektiğini biliyordu. Sonunda hazırladıkları rapor iki yüz sayfayı aşkın öneri içeriyordu. Acil yardım sisteminin elden geçirilmesi, polis memurlarının daha iyi eğitim almaları ve ulusal bir acil durum hattı gerekiyordu. Böylece 911 doğdu.

Peki, radikal öneriler neydi? Bunlar cezaevlerinin geleceğiyle ilgiliydi. Uzmanlar sözlerini sakınmamıştı:

> Bu kurumlarda yaşam en hafif tabiriyle boş ve anlamsız, kötü örneklerinde acımasız ve onur kırıcı. [...] Tutukluların yaşadıkları ortam topluma başarıyla geri kazandırılmalarına hazırlık olmaktan çok uzak, manipülasyon ve yıkıcı dürtülerinin ön planda olduğu bir modelden farksız.[9]

Komisyon kökten bir reform zamanının geldiği konusunda hemfikirdi. Parmaklıklar, hücreler ve uzun koridorlardan vazgeçilmesi gerekiyordu. Uzmanlar cezaevlerinin mimari olarak normal

bir evden çok farklı olmaması gerektiğini düşünüyorlardı. "Odaların demir parmaklıkları değil kapıları olmalıydı. Mahkûmlar küçük masalarda samimi bir şekilde yemek yemeliydi. Derslikler, yaratıcı faaliyet alanları, belki de bir dükkân ve kütüphane olmalıydı."[10]

Bu cezaevi modelinin Norveç'tekilerin benzeri olduğunun pek kimse farkında değildi. Altmışlı yılların sonunda "yeni kuşak" cezaevlerinin ilk örnekleri inşa edilmeye başlandı. Mahkûmların kendi odaları vardı, odaların kapısı ortak alan olarak kullanılan salona açılıyordu. Bu salonda silahsız gardiyanların gözetimi altında birbirleriyle sohbet edebiliyor, kitap okuyor ya da oyun oynayabiliyorlardı. Mobilyalar kumaş kaplıydı, seramik klozetler vardı ve yere yumuşak halılar serilmişti.[11]

Uzmanlara göre bu örnekler geleceğin cezaevi modeliydi.

Sonradan düşününce bu insani yaklaşım rüzgârının ne kadar hızlı yön değiştirdiğini görmek hayli şaşırtıcı. Her şey Philip Zimbardo'nun Şubat 1973'te Stanford Hapishane Deneyi hakkında yazdığı akademik makalenin yayımlanmasıyla başladı. Gerçek bir cezaevine adım bile atmamış olan bu psikolog, mimarisi ve iç dekorasyonu ne kadar değiştirilirse değiştirilsin cezaevlerinin acımasız yerler olduğunu söylüyordu.

Bu yaklaşım kabul gördü ve bir yıl sonra ünlü Martinson Raporu'nun yayımlanmasıyla daha da popülerleşti. Rapora adını veren Robert Martinson, New York Üniversitesi'nde sosyologdu. Arkadaşları onu parlak ama çılgın olarak tanımlıyordu. Hedef odaklı bir adamdı. Martinson gençliğinde insan hakları örgütlerinde çalışmış, 39 gün cezaevinde (üç gün tek kişilik hücrede) yatmıştı. Bu kötü deneyimin ardından cezaevlerinin vahşi yerler olduğuna hiçbir şüphesi kalmamıştı.

Altmışların sonlarında, öğrencilik yıllarından kısa bir süre sonra, Martinson'dan suçlulara doğru yolu bulmalarına destek vermek amacıyla sunulan kursların, terapilerin, rehberlik hizmetlerinin analizini yapmaya, sonuçlarını değerlendirmeye yardımcı olması istendi. İki meslektaşıyla birlikte iki yüzün üstünde çalışmayı topladılar. 736 sayfalık sonuç raporunun sönük bir başlığı vardı: "Düzel-

tici Tedavinin Etkinliği: Tedavi Değerlendirme Çalışmaları Üzerine bir Araştırma."

Bu tür karmaşık raporlar gazeteciler tarafından pek okunmaz. Neyse ki Martinson raporun bir özetini hazırlayarak popüler bir dergide yayımlattı. Yazının başlığı: "Ne İşe Yarıyor?" Sonuç: Hiçbir şey işe yaramıyor. Martinson, "Birkaç istisna dışında rehabilitasyon çalışmalarının bugüne kadar hiçbir olumlu etkisi görülmedi," diye yazmıştı.[12] Philips Zimbardo gibi bu ilerici sosyolog da artık herkesin cezaevlerinin kapatılmasını isteyeceğini umuyordu.

Ama böyle olmadı.

Gazetecilerin karizmatik sosyoloğa duydukları ilgi dinmiyordu, sayısız gazete ve televizyon programında Martinson'dan elde ettiği sonuçları tekrar tekrar anlatması isteniyordu. O bunları yaparken meslektaşları saçlarını başlarını yoluyorlardı. (Aslında incelenen çalışmaların yüzde 48'i olumlu sonuç vermişti – rehabilitasyonun olumlu etkisi vardı.)[13]

Martinson Raporu'nun kusurlu özeti tutucuların önünü açtı. Muhafazakâr siyasetçilere gün doğmuştu; bazı insanların içi doğuştan kötü, rehabilitasyon fikri insan doğasına aykırı, suçluları cezaevine kilitleyip anahtarı atmak en doğru yaklaşım, diyorlardı. Bu şekilde sert, daha sert, en sert dönem başlamış oluyordu. Amerika'da yeni kuşak cezaevleriyle ilgili deneyler sonlandırıldı.

Gariptir, Martinson birkaç yıl sonra elde ettiği sonuçlarla ilgili geri adım atarak şu itirafta bulundu: "Daha önce söylediklerimin aksine bazı programların suçun tekrar edilme oranını gerçekten azalttığı görülmüştür."[14] 1978'de düzenlenen bir seminerde ne yapacağını bilemeyen bir profesör, "Peki, öğrencilerime ne anlatacağım şimdi?" diye sordu. Martinson da, "Onlara söylediklerimin deli saçması olduğunu anlatabilirsiniz," dedi.[15]

Ama onu dinleyen neredeyse kimse kalmamıştı artık. Martinson hatalarını kabul ettiği bir makale daha kaleme aldı ancak bunu yalnızca adı sanı duyulmamış bir dergi yayımlamayı kabul etti. Bir meslektaşı bu makalenin "ceza tartışmaları kapsamında rehabilitasyon programlarıyla ilgili muhtemelen en az okunan makale" oldu-

ğunu söyledi.[16] Martinson'ın iddiasını düzeltme girişimine ne yazık ki hiçbir gazete, radyo ya da televizyon programı yer vermedi.

52 yaşındaki sosyolog birkaç hafta sonra Manhattan'da oturduğu apartmanın on beşinci katından kendini aşağı attığında intiharı bile haber olmadı.

3.

Bu arada haberlerde sıklıkla Profesör James Q. Wilson yer alıyordu.

Wilson adı size bir şey ifade etmiyor olabilir ancak Amerika'nın günümüzdeki hukuk sistemini anlamak isteyenlerin onun adını duymamış olması imkânsız. Robert Martinson intihar ettikten sonra James Wilson Amerikan tarihinin seyrini değiştirmekle meşguldü.

Profesör Wilson Harvard Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörüydü. Her konuda bir görüşü vardı, bioetikten uyuşturucuya karşı mücadeleye, hukuk sisteminin geleceğinden tüplü dalışa kadar.[17] (Altı metrelik köpekbalıklarıyla fotoğrafının çekilmesinden de hoşlanıyordu.)[18] Ancak çalışmalarının büyük kısmı suçla ilgiliydi.

Wilson'ın nefret ettiği bir şey varsa o da öteki yanağı göstermekti. Mahkûmlara iyi davranılan yeni kuşak cezaevlerinden hiç hoşlanmıyordu. Suçluların davranışlarının "temel"ine bakmayı çok saçma buluyordu. Ona göre liberaller, çocukluk çağında yaşanan zorlukların etkileriyle ilgili saçmalıyorlardı. Bazı insanlar doğuştan kötüydü. Kötüleri ya cezaevlerine kapatmak ya da idam etmek gerekiyordu.

Profesör Wilson, "Bu yaklaşım günümüzün aydın okurlarına zalim hatta barbarca gelebilir," diyordu, "bu da toplumun kafasının ne kadar karışık olduğunu gösteriyor."[19]

Siyaset bilimcinin *Thinking About Crime** (1975) adlı kitabı ikti-

* Suç Hakkında Düşünmek. (Ç.N.)

dar sahiplerinin başucu kitabı olmuştu. Kitabın yayımlandığı tarihte başkan Gerald Ford, Wilson'ın fikirlerini, "ilginç ve faydalı" bulduğunu söyledi.[20] Üst düzey memurlar onun felsefesini içselleştirmeye başladılar. Suça karşı en iyi çözümün suçluları hapsetmek olduğunu açıklıyordu profesör. Bunu anlamak ne kadar zor olabilirdi ki?

James Q. Wilson'ın Amerikan hukuk sistemi üstündeki etkilerini anlatan birkaç makale okuduktan sonra bu ismi bir yerden hatırladığımı fark ettim.

1982 yılında, tarihe "kırık pencereler" teorisi olarak geçen, bir başka çığır açan fikirle ortaya çıkmıştı Wilson. Bu teoriyle Kitty Genovese'in (ve 38 ilgisiz komşunun) ölümünü anlatan kitabı okurken karşılaşmıştım. *Kıvılcım Ânı* isimli kitabın yazarı gazeteci Malcolm Gladwell'di.

Gladwell'in Wilson hakkında yazdıklarını nefesimi tutarak okuduğumu hatırlıyorum. Wilson 1982 yılında *The Atlantic* dergisinde, "Gözünüzün önüne birkaç camı kırılmış bir apartman getirin," diye yazmıştı. "Bu camlar tamir edilmezse vandallar birkaç camı daha kırar."[21] Eğer bu duruma kimse engel olmazsa bir süre sonra bina işgalcilerin eline geçerdi. Kaşla göz arasında uyuşturucu bağımlıları orayı mesken tutardı ve birileri kısa süre sonra bir cinayet işleyebilirdi.

Gladwell, "Bu bir tür suç salgını teorisi," diye yazmış.[22] Sokaklara atılmış çöpler, apartman girişlerinde idrar kokusu – bunlar cinayetlerin kıvılcımını tutuşturan anlar. Bir kırık cam bile orada düzenin sağlanamadığına dair bir mesaj verir ve suç eğilimi olanlar daha da ileri gidebileceklerini düşünür. Bir başka deyişle suçu azaltmak istiyorsanız işe kırık pencereleri tamir etmekle başlamalısınız.

Önce bunun tuhaf bir fikir olduğunu düşündüm. Her gün insanlar öldürülürken kırılmış camı dert edinmeyi saçma buluyordum. Gladwell de aynı fikirdeydi: "*Titanic* buzdağına doğru giderken güverteyi yıkamak kadar saçma bir yaklaşım."[23]

Ama sonra ilk deneyler hakkında yazılanları okudum.

Seksenli yılların ortalarında Wilson'la birlikte kitap yazan Geo-

rge Kelling New York belediyesinde danışman olarak işe alınmıştı. Kelling çok büyük bir temizlik yapılmasını önerdi. New York metro istasyonlarının duvarları grafiti kaplıydı ve bu iş böyle sürüp gitmemeliydi artık. Operasyonun başındaki kişi daha sonra, "Bu bizim için neredeyse bir inanç halini almıştı," diyecekti.[24] İstasyonlardaki grafitilerin hepsi müthiş bir hızla temizlendi.

Arkasından ikinci evre geldi. Wilson ile Kelling ortaya attıkları kırık camlar teorisinin sadece etraftaki düzensizlikle değil bu düzensizliği yaratanlarla da ilgili olduğuna inanıyorlardı. Bulduğu her köşeye işeyen insanların, evsizlerin, dilencilerin görüldüğü bir şehirde bunlardan daha kötü şeyler olması işten bile değildi. Wilson 2011'de, "Toplum düzeni kırılgandır," diyecekti.[25] Diğer biliminsanlarının aksine işlenen suçların arkasında yatan yoksulluk ya da ayrımcılık gibi yapısal nedenleri önemsemiyordu. Ona göre geçerli olan tek bir sebep vardı, o da insan doğasıydı.

Wilson'a göre çoğu insan basit bir maliyet-fayda hesabı yapıyordu. Suç işleyince para kazanılıyor muydu? Polis gevşek davranırsa ve cezaevleri konforlu olursa giderek daha fazla insan suç işlemeye meylederdi.[26] Suç oranı arttığında çözüm kolaydı: Dış uyarıları güçlendirmek. Para cezalarını yükseltmek, uzun hapis cezaları ve daha katı uygulamalar. Suçun "maliyet"i arttıkça talep de ister istemez azalacaktı.

Wilson'ın teorisini hayata geçirmek için sabırsızlanan bir kişi vardı: William Bratton. Hikâyemizdeki son anahtar kişi olan Bratton 1990'da New York metrosu polis teşkilatının başına getirildi. Profesör Wilson'ın doktrinine yürekten inanıyordu, enerjik bir adamdı. *The Atlantic* dergisinde kırık pencereler teorisinin açıklandığı makaleyi çoğaltarak dağıttığı biliniyordu.

Bratton kırık camları tamir etmekten daha fazlasını istiyordu. New York'ta düzeni demir yumrukla kurmak istiyordu. İlk hedefi kaçak seyahat edenlerdi. 1,25 dolar verip bilet alamayanlar metro polisleri tarafından yakalanıp kelepçeleniyor, peronda herkesin görmesi için yan yana diziliyorlardı. Bratton döneminde önceki yıllara göre beş kat daha fazla insan tutuklandı.[27]

Bratton daha da fazlasını istiyordu. 1994'te New York emniyet müdürü olduktan sonra bütün şehir onun yaklaşımıyla tanıştı. Önceleri polislerin uyması gereken birçok kural ve protokol vardı. Bratton onların üstüne birer çizgi çekti. Bundan böyle en ufak bir yanlış bile affedilmeyecekti; sokakta bira içmek, esrar içmek ya da polis memuruna şaka yapmak tutuklanmaya neden olabilirdi. Bratton'ın ifadesiyle, "Sokakta işerseniz doğrudan cezaevine gönderilirsiniz."[28]

Mucizevi bir şekilde yeni yöntem işe yaradı. Suç işleme rakamları düşüyordu. 1990-2000 yılları arasında cinayetler yüzde 63, hırsızlık yüzde 64, araba hırsızlıkları yüzde 71 oranında düşüş gösterdi.[29] Gazetecilerin başta burun kıvırdıkları tuhaf kırık pencere teorisi birden çok parlak bir fikre dönüşmüştü.

Wilson ile meslektaşı Kelling ülkenin en ünlü kriminologları olmuşlardı. Komiser Bratton *Time* dergisine kapak olmayı bile başarmıştı. 2002 yılında Los Angeles'ta emniyet müdürlüğü yaptıktan sonra 2014'te yine New York'a döndü. Kendilerine "Bratton'cu" diyen polis memurları tarafından el üstünde tutuluyordu.[30] Profesör Wilson'a göre Bratton "ülkenin polis teşkilatındaki en büyük değişim"di.[31]

4.

Kırık pencereler teorisinin *The Atlantic* dergisinde yayımlanmasının üzerinden neredeyse kırk yıl geçti. O dönemde Wilson ve Kelling'in felsefesi ABD'nin her köşesine hatta Avrupa ve Avustralya'ya kadar yayılmıştı. Malcolm Gladwell, *Kıvılcım Ânı* kitabında bu teorinin çok başarılı olduğundan söz eder. Ben de ilk kitabımda Gladwell'in bu yaklaşımından övgüyle söz etmiştim.[32]

Ancak o zamanlar birçok kriminoloğun bu teoriye sıcak bakmadığı dikkatimden kaçmıştı. Aslında *The Atlantic*'teki makaleyi okurken Wilson ve Kelling'in teorilerini tek bir deneye dayandır-

dıklarını gördüğümde bunu anlamalıydım. Dayanak olarak şu deney gösteriliyordu: Bir araştırmacı arabasını kendisinin yaşamadığı sakin bir mahallede bir hafta boyunca park halinde bırakmış ve hiçbir şey olmamıştı. Ancak bir hafta sonra elinde bir çekiçle gelip arabanın bir camını kırmıştı, ne olduysa ondan sonra olmuştu. Yoldan geçen mahalleliler kısa süre içinde arabada ne var ne yoksa alarak arabanın diğer camlarını da kırıp arabayı kullanılamaz hale getirmişlerdi.

Peki, bu deneyi hangi araştırmacı yapmıştı? Philip Zimbardo!

Zimbardo'nun bu hiçbir bilimsel dergide yer almayan deneyi kırık pencereler teorisine ilham kaynağı olmuştu. Ancak artık kırık pencereler teorisi de Stanford Hapisane Deneyi gibi geçersiz kabul edilmektedir. William Bratton'ın polis teşkilatı içindeki "yenilikçi" çalışmalarının ve Bratton'cuların New York'ta suç oranlarının düşmesini sağlamadığı artık herkes tarafından biliniyor. Bu düşüş daha önce başka şehirlerde –mesela San Diego'da– başlamıştı ve buralarda polis küçük sorunlar çıkaranlara dokunmuyordu.

2015 yılında kırık pencereler teorisiyle ilgili otuz araştırmayı kapsayan bir meta analizde, suç rakamlarının Bratton'ın saldırgan yaklaşımıyla azalmadığı ortaya çıktı.[33] Hem de hiç. Bir mahalleyi daha güvenli hale getirmek için para cezası kesmenin bir yararı yoktu, *Titanic*'i güverteyi temizleyerek kurtarmanın mümkün olmadığı gibi.

Peki, dedim, ağır suç oranlarını düşürmek için dilenci ve sarhoşları yakalamanın bir faydası olmuyor demek. Ancak kamu düzenini sağlamak her koşulda hepimizin ortak isteği değil mi?

O zaman ortaya asıl şu soru çıkıyor: Kimin "düzen"inden bahsediyoruz? Çünkü New York'ta tutuklama rakamları rekor kırarken polisin sert ve kontrolsüz davranışlarında da artış gözlemleniyordu. 2014 yılında New York'ta ve Boston, Chicago ve Washington gibi pek çok başka şehirde binlerce protestocu sokağa şu sloganla çıktı: Kırık pencereler = Kırık hayatlar. Bu slogan hiç de abartılı değildi. İki kriminoloğun ifadesiyle, polisin sert ve saldırgan tavırları yüzünden aşağıdaki gibi olur olmaz nedenlerle mahkeme celbi gönderiliyordu:

...Brooklyn'de bir parkta donut yiyen kadınlar; Inwood'da parkta satranç oynayanlar; boş trende gece yarısı ayakkabılarıyla koltuğa uzanmış yolcular ve Queens'te buz gibi soğuk bir gece arabalarıyla hayati önem taşıyan bir ilacı almak üzere reçeteleriyle nöbetçi eczaneye giderken emniyet kemerlerini takmayı unutmuş yaşlı bir çift. Adam kimliğini almak üzere eve yürüyerek gönderilmiş, eczaneye döndüğünde polislerin reçetedeki kişisel bilgilerini alarak ceza kestiklerini görmüştü. Daha sonra adam fenalaşmış ve kalp krizi geçirerek orada hayatını kaybetmişti.[34]

Teori kulağa hoş gelse de uygulamada kırık pencereler yaklaşımı çok fazla tutuklamaya neden olmuştu. Komiser Bratton'ın sayılara takıntılı olduğunu herkes biliyordu. En yüksek rakamları getirenler terfi ediliyor, rakamları düşük olanlar ise aşağılanıyordu.

Böylece bir kota sistemi ortaya çıktı: Polisler mümkün olduğunca çok ceza kesmek ve mahkeme celbi göndermek zorunda hissediyorlardı kendilerini. Bazıları işi suç yaratmaya kadar vardırıyordu. Birileri kaldırımda durmuş konuşuyor mu? Kamuya açık yolu bloke ettikleri için hemen ceza yazılıyordu. Metroda gençler dans mı ediyordu? Toplum düzenini bozdukları için hemen ceza yazılıyordu.

Bazı araştırmacı gazeteciler ağır suçların sayısında düşüş olduğunu fark etmişlerdi. Ortaya istenmeyen rakamlar çıkmaması için polislerden bu tür suçlarda raporların üslubunu yumuşatmaları hatta hiç rapor yazmamaları istenmişti. Tecavüze uğramış bir kadını saatlerce sorgulayarak hikâyede tutarsızlık bulmaya çalışan polisler olduğu bilinmekteydi. Amaç tecavüz rakamlarının istatistiklerde düşüş göstermesiydi.[35]

Kâğıt üstünde her şey güzel görünüyordu. Çok daha az suç işleniyor, tutuklananların sayısı artıyor ve Komiser Bratton New York'un kahramanına dönüşüyordu. Ancak gerçekte sayısız suçlu serbestçe dolaşırken binlerce suçsuz kişi sanık sandalyesine oturtulmuştu. Ülkede hâlâ Bratton felsefesini sahiplenen ve uygulamaya koyan sayısız emniyet teşkilatı olduğu biliniyor, bu nedenle bilim insanları Amerikan polis istatistiklerini güvenilir bulmuyorlar.[36]

Dahası da var. Kırık pencereler yaklaşımının ırkçılıkla eşanlamlı olduğu da ortaya çıktı. Kabahatler nedeniyle tutuklananların sadece yüzde onu beyazdı.[37] Bazı siyah gençlerin ise hiçbir suç işlemedikleri halde sürekli olarak üstleri aranıyordu.[38] Kırık pencereler teorisi polis ile azınlıklar arasındaki ilişkiye büyük hasar verdi. Yoksul insanlara sudan sebeplerle ödeyemeyecekleri cezalar kesildi. Hatta bu yaklaşımın ölümle sonuçlandığı da oldu. 2014'te Eric Garner sigara sattığı iddiasıyla tutuklandığı sırada hayatını kaybetti. Polis memuruna, "Beni her gördüğünüzde durduruyorsunuz, sıkıldım artık. Lütfen beni rahat bırakın, daha önce de söyledim, lütfen beni rahat bırakın..." demişti.

Polis memurları onu yakalayıp yere yatırdı ve boğazını sıktı. Garner'ın son sözleri, "Nefes alamıyorum," oldu.

Ancak şimdi, Malcolm Gladwell'in kitabını okuduktan yıllar sonra kırık pencereler teorisinin temelinde insanların doğuştan kötü olduklarına dair yanlış yaklaşımın yattığını fark ediyorum. Bu da cila teorisinin başka bir çeşidi. New York'ta polis herkesi potansiyel suçlu olarak görüyor, en ufak bir yasa ihlalinin çok daha büyük suçlara sebebiyet verebileceğini düşünüyordu. Medeniyet incecik bir tabakaydı.

Polis memurları kendi yargı becerileri, içsel motivasyonları yokmuş gibi üstleri tarafından yönlendiriliyordu. Kâğıt üstünde her şeyin güzel görünmesini sağlamaya zorlanıyorlardı.

Öyleyse kırık camları tamir etmemeli miyiz? Elbette etmeliyiz. Camları tamir etmek, eski evleri elden geçirmek çok iyi bir fikir. Mahalle sakinlerinin dertlerine kulak vermek gibi. Düzenli ve temiz bir cezaevi nasıl güveni artırıyorsa derli toplu bir mahalle de güven duygusunu artırır.[39] Ayrıca pencereleri tamir ettikten sonra açmak da mümkün olur.

Ancak Wilson ve Kelling'in savı ağırlıklı olarak kırık pencereler ya da bakımsız sokaklarla ilgili değildi. "Kırık pencere" yanıltıcı bir metafordu. Uygulamada sıradan insanların kontrol edilmesi, kayıt altına alınması ve denetlenmesi anlamına geliyordu.

Profesör Wilson hayatı boyunca bu savın arkasında durmuştu.

2012 yılında ölene kadar Bratton'cu yaklaşımın büyük bir başarı olduğunu iddia etmeyi sürdürdü. Kitabı birlikte kaleme aldığı meslektaşı Kelling'in ise bu konuyla ilgili tereddüdü giderek artmaktaydı. George Kelling'e göre kırık pencereler teorisi sıklıkla yanlış uygulanmaktaydı. Onun için önemli olan olabildiğince çok siyahı tutuklamak değil, gerçekten kırık pencerelerdi.

Kelling 2016'da, "Kırık pencereler teorisine dayanılarak yapılan birçok şeyden büyük üzüntü duyuyorum," diye itiraf etti. Ülkedeki polis komiserlerinin bu teori hakkında söylediklerini duyduğunda aklından şu kelime geçmişti: "Has....."[40]

Peki, kırık pencereler teorisini altüst etsek ne olur? Mesela cezaevlerine farklı bir düzenleme getirebiliyorsak aynı şeyi emniyet müdürlükleri için de yapabilir miyiz?

Yapabileceğimizi düşünüyorum. Norveç'te –başka nerede olabilir?– uzun süredir "toplum polisliği" geleneği var. Bu strateji çoğu insanın iyi olduğu temeline dayanıyor. Polisler mahalle sakinlerinin güvenini kazanmaya çalışıyorlar. İnsanların, tanıdıkları polis memurlarına daha fazla yardım edeceği, bildiklerini onlarla paylaşacağı düşünülüyor. Çocuğunun kötü yola sapacağından korkan anne baba, tanıdığı polisle bu kaygısını daha hızlı paylaşabiliyor.

Yetmişli yıllarda Elinor Ostrom Amerika'daki polis departmanlarıyla ilgili en büyük araştırma sayılan müşterekler araştırmasını (bkz. 15. Bölüm) gerçekleştirdi. Ostrom ve ekibi küçük teşkilatların büyük olanlardan daha başarılı olduğunu ortaya koydu. Olay yerine daha hızlı ulaşabiliyor, daha fazla sorunu çözebiliyorlardı, mahalle sakinleriyle daha iyi bir ilişkileri vardı ve daha maliyetsizlerdi. Yani kısaca bu ekip daha iyi, daha insani ve daha ucuzdu.[41]

Toplum polisliği Avrupa'da uzun zamandır uygulanıyor. Polisler sosyal hizmet görevlileriyle yakın temas halindeler, hatta kendilerini onlardan sayıyorlar.[42] Ayrıca iyi bir eğitim almış oluyorlar. Amerika'da polis eğitim programı sadece on dokuz hafta sürüyor. Bu durum Avrupa'nın büyük kısmında hayal dahi edilemez. Mesela Hollanda ve Almanya gibi ülkelerde kolluk kuvveti eğitimi iki yıldan uzun sürüyor.[43]

Öte yandan Amerika'daki bazı şehirlerde durumun değiştiğini biliyoruz. 2014'te Newark, New Jersey sakinleri siyah bir belediye başkanı seçti. Belediye başkanı göreve gelir gelmez polisin çalışmalarına nasıl baktığını şu sözlerle ifade etti: "Bize mahalle sakinlerinin büyükannelerini tanıyan, toplum içindeki ilişkileri bilen ve mahalle sakinlerini insan olarak gören polis memurları gerek. Başlangıç noktamız bu olmalı. Mahalle sakinlerini insan olarak görmeyenler onlara insanlık dışı davranışlarda bulunabilirler."[44]

Öteki yanağı çevirme konusunda bir adım daha ileri gidebilir miyiz? Bu ilk bakışta anlamsız bir soru gibi gelebilir ama tamamlayıcı olmayan strateji, terörizme karşı mücadelede de kullanılabilir mi diye sormaktan kendimi alamıyorum.

Bu sorunun cevabını ararken benzer bir uygulamanın –üstelik kendi ülkem Hollanda'da– denendiğini öğrendim. Uzmanlar buna Hollanda Yaklaşımı diyorlar. Yetmişli yıllarda Hollanda radikal sol teröristlerle mücadele ediyordu, buna rağmen fazladan güvenlik önlemleri alınmadı, polis medyanın bu olaylara geniş yer vermemesini istedi. Batı Almanya, İtalya ve Amerika gibi ülkelerde yönetimler helikopterler, polis barikatları hatta orduyu devreye sokuyorlardı, Hollanda ise teröristlere seslerini duyurabilecekleri bir sahne sunmadı.

Hatta polis "terör" kelimesinin bile kullanılmasından yana değildi. "Şiddet içeren siyasi etkinlik" demeyi veya sadece "suçlu" demeyi tercih ediyorlardı. Bu arada güvenlik güçleri arka planda tam kadro çalışıyor, radikal gruplara sızıyordu. Toplumun tamamını şüpheli konumuna düşürmeden, sadece teröristler –özür dilerim, suçlular– hedef alınıyordu.[45]

Bazen komik olaylar da yaşanmıyor değildi, mesela dört Kızıl Gençlik Hücresi üyesinin üçü sivil polis olabiliyordu. Aralarından birinin haritaya yanlış bakması veya tuvalete gitmesi saldırı gerçekleştirmeyi zorlaştırıyordu.

Hollandalı bir tarihçi bu yaklaşımla ilgili olarak, "Arka planda dikkatle ve vakitlice yürütülen terörle mücadele politikası, şiddet döngüsünün önüne geçilmesini sağladı," diyordu.[46] Kızıl Gençlik

üyeleri Yemen'deki teröristlerin eğitim kampına gittiklerinde çok şaşırmışlar, Alman ve Filistinli savaşçıları çok sert bulmuşlardı. Daha sonra Hollandalı üyelerden biri onlar için, "İşin keyfini kaçırmışlar," ifadesini kullanmıştı.[47]

Öteki yanak yaklaşımına daha güncel bir örneği Danimarka'daki Aarhus'ta buldum. 2013'ün sonlarında Suriye'ye savaşmaya giden Müslüman gençlerin bundan böyle yakalanıp cezaevine gönderilmemesi kararı alınmış. Onun yerine yakalanan gence bir fincan çay ikram ediliyor ve bir danışman veriliyormuş. Aile ve arkadaşları da sürece dahil ediliyormuş. Bu arada polis yerel camilerle görüşmeler yapıyormuş.

Birçok kişi bu yaklaşımı zayıf ve safça bulsa da aslında zor ve cesaret isteyen bir strateji. "Daha katı yasaların meclisten geçirilmesi," demiş bir komiser, "daha kolay olurdu. Destek, sağlık, eğitim, iş ve belki konaklama imkânları sağlamak gibi gerçek bir süreç aslında işin en zor yanı. Biz bunu herhangi bir siyasi görüşten olduğumuz için değil, gerçekten işe yaradığını düşündüğümüz için yapıyoruz."[48]

Gerçekten de işe yaradığı anlaşılıyor. Diğer Avrupa şehirlerinden Suriye'ye giden gençlerin sayısı artmaya devam ederken Aarhus'ta 2013'te otuz olan sayı 2014'te bire, 2015'te iki kişiye düşmüş. Maryland Üniversitesi'nden bir psikolog, "Bildiğim kadarıyla Aarhus dünyada aşırılıkla mücadeleyi toplum psikolojisi temeline oturtan tek şehir," demişti.[49]

Norveçliler aşırı sağcı Anders Breivik'in 2011 yılında ülkelerinde gerçekleştirdiği en kanlı saldırıda bile soğukkanlılıklarını kaybetmemeyi başardılar. Başbakan, "Bu saldırıya daha fazla demokrasi, daha fazla şeffaflık ve daha insani yaklaşımla karşılık vereceğiz," dedi.[50]

Bu tepkiyi veren kişiye genellikle kolay yolu seçtiği, olayları görmezden geldiği suçlamasında bulunulur. Ancak şimdi daha fazla demokrasi, daha fazla şeffaflık ve daha insani yaklaşımın hiç de kolay olmadığını anlıyorum. Tam tersine sert davranmanın, intikam almanın, sınırları kapamanın, bombalar atmanın, dünyayı iyi ve

kötü insanlar diye ikiye bölmenin kolay olduğunu görüyorum. Görmezden gelmek aslında tam da budur.

5.

Oysa görmezden gelmenin mümkün olmadığı anlar vardır. Gerçeği reddedemeyeceğimiz anlar. Böyle bir ânı Ekim 2015'te Kuzey Dakota'nın üst düzey cezaevi görevlileri Norveç'e yaptıkları bir iş gezisi esnasında yaşadılar.

Kuzey Dakota'nın muhafazakârların kalesi olduğunu söylemeliyim, 100.000 kişi başına Norveç'tekinin sekiz katı insan hapsediliyor.[51] Amerika'daki cezaevleri eski moda binalardan oluşuyor; uzun koridorları, demir parmaklıkları, sert gardiyanları var. Başlangıçta Amerikalı memurların Norveç gezisinden pek bir beklentisi yokmuş. Katılımcılardan biri daha sonra, "Kibirli davrandım," diye itiraf etmiş. "IKEA tarzı bir cezaevi dışında ne görebiliriz ki diye düşünmüştüm."[52]

Amerikalılar Halden ve Bastøy cezaevlerindeki huzuru ve güveni gördüler. Mahkûmlar ile gardiyanların samimi ilişkilerine şahit oldular.

Kuzey Dakota cezaevleri müdürü Leann Bertsch'i iş arkadaşları sert ve bükülmez demir olarak tarif ediyorlardı. Ancak Bertsch, Oslo'daki Radisson'un barında otururken birdenbire, "İnsanları kafes gibi yerlere kapatmanın iyi bir şey olacağını nasıl düşünebildik?" diyerek ağlamaya başlamış.[53]

1972 ile 2007 yılları arasında Amerika'da tutukluların sayısı yüzde 500'ün üzerinde artış gösterdi.[54] Amerika'da mahkûmlar ortalama 63 ay hapis yatıyorlar, bu oran Norveç'tekinden yedi kat fazla. Bu arada tüm dünyada mahkûmların neredeyse dörtte biri Amerika'da demir parmaklıklar arkasında.

Bu kitlesel tutuklama aslında bilinçli bir politikanın sonucu. Profesör James Wilson ve takipçileri ne kadar çok insan tutuklanırsa

suç oranının o kadar düşeceğine inanıyordu. Oysa eskiyen Amerikan cezaevleri giderek suçlular için antrenman sahalarına dönüşmüştü. Çuvalla para dökülen cezaevleri insanları daha çok suça yönelten kurumlar olmuştu.[55] Birkaç yıl önce Miami'deki büyük bir cezaevinde 24 tutuklunun tek bir hücreye konduğu ortaya çıktı. Haftada iki defa bir saat hava almaya çıkabiliyorlardı. Sonuç olarak tutuklular arasında acımasız gladyatör savaşları çıkmıştı.[56]

Bu tür kurumlardan çıkan insanlar son derece tehlikeli oluyor. California'da eski bir mahkûm, "Çoğumuz tam da bize olduğumuzu söyledikleri insanlara dönüşüyoruz," diye açıklamış, "şiddete meyilli, mantıksız ve sağlıklı yetişkinler gibi davranamayan bireyler."[57]

Leanne Bertsch Norveç'ten döndükten sonra bu işin böyle devam edemeyeceğinin farkına varmış ve meslektaşlarıyla birlikte yeni bir yaklaşım benimsemeye, insanca bir yaklaşımı esas almaya karar vermişler.[58]

İlk adımları kırık pencereler yaklaşımını sonlandırmak olmuş. Önceleri üç yüz sayfalık bir talimatname varmış. Mesela gömleğini pantolonunun içine düzgünce sokmayana hücre cezası veriliyormuş. Bu yeni yaklaşımla birlikte bu tür kurallar çöpe atılmış.

Ardından gardiyanlar için yeni bir protokol hazırlanmış. Mahkûmlarla her gün en az iki saat görüşmeleri istenmiş. Gardiyanlar bu büyük adıma karşı epey itiraz etmişler. Daha sonra bir gardiyan o günleri, "Çok korkuyordum," diye anlatmış, "diğer görevliler için kaygılandım hatta bütün cezaevi adına korkuyordum. Birçok meslektaşımın istifa edeceğini düşündüm ama yanılmışım."[59]

Zaman içinde gardiyanlar yaptıkları işten zevk almaya başlamışlar. Bir koro kurulmuş, resim dersleri verilmeye başlanmış, gardiyanlar mahkûmlarla birlikte beyzbol oynuyorlarmış. Ayrıca şiddet olaylarında ciddi bir düşüş görülmeye başlanmış. Daha sonra bir gardiyan o dönemi şu sözlerle anlatıyor: "Önceleri haftada üç ya da dört olay yaşanırdı, intihar girişiminde bulunanlar olurdu, hücresini suyla dolduran ya da aklını tamamen kaybetmeye başlayan mahkûmlar olurdu. Oysa bu sene bu anlamda neredeyse hiçbir ciddi olay yaşanmadı."[60]

Bu arada altı Amerikan eyaletinden üst düzey görevliler de Norveç'i ziyaret etmişler. Kuzey Dakota'da Bertsch reformların bir sağduyu meselesi olduğunu vurgulamaya devam ediyor. Nüfusun bir kısmını cezaevine kapatmak kötü bir yatırım, oysa Norveç modeli kesinlikle daha iyi, daha düşük maliyetli ve daha gerçekçi.

Bertsch, "Ben liberal değilim," diyor, "sadece pratik düşünüyorum."[61]

17. BÖLÜM

NEFRET, IRKÇILIK VE ÖNYARGIYA KARŞI EN ETKİLİ İLAÇ

1.

Norveç cezaevlerinin arkasında yatan yaklaşımı düşünmekten kendimi alamıyorum. Suçlulara ve teröristlere öteki yanağımızı dönebiliyorsak bu stratejiyi daha geniş ölçekte de uygulayabiliriz. Bu sayede ezeli düşmanları bir araya getirebilir hatta nefret ve ırkçılık ateşi söndürülebilir.

Bir dipnotta karşıma çıkan ama derinlemesine araştırmadığım bir hikâyeyi hatırladım. Hikâye uzun yıllar birbirine zıt hayatlar yaşamış, sonunda ülkelerindeki içsavaşı önlemek üzere birlikte mücadele eden iki erkek kardeş hakkında.

Kulağa hoş geliyor değil mi? Aldığım sayfalarca notun arasında isimlerini buldum ve onlarla ilgili her şeyi araştırmaya başladım.

2.

Bu iki kardeşin hikâyesi 20. yüzyılın en önemli figürlerinden birisiyle yakından ilişkili. 11 Şubat 1990 tarihinde milyonlarca insan bu adamı görmek için televizyonun karşısına geçmişti. O gün Nel-

son Mandela 27 yıl hapis yattıktan sonra özgürlüğüne kavuşuyordu. Barış ümidi doğmuş ve Güney Afrikalı siyahlar ile beyazların barışması nihayet mümkün görünmeye başlamıştı. Mandela hapisten çıkar çıkmaz halka, "Silahlarınızı, bıçaklarınızı ve çakılarınızı alın," diye seslendi, "ve onları denize atın!"[1]

Bu konuşmadan dört yıl sonra 26 Nisan 1994'te bütün Güney Afrikalıları kapsayan ilk seçim yapıldı. Görüntüler nefes kesiyordu, seçim sandıklarının durduğu okulların önünde uzun kuyruklar oluşmuş, 23 milyon insan oy kullanmak için sabırsızlanıyordu. Apartheid'ın başladığı günleri hatırlayan siyahlar bugün hayatlarında ilk defa oy kullanacaktı. Daha önce ölüm ve yıkım saçan helikopterler şimdi havadan kalem ve oy pusulaları atıyordu.

Irkçı rejim yıkılmış, demokrasi doğmuştu. İki hafta sonra, 10 Mayıs 1994'te Nelson Mandela ilk siyah başkan olarak göreve geldi. Görev teslimi sırasında savaş uçakları havada Gökkuşağı Ulusu'nun renklerini çiziyordu. Yeni Güney Afrika bayrağı dünyanın en renkli bayrağıydı: yeşilli, kırmızılı, mavili, siyahlı, beyazlı ve altın renkliydi.

O günlerde bu zaferin nasıl bıçak sırtında kazanıldığı bilinmiyordu.

Mandela'nın serbest kalması ile seçim günü arasında geçen dört yıl içinde neredeyse içsavaş çıkıyordu, Güney Afrika'da içsavaş çıkması an meselesiydi. Bu savaşın önüne geçenlerin tek yumurta ikizi kardeşler olduğu ise neredeyse hiç bilinmiyor.

Constand ve Abraham Viljoen kardeşler 28 Ekim 1933'te dünyaya gelmişler. Çocuklukları hep birlikte geçmiş.[2] Hep aynı okullara gitmişler, aynı sınıflarda okumuşlar. Beyazların üstün ırk olduğu propagandasını yapan öğretmenleri dinlemişler.

Daha da önemlisi aynı geçmişle biçimlenmişler. Constand ve Abraham, Afrikaner denilen Hollanda asıllı Afrikalılar. 1671'de karaya çıkıp Hollandalı yerleşimcilerle kaynaşan Fransız Huguenot soyundan geliyorlar. Afrikanerler 1899'da Güney Afrika'daki Britanya yönetimine karşı ayaklanıp ağır bir hezimete uğramıştır.

Babaları çocukken gönderildiği İngiliz toplama kampında er-

Constand (solda) ve Abraham'ın okul için çekilen fotoğrafları. Kaynak: Andries Viljoen.

kek ve kız kardeşlerinin annesinin kollarında öldüklerine şahit olmuş. Bir başka deyişle Constand ve Abraham'ın ailesi ezilen bir halkın üyeleriydi. Ancak bazen ezilenler de ezebilirler ve bu hakikat iki kardeşin yollarının birbirinden ayrılmasına neden olacaktı.

1951 yılında on sekiz yaşına bastıklarında anneleri onlara Pretoria'daki üniversitede ikisini de okutacak kadar paralarının olmadığını söyler. Constand kardeşi Abraham'a ya da herkesin ona hitap ettiği şekliyle Braam'a, "Üniversiteye sen git," der. Aralarında daha zeki olan Braam'dır ne de olsa.

Braam ilahiyat fakültesine kaydını yaptırırken Constand da orduya yazılmış. Kısa süre içinde askerlik hayatının kendisi için çok uygun olduğunu keşfetmiş, ordu ikinci ailesi olmuş. Braam başını kitaplardan ayıramazken Constand helikopterlerden atlıyormuş. Braam eğitimi için Amerika'ya ve Hollanda'ya gittiğinde Constand Zambiya ve Angola'da savaşıyormuş. Braam farklı ülkelerden öğrencilerle dostluk kurarken Constand asker arkadaşlarıyla bağlarını güçlendiriyormuş.

İki kardeş her yıl biraz daha birbirlerinden uzaklaşmışlar. Braam daha sonra, "Eğitimim sırasında adaletli davranma fikriyle tanıştım ve bana insanların eşit oldukları inancı öğretildi," diye anlatmış.[3] Braam Apartheid'ın İncil'de yazanlarla taban tabana zıt baskıcı bir rejim olduğunu anlamaya başlamış.

Yurtdışından döndüğünde beyaz Güney Afrikalılar tarafından asker kaçağı olarak görülmüş. Vatan haini diyorlarmış ona. Braam daha sonra, "Denizaşırı ülkelere gitmeme izin verilmemesi gerektiğini söylüyorlardı. Birçok kişi beynimin yıkandığını düşünüyordu," diye anlatmış.[4] Buna rağmen herkesin eşit olduğunu ve siyahlara eşit davranılması gerektiğini söylemekten geri durmamış. Hatta seksenli yıllarda Apartheid'ı sonlandırmak isteyen bir siyasi bir partiden aday olup seçimlere girmiş. Braam Apartheid'ın kesinlikle kanlı bir rejim olduğunu artık açıkça görüyormuş.

Bu arada Constand Güney Afrika'nın en popüler askeri haline gelmiş. Üniformasının madalyalarla kaplanması uzun sürmemiş. Ve nihayet deniz ve hava kuvvetleri de dahil olmak üzere Güney Afrika ordusunun komutanı olmuş. 1985 yılına kadar Apartheid'ın en büyük savunucusuymuş.

Sonunda iki kardeş birbiriyle ilişkilerini kesmişler. Neredeyse hiç kimse vatansever, savaş kahramanı ve sayısız Afrikalının sevgisini kazanmış General Viljoen'un bir ikiz kardeşi olduğunu bilmiyormuş.

Buna rağmen Güney Afrika'nın geleceğini bu ikiz kardeşler arasındaki bağ belirleyecekti.

3.

İki can düşmanı nasıl bir araya gelebilir?

Amerikalı bir psikolog aklında bu soruyla 1956 baharında Güney Afrika'ya gitmiş. Apartheid dönemiymiş, siyahlarla beyazların evlenmesi yasakmış, aynı yıl daha iyi işlerin beyazlara ayrılmasını sağlayan bir yasa meclisten geçirilmiş.

Psikolog Gordon Allport hayatı boyunca şu iki basit soruya cevap aradığını söylüyor: 1) Önyargının kaynağı nedir? 2) Önyargıları nasıl önleyebiliriz? Yıllar süren araştırmalar sonucunda mucize çözümü bulmuş... ya da bulduğunu zannetmiş.

Peki, neymiş bu mucize çözüm?

Temas. Ne daha fazlası ne daha azı. Amerikalı profesöre göre önyargının, nefretin ve ırkçılığın kaynağı temassızlık. Diğerlerini tanımadığımız için rahatça genellemede bulunabiliyoruz. Dolayısıyla çözüm daha fazla iletişim ve daha fazla temasta yatıyor.

Birçok biliminsanı Allport'un teorisini fazla basit ve naif bulduğu için dikkate almıyormuş. İkinci Dünya Savaşı henüz hafızalardaki tazeliğini korurken aksine daha fazla temasın daha fazla gerginliğe yol açacağı düşünülüyormuş. Ne tesadüf ki aynı dönemde Güney Afrikalı psikologlar "ayrı gelişim" (bkz. *apartheid*) yaklaşımını haklı çıkarma çabasıyla ırklar arasındaki biyolojik farklılıkları araştırmaya koyulmuş.[5]

Allport'un teorisi birçok beyaz Güney Afrikalıyı şaşkına çevirmiş. Apartheid'ın sorunların çözümü değil gerekçesi olduğu; beyaz ve siyah halkın buluşması gerektiği; okulda, işte ve kilisede yan yana durmalarının ve birbirlerini tanımalarının çözüm olacağı anlatılıyormuş.

Sonuç olarak bilineni sevmek daha kolaydır.

Temas hipotezi kulağa basit gibi gelebilir ama Allport bunun da ispatını bulmuştu. 1943 yılında Detroit'te yaşanan isyanlarda bir konu sosyologların dikkatini çekmişti:

> Birbirleriyle komşu olanlar birbiriyle kavga etmemişler. Wayne Üniversitesi'nde okuyan beyaz ve siyah öğrenciler Kanlı Pazartesi günü derslere birlikte barış içinde girmişler. Silah fabrikalarında çalışan siyah ve beyaz işçiler arasında da hiçbir huzursuzluk yaşanmamış.[6]

Hatta komşular birbirlerini korumuşlar, isyancılar mahalleye girdiklerinde bazı beyazlar siyah komşularını ya da siyahlar beyaz komşularını evlerinde gizlemişler.

Amerikan ordusunun İkinci Dünya Savaşı sırasında topladığı verilerse çok daha dikkat çekici.

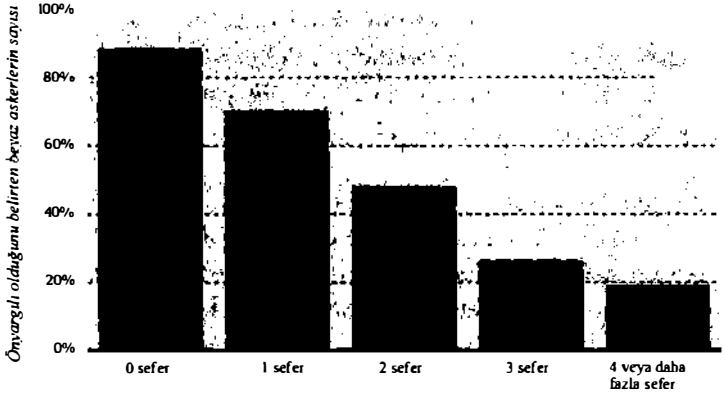
Siyah ve beyaz askerlerin birlikte savaşmaları resmî olarak amaçlanmadığı halde savaşın heyecanı içinde böyle anlar yaşanmış.

Ordunun araştırma birimi daha sonra birlikte savaşanlar arasında siyahlardan nefret eden beyazların oranının tam olarak *dokuz kat* daha düşük olduğunu saptamış.[7]

Gordon Allport temasın pozitif etkileri üzerine sayfalar dolusu yazı kaleme almış. Bu durumun askerler, polisler, komşular ve öğrenciler arasında, her yerde geçerli olduğunu vurgulamış. Birlikte okula giden çocukların önyargılardan kurtuldukları görülüyormuş. Buna bakılırsa Braam Viljoen'un öğrencilik yıllarında değişik ülkelere seyahat ederken yaşadıkları istisna değil, bir kural oluşturuyordu.

Allport'un temas hipotezine dair en güçlü kanıt denizden gelmiş. 1938'de siyah Amerikalıların denizciler sendikasına kayıt olmaları başlangıçta büyük tepki alsa da yan yana çalışmaya başladıklarında bu tepkiler sönüp gitmiş.[8]

Irkçılığa karşı en etkili ilaç nedir? Birlikte denize açılmak.

Karma ekiple yapılan sefer sayısı

Gordon Allport'un temkinli bir adam olduğunu unutmamamız gerekiyor. Bulduğu kanıtların henüz şüphe götürmez olduklarını düşünmüyordu. Zaten hoşgörülü olan denizcilerin karma bir ekiple denize çıkma ihtimali daha yüksek olabilirdi.

1956 yılında, temas hipotezi hakkındaki başyapıtının yayım-

lanmasından iki yıl sonra Güney Afrika gezisinde Allport yeniden tereddüde düştü.[9] Bu ülkede siyahlar ile beyazlar yüzyıllardır yan yana yaşadıkları halde o güne kadar Güney Afrika'da ırkçılıkta hiçbir gerileme görülmemiş, aksine ırkçılık artmıştı. Konuştuğu aklı başında sayısız beyaz Afrikaner'in sürekli ayrımcılık yaptığına tanık olmuştu.

Allport altmışlı yıllarda yaptığı Güney Afrika gezisini hatırladığında o dönemde "tarihin güçleri"ni görmezden geldiğini kabul ediyordu.[10]

4

Tarih, 7 Mayıs 1993. Johannesburg'un yaklaşık yüz kilometre güneyindeki Potchefstroom rugby stadyumunda 15.000 beyaz Afrikaner ellerinde gamalı haçı andıran kırmızı siyah bayrakları sallayarak toplandı. Çiftçilerin uzun sakalları vardı, hepsi kahverengi gömlek giymişti ve hepsi silahlıydı.[11]

Konuşmacılardan biri Afrikaner Direniş Hareketi'nin lideri Eugène Terre'Blanche'tı. Terre'Blanche uzun zamandır Adolf Hitler'in hitap tekniğine hayranlık duyuyordu. Kurduğu çete Ku Klux Klan'a benziyordu ama ondan daha zalimdi.

O gün stadyumu öfke ve korku dolduruyordu. Nelson Mandela'nın bütün Güney Afrikalıları kapsayarak yapılacak ilk seçimi kazanma ihtimalinden korkuyorlardı. Bayraklarını ve ulusal marşlarını kaybetmekten, var olan kültürün yok edilmesinden korkuyorlardı. Toplanan öfkeli 15.000 protestocuya yüz yıl önce İngilizlere karşı son nefeslerine kadar savaşmış Afrikanerlere gönderme yapılarak *Bittereinder* adı verilmişti. Kendilerini özgürlük savaşçısı olarak görüyorlar ve ne olursa olsun sonuna kadar mücadele etmeye hazır olduklarını herkese duyurmak istiyorlardı.

Yine de bir şey eksikti ya da bir kişi. Saygı uyandıracak güçte bir liderleri yoktu. Mandela "siyah tehlike" *–swart gevaar–* için ne

ifade ediyorsa Afrikanerler için de o güçte bir isim gerekiyordu. Son nefesini verene kadar özgürlük mücadelesi için savaşacak birisi.

Kısacası Constand Viljoen gibi birisi gerekiyordu.

Constand da o gün Potchefstroom'daydı. Yıllar önce emekli olmuş, hayatını çiftçilik yaparak sürdürüyordu. Kalabalık onun adını bağırmaya başladığı anda bir an bile tereddüt etmedi. Eski general hızlıca podyuma çıktı.

Eline mikrofonu alır almaz, "Afrikanerler kendilerini savunmak için hazırlanmalı," diye haykırdı. "Hiç şüphe yok ki bu kanlı mücadelede kurbanlar verilecektir ancak biz bu kurbanları haklı davamız için seve seve vermeye hazırız!"

Bu sözler kitle üstünde patlama etkisi yarattı.

Afrikanerler, "Önderimiz!" diye bağırıyordu. "Arkandayız!"[12]

Böylece Constand, Afrikaner Halk Cephesi (AVF) adı verilen yeni bir örgütün lideri oldu. Bu örgüt bir tür dernek ya da parti değil, adeta orduydu. Constand savaşa hazırlanıyordu, çok ırklı seçimi bir yolunu bulup engellemeye kararlıydı.

Daha sonra o günleri hatırladığında, "Devasa bir askerî imkân ve güç oluşturmamız gerekiyordu," diye anlatacaktı.[13] Sadece iki ay içinde yüz bin deneyimli askerin yanına yüz elli bin Afrikaner askere alındı. Constand Viljoen'un adı insanları orduya katılmaya ikna etmek için yeterliydi.

Bu arada arka arkaya delice saldırı planları ortaya çıktı. Öneriler arasında, Mandela'nın siyasi partisi ANC'nin lider kadrosuna saldırmaktan Batı Transvaal'da yaşayan 15.000 siyahı öldürüp toplu mezarlara gömmeye kadar çeşitli öneriler vardı. Ortam giderek daha histerik bir hal alıyordu.

Yüz kilometre mesafede, Constand'ın ikizi Abraham üzüntü içinde ne yapması gerektiğini düşünüyordu. Mandela ve ANC'ye gönderdiği notta, "Bazen bir trajedinin klasik unsurlarının bir araya geldiğini düşünüyorum," diye yazdı.[14] Ancak Braam eyleme geçmesi gerektiğinin farkındaydı. Bütün Güney Afrika'da kardeşinin fikrini değiştirebilecek tek kişi olduğunun farkındaydı. Yaklaşık kırk yıldır konuşmuyorlardı ama artık zamanı gelmişti.

Bir tarihçi, "Kardeşini ikna edebilirse Apartheid'dan demokrasiye barışçıl bir şekilde geçmek mümkün olabilir," diye yazmıştı, "ancak ikna edemezse bir içsavaş kaçınılmaz."[15]

Braam AVF'nin Pretoria'nın merkezindeki ofisinin kapısını çaldığında 1993 Temmuz ayının ilk günleriydi ve genel seçimlere on ay vardı.

Braam kardeşinin karşısına oturduğunda hemen konuya girerek şu soruyu sordu: "Seçeneklerin neler?"

Constand'ın cevabı ise oldukça netti: "Şu anki duruma bakılırsa tek bir seçeneğimiz var o da savaşmak."[16]

Bunun üstüne Braam büyük bir gizlilik içinde Nelson Mandela'yla birlikte tasarladıkları öneriyi anlatmaya başladı. Constand kendi halkıyla ilgili olarak doğrudan ANC yönetimiyle masaya oturup pazarlık yapma fikrine nasıl bakardı? Constand daha önce de yapılan bu tür önerileri hemen reddettiği halde bu defa farklı bir tepki verdi.

Bu defa öneri kardeşinden geliyordu.

Böylece 12 Ağustos 1993'te ikiz kardeşler Johannesburg'da bir villanın kapısını çaldılar. Kapıyı bir hizmetçinin açmasını beklerken karşılarında sıcak bir gülümsemeyle Nelson Mandela belirdi.

Bu tarihî bir andı: Güney Afrika'nın yeni kahramanı ile ülkenin eski kahramanı karşı karşıya gelmişti. Barışı sağlamak isteyen liderin karşısında savaşmaktan yana olan lider oturuyordu. Constand daha sonra o günü, "Bana çay isteyip istemediğimi sordu," diye anlatacaktı. "Alırım dedim, fincana çay koydu. Süt isteyip istemediğimi sordu, alırım dedim, süt ekledi. Sonra şeker isteyip istemediğimi sordu, alırım dedim, şeker de ekledi. Bana sadece karıştırmak kaldı."[17]

Mandela konuşma esnasında Afrikaner kültürü ve tarihi üzerine yeterince çalışma yaptığını belli etmiş. Devamında Constand'a Viljoen ailesinin yüz yıl önce İngilizlere karşı sürdürdüğü özgürlük savaşı ile kendisinin Apartheid rejimine karşı sürdürdüğü özgürlük savaşı arasındaki benzerlikleri anlatmış.

Daha sonra tarihçiler bu konuşmadaki en önemli noktanın

Mandela'nın Constand'ın dilinden konuşması olduğunu belirttiler. Afrikaner dilinde, "General," demiş, "birbirimizle savaşa girersek bu savaşın kazananı olmaz."

Constand, "Kazanan olmaz," diyerek başını sallamış.[18]

Bu görüşme Viljoen ile Mandela arasında dört ay sürecek gizli görüşmelerin ilkiymiş. Bu görüşmelerden Başkan Frederik Willem de Klerk'in bile haberi olmamış, bu konu hâlâ çok az tarih kitabında karşımıza çıkıyor. Buna rağmen Güney Afrika'nın geleceği bakımından bu görüşmeler hayati bir öneme sahipti. Nihayet emekli general silahları bırakıp partisiyle genel seçimlere katılma kararı aldı.

Constand eskiden terörist olarak gördüğü Mandela'nın elini her sıktığında ona duyduğu hayranlık artmış. Mandela da giderek Constand'a daha fazla saygı duymuş. Siyasetçi De Klerk'in aksine generale güvenmeye başlamış.

Braam daha sonra o günlerle ilgili, "Mandela kardeşimin kolunu bir tuttu, bir daha hiç bırakmadı," diye anlatmış.[19]

5.

Temas hipotezini ortaya atan ünlü psikolog Gordon Allport çoktan ölmüştü. Ancak onunla birlikte 1956 yılında Güney Afrika'yı gezen öğrencisi Thomas Pettigrew hayattaydı.

Çekingen Allport'un aksine Pettigrew tam bir asi, bir eylemciydi. Amerikan insan hakları hareketi içinde aktifti, FBI'da hakkında hazırlanmış kalın bir dosya vardı. Gizli servis onu izlerken Pettigrew Güney Afrika'da ANC'nin sayısız yasadışı toplantısına katılmıştı. Altı ay sonra tekrar ülkeye girmek istediğinde gümrükte pasaportuna "GÜNEY AFRİKA'YA GİRİŞİ YASAKTIR" damgası vuruldu.[20]

Pettigrew gelecekte Mandela'nın ülkesine döneceğini bilmiyordu. Tam olarak elli yıl sonra 2006'da, Güney Afrika'da düzenlenen uluslararası psikoloji seminerine davet edildi.

Pettigrew gözlemlerini, "Ülkede nereye bakarsak bakalım ilerleme kaydedildiğini gördük ama yapılacak daha çok iş var," diye ifade etti.[21] Durban'ın güzel sahilleri artık hem siyah hem de beyazlara açıktı. Kötü şöhretli cezaevinin yerinde şimdi anayasa mahkemesi vardı, girişinde ülkenin on bir resmî diliyle hoş geldiniz yazıyordu.

Onur konuğu olarak katıldığı seminerde –kendi alanında en önemli biliminsanlarından biriydi– Pettigrew hocası Allport'un kuramını güçlü bir şekilde doğrulayan araştırmasını sundu. Pettigrew ve meslektaşları 38 ülkede yapılmış 515 çalışmayı analiz etmişti.[22] Ortaya çıkan sonuç şuydu: Temas *işe yarıyordu*. Hatta sosyal bilimlerde bundan daha fazla kanıtı olan bir bulgu yoktu.

Temas güveni, beraberlik ve karşılıklı yardımlaşma duygusunu artırıyordu. Dünyayı başkasının gözünden görmeye yardımcı oluyordu, bu da kişiyi değiştiriyordu. Karma arkadaş grubu olanlar yabancılara karşı daha hoşgörülü oluyorlardı. Ayrıca temas bulaşıcıdır: Önyargılı bir insan komşusunun yabancılarla iyi ilişki kurduğunu görünce kendi önyargılarıyla ilgili şüphe duymaya başlar.

Ancak bu çalışmalarda ortaya çıkan bir başka konu ise tek bir olumsuz deneyimin (çatışma, kızgın bir bakış) şaka ya da uzatılan yardım elinden daha büyük bir etki bırakmasıydı. Ne yazık ki beynimiz böyle çalışıyor. Pettigrew ile meslektaşları başlangıçta bir bilinmezlikle karşılaştıklarını düşünüyorlardı. Şayet kötü temas daha fazla aklımızda kalıyorsa temas buna rağmen bizi nasıl birbirimize yaklaştırabilirdi? Aslında bu sorunun cevabının basit olduğu ortaya çıktı: Her kötü deneyime karşılık çok sayıda iyi etkileşim tecrübe ediyorduk.[23]

Kötülük güçlü olabilir, ama iyiliklerin sayısı daha fazla.

Bir araya gelmenin gücünü anlayan biri varsa o da Nelson Mandela'ydı. Uzun yıllar önce şiddet içeren bir yolu tercih etmişti. 1960 yılında ANC'nin silahlı kanadının kurucularındandı.

Ancak 27 yıl cezaevinde kalmak insanı değiştirebiliyor. Yıllar geçtikte Mandela barışçıl direnişin şiddet içeren direnişten daha etkili olduğunun farkına varmıştı. Bu gerçeğin kanıtlarını biliminsan-

ları daha sonra ortaya koyacaklardı. Başta "Mandela yöntemi"ni naif bulan Amerikalı sosyolog Erica Chenoweth'in güncel bir çalışmasına bakalım. Gerçek hayatta gücün silah namlusundan çıktığına inanıyordu ve bu yaklaşımını kanıtlamak amacıyla 1900 yılından başlayarak topladığı verilerle büyük bir veritabanı oluşturdu.

2014 yılında, "Sonra hesap yapmaya başladım ve çok şaşırdım," diye yazacaktı.[24] Barış içinde yürütülen kampanyaların yüzde 50'den fazlası başarıya ulaştığı halde şiddet içerenlerin başarısı yüzde 26'da kalıyordu. Chenoweth'e göre bunun nedeni barışçıl kampanyalara daha fazla insanın katılmasıydı. Ortalama *on bir kat daha fazla*.[25] Ve sadece ateşli gençler değil kadınlar, çocuklar hatta yaşlılar ve engelliler de bunların arasındaydı. Rejimler büyük kitlelere karşı dayanıklı değildi. İyilik, kötülüğü sayı gücüyle alt ediyordu.

Barışçıl eylemlerde en önemli faktör kendine hâkim olmaktır. Mandela cezaevinde soğukkanlı kalmanın önemini öğrenmişti. Düşmanını detaylı olarak inceledi, Afrikanerlerin hayatı ve kültürleriyle ilgili birçok kitap okudu. Rugby maçlarını izledi, dillerini öğrendi. Daha sonra dilin önemine değinerek şöyle diyecekti: "Kişiye anladığı bir dille konuştuğunuzda söylediklerinizi aklına girer, ama ona kendi diliyle hitap ettiğinizde sözleriniz kalbine dokunur."[26]

Hapisteyken diğer mahkûmları gardiyanların da insan olduklarına, sadece sistem yüzünden zehirlendiklerine ikna etmeye çalıştı. Dışarı çıktığında aynı yaklaşımı Constand Viljoen'a da gösterecek, onu dürüst, sadık ve hayatını inandığı rejim için savaşarak geçirmiş biri olarak görecekti.

Mandela serbest kalır kalmaz siyah Güney Afrikalıların yüzde 90'ını arkasına toplamayı başardı. Ardından birçok beyaz Afrikaner'in gönlünü kazandı. 24 Haziran 1995'te beyaz rugby takımının üniformasıyla Johannesburg stadyumuna girdiğinde önceleri onu teröristlikle suçlayan binlerce insan, "Nelson! Nelson!" diye bağırarak tezahürat yaptılar.

Mandela'nın yaklaşımının başarısını propaganda yeteneğine bağlamak doğru olmaz. Ne Martin Luther King gibi tutkulu bir hitabet yeteneği vardı ne de Winston Churchill kadar ateşli tartışabiliyordu. İlk basın toplantısında burnuna uzatılan tüylü şeylerin ne

olduğunu anlamamış, birisi kulağına bunların mikrofon olduğunu söylemişti.[27]

Mandela'nın gerçek gücü başka yerdeydi. Gazeteci John Carlin'in özetlediği gibi Mandela dünya tarihinin en büyük liderlerinden biriydi "çünkü o, hemen hemen herkesin ümitsizce kaybolduğuna inandığı, insanın içindeki iyiliği görmeyi seçmişti."[28]

Mandela'nın en yakın arkadaşlarından biri olan Walter Sisulu'ya Mandela'nın ne gibi kusurları olduğu sorulduğunda şöyle demişti: "Mandela birine güvendiğinde onun için her şeyi yapar."

Bir süre duraksamıştı.

"Ama belki de bu bir kusur değildir."[29]

6.

Geçtiğimiz on yıllar içinde en ümit veren değişimlerin ne olduğuna baktığımızda güven ve temasın hep anahtar role sahip olduğunu görüyoruz. Eşcinsellerin altmışlı yıllarda başlayan özgürlük hareketine bakın. Eşcinsel olduğunu beyan etmeye başlayan cesur insanlar sayesinde onların arkadaşları, meslektaşları ve aileleri başka bir cinsel yönelimin mümkün olabileceğini ve bunun bir sorun olmadığını anlamaya başladılar.

Ancak tersi de olabiliyor. 2016'da Donald Trump'ın seçilmesinden sonra herkesin nasıl kendi hayal dünyasında yaşadığı açıkça ortaya çıktı.

İki sosyolog "beyazların ırksal ve etnik izolasyonunun Trump'a verilen desteğin en güçlü göstergesi"[30] olduğunu ortaya çıkardılar. Hatta Meksika'dan uzaklaştıkça Meksika'yla aralarına duvar örmek isteyen adama verilen destek de artış gösteriyordu.[31]

Dolayısıyla sorun Trump destekçilerinin Müslümanlar ve mültecilerle çok fazla temas halinde olması değil, aksine çok az temasta olmalarıydı.

Bu durumun bir örneğini de yine 2016 yılında Birleşik Kral-

lık'ta yapılan AB'den ayrılma referandumunda gördük. Yaşanan çevrede kültürel çeşitlilik ne kadar az ise Brexit'e destek de o kadar yüksekti.[32] Hollanda'da sağ popülist PVV'ye oy verenlerin büyük kısmı Volendam ve Urk gibi beyazların yoğunlukta olduğu yerlerde yaşıyorlar. Nijmegen'deki Radboud Üniversitesi'nden bir grup sosyoloğun yaptığı araştırma özellikle işyerinde Müslümanlarla teması olan kişilerin daha az İslamofobik olduğunu gösterdi.[33]

Çeşitlilik insanları daha dost canlısı yapıyor. Singapur Üniversitesi'ne bağlı uluslararası bir araştırma ekibi 2018'de yaptığı beş çalışmayla farklı kültürlerden insanların yaşadığı mahallelerin sakinlerinin tüm insanlıkla daha fazla özdeşleştiklerini ortaya çıkardı. Sonuç olarak yabancılara daha yardımsever ve kibar davranıyorlardı. 2013'te Boston Maratonu'na düzenlenen bombalı saldırıdan sonra karma mahallelerde yaşayanların daha fazla yardım etmesiyle de bu kanıtlanmış oldu.[34]

Yine de hemen sevinmeyelim. Çeşitli kültürlerden insanların yaşadığı mahallelerde yaşamak yeterli değil. Yabancı komşu ile çok az ya da hiç iletişim kurulmuyorsa bu durum daha önyargılı olunmasına yol açabiliyor.[35] Hatta kısa süre içinde göçmen sayısının arttığı mahallelerden de Brexit veya Trump'a büyük destek verildiğini gösteren veriler var.[36]

Temasla ilgili araştırma yapanlar, insanların diğer insanlara alışması için zaman geçmesi gerektiğini söylüyorlar. Temas işe yarıyor ama hemen değil. 2015'te Suriyeli mültecilerin Hollanda'ya gelecek olması büyük protestolara neden olmuştu. Sesler yükselmiş, küfürler edilmiş, camlar kırılmıştı.

Ancak birkaç yıl sonra bu öfke yerini kedere bıraktı. Yerleştirildikleri merkezler başka bir yere taşınıyordu. Başta karşı çıkıp tehditler savurmuş olan Utrecht'li bir adam, "Aslında hiç rahatsızlık yaşamadık, tam tersine her şey iyi gidiyordu," diyerek duygularını ifade etti. "Mültecilerin kaldığı merkez mahallelinin buluşma yeri oldu, ben de sık sık kahve içmeye gidiyordum."[37]

Mümkünse küçük yaşlardan itibaren yabancılarla birlikte olmayı öğrenmemiz gerekiyor. Aslında herkesin öğrencilik döneminde Abraham Viljoen gibi uzun seyahatler yapması bence çok yararlı

olur. Mark Twain 1867'de, "Seyahat önyargı, hoşgörüsüzlük ve dar kafalılık için ölümcüldür," diye yazmış.[38]

Bu yaklaşım, kendimiz olmaktan vazgeçmemiz anlamına gelmiyor. Aksine uzmanlar önyargıdan kendi kimliğimizi muhafaza ederek kurtulabileceğimizi söylüyorlar.[39] Birbirimizle aynı olmadığımızın ve bunun bir sorun yaratmadığının farkına varmamız gerekiyor. Kendi kimliğimiz sağlam temelleri olan bir ev olmalı.

Ancak o zaman kapılarımızı açabiliriz.

1956'da Güney Afrika'ya yaptığı geziden sonra Gordon Allport yaklaşımının çok naif olduğu sonucuna vardı. Bazı toplumların çürüdüğünü ve tarihin insanların omzuna büyük bir yük bindirdiğini düşünüyordu. Varsayımlarının ileride kanıtlanacağını bilmeden, 1967 yılında hayata gözlerini yumdu.

Johannesburg'da verdiği seminerlerden birinde ne demişti? Evet, insanlar grup halinde yaşayan hayvanlardır. Evet, önyargılar çok hızlı gelişir. Ve evet, klişe bazlı düşünmek doğamızda var.

Ancak Allport daha geniş bir açıyla bakmanın önemini vurguluyordu. "Umutsuzluğa kapılanlar," diyordu, "tarihin büyük dersini gözden kaçırmıştır."[40] Güney Afrika'da Apartheid'ın mirası daha on yıllarca sürecektir ancak son elli yılda kaydedilen ilerleme de bir o kadar nefes kesici.

Constand Viljoen Nisan 2020'de hayatını kaybetti. Hayatının son yıllarında, kardeşi Abraham Viljoen'unkinden farklı bir dünyada yaşıyordu – ne de olsa biri asker diğeri papazdı. Ancak yıllarca konuşmamış kardeşler yine bir araya gelmişti.

18. BÖLÜM

ASKERLER SİPERDEN ÇIKTIĞINDA

1.

1914 yazı, Birinci Dünya Savaşı arifesi, neredeyse herkes savaşın kısa süreceğini düşünüyor. Askerler sevdiklerine Noel'de eve dönmüş olacaklarını söylüyorlar. Paris, Londra ve Berlin sokaklarında büyük kitleler zaferin yakın olduğu inancı ve coşkusuyla bir araya geliyor. Milyonlarca asker cepheye neşe içinde gidiyor.

İşte 20. yüzyılın en büyük felaketi böyle başlamıştı.[1] Çünkü Birinci Dünya Savaşı olmasa İkinci Dünya Savaşı da olamazdı. Ypres ve Verdun muharebeleri olmadan Versay Antlaşması, Rus Devrimi, Lenin, Stalin, Hitler olmazdı.

1914 Noel'ine kadar bir milyondan fazla asker ölmüştü. Savaş cephesi Belçika sahilinden Fransa-İsviçre sınırına kadar yaklaşık 750 kilometreyi kapsıyordu ve dört yıl boyunca da neredeyse hiç değişmedi. Her gün koca bir neslin gençleri en fazla birkaç hektar toprak kazanmak için hayatını kaybediyordu. Atlar, davullar ve trompetler eşliğinde bir kahramanlık destanı yazılması beklenirken anlamsız bir katliam yaşanmaktaydı.

Avrupa'nın karanlığa gömüldüğü bu umutsuz yıllarda birden küçük bir ışık parladı. Aralık 1914'te adeta gökyüzü aydınlandı ve binlerce kişi başka bir dünyanın mümkün olabileceğini gördü. Bir anlığına herkesin bu işte beraber olduğunun, herkesin insan ve kardeş olduğunun farkına varıldı.

Kitabımı bu hikâyeyle sonlandırmak istiyorum çünkü hepimiz kendimizi kolayca siperlerde bulabiliyoruz. Birkaç yüz metre ileri-deki yabancının tıpkı bizim gibi olduğunu kolayca unutabiliyoruz. Sosyal medyada, televizyonun karşısında ya da gizlendiğimiz başka bir yerde birbirimize uzaktan ateş edebiliyoruz. Korku, anlayışsızlık ve klişe yaklaşımların bizi yönlendirmesine izin veriyor, hiç karşılaşmadığımız insanlarla ilgili genellemeler yapıyoruz.

Oysa bir alternatif var. Nefret dostluğa dönüşebilir ve düşmanlar da el sıkışabilirler. Buna saflıkla değil gerçekten mümkün olduğunu gördüğümüz için inanmalıyız.

2.

Yıl 1914, Noel arifesi, hava açık. La Chapelle-d'Armentières köyü yakınındaki siperlerin ortasındaki tarafsız bölgeye ay ışığı vuruyor. Birleşik Krallık Başkomutanlığı endişeyle cepheye şu mesajı göndermiş: "Düşman Noel ile yılbaşı arasında saldırı planlıyor olabilir. Bu dönemde daha ihtiyatlı olunması gerekmektedir."[2]

Generallerin o günlerde gerçekten neler olacağıyla ilgili en ufak bir bilgileri yoktu.

Akşam saat yedi-sekiz civarında Kraliyet 2. Piyade Tümeni'nden Albert Moren gördüklerine inanamadığından daha dikkatli bakınca karşı tarafta ışıkların bir bir yandığını görür. El fenerleri, meşaleler ve o da ne... bir yılbaşı ağacı mı görmektedir? Arkasından en bilinen Noel şarkısı "Stille Nacht, heilige Nacht" duyulur. Bu şarkı daha önce hiç bu kadar duygulu söylenmemiş olabilir. Moren daha sonra, "O ânı hiç unutmayacağım, hayatımın en önemli anlarından biriydi," diye anlatacaktır.[3]

İngilizlerin düşmandan geri kalmaya niyeti yoktur, onlar da "The First Noel" şarkısını söylemeye başlarlar. Almanlar önce onları alkışlar, sonra "O Tannenbaum" şarkısını söylerler. Noel şarkıları, düşman askerler birlikte "O Come, All Ye Faithfull"u söyleyene ka-

dar devam eder. Asker Graham Williams o günleri daha sonra hatırladığında duygularını, "Gerçekten inanılmazdı, savaşın ortasında iki farklı ulus aynı Noel şarkısını söyledi," diye ifade edecekti.[4]

Belçika'nın Ploegsteert köyünün kuzeyinde bulunan bir İskoç alayının deneyimi daha da inanılmazdı. Onbaşı John Ferguson, düşman siperlerinden bir askerin tütün isteyip istemediklerini sorduğunu duymuştu. Alman asker, "İstiyorsan ışığa doğru gel," demiş, Ferguson da tarafsız bölgeye doğru gitmişti.

Daha sonra kaleme aldığı anılarında, "Yıllardır tanışıyormuşuz gibi bir anda konuşmaya başladık," diye belirtmişti. "İnanılmaz bir sahneydi. İngiliz ve Alman askerler cephede küçük gruplar halinde durmuş birbirleriyle konuşuyorlar, sigara içiyorlardı. [...] Birkaç saat önce öldürmeye çalıştığımız düşmanla sohbet ediyor, gülüşüyorduk!"[5]

Ertesi gün, Noel'de cesur askerler yine siperlerinden dışarı çıktılar. Dikenli telleri geçip düşman askerlerin ellerini sıktılar ve arkadakilere el salladılar. Majestelerinin Tüfek Alayı'ndan Leslie Walkington o günleri, "Futbol taraftarları gibi bir araya gelmiş, coşkuyla tezahürat yapıyorduk," diye anlatmıştı.[6]

Sonrasında hediyeler alınıp verilmiş; İngilizler çikolata, çay ve puding, Almanlar ise puro, lahana turşusu ve *schnapps* vermişti. Şakalar yapılmış, yıllar sonra buluşan eski okul arkadaşları gibi grup fotoğrafları çekilmişti. Bazı yerlerde miğferler top olarak kullanılarak futbol maçları yapılmıştı.[7] Bir maçı Almanlar 3-2, diğer maçı da İngilizler 4-1 kazanmıştı.

Kuzey Fransa'daki Fleurbaix köyünün kuzeybatısında düşmanların ortak cenaze töreni yaptıkları da biliniyor. Teğmen Arthur Pelham-Burn savaştan sonra yazdığı anılarında, düşman kurşunlarıyla kaybettikleri yoldaşları toprağa verilirken hep birlikte "The Lord is my Shepherd" / "Der Herr ist mein Hirt" şarkısını söylediklerini, cenazenin başında ön sırada yüksek rütbelilerin arkalarında da başları açık olarak bir tarafta Almanların diğer tarafta İngilizlerin durduğunu anlatmıştı.[8]

Noel kutlamasının yapıldığı akşam bir İngiliz askeri cephenin öteki tarafındaki şarap mahzenine kadar gitmiş ve Bavyeralı bir as-

kerle bir şişe Veuve Clicquot bitirmişti. Askerler birbirlerine adreslerini vererek savaştan sonra Londra veya Münih'te bir araya gelmek üzere sözleşmişlerdi.

Elimizde bu kadar kanıt olmasa anlatılanlara inanmak zor olabilirdi. Kendileri de yaşadıklarını anlamakta zorlanmış sayısız tanığın anıları, ifadeleri var.

İngiliz asker Oswald Tilley anne babasına gönderdiği mektupta, "Siz ailece hindi yerken ben birkaç saat önce öldürmeyi planladığım adamlarla sohbet ediyordum! Olağanüstü bir durumdu!" diye yazmış.[9] Alman teğmen Kurt Zehmisch de gördüklerine inanmakta zorlanmış, ailesine gönderdiği mektupta, "Baş düşmanımızla futbol ve Noel bayramı sayesinde bir anda arkadaş gibi yan yana durabilmemiz muhteşemdi, olağanüstüydü ve çok tuhaftı," diye yazmış.[10]

İngiliz askerlerin çoğu cepheye gitmeden önce *The Daily Mail* gibi gazetelerin propaganda ve uydurma haberleriyle dolduruşa geldikleri için Almanların ne kadar cana yakın olduklarını fark ettiklerinde çok şaşırmışlardı. Dönemin Rubert Murdoch'u Lord Northcliffe kamuoyunda etkin birçok İngiliz gazetesinin sahibiydi. Haberlerde Almanlar bebekleri kazığa geçiren, rahipleri kilise çanlarına asan cani Hunlar olarak gösteriliyordu.[11]

Savaş başlamadan kısa bir süre önce Alman şair Ernst Lissauer "İngiltere'ye Karşı Nefret İlahisi"ni yazmış ve bu neredeyse ikinci milli marş olmuştu. Milyonlarca Alman çocuk bu ilahiyi ezberlemek zorunda bırakıldı. Alman gazetelerinde düşmanın Noel bayramını bile kutlamadığı yazıyordu, İngiliz ve Fransızlar tanrısız milletlerdi.

Burada da aynı kalıpla karşılaşıyoruz; cepheden ne kadar uzaklaşılırsa bilinmeyene duyulan nefret de o kadar artıyordu. Evlerde, bakanlıklarda, yayın kurullarında, barlarda düşmana büyük nefret duyuluyordu. Oysa siperlerde askerler birbirleriyle anlaşıyordu. Bir İngiliz asker evine gönderdiği mektupta, "Burada yaptığımız konuşmalara dayanarak bizim gazetelerde okuduklarımızın aşırı abartılı olduğunu düşünüyorum," diye yazmıştı.[12]

Uzun bir süre 1914 Noel'inde yaşananlar bir tür efsane gibi görüldü. Duygusal bir masal, hatta vatan hainlerinin uydurduğu bir yalan olduğunu düşünenler bile oldu. 1914 Noel'i sonrasında savaş devam etti ve milyonlarca asker öldü, anlatılanların doğruluğuna inanmak daha da zorlaştı.

1981'de BBC'nin hazırladığı *Peace in No Man's Land** adlı belgesel sayesinde anlatılanların söylentiden ibaret olmadığı ortaya çıktı. Noel'de İngiliz cephesinin üçte ikisi sessizliğe gömülmüştü. Birçok defa Almanlar İngilizlerle (Belçika ve Fransa cepheleri de buna dahildi) iletişim kurmak için gönüllü olmuşlardı. Toplamda 100.000 asker silah bırakmıştı.[13]

Alman askerleri siperlerde Noel kutlarken. Daily Sketch, *5 Ocak 1915. Kaynak: Getty.*

* Tarafsız Bölgede Barış. (Ç.N.)

Barışın doğal bir şekilde ilan edildiği tek örnek 1914 Noel'i değildi. İspanya İçsavaşı'nda, Boer savaşlarında, Amerikan İçsavaşı'nda, Kırım Savaşı'nda ve Napolén Savaşları'nda da benzer örnekler yaşandı. Ancak hiçbiri Flaman cephesindeki Noel kutlamasında olduğu kadar birdenbire ve geniş çaplı olmadı.

Askerlerin anılarını ve mektuplarını her okuyuşumda aklıma şu soru geliyor: Milyonlarca askerin hayatını kaybettiği acımasız bir savaşın orta yerindekiler başardıkları halde bizim günümüzde siperlerimizden çıkmamıza engel olan ne?

Bizler de demagoglar ve nefret tacirleri tarafından birbirimize düşürülüyoruz. O günlerde *The Daily Mail* sayfalarında cani Hunlardan bahsediliyordu; şimdi de hırsız, katil ve işlerimizi elimizden alan mültecilerle ilgili bir algı oluşturuluyor, tembel oldukları, kültürümüzün ve geleneklerimizin elden gittiği söyleniyor.

Bu şekilde topluma nefret tohumları ekiliyor. Bu defa sadece gazetelerle değil blog'lar, tweet'ler, sosyal medyada yayımlanan yalanlar ve haberlerin altına yazılan zehirli yorumlarla daha yaygın yapılıyor. En iyi haber teyitçiler bile bazen bizi çevreleyen hınç kültürüne karşı çaresiz kalabiliyor.

Peki ya bunun aksine bir işleyiş mümkünse? Propaganda sadece bizi birbirimize düşürmeyi değil tekrar bir araya gelmemizi sağlarsa?

3.

Yıl 2006, Kolombiya. Carlos Andrés Rodríguez ve Juan Pablo García uluslararası bir reklam ajansı olan MullenLowe'de çalışıyorlar. Genellikle evcil hayvan mamaları veya piyasaya giren şampuanlar için reklam tasarlıyorlar. Ancak o gün hiç alışık olmadıkları bir istek geliyor.

Müşteri, Kolombiya'nın savunma bakanının ta kendisi. Reklamcıların, Latin Amerika'nın en eski gerilla ordusu Kolombiya

Devrimci Silahlı Güçleri'ne (FARC) karşı sürdürülen mücadeleye katkı sunup sunamayacakları soruluyor. Evet, doğru okudunuz, hükümet gerillalara karşı reklam kampanyası yürütmeyi planlıyor.

Elli yıldan uzun süredir devam eden Kolombiya'daki savaşta o güne kadar yaklaşık 220.000 kişi hayatını kaybetmişti. Hem ordu ve sağcı paramiliter güçler hem de FARC tarafından ciddi savaş suçları işlenmişti. Barışı hiç yaşamamış bir nesil yetişmişti. Bu arada ordu mücadelenin kaba kuvvetle kazanılamayacağının farkına varmıştı.

Reklamcı gençler savunma bakanının talebini kabul etmişler ve her kampanyada olduğu gibi işe önce hedef kitleyle görüşerek başlamışlardı. Bir yıl boyunca yaklaşık yüz eski gerillayla konuştular. Reklamcıların merak ettikleri konu bu insanları balta girmemiş ormanlarda mücadele etmeye iten nedenlerin neler olduğuydu. Her görüşmeden sonra konuştukları insanların sıradan insanlar oldukları sonucuna vardılar.

Bu kişilerin ihtiyaçları bizimkilerle aynı; hayallerimiz, arzularımız aynı. Carlos daha sonra o günlerle ilgili, "Konuştuğumuz kişinin gerilla değil sıradan bir insan olduğunu fark ettiğimiz anda iletişim tamamen değişti," diye anlatacaktı.[14] Aslında bu görüşmeleri yapan danışmanlar İkinci Dünya Savaşı'nda yüzlerce savaş esiriyle görüşen psikolog Morris Janowitz ile aynı sonuca ulaşmışlardı (bkz. 10. Bölüm). Carlos ve Juan propagandalarında FARC'ın ideolojisine saldırmamaları gerektiğini anlamışlardı. Bu kampanyada kullanacakları malzemeyi daha yakınlarda aramaları gerekiyordu.

Ekip her yıl askerlerin en çok Noel döneminde silah bıraktığını keşfetmişti. Anlaşılan gerillalar da herkes gibi bayram günlerinde evde olmak istiyordu. Carlos ve Juan patronlarına bir öneride bulundu: "Delirdiğimizi düşünebilirsiniz ama önümüzdeki Noel'de ormanın ortasına bir yılbaşı ağacı koymaya ne dersiniz?"[15]

Aralık 2010'da reklamcıların Noel Operasyonu başladı.

Gece karanlığında Black Hawk tipi helikopterlere binen iki özel harekât timi dokuz stratejik noktadan 25 metrelik ağaçların üstüne iki bin LED Noel ışığı attı. Bu "Noel ağaçları"na, çevrede en ufak

bir hareket olduğunda ağacın üstünde bir afiş açılmasını sağlayan sensörler yerleştirdiler.

Afişte, "Noel ormana kadar gelebildiyse sen de evine gelebilirsin. Silahı bırak, Noel'de her şey mümkün," yazıyordu.

Bu operasyonla beklenmedik bir başarı elde edildi. Bir ay içinde 331 gerilla silah bıraktı. Birçokları bunu Noel ağaçlarına borçlu olduklarını belirttiler. Bir gerilla, "Liderimiz kızmadı," dedi. "Bu propaganda daha önceden yapılanlardan çok farklıydı... ve hepimize dokundu."[16]

Bu arada MullenLowe ekibi eski gerillalarla görüşmelerini sürdürüyordu. Bu sayede, Noel ağacı olayını tüm gerillaların duyduğunu ancak çoğunun görmediğini öğrendiler. Çünkü FARC ormandaki nehirleri yol gibi kullanarak hareket ediyordu.

Reklamcıların bir sonraki hamlesi hazırdı.

Aralık 2011'de Işıklı Nehirler Operasyonu başladı.

FARC'a katılımın yüksek olduğu nehirlere yakın yerlerde yaşayan Kolombiyalılardan gerillalara katılan erkek veya kız kardeşlerine, arkadaşlarına, akrabalarına not yazmaları istendi. Notta eve gelmeleri istenecek, masada yerlerinin hazır olduğu belirtilecekti.

Bu notlar küçük hediyelerle birlikte 6.823 şeffaf Noel ağacı topunun içine konuldu ve nehirlere bırakıldı. Nehir, topların içindeki küçük LED'lerle hava kararıktan sonra yıldızlı bir gökyüzü gibi görünüyordu. Noel hediyeleri bu şekilde gerillaların bölgesine girdi. Peki, sonuç ne oldu? Aralarında bir FARC bomba uzmanının da bulunduğu tam 180 gerilla daha silah bıraktı.

Bir yıl sonra sıra Beytlehem Operasyonu'na gelmişti. Carlos ve Juan görüşmeler esnasında birçok gerillanın balta girmemiş ormanlarda yönünü kaybedebildiğini fark etmişti. Eve dönmek isteseler bile yollarını bulamayabilirlerdi. Reklamcılar helikopterlerle yine ağaçların üstüne binlerce küçük ışık attılar. Gökyüzüne doğru çevrilen ve ışığı kilometrelerce uzaktan görülebilen devasa projektörler de yerleştirdiler. Yolunu bulmak isteyen gerillaların, Beytlehem yıldızına bakarak yolunu bulan yıldızbilimciler gibi göğe bakmaları yeterli olacaktı.

Sonra sıra en can alıcı adımı atmaya geldi.

MullenLowe ekibine göre gerillalar en çok annelerini özlüyordu. Gizli servis kayıtlarından, FARC'a katılan ve çocuğu olan annelerin isimlerini aldılar. Kimi anneler çocuklarını yirmi yıldır görmemişlerdi. Reklamcılar onlardan eski fotoğraflarını istediler. Ekip bu fotoğrafları çatışmaların en yoğun yaşandığı bölgelere dağıttı, fotoğraftakileri sadece gerillanın kendisi tanıyabilirdi. Fotoğrafların arkasında şöyle yazıyordu:

"Gerilla olmadan önce benim evladımdın. Bu Noel'de seni eve bekliyorum."

Yine hedef on ikiden vurulmuştu. Toplam 218 erkek ve kız evlat silah bıraktı.[17] Hükümet onları bağışladı ve topluma kazandırma programlarına katılarak bir meslek edinip iş aramalarına yardımcı oldu. Peki, bu kampanyanın sırrı neredeydi? Örgüte katılanları canavar değil insan olarak görmüş olmalarındaydı. Juan, "Ormanda kaybolan çocukları aradık," dedi, "suçluları değil."[18]

Peki, bu cömertlik nereden gelmişti? Önce aftan yararlandılar, sonra meslek eğitimi verildi hatta iş olanakları sağlandı. Kolombiya geçmişi geride bırakmayı nasıl başarmıştı?

Bu soruyu MullenLowe'nin patronu Jose Miguel Sokoloff'a yönelttiğimde bir kahkaha attı. "Sanırım kampanyamızı hazırlarken gerillalara ikinci bir şans vermeye hevesli insan sayısını biraz abarttık," dedi.

Aslında ellerinden başka bir şey de gelmiyordu. Reklam ajansı 1914'te Avrupa'nın karşılaştığı paradoksla karşı karşıyaydı. Çatışma bölgesinden uzaklaştıkça nefret de artıyordu. Jose, "Savaşla hiç teması olmayanlar daha muhafazakâr oluyor," dedi, "oysa bir yakınını kaybeden ya da kendi başı belaya girmiş olanlar geçmişi geride bırakmaya daha yatkın oluyorlar."

Reklamcılar bu hikâyelere odaklanmaya karar vermişti. Bütün Kolombiya gerillaları bağrına basacakmış gibi davranacaklar, kendini gerçekleştiren kehanetin işe yaramasını umacaklardı. İşe de yaradı. 2010'dan bu yana binlerce gerilla evine döndü. FARC'ın 20.000 üyesi vardı ancak birkaç yıl sonra bu sayı yarının altına indi.

Elbette silah bırakmaları sadece reklam kampanyasına bağla-

namaz, ancak Kolombiya Savunma Bakanlığı barışçıl propagandanın işe yaradığına inanıyor. Maliye Bakanlığı da bu durumdan memnun olmalı çünkü yılbaşı süslemeleri silah ve bombaların maliyetinden daha düşük.[19]

MullenLowe'nin kampanyası Kolombiya'da 2011'de başlayan barış sürecinde motor görevi gördü.[20] Savunma bakanı iken MullenLowe'ye bu görevi veren Başkan Juan Manuel Santos'a birkaç yıl sonra Nobel Barış Ödülü verildi. Yaklaşık yarım yüzyıl süren çatışmanın sonu gelmişti. Sonraki yıl FARC binlerce silahını teslim etti ve son gerillalar da balta girmemiş ormanlardan ayrıldı.

Başkan Santos, "Bugün çok özel bir gün," diye başladı konuşmasına, "bugün silahlar yerini sözlere bırakıyor."[21]

4.

Elbette Kolombiya bir anda cennete dönüşmedi. Solcu FARC'ın terk ettiği ormanlarda aşırı sağcı paramiliter gruplar ve uyuşturucu kaçakçıları var. Yarım yüzyıldır akıtılan kanların izleri hiçbir zaman kaybolmayacak.

Her şeye rağmen bu bir umut hikâyesi. Kolombiyalı reklamcılar bize eski bir dersi hatırlatmış oldular: Ne ekersen onu biçersin. İyiliğin bulaşıcı olduğu yüz yıl önce de kanıtlanmıştı. 1914 Noel'inde barış virüsü gerçek bir salgına dönüştüğünde çok az askerin bu virüse karşı bağışıklığı olduğu anlaşıldı. Onların arasında yirmi beş yaşında 16. Bavyera Yedek Piyade Alayı'ndan inatçı bir onbaşı vardı. "Bu tür şeyler savaş zamanında olamaz!" diye bağırıyordu. Bu adamın adı Adolf Hitler'di.[22]

Ancak askerlerin çoğu siperlerde geçirdikleri barış günlerini hayatlarının en önemli günleri olarak anmayı sürdürdüler. Cephede en yoğun mücadelenin yaşandığı yerlerde insanlar daha yakın ilişkiler kuruyorlardı. Düşük rütbeliler arasında başlayan sıcak ilişkiler daha sonra çavuşlara, albaylara kadar çıkıyordu.

Bu yaklaşıma direnenler en tepedeki muktedirlerdi. Generaller barış vebasının önüne geçmek için ellerinden geleni yapıyordu. 29 Aralık 1914'te Alman Ordu Komutanlığı'ndan, düşmana gösterilecek her türlü dostluğun yasaklandığına dair bir emir geldi. Bir İngiliz mareşal de düşmanla dostane hiçbir temasın kabul edilemeyeceğini söylemişti.[23] İtaat etmeyenler askerî mahkemede yargılanacaktı.

Daha sonraki yıllarda ordunun başındakiler daha iyi hazırlık yaptılar. 1915 Noel'inde Birleşik Krallık Başkomutanlığı her türlü Noel kutlamasını engellemek amacıyla, düşman hedeflerini gece gündüz demeden bombalattı. Kraliyet Galler Birliği'nden Teğmen Llewelyn Wyn Griffith daha sonra, "Kesin emir verilmişti, nefret sarmalından çıkmamamız ve her türlü yakınlaşmaya bombayla cevap vermemiz gerekiyordu," diye yazmıştı.[24]

Bütün bunlara rağmen askerlere kalsa savaş 1914 Noel'inde son bulurdu. Bir İngiliz binbaşı, "Bizi kendi halimize bıraksalar bir daha tek bir kurşun dahi atılmazdı," diyecekti.[25]

Binlerce asker barışın sürmesi için çabaladı, gizli gizli mektuplaştılar. Bir Fransız birliği, Alman birliğine, "Yarın dikkatli olun," diye not göndermiş, "bir general geliyor [...] ateş etmek zorunda kalabiliriz." Bir Alman birliği de Birleşik Krallık taburuna, "Biz sizinle yoldaş kalmaya devam edeceğiz. Ateş etmeye zorlanırsak havaya nişan alacağız," diye haber göndermiş.[26]

Cephede bazı yerlerde ateşkes haftalarca sürmüş. Ve alınan tüm önlemlere rağmen kimi yerde ateşkes yapılıyormuş. Fransız tümenlerinin yarısı 1917'de isyan ettiğinde Almanlar bunu fark etmemiş bile. Fransızların ateş etmeme anlaşmasına sadık kaldıklarını düşünmüşler.[27]

Barış hep pusuda durmayı sürdürmüş. Askerî tarihçi Tony Ashworth 1914 Noel'ini, birdenbire su yüzüne çıkan "büyük bir buzdağı"[28] olarak tanımlıyor. Savaş döneminde bile bu barış dağı her an ortaya çıkabiliyor. Generaller, siyasetçiler ve savaş çığırtkanları şiddet, tehdit, yalan haber gibi ellerinde ne varsa kullanarak o dağı suyun altında tutmaya çabalıyor. Zira savaş doğamızda yok.

Şunu unutmamalıyız –bunu kendim için de tekrarlıyorum–, di-

ğer insanlar da bizimle aynıdır. Gazete ya da televizyonda gördüğümüz öfkeli vatandaş, gözlerine bant çekilen suçlu, sığınmacılar, hepsi bizim gibi etten ve kemikten insanlar. Bir başka hayatta arkadaşımız, ailemiz, sevgilimiz olabilirlerdi. Bir İngiliz askerin ifade ettiği gibi, "Onların da evde bekleyenleri ve sevenleri var."[29]

Kendimizi siperlerimize gömdükçe gerçeklik görüş alanımızdan çıkıyor. Böylece nefret dolu küçük bir azınlığın geri kalan bütün insanlığı temsil ettiğine inanmaya başlıyoruz. Twitter ve Facebook'taki nefret söyleminin sorumlusu bir avuç anonim trol.[30] Bu klavye silahşörleri de birilerinin düşünceli arkadaşı, sevgi dolu yoldaşı olabilir.

İnsanın içindeki iyiliğe inananlar yumuşak ya da naif insanlar değiller. Barışa ve affetmeye inananlar aksine cesur ve gerçekçi insanlardır. Jose Miquel Sokoloff bir subayın, reklamcıların Noel mesajını yaymak için bizzat yardımcı olduğunu anlatmıştı. Subay birkaç ay sonra çatışmada hayatını kaybetmiş.

Jose bu subaydan öğrendiklerinin onu hâlâ duygusallaştırdığını belirtiyor. Subay ona, "Cömertlik beni güçlendirdiği için bunu yapmak istiyorum, ayrıca emrimdeki askerler de kendilerini daha güçlü hissediyor," demişti.[31]

Bu bilinen bir gerçekliktir. Hayattaki tüm güzellikler gibi, ne kadar verirsek o kadar geri alırız. Bu güven, dostluk ve barış için de geçerlidir.

SONSÖZ

ON KURAL

Bir kadını kaçıran ve onu beş yıl boyunca radyatöre zincirli tutan bir adam hakkında film yaparsanız –muhtemelen tarihte yalnızca bir kez yaşanmış bir şeydir– buna toplumun acımasızlığına dair gerçekçi bir analiz diyorlar. İnsanların âşık olduğu Aşk Her Yerde *gibi bir film yaptığımda ki bugün Birleşik Krallık'ta âşık olan yaklaşık bir milyon insan olabilir, buna gerçekçi olmayan bir dünyanın duygusal tasviri diyorlar.*

Richard Curtis (1956)

Efsaneye göre Delphoi'deki Apollon Tapınağı'nın girişine iki kelime oyulmuştur. Bu tapınak Antik Yunan halklarının tanrılara yakarmak için ziyaret ettikleri kutsal bir yerdi.

İçeri giren herkesi *GNOTHI SEAUTON* sözleri karşılıyordu.

Kendini bil.

Psikolojiden biyolojiye, arkeolojiden antropolojiye, sosyolojiden tarihe kadar bütün bu alanlardaki son bulgulara bakıldığında insanların kendilerine dair bin yıldır yanlış bir imgeye sahip olduğu sonucuna varabiliriz. Uzun bir süre insanların doğuştan bencil birer canavar hatta daha beter yaratıklar olduklarını varsaydık. Uzun bir süre medeniyetin en ufak bir darbeyle kırılacak ince bir katman olduğuna inandık.

Ancak bu insan imgesinin ve insanlık tarihinin bu yaklaşımla okunmasının gerçeklikten son derece uzak olduğu anlaşıldı.

Kitabın son bölümlerinde insan doğasına dair bakış açımızı değiştirdiğimizde yeni bir dünyanın kapılarını aralayabileceğimizi anlatmaya çalıştım. Buzdağının sadece görünen kısmına dokunabildim muhtemelen. Çünkü insanların çoğunun iyi olduğuna inanmaya başladığımız andan itibaren her şey değişecektir. Okullarımızı,

cezaevlerini, devletleri ve demokrasileri tamamen farklı bir açıdan değerlendirebiliriz. Biz de farklı bir hayat sürebiliriz.

İtiraf etmeliyim ki havaalanlarındaki kitapçılarda en ön sıralarda sergilenen kişisel gelişim kitaplarının hayranı değilim. Bu dönemde çok fazla iç dünyamıza yöneldiğimizi ve dış gözlemin azaldığını düşünüyorum. Oysa daha iyi bir dünya tek bir kişiden değil bizden başlayacak. Daha iyi bir kariyer için önerilen on altın kural ya da hayal dünyamızı zenginleştirme önerileriyle bu amaca ulaşamayız.

Bir arkadaşım bu kitabı yazma sürecimde kendi hayatıma da farklı bakıp bakmadığımı sordu. O anda cevabımın "evet" olduğunu fark ettim. İnsan doğasına gerçekçi bir bakış, başkalarıyla ilişkilerde de büyük değişimler yaşanmasına yol açıyor. Sonuç olarak, geçtiğimiz yıllar içinde not defterime karaladığım ve uyguladığım on kuralı aşağıda sizinle de paylaşıyorum.

I. Kuşku duyduğunuzda iyiden yana olun

İlk kuralım aslında en zor olanı. 3. Bölüm'de insan evriminin başkalarıyla işbirliği yapmak üzere geliştiğinden, ancak iletişimin kolay olmadığından söz ettim. Bazen doğru sözcükler seçilmezse bir öneri yanlış anlaşılabiliyor, karşımızdaki insan bir tuhaf bakıyor ya da başkalarından o kişinin hakkımızda hoş şeyler söylemediğini duyuyoruz. Her ilişkide –bu yıllar sürmüş bir evlilik de olsa– diğerlerinin bizim hakkımızda tam olarak ne düşündüğünü bilemiyoruz.

O zaman tahmin yürütmeye başlıyoruz. Diyelim ki bir iş arkadaşımın benden nefret ettiğinden şüpheleniyorum. Tahminimde haklı da olsam bu hissiyatla hareket etmek onunla aramdaki ilişkinin düzelmesini sağlamayacaktır. 1. Bölüm'de insanların *olumsuzluk önyargısı* taşıdıklarına değinmiştim. Canımızı sıkan bir söz bizi aldığımız on iltifattan daha fazla etkiler. (Kötü daha güçlüdür ama iyi daha fazladır.) Kuşku duyduğumuz durumlarda kötü ağır basar.

Bu arada "asimetrik geribildirim"in azizliğine uğrarız. Basitçe söylemek gerekirse, birisine duyduğumuz güveni sarsacak şeyler söz konusuysa gerçekler er geç ortaya çıkar. Rus gelin paralarımızı alıp kaçar, Nijeryalı işortağından kazık yeriz, televizyonda her gün

reklamı yapılan ürün bir türlü teslim edilmez... Kolay güveniyorsanız sonunda işler iyi gitmediğinde gerçekler her zaman su yüzüne çıkar.[1]

Ancak bir kişiye bir defa bile güvenmediğiniz zaman güvenmemekte haklı olup olmadığını asla öğrenemezsiniz çünkü geri dönüş alamazsınız. Diyelim ki sarışın bir Rus size kazık attı, siz de o günden sonra hiçbir sarışın Rus'la iş yapmamaya karar verdiniz. Hayatınız boyunca sarışın Ruslara güven duymadınız. Böylece aslında Rusların ne kadar sempatik bir halk olduğunu öğrenme şansını da kaçırmış olursunuz.

Peki karşınızdaki insanın niyetinden şüphe duyuyorsanız ne yapmanız gerekir?

En gerçekçi davranış iyilikten yana olmaktır. Karşımızdakinin iyi niyetine inanmalıyız. Genellikle haklı çıkacağımızı düşünüyorum çünkü çoğu insan iyidir. Nadiren de olsa karşınıza size kötülük yapmak isteyen biri çıktığında tamamlayıcı olmayan davranış gösterebilirsiniz.[2] (Kapkaççısıyla yemek yiyen Julio Diaz'ı hatırlayın.)

Buna rağmen dolandırılırsanız ne olacak? Psikolog Maria Konnikova profesyonel dolandırıcılar hakkında çok ilginç bir kitap yazmış.[3] Dolandırıcılık konusunda devamlı tetikte olmamız gerektiğini yazdığını düşünebilirsiniz. Oysa dolandırıcılık ve aldatma konularında uzman olan psikolog çok daha farklı bir sonuca varmış. Arada bir dolandırılacağımızı hesaba katmamızı önermiş. Ona göre bu, başkalarına güven duyarak sürdüreceğimiz hayat için ödenecek küçük bir bedel.

İnsanlar genellikle dolandırıldıklarında bundan utanç duyarlar oysa gerçekçi biriyseniz kendinizle biraz gurur duymalısınız. Hatta daha da ileri gideyim: Hiç dolandırılmadıysanız, hayata karşı yeterince güven duyup duymadığınızı sorgulamanız gerekir.

II. Karşılıklı kazanç senaryolarını düşünün

Rivayete göre Thomas Hobbes bir arkadaşıyla Londra'da yürüyüş yaparken bir dilenci görüp durmuş ve ona para vermiş. Arkadaşı bu davranışına çok şaşırmış. Hobbes bizim doğuştan bencil olduğumuzu söylemiyor muydu? Hobbes bunda bir sorun olduğunu

düşünmüyormuş. Dilencinin acınacak durumundan rahatsız olmuş ve ona para vererek kendini rahatlatmış. Dolayısıyla kendini düşünerek davranmış.[4]

Son birkaç yüzyıldır filozoflar ve psikologlar saf bir özverinin olanaklı olup olmadığı sorusuna cevap arıyor. Bana bu tartışma anlamsız geliyor. Birisine iyilik yaptığınızda midenizin bulandığını düşünün. Hayat nasıl bir cehenneme dönerdi acaba?

Güzel olan, iyiliğin bizi iyi hissettirdiği bir dünyada yaşıyor olmamız. Yemeği seviyoruz çünkü yemezsek hayatta kalamayız. Seksten zevk alıyoruz, seks olmasa soyumuz tükenir. Yardım etmeyi seviyoruz çünkü başkaları olmadan sararıp solarız. İyilik her defasında iyi hissettirir çünkü *iyidir*.

Ne yazık ki sayısız şirkette, okullarda ve başka kurumlarda insanların doğal olarak rekabetçi oldukları yaklaşımı üstüne bir düzen kurulmuştur. Donald Trump'ın *Büyük Düşün* adlı kitabında, "En iyi anlaşma senin kazandığındır, karşıdakinin değil," yazıyor. "Rakibini parçala ve kendine avantaj sağlayarak devam et."[5]

Aslında gerçekte tam tersi oluyor; *herkesin* kazançlı çıktığı anlaşma en iyi anlaşmadır. Mesela Norveç'teki cezaevleri hem daha iyi hem daha insancıl hem de daha az maliyetli. Ya da Jos de Blok'un sağlık hizmeti. Hem mahalle sakinleri iyi ve kaliteli sağlık hizmetini ucuza alabiliyor hem de küçük çaplı çalışma ortamında sağlık hizmeti verenler daha mutlular, ayrıca daha fazla para kazanıyorlar. Dolayısıyla herkesin kazançlı çıktığı bir durum yaşanıyor.

Aynı şekilde affetmeye dair hikâyelerde de başkalarını affetmenin bize yararının dokunmasına değinilir.[6] Dolayısıyla affetmek sadece bir ödül değil iyi bir anlaşmadır da. Affeden nefret ve kin gibi duygulara enerji harcamaz. Kendini özgürleştirir.

III. Dünyayı değiştirin, soru sorun

Dünya tarihinde neredeyse her filozof, Çinli düşünür Konfüçyüs'ün 2500 yıl önce ifade ettiği, "kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma" altın kuralını benimsemiştir. Onun ardından Yunanlı tarihçi Herodot ve filozof Platon da bu düşünceyi sahiplenmiştir, dinî metinlerde de benzer ifadeler karşımıza çıkar.

Günümüzde milyarlarca ebeveyn çocuklarına bu altın kuralı öğretiyor. Bu kuralın iki versiyonu var. Biri daha olumlu bir yaklaşıma sahip: "Başkasına sana davranılmasını istediğin gibi davran." Diğeri ise daha olumsuz: "Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına *yapma*." Hangi yaklaşım olursa olsun altın kural bizim doğal empati yeteneğimizi esas alıyor: Kendini başkasının yerine koyduğunda sana nasıl davranılmasını istersen sen de şimdi öyle davranmalısın. Bazı nörologlara göre bu kural milyon yıllık evrimin ürünü ve beynimize kazınmış durumda.[7]

Bütün bunlara rağmen ben altın kuralın eksik kaldığını düşünüyorum. 10. Bölüm'de empatinin kötü bir yol gösterici olabileceğinden bahsettik. Başkasının ne istediğini her zaman doğru hissedemiyoruz. Sayısız müdür, yönetici, gazeteci ve siyasetçi bunu hissettiklerini düşünürken aslında diğerlerinin seslerini çıkarmalarını engelliyor. Bu nedenle mesela mültecilerin konu edildiği tartışma programlarında tek bir mülteci bile bulunmuyor. Bu nedenle demokrasimiz ve gazeteciliğimiz tek yönlü. Bu nedenle bizim gibi refah ülkelerinde ataerkil bir yaklaşım hâkim.

Pratikte en doğru yol önce soru sormaktır. Sözü önce Porto Alegre'de olduğu gibi (15. Bölüm) vatandaşlara vermek gerekir. İşçilerin Jean-François Zobrist'in fabrikasında olduğu gibi (13. Bölüm) kendi ekiplerini kurmalarına imkân verilmelidir. Ve çocukların Sjef Drummen'in okulunda olduğu gibi (14. Bölüm) kendi öğrenme yollarını belirlemelerine fırsat tanınmalıdır.

Yukarıda örneklerini sıraladığım durumlarda geçerli olan kurala "Platin Kural" da deniyor. George Bernard Shaw bu kuralı çok güzel özetlemiş: "Başkalarına onların senin için yapmalarını istediğin şeyleri yapma, zevkleri farklı olabilir."[8]

IV. Empatinizi hafifletin, merhametinizi artırın

Platin Kural empati değil merhamet çağrısıdır. Aradaki farkın ne olduğunu anlatmak için sizi düşüncelerini muhteşem bir şekilde kontrol altında tutabilen Budist keşiş Matthieu Ricard'la tanıştırayım. (Meraklısına başarılar diliyorum, kendisi 50.000 saatten fazla meditasyon yapmış.)

Kısa bir süre önce nörolog Tania Singer, Ricard'ı beyin tarayıcısında bir sabah geçirmeye davet etmiş.[9] Singer empati hissettiğimizde beynimizde neler olduğunu, daha da önemlisi bunun bir alternatifi olup olmadığını araştırıyormuş.

Matthieu Ricard, Singer'a gitmeden önceki akşam onun önerisiyle Romanya'daki bir kimsesizler yurdunda yaşayan çocuklarla ilgili bir belgesel izlemiş. Ertesi gün tarayıcıya girmeden önce Singer ondan belgeselde gördüğü zayıf, boş bakışlı çocukları hatırlamasını istemiş. Ricard bu Romanyalı çocukların kendilerini nasıl hissettiklerini hayal etmeye başlamış.

Bir saat sonra kendini çok kötü hissediyormuş.

İşte empati insanları bu duruma getiriyor. Singer daha sonra bir grup denekle yaptığı çalışmasında onlardan her gün on beş dakika gözlerini kapatarak empati duygusunu tecrübe etmeye çalışmalarını istemiş. Kimse on beş dakikadan daha uzun süre gözlerini kapalı tutamamış. Bir hafta sonra bütün katılımcılar kendilerini karamsar hissetmeye başlamış. Bir kadın katılımcı trende etrafına baktığında sadece acı gördüğünü söylemiş.[10]

Ricard'la yaptığı ilk seanstan sonra Singer farklı bir şey denemeye karar vermiş. Ricard'dan yine Romanyalı kimsesiz çocukları, bu defa kendini onların yerine koymadan düşünmesini istemiş. Ricard yıllardır egzersiz yaptığı gibi şimdi *çocuklarla* değil çocuklar *için* düşünmeye başlamış. Onların kederlerini paylaşmak yerine onlara duyduğu merhamete, sıcaklığa ve sevgiye odaklanmış. Kendini onların yerine koymamış, tersine mesafeli durmuş.

Singer bilgisayar ekranında değişikliği hemen fark etmiş, beynin çok farklı bölgeleri hareketlenmiş. Empati esas olarak kulağımızın üstündeki *anterior insula*'yı aktive ederken diğeri *corpus striatum* ve orbitofrontal korteksi canlandırmış.

Peki, sonunda ne olmuş? Psikologlar Ricard'ın duygu durumunu merhamet olarak açıklıyor. Ve merhametin empati gibi enerjimizi tüketmediği anlaşılmış. Aksine Ricard kendini seans sonrasında daha iyi hissetmiş. Merhamet daha kontrol edilebilir, daha mesafeli ve daha yapıcı bir duygudur. Merhamet başkasının acısını paylaştır-

maz ama onun acısını görmemizi ve harekete geçmemizi sağlar. Merhamet insana enerji verir.

İşte ihtiyacımız olan da bu. Bir başka örnek daha vereyim: Diyelim ki küçük çocuğumuz karanlıktan korkuyor, ebeveyn olarak onunla aynı duyguyu (korkuyu) paylaşıp (empati) odanın köşesinde ağlamayız, genellikle onu teselli edip (merhamet) rahatlatmaya çalışırız.

Hepimizin Matthieu Ricard gibi meditasyon mu yapması gerekiyor? Kulağa uçuk bir fikir gibi gelebilir. Ancak merhamet duygusunun meditasyonla eğitilebileceğine dair bazı bilimsel araştırmalar var.[11] Beynimiz yoğrulmaya müsait bir organ. Bedenimiz için bir spor salonuna gidiyorsak bunu da ruhumuzu eğitmek için neden yapmayalım?

V. Aynı fikirde olmasanız da başkasını anlamaya çalışın

Meditasyon yapmayı denediğimi itiraf edeyim ama bugüne kadar başarılı olamadım. Her defasında aklımı dağıtacak bir e-posta, bir tweet ya da tramplenden atlayan keçi videosu geldi. 50.000 saat meditasyon mu? Üzgünüm ama benim bir de hayatım var.

Neyse ki başka bir yol daha var. Aydınlanma döneminde filozoflar bu alternatife dikkat çekmişler. Peki, bu nedir? Aklımız. Zekâmız. Ve –beynimizin farklı bölümlerinin kullanıldığı psikolojik süreç sonucunda– göreceli görme yeteneğimiz. Aklımızı kullanarak başkasını anlamaya çalıştığımız zaman prefrontal korteks aktive oluyor, insan beynindeki dikkat çekici büyüklükte olan, alnımızın hemen arkasındaki bölüm.[12]

Bu konuda yapılmış sayısız çalışmanın çoğunda bu korteksin başarısız olduğunu okudum. Araştırmalar o kadar da kontrollü ve rasyonel olmadığımızı gösteriyor. Buna rağmen bu bulguları abartmaktan yana değilim. Günlük hayatımızda sık sık rasyonel argümanlar ve kanıtlar kullanıyoruz. Kurallar, yasalar ve anlaşmalardan oluşan bir toplum inşa ettik. Oysa insanlar tahmin ettiğimizden daha iyi düşünebilirler. Aklımız duygusal doğamızı örten ince bir tabaka değil, aklımız bizi biz yapan önemli bir parçamız. Aklımız bizi insan yapıyor.[13]

Cezaevleriyle ilgili sezgilerimizi tamamen yok sayan Norveç yaklaşımını düşünün. Sadece aklını kullananlar, suçların tekrarlanma oranını detaylıca inceleyenler suçlulara böyle davranmanın mükemmel bir fikir olduğunun farkına varacaktır. Ya da Nelson Mandela'yı hatırlayın. Kim bilir ne çok kendini tutmuş, duygularını bastırmıştır. Mandela yumuşak karakterli olduğu kadar akıllıydı. Başkalarına güvenmek duygusal bir tepki olsa da bir o kadar rasyoneldir.

Ötekini anlamak onunla aynı fikirde olmayı gerektirmez. Bir faşisti, bir teröristi ya da *Aşk Her Yerde* hayranını, faşizmi, terörizmi ya da duygusal filmleri sevenleri onaylamadan da anlayabiliriz. Ötekini rasyonel düzeyde anlamak bir beceridir. Geliştirebileceğimiz bir kasımızdır.

Aklımızı en çok iyi bir insan olma özlemimizi zaman zaman *bastırmak* için kullanıyoruz. Sosyallik içgüdümüz bazen gerçeğin ve adaletin önüne geçebiliyor. Bir haksızlık karşısında sırf birileriyle ters düşmemek için kaç defa ağzınızı açmadan durduğunuzu düşünün. Huzursuzluk olmasın diye düşündüklerinizi söylemediğimiz hiç olmadı mı? Haklarını arayan insanları mızmız ve memnuniyetsiz olmakla hiç suçlamadınız mı?

İşte bu noktada elinizdeki kitabın paradoksuna geldik. İnsanların, daha sosyal ve daha sevecen olacak şekilde evrimleştiklerini savundum ancak bazı durumlarda bu sevecenlik problem de oluşturabiliyor. Tarih bize ilerlemenin genellikle Buurtzorg'u hayata geçiren Jos de Blok ya da Agora'yı kuran Sjef Drummen gibi inatçı, hatta *sevecen* bulunmayan insanlarla başladığını gösteriyor. Bu kişiler genellikle bir toplantı ya da partide somurtup oturma cesareti gösterirler, başkalarını rahatsız edici konular açarlar.

Bu insanlara sahip çıkmalıyız, ilerlemeyi onlar sağlıyorlar.

VI. Yakınlarınızı sevin, başkalarının da yakınlarını sevdikleri gibi

17 Temmuz 2014 tarihinde Malezya Havayolları'nın Boeing 777 uçağı Ukrayna'nın Hrabove köyü yakınlarına düştü. Uçakta 298

yolcu vardı, bunlardan 193'ü Hollandalıydı. Uçak Rus taraftarı ayrılıkçı gruplar tarafından düşürülmüştü. Kurtulan olmadı.

Volkskrant gazetesinde haberi okumadan önce duyduğum 298 sayısı soyut bir bilgi gibi geliyordu.[14] Gazetedeki haber 25 yaşındaki Karlijn Keijzer ve 30 yaşındaki Laurens van der Graaf'ın çektiği selfie'yle başlıyordu. Fotoğraf sarışın bir delikanlı ve kıvırcık saçlı bir kız gülerek uçağa binerken çekilmişti. Laurens'in daha önce öğrenci dergisi *Propria Cures*'ta yazdığına göre Amsterdam kürek derneği Skøll'da tanışmışlardı. Karlijn ABD'de doktora yapıyordu.

Ve birbirlerine sınırsızlam âşıklardı.

Bir arkadaşları kazadan sonra, "Birbirlerine delicesine âşık, mutlu çift olarak kalacaklar, sonsuza dek," diye yazmış. Yedinci sayfada Irak'ta yaşanan acı dolu olaylara dair haberi okumadan geçtiğim halde yukarıda sözünü ettiğim haberi okurken gözlerimin dolması riyakârlık değil mi? Genellikle bu tür haberler beni rahatsız eder. "Nijerya açıklarında iki Hollandalı hayatını kaybetti," yazar haberde, oysa bir gemi batmış ve hiç kimse kurtulamamıştır.

İnsanlar sınırları olan yaratıklardır. Bize benzeyen türdeşlerimize; aynı dili konuştuğumuz, aynı dış görünüşüne sahip, aynı geçmişi paylaştığımız kişilere daha fazla önem veririz. Ben de sarışınım, ben de öğrenci derneğinde aktiftim, ben de kıvırcık saçlı bir kızla tanışmıştım ve *Propria Cures*'ta bizimle ilgili yazmış olmak isterdim, diye düşünürüz. İş arkadaşlarından biri, "Laurens'ı tanıyanlar onun güçlü bedeninin ancak böylesi bir roket saldırısıyla alt edilebileceğini biliyorlar," diye yazmış.[15]

Ölümlerinden birkaç saat önce çekilmiş bu neşeli fotoğrafı gazete Karlijn'in kardeşinden almış. Fotoğrafı verirken, "Sizden istediğim tek şey, Hollanda'ya ve dünyaya diğer kardeşimin ve ailemin nasıl acı çektiğini göstermeniz, bu acıyı yüzlerce Hollandalı çekiyor," demişti.

Bu bence de doğru, herkesin bir tanıdığının tanıdığı ya da onun bir tanıdığı vardı bu kazadan etkilenen. O dönemde kendimi hiç o zamanki kadar Hollandalı hissetmemiştim.

Neden bize benzeyen insanları daha fazla önemsiyoruz? 10. Bölüm'de mesafenin kötülüğün suç ortağı olduğunu yazmıştım. Mesafe, internette yabancılara öfkeyle tepki vermemizi kolaylaştırıyor. Mesafe, askerlerin şiddete teslim olmalarını sağlıyor. Ve mesafe, tarih boyunca işlenmiş en büyük insanlık suçlarını –kölelikten soykırıma kadar– olanaklı kılıyor.

Buna karşılık merhameti kendine rehber edinen kişi, yabancıların da bizim gibi insan olduğunun farkına varır. Sevdiğimiz kişilerin dünyadaki diğer insanlarla aynı önemi taşıdıklarının farkına vardıkça kendimizi aşabiliriz. Buda'nın ailesini terk etmesi bir tesadüf değil. İsa'nın ona inananların kardeşlerini, ebeveynlerini, çocuklarını ve eşlerini bırakmaları gerektiğini söylemesi de tesadüf değil.

Bu daha da ileri gidebilir.

Belki de başkalarının yakınlarını sevmeye küçük ölçekte başlamak mümkündür. Kendini sevmeyen başkasını da sevemez. Ailesini, arkadaşlarını kaybedenlerin dünyanın yükünü taşımaları zordur. Büyük olanı sırtlamak için önce küçüğün yerli yerinde olması gerekir. Hayatını kaybeden 193 Hollandalının çoğu dünyayı değiştirmeye çalışan, insan hakları gönüllüleri ve AIDS araştırması yapan doktorlardı. Ancak onların acısı en fazla yakınları tarafından hissedildi.

İnsanlar olarak ayrım yapıyoruz. En yakınımızdakileri kayırıyoruz ve en çok onlara bağlanıyoruz. Elbette bu utanılacak bir durum değil, aksine bizi insanlaştırıyor. Yabancıların da uzakta olsalar bile sevdikleri yakınları, akrabaları olduğunu, yani onların da insan olduklarını fark etmemiz gerekiyor.

VII. Haberlerden kaçının

Günümüzde haber mesafenin en büyük kaynağını oluşturuyor. Her akşam haberleri izleyenler gerçekliğe yaklaştıklarını düşünürler oysa önlerine konan, gerçeğin çarpıtılmış bir bölümüdür. Sıklıkla "sığınmacılar", "ırkçılar", "siyasetçiler" gibi genellemeler yapılır. Ayrıca haber programları istisnalara yönelmeyi ve genellikle çürük elmayı göstermeye meraklıdır.

Aynı durum sosyal medya için de geçerli. Küçük bir grup kabadayının uzak mesafeden çirkin şeyler söylemeye başlamasıyla nefret söylemi Facebook ve Twitter'ın algoritmalarıyla en üst yerlere çıkar, sosyal medya olumsuzluk önyargımızı kullanır. Dijital platformlar en çok insanların birbirlerine çirkin yaklaşımlarından kazanç sağlar, çünkü bu ilgi çekici gelir. En çok onları beğenir, tıklarız ve en fazla reklam buralarda karşımıza çıkar.[16] Böylece sosyal medya kötü taraflarımızı pompalayan bir makine haline dönüşür.

Nörologlar haber ve bildirimlere duyduğumuz ihtiyacın bir tür bağımlılık olduğu konusunda hemfikir. Silikon Vadisi'nde artık bu bir sır değil, özellikle Facebook ve Google gibi şirketlerin üst düzey yöneticileri kendi çocuklarını internet ve sosyal medyadan mümkün olduğunca uzak tutmaya çalışıyor. Eğitim guruları okullarda iPad kullanımı ve dijital becerilere övgüler yağdırsa da teknoloji dünyasının elitleri kendi çocuklarını bu zehir ticaretinden uzak tutmaya çalışan uyuşturucu tacirleri gibi davranıyorlar.[17]

Benim temel kuralım şu: Haber bültenlerini takip etmek yerine detaylı yazıların yer aldığı haftalık yayınları okuyun. Ekrana bakmak yerine etten kemikten insanlarla buluşun. Bedeninize hangi besini alacağınızı düşündüğünüz kadar kafanıza da hangi bilgileri sokmak istediğinizi iyice düşünün.

VIII. Nazilere yumruk atmayın (ya da en büyük düşmanınıza elinizi uzatın)

Devamlı haberleri takip etmek bizi umutsuzluğa düşürür. Başkaları sorumluluk üstlenmediği halde ben neden sürdürülebilir bir hayat yaşamaya çalışıyorum, vergimi neden düzenli ödüyorum, yardım kuruluşları için para toplamanın ne anlamı var, diye düşünmek kolaylaşır.

Bu tür düşünceler aklınıza gelmeye başladıysa sinizmin tembelliğin diğer adı olduğunu hatırlayın. Sinizm, arkamıza yaslanıp oturmanın bahanesidir. İnsanların ahlaksız olduğuna inanan kişi haksızlıkları dert etmez, dünya nasıl olsa batacaktır.

Sinizme çok benzettiğim bir aktivizm şekli var. "Dünyayı değiştirmek" için yola çıkan ama esas kendi imajını dert eden tiplerden

bahsediyorum. O yöne meyliniz varsa başkası için neyin iyi olduğunu bilen *ama* ona gerçekten değer vermeyen bir asiye dönüşebilirsiniz. Bu durumda kötü haber size iyi haber gibi gelir. ("Dünya daha hızlı ısınıyor!" "Eşitsizlik tahmin edilenden daha büyük!") Böylece haklı olduğunuzun kanıtının ortaya çıktığını düşünürsünüz.[18]

Farklı bir davranışın mümkün olduğu, Almanya'nın Wunsiedel köyünde görüldü. Sekseninci yılların sonunda Hitler'in suç ortağı Rudolf Hess bu köydeki mezarlığa gömüldü. Onu takip eden yıllarda köy neo-Nazilerin uğrak yeri haline geldi. Hâlâ her yıl Hess'in ölüm yıldönümü olan 17 Ağustos'ta köyde anma töreni ve yürüyüşler yapanlar çıkıp kötü görünmeye çalışıyorlar.

Sonunda faşizm karşıtları neo-Nazilere istediklerini verdiler. Birinin bir Nazi'ye yumruk atarken çekilen videosu internette gurura paylaşılmaya başlandı. Fakat bu tür şeyler ters etki yaratıyor. Ortadoğu'yu bombalamak nasıl teröristlerin eline koz veriyorsa, bir neo-Nazi'yi yumruklamak da aşırılıkçıların eline koz veriyor. Dünyaya bakış açıları doğrulanıyor ve aralarına yeni katılacakların önü açılıyor.

Wunsiedel'de bu duruma karşı farklı bir yöntem denendi. 2014 yılında Fabian Wichmann adında bir Alman zekice bir öneri sundu. Rudolf Hess'i anma yürüyüşünü vakıf adına yapılan bir yürüyüşe çevirmeyi önerdi. Köy sakinleri bu fikre sıcak yaklaştı. Neo-Nazilerin yürüdükleri her metre için on euro'yu Wichmann'ın aşırı sağ gruplardan ayrılmak isteyenlere destek veren EXIT-Deutschland kuruluşuna bağışlamaya karar verdiler.

Neo-Nazilerin haberi olmadan köy sakinleri bir başlangıç ve bitiş noktası belirlediler. Yürüyemeye bağışa katkıda bulundukları için teşekkür edilen afişler hazırlandı ve yol kenarlarına kondu. Anma yürüyüşünün yapıldığı gün herkes onlara tezahürat yaptı ve bitiş çizgisine varıldığında neo-Nazilere konfetilerle karşılandı. Toplam 20.000 euro onlara karşı olan hayır kurumu için toplanmıştı.

Bu eylemin ardından Wichmann kurumun kapısının açık tutulmasının ne kadar önemli olduğunu vurguladı. 2011 yazında Almanya'da düzenlenen bir rock festivalinde Wichmann'ın ekibi katılımcı

lara tişörtler dağıttı. İlk bakışta neo-Nazilerin ideolojilerini destekleyen sembollerin basılı olduğu görülse de tişörtler yıkandıktan sonra başka bir mesaj ortaya çıkıyordu: "Bu tişörtün yaptığını sen de yapabilirsin. Aşırı sağcı gruplardan kurtulmana yardımcı olabiliriz."[19]

Bu eylem pek işe yaramaz gibi görünse de festivali takip eden haftalarda EXIT-Deutschland'a gelen telefonlar yüzde 300 artmış. Wichmann'ın mesajının neo-Nazilerin aklını karıştırdığını fark etmiş. Nefret ve öfke beklerken onlara bir el uzatılmıştı.

IX. Dolaptan çıkın, iyilikten utanmayın

El uzatabilmek için ihtiyacımız olan tek şey cesaret. Fazla iyi niyetli ve duygusal olmakla suçlanabilirsiniz. İsa da "Birisine sadaka verirken bunu borazan çaldırarak ilan etmeyin," demiştir. "Dua ederken iç odanıza çekilip kapıyı kapatın ve gizlice olan Babanıza dua edin!"

Kimse ikiyüzlü görünmek istemez, dolayısıyla iyi davranışların gizli kalması daha güvenlidir, en azından bir bahane düşünülmesi yararlı olur.

"Meşguliyet olsun diye yaptım."

"Bu paraya zaten ihtiyacım yoktu."

"Özgeçmişimde güzel duracak."

Modern psikologlar insanların yüreklerinden geldiği gibi bir iyilik yapmalarına sahte "benecilik" bahanelerini bulduklarını keşfettiler. Bu durum genellikle cila teorisinin kabul edildiği, bireyselliğin tavan yaptığı Batı ülkelerinde görülüyor. İnsanların benciliğin bu toplumlarda daha fazla kabul gördüğü için bu yaklaşım da anlaşılır geliyor. Amerikalı bir profesör, "İnsanlar davranışlarının samimi bir merhamet ya da sevecenlikten kaynaklandığını kabul etmekte zorlanıyorlar," diyor.

Ne yazık ki bu tereddüt nesebo etkisi yaratıyor. İnsanların kendini bencilmiş gibi göstermesi başkalarının sahip olduğu karamsar insan imgesini doğruluyor. Daha da kötüsü, iyiliği gizli tuttuğumuz zaman başkaları için iyi bir örnek oluşturma şansı da olmuyor. Oysa *Homo puppy*'nin sırrı hep birbirimizi taklit etmemizde yatıyor.

Beni yanlış anlamayın, ilham vermek ile hava atmak arasında

büyük fark var. İyilik yaparken kendinizi övmeniz, hava atmanız gerekmez. "Matta"da İsa inananları bu duruma karşı ikaz etmiş ama bazı şeylerin ortaya çıkmasını da doğru bulmuştu:

> Dünyanın ışığı sizsiniz. Tepeye kurulan kent gizlenemez. Kimse kandil yakıp tahıl ölçeğinin altına koymaz. Tersine, kandilliğe koyar; herkese ışık sağlar. Sizin ışığınız insanların önünde öyle parlasın ki onlar da iyi işlerinizi görsünler...

İyiliğin bulaşıcı olduğunu 2010'da iki Amerikalı psikolog akıllıca bir deneyle gösterdiler.[22] 120 gönüllüyü dörder kişilik gruplara ayırdılar. Her katılımcıya oyunda kullanması için bir miktar para verildi, ardından kişinin gönüllü olarak grup kumbarasına içinden geldiği bir miktarda para atması istendi. İlk turdan sonra oyuncular yer değiştirdi. Araştırmacılar iki kişinin iki defa aynı grupta olmamasına dikkat ediyordu.

Bir kişi ilk turda ortak kumbaraya bir dolar fazladan attığında diğer oyuncuların da ortalama yirmi sent daha fazla attığı görüldü. *Başka oyuncularla oynuyor olsalar da.* Aynı etki üçüncü turda da görüldü, oyuncular ortalama beş sent daha fazla veriyordu. Oyunun sonunda bir dolarlık bağış iki misline çıkmıştı.

Bu çalışmayı sık sık düşünüyorum ve unutmamaya çalışıyorum. Her iyilik havuza atılan bir taş gibi etrafında çemberler oluşturarak genişliyor. Amerikalı araştırmacılardan biri, "Sosyal ağ içinde gösterdiğimiz cömertliğimizin onlarca hatta yüzlerce insanın hayatını nasıl etkilediğini genellikle görmüyoruz," diyor.[23]

Sevecenlik bulaşıcıdır. Hatta daha da bulaşıcıdır çünkü uzak mesafeden izleyenlere bile bulaşabilir. Bu konuda ilk araştırmalardan birini doksanlı yılların sonunda Amerikalı psikolog Jonathan Haidt gerçekleştirdi.[24] Makalelerinden birinde garajının önündeki karları temizleyen yaşlı kadına yardım eden bir öğrenciyi anlatmıştı. Onu gören bir arkadaşı daha sonra şöyle yazmıştı:

> Otobüsle geçerken gördüm ve hemen inip ona sarılmak istedim. Şarkı söyleyerek hoplayıp zıplamak, koşmak ve gülmek istedim.

İçimde insanlar hakkında güzel şeyler anlatma isteği uyandı. [...] Eve dönüp arkadaşlarıma bunları anlattığımda onlar da etkilendiler.[25]

Haidt insanların genellikle en basit şekilde gösterilen cömertliklerden bile etkilendiklerini keşfetmiş. Deneklere bu deneyimin kendilerine neler hissettirdiğini sorduğunda birisine yardım etme isteğine kapıldıklarını söylemişler.

Haidt bu duyguyu "yükseliş" diye tanımlıyor. En ufak bir iyilik göstergesi bile içimizi ısıtıyor. İşin en ilginç yanı da iyilik hikâyesini başkalarından duyduğumuzda da aynı etkiyi yaratması. Sanki o anda alaycı, karamsar yaklaşımımızın yeniden başlat düğmesine basılıyor ve dünyayı daha net olarak görmeye başlıyoruz.

X. Gerçekçi olun

Benim en önemli yaşam kuralım.

Bu kitapla amaçladığım tek bir şey varsa o da "gerçeklik" sözcüğünün anlamını değiştirmeye çalışmaktır. Dilimizde gerçekçi sözcüğü genellikle alaycılıkla eşanlamda kullanılıyor, insanlıkla ilgili kötümser duygulara sahip olan alaycılar gerçekçi görülüyor.

Oysa alaycı kişi dünyayı tanımaz. Gerçekte insanların iyilikten yana oldukları A gezegeninde yaşıyoruz.

Dolayısıyla gerçekçi olun. Kabuklarınızdan çıkın. Doğanıza dönün ve güvenmeye başlayın. Cömertliğinizden utanmayın, iyiliği gün ışığına çıkarın. Başlangıçta aptal ya da naif olduğunuzu düşünebilirler. Ancak unutmayın, bugünün naifliği yarının sağduyusu olabilir.

Yeni bir gerçekliğin zamanı geldi. İnsanlığa yeni bir bakış açısıyla bakma zamanı geldi.

TEŞEKKÜR

Ocak 2013'te felsefeci Rob Wijnberg beni kahve içmeye davet etti. Yeni bir gazetecilik platformu kurmak istiyordu. Bu platformda haber, reklam ve sinizme yer verilmeyecek, çözümlere yönelik yayınlar yer alacaktı.

Birkaç ay içinde *De Correspondent* için dünya kitlesel fonlama rekoru kırılmış ve benim de yeni bir işim olmuştu. Elinizdeki kitap *De Correspondent*'te çalıştığım altı yılın ürünü. Bu kitap fikirlerimi destekleyen, düzelten ya da karşı çıkan sayısız okurla yaptığım görüşmelerin sonucunda ortaya çıktı. Bu kitap hayallerimin arkasından gidebilme ayrıcalığına sahip olmamla birlikte içgüdüsel motivasyon dediğimiz sihirli yolculuk sonucunda ortaya çıktı.

Teşekkürüm bütün meslektaşlarıma. Elbette Rob'a, bana ondan daha fazla enerji veren başka kimse tanımıyorum. Kendi fikirlerime de eleştirel gözle bakmayı öğreten Jesse Frederik'e, Hollanda'nın en iyi yayıncısı olduğunu yine belli eden Milou Klein Lankhorst'a ve yayıncı yardımcısı olarak kitabın baskıya hazırlanmasında büyük emeği geçen Andreas Jonkers'a.

Harminke Medendorp'un redaktörüm olması benim için büyük şanstı. Harminke mesleğinin en iyilerindendir. Sorduğu birkaç soruyla insanın söylemek istediği şeyi netleştirmesini sağlar. Tabii

ki son okumayı yapan Tomas Vanheste, Maurits Martijn, Rosan Smits, Marnix de Bruyne, Sanne Blauw, Michiel de Hoog, Johannes Visser, Tamar Stelling, Jelmer Mommers, Arjen van Veelen, Maite Vermeulen, Riffy Bol, Charlotte Remarque ve Anna Vossers'a müteşekkirim. Bu kişilerle çalışırken insanın sinik olması zordur.

"Çoğu İnsan İyidir" ifadesi ilk olarak 2012 yılında ulusal ombudsman Alex Brenninkmeijer tarafından kullanıldı. Bu ifadeye dikkatimi çeken David Van Reybrouck'a teşekkür ediyorum. Matthias van Klaveren, Huib ter Horst, Sem de Maagt ve Carlijn Kingma'ya kitabın bazı bölümlerini okuyarak bana önerilerde bulundukları için çok teşekkür ediyorum. Carlijn Avrupa'da tanınan bir sanatçıdır. Muhtemelen benim kitabımdan hareketle yaptığı çalışmalar, kitaplarım kâğıt geri dönüşüm kutularına atıldıklarında, çeşitli müzelerde sergileniyor olacaktır.

Kitap kapağını hazırlayan Leon Postma ve Harald Dunnink'e teşekkür ediyorum. Leon'a kitap içindeki bilgilendirme grafikleri için ayrıca teşekkür ediyorum. Lisa Roggeveen ve Yara van der Velden'a fotoğraf seçimi ve telif hakları konusunda yardımcı oldukları için çok teşekkür ediyorum. Annelieke Tillema'ya son düzeltmeleri yaptığı için teşekkür ediyorum.

Ve nihayet aileme, arkadaşlarıma, kız kardeşlerime ve enişteleriime de yürekten teşekkür ediyorum. Jurriën Hamer'a mükemmel dostluğu, Maartje'ye her şey için ve kitabı atfettiğim anne babam Peta ve Kees Bregman'a da sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Onlar bana ebeveynlerin çocuklara verebileceği en önemli şey olan güven duygusunu verdiler.

NOTLAR

Önsöz

1. Churchill'in 30 Temmuz 1934 tarihli Avam Kamarası konuşmasından.

2. J.F.C. Fuller, *The Reformation of War*, Hutchinson&Co., 1923, s.150.

3. Gustave Le Bon, *The Crowd. A Study of the Popular Mind*, Kitchener, 2001, s. 19 [*Kitlelerin Psikolojisi*, çev. Süleyman Doğru, Koridor Yayıncılık, 2018]. İlk basım: 1896.

4. Richard Overy, "Hitler and Air Strategy", *Journal of Contemporary History*, 1980, Cilt 15, Sayı 2, s. 140.

5. J.T. MacCurdy, *The Structure of Morale*, Cambridge University Press, 1943, s. 16.

6. Aktaran: Richard Overy, *The Bombing War, Europe 1939-1945*, Allen Lane, 2013, s. 185.

7. Angus Calder, *The People's War. Britain 1939-1945*, Pimlico, 1991, s. 174.

8. Overy, *The Bombing War*, s. 160.

9. Robert Mackay, *Half the Battle, Civilian Morale in Britain during the Second World War*, Manchester University Press, 2002, s. 261.

10. Aktaran: Overy, *The Bombing War*, s. 145. 1941 başında sığınakların sadece yüzde 8'i kullanılmıştı. Bkz. agy., s. 137.

11. Sebastian Junger, *Tribe. On Homecoming and Belonging*, Twelve, 2016.

12. Richard Overy, "Civilians on the Frontline", *The Observer*, 6 Eylül 2009.

13. Mollie Panter-Downes, *London War Notes 1939-1945*, Farrar, Straus and Giroux, 1971, s. 105.

14. Overy, *The Bombing War*, s. 264.

15. Frederick Lindemann'ın arkadaşları bile onu şu ifadelerle tanımlıyorlarmış: "Her konuda her zaman haklı olduğunu düşünürdü, hata yaptığında bunu hiç kabul etmezdi." "Farklı düşünceleri kişisel saldırı olarak alırdı." "Bilgisi olmayan konularda bile konuşmaktan geri kalmazdı." Bkz. Hugh Berrington, "When Does Personality Make a Difference? Lord Cherwell and the Area Bombing of Germany", *International Political Science Review*, 1989, Cilt 10, Sayı 1.

16. 2.000 çocuktan deneyimlerini kâğıda dökmeleri istendi. Çocukların yazdıklarını okuyanlar çocukların cesaretleri karşısında hayrete düştü. Evi yıkılmış olan on yaşında bir çocuk, "Ben yerdeydim, her tarafım kanıyordu ama ölü ve yaralıların enkaz altından çıkarılmasına yardım ettim," diye yazmıştı. Bkz. Martin L. Levitt, "The Psychology of Children: Twisting the Hull-Birmingham Survey to Influence British Aerial Strategy in World War II", *Psychologie und Geschichte*, 1995, Cilt 7, Sayı 1.

17. Aktaran: Brenda Swann ve Francis Aprahamian (yay. haz.), *J.D. Bernal. A Life in Science and Politics*, Verso, 1999, s. 176.

18. Solly Zuckerman, *From Apes to Warlords. An Autobiography, 1904-1946*, Harper Collins, 1988, s. 405. Bu kitap ilk olarak 1978'de basıldı, Zuckerman o zaman Hull hakkındaki raporun ilk sayfasını da kitaba ekledi. Böylece 2020'ye kadar sürecek ambargoyu da delmiş oldu.

19. Aktaran: Charles Webster ve Noble Frankland, *The Strategic Air Offensive Against Germany 1939-1945*, HMSO, 1961, s. 332.

20. C.P. Snow, "Whether We Live or Die", *Life Magazine*, 3 Şubat 1961, s. 98.

21. Overy, *The Bombing War*, s. 356.

22. Aktaran: Jörg Friedrich, *The Fire. The Bombing of Germany 1940-1945*, Columbia University Press, 2006, s. 438.

23. Aktaran: Friedrich Panse, *Angst und Schreck*, Thieme, 1952, s. 12.

24. Friedrich, *The Fire*, s. 418-420.

25. Britanya raporu ancak elli yıl sonra ortaya çıktı. Bkz. Sebastian Cox (yay. haz.), *The Strategic Air War Against Germany, 1939-1945. The Official Report of the British Bombing Survey Unit*, Routledge, 1998.

26. John Kenneth Galbraith, *A Life in Our Times*, Ballantine Books, 1981, s. 206.

Buradaki önemli soru şu: Müttefikler hava kuvvetleri yerine kara ve deniz kuvvetlerine daha fazla para harcasalardı ne olurdu? Savaştan sonra Nobel Ödüllü Patrick Blackett savaşın altı ya da on iki ay daha kısa sürebileceği sonucuna vardı. Silah ve Cephane Bakanı Albert Speer en çok Alman altyapısına yapılan saldırılardan kaygı duyduğunu söyledi. *Luftwaffe* komutanı Herman Göring özellikle petrol endüstrisine yapılan saldırıları hatırlıyordu. "Yakıt olmadan kimse savaşamaz." 1944 sonbaharında Almanların petrolü neredeyse tükenmişti. Tanklar hareket etmiyor, uçaklar hangarlardan çıkamıyordu; ağır silahlar atlarla taşınıyordu. O günlerde bile İngilizler Alman halkını bombalamaya devam etti. 1944 yılının son çeyreğinde bombaların yüzde 53'ü şehirlere, sadece yüzde 14'ü petrol rafinerilerine atıldı. İngilizler yangın bombalarını pek kullanmıyorlardı, neredeyse yanacak bir şey kalmamıştı. Bu arada Alman petrol üretimi de toparladı. Bkz. Max Hastings, *Bomber Command*, Michael Joseph, 1979, s. 327-334.

27. Edward Miguel ve Gerard Roland, "The Long Run Impact of Bombing Vietnam", *Journal of Development Economics*, 2011, Cilt 96, Sayı 1, s. 2.

Yeni Gerçekçilik

1. Tom Postmes'ten alınan e-posta, 9 Aralık 2016.

2. Jack Winocour (yay. haz.), *The Story of the Titanic as Told by Its Survivors*, Dover Publications, 1960, s. 33.

3. Aktaran: Rebecca Solnit, *A Paradise Built in Hell. The Extraordinary Communities That Arise in Disaster*, Viking, 2009, s. 187.

4. Frans de Waal, *The Bonobo and the Atheist. In Search of Humanism Among the Primates*, W.W. Norton&Company, 2013, s. 43 [*Bonobo ve Ateist. Primatlar Arasında İnsanı Aramak*, çev. Aslı Biçen, Metis Yayıncılık, 2013].

5. Gary Younge, "Murder and Rape – Fact or Fiction?", *The Guardian*, 6 Eylül 2005.

6. Aktaran: Robert Tanner, "New Orleans Mayor Orders Police Back to Streets Amid Increasingly Violent Looting", *The Seattle Times*, 1 Eylül 2005.

7. Timothy Garton Ash, "It Always Lies Below", *The Guardian*, 8 Eylül 2005.

8. Jim Dwyer ve Christopher Drew, "Fear Exceeded Crime's Reality in New Orleans", *The New York Times*, 29 Eylül 2005.

9. Havidán Rodriguez, Joseph Trainor ve Enrico L. Quarantelli, "Rising to the Challenges of a Catastrophe: The Emergent and Prosocial Behavior Following Hurricane Katrina", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 2006, Cilt 604, Sayı 1.

10. Matthieu Ricard, *Altruism. The Power of Compassion to Change Yourself and the World*, Little, Brown and Company, 2015, s. 99.

11. Enrico L. Quarantelli, "Conventional Beliefs and Counterintuitive Realities", *Social Research: An International Quarterly of the Social Sciences*, 2008, Cilt 75, Sayı 3, s. 885.

12. Aktaran: AFP/Reuters, "Troops Told 'Shoot to Kill' in New Oerleans", ABC News, 2 Eylül 2005.

13. Trymaine Lee, "Rumor to Fact in Tales of Post-Katrina Violence", *The New York Times*, 26 Ağustos 2010.

14. Solnit, *A Paradise Built in Hell*, s. 131.

15. Aktaran: "Coke Products Recalled", *CNN Money*, 15 Haziran 1999.

16. B. Nemery vd., "The Coca-Cola Incident in Belgium, June 1999", *Food and Chemical Toxicology*, 2002, Cilt 40, Sayı 11.

17. Victoria Johnson ve Spero C. Peppas, "Crisis Managment in Belgium: The case of Coca-Cola", *Corporate Communications: An International Journal*, 2003, Cilt 8, Sayı 1.

18. Aktaran: Bart Dobbelaere, "Colacrisis was massahysterie", *De Standaard*, 2 Nisan 2000.

19. Karolina Wartolowska vd., "Use of Placebo Controls in the Evaluation of Surgery: Systematic Review", *British Medical Journal*, 2014, Cilt 348.

20. Clayton R. Critcher ve David Dunning, "No Good Deed Goes Unquestioned: Cynical Reconstruals Maintain Belief in the Power of Self-interest", *Journal of Experimental Social Psychology*, 2011, Cilt 47, Sayı 6, s. 1212.

21. Jodie Jackson, "Publishing the Positive. Exploring the Motivations for and the Consequences of Reading Solutions-focused Journalism", *Constructive Journalism Project*, Sonbahar 2016.

22. Bkz. Wendy M. Johnston ve Graham C.L. Davey, "The psychological impact of negative TV news bulletins: The catastrophizing of personal worries", *British Journal of Psychology*, 1997, Cilt 88, Sayı 1.

23. Hans Rosling, *Factfulness. Ten Reasons We're Wrong About the World – And Why Things Are Better Than you Think*, Flatiron Books, 2018, s. 50 [*Dünya Hakkında Yanılmamızın On Nedeni ve Neden Her Şey Aslında Sandığınızdan Daha İyi*, çev. Sevinç Seyla Tezcan, Pegasus Yayınları, 2019].

24. Chris Weller, "A Top economist just put the fight against poverty in stunning perspective", *Business Insider*, 17 Ekim 2017.

25. Toni van der Meer vd., "Mediatization and the Disproportionate Attention to Negative News. The case of airplane crashes", *Journalism Studies*, 2018, Cilt 20, Sayı 6.

26. Laura Jacobs vd., "Back to Realty: The Complex Relationship Between Patterns in Immigration News Coverage and Real-World Developments in Dutch and Flemish Newspapers, 1999-2015", *Mass Communication and Society*, 2018, Cilt 21, Sayı 4.

27. Nic Newman (yay. haz.), *Reuters Institute Digital News Report. Tracking the Future of News*, Reuters Gazetecilik Araştırmaları Enstitüsü, 2012. Bkz. Rob Wijnberg, "The problem with the Real News – and What We Can Do About it", *Medium*, 12 Eylül 2018.

28. Aktaran: Michael Bond, "How to keep your head in scary situations", *New Scientist*, 27 Ağustos 2008.

29. Rolf Dobelli, "Avoid News. Towards a Healthy News Diet", dobelli.com, Ağustos 2010.

30. *The Bonobo and the Ateist*, s. 38-39.

31. Michael Ghiselin, *The Economy of Nature and Evolution of Sex*, University of California Press, 1974, s. 247.

32. Joseph Henrich vd., "In Search of Homo Economicus: Behavioral Experiments in 15 Small-Scale Societies", *American Economic Review*, 2001, Cilt 91, Sayı 2.

33. David Sloan Wilson ve Joseph Henrich, "Scientists Discover What Economists Haven't Found: Humans", *Economics*, 12 Temmuz 2016.

34. Churchill tarafından "yarı çıplak fakir" diye nitelenen Mahatma Gandhi, "İnsan doğasının hep düşüşte olduğu iddiasına inanmayı reddediyorum," demiş. Baskıcı rejim tarafından 27 yıl hapiste tutulan Nelson Mandela, "İnsanın iyiliği gizlenebilen bir alevdir ama hiçbir zaman söndürülemez," demiş.

35. Emma Goldman, *Anarchism and Other Essays*, Bibliolife, 2008, s. 29 [*Anarşizm Neyi Savunur?*, çev. Derya Kömürcü, Agora Kitaplığı, 2012].

Gerçek *Sineklerin Tanrısı*

1. William Golding bunu 1980 yılındaki ses kaydının giriş kısmında henüz kendi kitabını okumadan evvel hatırlamıştı. Bkz. William Golding, *Lord of the Flies. Read by the Author*, Listening Library, 2005.

2. John Carey, *William Golding. The Man Who Wrote Lord of the Flies*, Free Press, 2010, s. 150.

3. William Golding, *The Hot Gates*, Faber and Faber, 1965, s. 87.

4. Arthur Krystal (yay. haz.), *A Company of Readers. Uncollected Writings of W.H. Auden, Jacques Barzun and Lionel Trilling*, Free Press, 2001, s. 159.

5. Aktaran: Carey, *William Golding*, s. 82.

6. Agy., s. 259

7. *De Correspondent*'te çıkan yazımdan: "Dit gebeurt er als je gewone kinderen vrijlaat in de wildernis", 6 Haziran 2017.

8. *The Bonobo and the Atheist*, s.214.

9. MaryAnn McKibben Dana, "Friday Link Love: Doubt, Virginia Woolf, and a Real-Life Lord of the Flies", maryannmckibbendana.net, 3 Mayıs 2013.

10. Susanna Agnelli, *Street Children. A Growing Urban Tragedy*, Weidenfeld&Nicolson, 1986.

11. Jamie Brown, "Mates Share 50-Year Bond", *Daily Mercury*, 12 Aralık 2014.

12. Aktaran: Kay Keavney, "The Dropout Who Went to Sea", *The Australian Women's Weekly*, 19 Haziran 1974.

13. Peter Warner ve Mano Totau'nun söyledikleri, aksi belirtilmedikçe, benim onlarla yaptığım söyleşilerden alınmıştır.

14. Özellikle bkz. Keith Willey, *Naked Island – and Other South Sea Tales*, Hodder&Stoughton, 1970.

15. Avustralyalı belgeselci Steve Bowman 2007 yılında David'le röportaj yapmıştı. Daha önce yayınlanmamış görüntüleri benimle paylaşarak büyük incelik gösterdi. Bu ifadeler Bowman'ın belgeselinden alınmıştır.

16. *Naked Island*, s. 6.

17. Aktaran: Scott Hamilton, "In remote waters", readingthemaps.blogspot.com, 18 Kasım 2016.

18. Peter Warner, *Ocean of Light. 30 years in Tonga and the Pacific*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016, s.19.

19. Sione de aynısını hatırlıyor. Bana telefonda, "Birbirimizle hep yan yana durduk," diye anlattı. "Tartışma çıktığında çocukları sakinleştirmeye çalıştım. Sonra ağlayıp benden özür dilerlerdi ve biterdi. Bu hep böyle oldu."

20. Neyse ki şanslıydılar. Çocuklar Samoa'ya yakın olduklarını düşünerek güneye doğru devam ettiler. Oysa kuzeye gitmeleri gerekiyordu.

21. *Naked Island*, s. 33.

22. *Ocean of Light*, s. 89.

23. Charlotte Edwardes, "Survivor Game Show Based on Public School", *The Telegraph*, 3 Haziran 2001.

24. Robert Evans ve Michael Thot, "5 Ways You Don't Realize Reality Shows Lie", *Cracked.com*, 7 Temmuz 2014.

25. *Real to Me. Girls and Reality TV*, İzci Kızlar Araştırma Enstitüsü, 2011.

26. Robert Sapolsky, *Behave. The Biology of Humans at Our Best and Worst*, Vintage, 2017.

27. Bryan Gibson vd., "Just 'Harmless Entertainment'? Effects of Surveillance Reality TV on Physical Aggression", *Psychology of Popular Media Culture*, 2014, Cilt 5, Sayı 1.

28. Aktaran: CBC Arts, "George Gerbner Leaves the Mean World Syndrome", *Peace, Earth & Justice News*, 8 Ocak 2006.

29. Steve Bowman'ın bana gönderdiği yayımlanmamış söyleşilerinde öğretmen bunları söylüyor.

Doğa Durumu

1. Thomas Hobbes, *Leviathan*, McMaster Üniversitesi İktisadi Düşünce Tarihi Arşivi, 1997, s. 8 [*Leviathan*, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, 1993] İlk basım: 1651.

2. Agy., s. 78.

3. Agy., s. 61.

4. Agy., s. 79.

5. Jean-Jacques Rousseau, *Confessions. Volume II*. Aldius Society, 1904, s. 3. İlk basım: 1768.

6. Aktaran: Christopher Kelly, Roger D. Masters ve Peter G. Stillman, *The Collected Writings of Rousseau*, University Press Of New England, 1995, Cilt 5, s. 575.

7. Jean-Jacques Rousseau, *Vertoog over de oorsprong en grondslagen van de ongelijkheid onder mensen*, Boom Uitgevers, 2003, s. 97 [*İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. Rasih Nuri İleri, Say Yayınları, 2010]. İlk basım: 1755.

8. Jean-Jacques Rousseau, *Vertoog over kunst en wetenschap* [*Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, 2007]. İlk basım: 1750.

Homo puppy'nin Yükselişi

1. Charles Darwin, "To Joseph Dalton Hooker", *Darwin Correspondence Project*, 11 Ocak 1844.

2. Richard Dawkins, *The Selfish Gene. 30th Anniversary Edition*, Oxford University Press, 2006, s. ix [*Gen Bencildir*, çev. Melisa Miller, Kuzey Yayınları, 2014]. İlk basım: 1976. Dawkins bu sözleri daha sonra geri aldı. (Bkz. Bu bölümün sonu.)

3. Claire Armitstead, "Dawkins Sees off Darwin in Vote for Most Influential Science Book", *The Guardian*, 20 Temmuz 2017.

4. Michael J. Edwards, "Fascinating But at Times I Wish I Could Unread It", Amazon.com yorumu, 7 Ağustos 1999. Amazon'da bu kitapla ilgili yazılmış en popüler yorumlardan biri budur.

5. Marcus E. Raichle ve Debra A. Gusnard, "Appraising the Brain's Energy Budget", *PNAS*, 6 Ağustos 2002, Cilt 99, Sayı 16.

6. E. Hermann vd., "Humans Have Evolved Specialized Skills of Social Cognition: The Cultural Intelligence Hypothesis", *Science*, 2007, Cilt 317, Sayı 5843.

7. Joseph Henrich, *The Secret of Our Success. How Culture Is Driving Human Evolution, Domesticating Our Species and Making Us Smarter*, Princeton University Press, 2016, s. 16-17.

8. Agy., s. 17-21.

9. Maria Konnikova, *The Confidence Game*, 2015 [*Bir Sahtekar Gibi Düşünmek*, çev. Eda Aksan, İndigo Kitap, 2017]. Kitabın sonsözünde Konnikova'nın bu ilginç kitabından daha fazla söz ediyorum.

10. Charles Darwin, *The Expression of the Emotions in Man and Animals*, John Murray, 1872, s.309. 2018 yılında bir papağan türü olan mavi sarı makavlar hakkında yayımlanan küçük çalışmaya göre bu kuşlar da kızarabiliyordu. Bkz. Aline Bertin vd., "Facial Display and Blushing: Means of Visual Communication in Blue-and-Yellow Macaws, (*Ara Ararauna*)?" PLOS ONE, 2018, Cilt 13, Sayı 8.

11. Johann Carl Fuhlrott, "Menschliche Überreste aus einer Felsengrotte des Düsselthals. Ein Beitrag zur Frage über die Existenz fossiler Menschen", *Verhandlungen des Naturhistorischen Vereins der preußischen Rheinlande und Westphalens*, 1859, Bölüm 16, s. 131-153.

12. Paige Madison, "The Most Brutal of Human Skulls: Measuring and Knowing the First Neanderthal", *British Journal for the History of Science*, 2016, Cilt 49, Sayı 3, s. 427.

13. Biyolog Ernst Haeckel *"Homo stubidus"* adını önerdi. Ancak iki yıl önce anatomist William King *"Homo neanderthalensis"* adını önerdiği için diğeri kabul görmedi.

14. João Zilhão, "The Neanderthals. Evolution. Paleoecology and Extinction", Vicki Cummings, Peter Jordan ve Marek Zvelebil, *The Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Hunter-Gatherers*, Oxford University Press, 2014, s. 192.

15. Thomas D. Berger ve Erik Trinkaus, "Patterns of Trauma among the Neandertals", *Journal of Archaeological Science*, 1995, Cilt 22, Sayı 6.

16. Thomas Wynn ve Frederick L. Coolidge, *How to Think Like a Neanderthal*, Oxford University Press, 2012, s.19. Neandertallerin vahşi olduğunu düşünüyorsanız yanılıyorsunuz. 2018 yılında bir başka arkeoloji ekibi 295 Neandertalin kafatası çatlaklarını *Homo sapiens*'le karşılaştırdı ve hiçbir fark bulamadılar. Dolayısıyla Neandertallerin hayatı insanlarınkinden daha vahşi değildi. Anlaşılan uzun zaman önce bizler de bir tür rodeo kovboyu gibi yaşamışız. Bkz. Judith Beier vd., "Similar Cranial Trauma Prevalence among Neanderthals and Upper Palaeolithic modern humans", *Nature*, 14 Kasım 2018.

17. Paola Villa ve Wil Roebroeks, "Neanderthal Demise: An Archaeological Analysis of the Modern Human Superiority Complex", *PLOS ONE*, 30 Nisan 2014, Cilt 9, Sayı 4.

18. Yuval Noah Harari, *Sapiens. A Brief History of Humankind*, Harper, 2011, s. 19 [*Hayvanlardan Tanrılara - Sapiens*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, 2015].

19. Jared Diamond, "A Brand-New Version of Our Origin Story", *The New York Times*, 20 Nisan 2018.

20. Bu hikâyenin kaynağı: Lee Alan Dugatkin ve Lyudmila Trut, *How to Tame a Fox (And Build a Dog). Visionary Scientists and a Siberian Tale of Jump-Started Evolution*, University of Chicago Press, 2017.

21. Lee Alan Dugatkin ve Lyudmila Trut, "How Tame a Fox and Build a Dog", *American Scientist*, 2017, Cilt 105, Sayı 4.

22. Agy., s. 58.

23. Agy., s. 124.

24. Robert L. Cieri vd., "Craniofacial Feminization, Social Tolerance, and the Origins of Behavioral Modernity", *Current Anthropology*, 2014, Cilt 55, Sayı 4.

25. Insanlar doğrudan Neandertal soyundan gelmiyor, ancak birçok insan Neandertal genlerini taşıyor, bu da *Homo sapiens* ile *Homo neanderthalensis*'in çocuk yaptıkları anlamına geliyor. Ancak 50.000 yıl önceki, henüz evcilleşmemiş *Homo sapiens* atalarımız Neandertallere daha çok benziyordu. O dönemde daha erkeksi görünüyorduk. Bkz. Brian Hare, "Survival of the Friendliest: *Homo sapiens* Evolved via Selection for Prosociality", *Annual Review of Psychology*, 2017, Cilt 68, Sayı 1.

26. Brian Hare, *The Genius of Dogs. Discovering the Unique Intelligence of Man's Best Friend*, Plume, 2013, s. 40.

27. Agy., s.88.

28. Brian Hare, "Survival of the Friendliest – Brian Hare, Duke Forward in Houston", YouTube, 20 Ocak 2016. Hare bunu 3.56'da dile getiriyor.

29. Evcilleşme bedenimizdeki melanin göstergesini etkiliyor, bu da Dmitri'nin tilkilerinin üstlerindeki beyaz lekeleri açıklıyor. Hare, "Survival of the Friendliest: *Homo sapiens*".

30. Ricardo Miguel Godinho, Penny Spikins ve Paul O'Higgins, "Supraorbital Morphology and Social Dynamics in Human Evolution", *Nature Ecology & Evolution*, 2018, Cilt 2, Sayı 6.

31. Henrich, *The Secret of Our Success*, s. 214.

32. James Thomas ve Simon Kirby, "Self domestication and the evolution of language", *Biology & Philosophy*, 2018, Cilt 33, Sayı 1-2.

33. Peter Turchin, *Ultrasociety. How 10,000 Years of War Made Humans the Greatest Cooperators on Earth*, Beresta Books, 2016, s. 48.

34. Joris Luyendijk, "Parasitair", *NRC Handelsblad*, 13 Aralık 2012.

35. Julia Carrie Wong, "Uber's 'hustle-oriented' culture becomes a black mark on employees' resumés", *The Guardian*, 7 Mart 2017.

36. Jeremy Lent, *The Patterning Instinct. A Cultural History of Humanity's Search for Meaning*, Prometheus, 2017, s.94-95.

37. Julianne Holt-Lunstad, "Testimony before the US Senate Aging Committee", aging.senate.gov, 27 Nisan 2017.

38. Helen Louise Brooks vd., "The Power of Support from Companion Animals for People Living with Mental Health Problems: A Systematic Review and Narrative Synthesis of the Evidence", *BMC Psychiatry*, 2018, Cilt 18, Sayı 31.

39. Evrimsel antropolog David Buss, seksenli yılların sonunda 37 ülkeden on bin kişiye sevdiklerinde hangi özellikleri aradıklarını sordu. Kadın ve erkekler arasında ufak farklılıklar vardı. Erkekler kadınlardan biraz daha fazla dış görünüşe önem veriyordu, kadınlar ise biraz daha paraya. O dönemde medyada bu sonuçlar ilgi görmüştü. Ancak hiç kimse hem erkeklerin hem de kadınların birinci sıraya neyi koyduklarına ilgi göstermedi. Bu cana yakınlıktı. Bkz. Dacher Keltner, "The Compassionate Species", *Greater Good Magazine*, 31 Temmuz 2012.

Albay Marshall ve Ateş Etmeyen Askerler

1. Aktaran: Melyssa Allen, "Dog Cognition Expert Brian Hare Visits Meredith", meredith.edu, Ekim 2016.

2. Carsten K.W. De Dreu vd., "The Neuropeptide Oxytocin Regulates Parochial Altruism in Intergroup Conflict Among Humans", *Science*, 2010, Cilt 328, Sayı 5984.

3. Biliminsanları oksitosin etkisinin hangi bağlamda kullanıldığına bağlı olduğunu düşünüyor. Rekabetçi ortamlarda yabancıya düşmanlığı artırırken, işbirliği durumunda kişileri birbirlerine yaklaştırma etkisi oluyor. Bkz. Simone G. Shamay-Tsoory ve Ahmad Abu Akel, "The Social Salience Hypothesis of Oxytocin", *Biological Psychiatry*, 2016, Cilt 79, Sayı 3, s. 194-202.

4. Raymund Dart, "The Predatory Transition from Ape to Man", *International Anthropological and Linguistic Review*, 1953, Cilt 1, Sayı 4.

5. Agy.

6. Aktaran: Rami Tzabar, "Do Chimpanzee Wars Prove That Violence Is Innate?", bbc.com, 11 Ağustos 2015.

7. Richard Wrangham ve Dale Peterson, *Demonic Males: Apes and the Origins of Human Violence*, Houghton, Mifflin and Company, 1996, s. 63.

8. Kung adının önünde ! işareti bulunur, bu dillerinin çıkardığı sese göndermedir.

9. Richard Borshay Lee, *The !Kung San*, Cambridge University Press, 1979, s. 398.

10. Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature. Why Violence Has Declined*, Viking Books, 2011, s. 36. [*Doğamızın İyilik Melekleri: Şiddet Neden Azaldı?*, çev. İlkay Alptekin Demir, Alfa Yayıncılık, 2019.]

11. Agy., s. xxi.

12. Agy.

13. Makin için Savaş: Anthony King, *The Combat Soldier. Infantry Tactics and Cohesion in the Twentieth and Twenty-First Centuries*, Oxford University Press, 2013, s. 46-48.

14. Bill Davidson, "Why Half Our Combat Soldiers Fail to Shoot", *Collier's Weekly*, 8 Kasım 1952.

15. Aktaran: King, agy., s. 48.

16. S.L.A. Marshall, *Men Against Fire. The Problem of Battle Command*, University of Washington Press, 2000, s. 79.

17. Agy., s. 78.

18. Aktaran: John Douglas Marshall, *Reconciliation Road: A Family Odyssey*, University of Washington Press, 2000, s. 190.

19. Agy.

20. David Lee, *Up Close And Personal: The Reality of Close-Quarter Fighting in World War II*, Frontline Books, 2006, s. 19.

21. Aktaran: Max Hastings, "Their Wehrmacht Was Better Than Our Army", *The Washington Post*, 5 Mayıs 1985.

22. Richard Holmes, *Acts of War. Behaviour of Men in Battle*, Free Press, 1986, s. 376.

23. Dave Grossman, *On Killing. The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*, gözden geçirilmiş baskı, Back Bay Books, 2009, s. 31.

24. R.A. Gabriel, *No More Heroes. Madness and Psychiatry in War*, Hill&Wang Publishing, 1987, s. 31.

25. T.T.S. Laidley "Breech-loading Musket", *The United States Service Magazine*, Ocak 1865, s.69.

26. Grossman, *On Killing*, s. 23-26.

27. Agy., s. 23.

28. George Orwell, *Homage to Catalonia*, Penguin Books, 2002, s. 39 [*Selam Olsun Katalonya'ya*, çev. Celâl Üster, Can Yayınları, 2021]. İlk basım: 1938.

29. Randall Collins, *Violence. A Micro-sociological Theory*, Princeton University Press, 2008, s 53.

30. Agy., s. 11.

31. Aktaran: Craig McGregor, "Nice Boy from the Bronx?" *The New York Times*, 30 Ocak 1972.

32. Lee Berger, "Brief Communication: Predatory Bird Damage to the Taung Type-Skull of Australopithecus africanus Dart 1925", *American Journal of Physical Anthropology*, 2006, Cilt 131, Sayı 2.

33. Bu konuşma için bkz. John Horgan, "Anthropologist Brian Ferguson Challenges Claim that Chimp Violence is Adaptive", *Scientific American*, 18 Eylül 2014.

34. Michael L. Wilson vd., "Lethal Aggression in Pan is Better Explained by Adaptive Strategies than Human Impacts", *Nature*, 18 Eylül 2014.

35. Hare, "Survival of the Friendliest: *Homo sapiens*", s. 162-63.

36. Robert Sapolsky, "Rousseau with a Tail. Maintaining a Tradition of Peace Among Baboons", Douglas P. Fry (yay. haz.), *War, Peace, and Human Nature. The Convergence of Evolutionary and Cultural Views*, Oxford University Press, 2013, s. 421.

37. John Horgan, "The Weird Irony at the Heart of the Napoleon Chagnon Affair", *Scientific American*, 18 Şubat 2013.

38. Robert Sapolsky, *Behave. The Biology of Humans at Our Best and Worst*, Penguin Press, 2017, s. 314.

39. R. Brian Ferguson, "Born to Live: Challenging Killer Myths", Robert W. Sussman ve C. Robert Cloninger (yay. haz.), *Origins of Altruism and Cooperation*, Springer, 2011, s. 258-259.

40. Aktaran: Christopher Ryan ve Cacilda Jethá, *Sex at Dawn. How We Mate, Why We Stray and What It Means for Modern Relationships*, Harper, 2010, s. 196 [*Cinselliğin Şafağı*, çev. Ebru Erbaş, Okuyan Us, 2015].

41. Douglas Fry, "War, Peace and Human Nature: The Challenge of Achieving Scientific Objectivity", *War, Peace and Human Nature*, 2013, s. 18-19.

42. Agy., s. 20.

43. Douglas P. Fry ve Patrik Söderberg, "Lethal Aggression in Mobile Forager Bands and Implications for the Origins of War", *Science*, 2013, Cilt 341, Sayı 6143.

44. Kim R. Hill vd., "Hunter-Gatherer Inter-Band Interaction Rates. Implications for Cumulative Culture", *PLOS ONE*, 2014, Cilt 9, Sayı 7.

45. Kim R. Hill vd., "Co-residence Patterns in Hunter-Gatherer Societies Show Unique Human Social Structure", *Science*, 2011, Cilt 331, Sayı 6022, Bkz. Coren L. Apicella, "Social networks and cooperation in hunter-gatherers", *Nature*, 26 Ocak 2012.

46. Jonathaan Haas ve Matthew Piscitelli, "The Prehistory of Warfare. Misled by Ethnography", *War, Peace and Human Nature*, s. 178-181.

47. Agy., s. 181-183

48. Tarihöncesi savaşlarla ilgili kanıt olarak iki kazı gösteriliyor. İlki Sudan'ın kuzeyindeki Jebel Sahaba. Arkeologlar 1964 yılında burada yaklaşık 13.000 yıllık 61 iskelet buldu, 21'i şiddet uygulanarak öldürülmüştü. Daha sonra yapılan bir araştırma sadece dördünün bu şekilde öldürüldüğünü gösteriyor. Bkz. Robert Jurmain, "Paleoepidemiological Patterns of Trauma in a Prehistoric Population from Central California", *American Journal of Physical Anthropology*, 2001, Cilt 115, Sayı 1. Jebel Sahaba nüfusu Nil Nehri yakınındaki verimli topraklarda yaşıyormuş ve kayıpları için bir mezarlık yapmışlar, bu durum onların yerleşik dü-

zende yaşadıklarını gösteriyor. Kanıt olarak işaret edilen ikinci kazı yeri de Naturuk. Kenya'da Turkana Gölü civarında yaklaşık 10.000 yıl önceden kalma ait 27 iskelet (şiddet mağduru) bulunmuş. 2016 yılında arkeologlar bu bulguları *Nature* dergisinde yayımladıklarında dünyanın her tarafında medya kanalları bunun insanın doğuştan savaşçı olduğunun bilimsel kanıtı olduğunu ilan etti. Gerçekte Naturuk birçok biliminsanı için tartışmalı bir konu. Birçok arkeolog Turkana Gölü civarının verimli bir bölge olmasından dolayı avcı ve toplayıcı toplulukların burada bir araya gelmiş olabileceklerini düşünüyor. Biriktirdikleri bütün mallarını yanlarına alarak göçebe hayatlarını geride bırakmış olabilirler. Ayrıca *Nature* bu makaleden birkaç ay sonra bir başka arkeolog ekibinin çalışmalarını yayımladı. Onlar bu iskeletlerin "şiddet" kullanılarak öldürülmüş insanlara ait olduğundan şüphe duyuyordu. Medya bu çalışmaya ilgi göstermedi. Bkz. Christopher M. Stojanowski vd., "Contesting the Massacre at Naturuk", *Nature*, 24 Kasım 2016. Duyulan bütün bu şüpheler bir yana –Jebel Sahaba ve Naturuk hariç– tarihöncesi dönemde savaş yaşandığının hiçbir kanıtı yok. Bu da yerleşik düzene geçilmeden ve tarıma başlanmadan önceki çağlara ait tartışmasız arkeolojik kanıtlara karşı (mağara resimleri ve toplu mezarlar) büyük bir zıtlık oluşturuyor.

49. R. Brian Ferguson, "Pinker's List. Exaggerating Prehistoric War Mortality", *War, Peace, and Human Nature*, s. 126. Bkz. Hisashi Nakao vd., "Violence in the Prehistoric Period of Japan: The Spatio-Temporal Pattern of Skeletal Evidence for Violence in the Jomon Period", *Biology Letters*, 2016, Cilt 12, Sayı 3.

Medeniyetin Laneti

1. Aktaran: Sarah Blaffer Hrdy, *Mothers and Others. The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*, Harvard University Press, 2009, s. 27.

2. Catherine A. Lutz, *Unnatural Emotions: Everyday Sentiments on a Micronesian Atoll & Their Challenge to Western Theory*, The University of Chicago Press, Chicago, 1988.

3. Christopher Boehm, *Hierarchy in the Forest. The Evolution of Egalitarian Behaviour*, Harvard University Press, 1999, s. 68. Bkz. Christopher Boehm, *Moral Origins. The Evolution of Virtue, Altruism and Shame*, Basic Books, 2012, s. 78-82.

4. Lee, *The !Kung San*, s. 244

5. Agy., s. 246.

6. Aktaran: Hrdy, agy., s. 27.

7. Lee, *The !Kung San*, s. 394-395.

8. Mağrur liderleri halkın basit ama hedefe yönelik yeni yöntemleri olmasa alaşağı etmek mümkün olamazdı. Taş, mızrak veya ok atmayı öğrendik. Kazılarla ortaya çıkarılan ataların iskeletlerini birbirleriyle kıyasladığımız zaman evrim süreci içinde omuz ve bileklerimizin değiştiğini, daha iyi atıcı olduğumuzu görürüz. Şempanze ve orangutanlar bazen bir şeyler fırlatır ama nadiren hedefe isabet ettirirler, oysa insanlar gayet iyi nişan alabilirler. Arkeologlara göre Neandertallerin silahlarıyla kıyaslanınca fırlatılan silahlar daha modern. Evrimsel antropolog Peter Turchin'e göre burada tarihimizin en önemli keşfi söz konusu; ateşin, tarımın, tekerleğin bulunmasından bile daha önemli. Fırlatılan silahlar olmasa saldırganlar daha çok çocuk sahibi olurdu ve *Homo puppy* kendini evcilleştiremezdi.

9. Göçebe avcı ve toplayıcılar bireysel olarak kendi soylarından birileriyle olmayı tercih ediyorlar. Erkekler söz sahibi olduğunda sadece kendi ailelerini tercih ediyorlar ama kadın ve erkekler bir arada olunca bir orta yol bulunması gerekiyor. Bu durumda iki tarafın da aileleriyle hep birlikte yaşamaları söz konusu oluyor ve karmaşık bir sosyal çevre ortaya çıkıyor. Göçebe avcı ve toplayıcı toplumlarda tam da bu durum görülüyor. Bkz. M. Dyble vd., "Sex Equality Can Explain the Unique Social Structure of Hunter-Gatherer Bands", *Science*, 15 Mayıs 2015, Cilt 348, Sayı 6236. Bkz. Hannah Devlin, "Early Men and Women Were Equal, Say Scientists", *The Guardian*, 14 Mayıs 2015.

10. Hrdy, agy., s. 128.

11. Agy., s. 134.

12. Nicholas A. Christakis, *Blueprint. The Evolutionary Origins of a Good Society*. Little, Brown Spark, 2019, s. 141-143.

13. Carel van Schaik ve Kai Michel, *The Good Book of Human Nature. An Evolutionary Reading of the Bible*, Basic Books, 2016, s. 51.

14. Altmışlı yıllarda hippilerin haklı olduklarını, insanların cinselliklerini özgürce yaşamak için yaratılmış olduğunu düşünüyorsanız bence bu da tam olarak doğru değil. Evlilik doğamıza gayet uygun: *Homo puppy* memeli hayvanlar arasında "çift bağı" hisseden nadir bir örnek, yani romantik aşk seviyoruz. Evet, her zaman karşı tarafa sadık kalamayabiliyoruz ya da evliliğimiz ömür boyu sürmeyebiliyor ama yapılan araştırmalara göre sevgi dolu bir ilişki insani bir arzu. Bkz. *Blueprint*, 2009. s. 168.

15. Aktaran: E. Leacock, *Myths of Male Dominance. Collected Articles on Women Cross-Culturally*, Monthly Review Press, 1981, s. 50.

16. Jared Diamond, *The World Until Yesterday: What Can We Learn from Traditional Societies?*, Penguin, 2013, s. 11.

17. Louisiana'nın kuzeydoğusunda yapılan kazılarda 3.500 yıllık kalıntılara rastlandı. Bu bölge insanlar tarafından yapılmış suni tepelerle dolu. En yükseği Bird Mount (Kuş Tepesi) 22 metre yükseklikte ve yaklaşık 50.000 metrekare büyüklükte. Böyle bir tepe oluşturmak için altı milyon 25 kiloluk kum torbasına ihtiyaç var. Arkeolojik araştırma bu tepenin birkaç ay içinde yapılmış olabileceğini ve en az 10.000 kişinin çalıştığını gösteriyor.

18. Jens Notroff, Oliver Dietrich ve Klaus Schmidt, "Building Monuments, Creating Communities. Early Monumental Architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe", James F. Osborne (yay. haz.), *Approaching Monumentality in Archeology*, SUNY PRESS, 2014, s. 83-105.

19. Erik Trinkaus vd., *The People of Shungir: Burials, Bodies and Behavior in the Earlier Upper Paleolithic*, Oxford University Press, 2014.

20. David Graeber ve David Wengrow, "How to Change the Course of Human History (at Least, the Part That's Already Happened)", *Eurozine*, 2 Mart 2018.

21. Biyolog Martin Nowak tarafından ortaya atılan bir terim. Bkz. Martin Nowak, "Why We Help", *Scientific American*, 2012, Cilt 22, Sayı 1. s. 34-39.

22. Van Schaik ve Michel, agy., s. 44-45.

23. Agy., s. 48-49

24. Gregory K. Dow, Leanna Mitchell ve Clyde G. Reed, "The Economics of Early Warfare over Land", *Journal of Development Economics*, Temmuz 2017, Cilt 127. Arkeolojik kanıt için bu makalenin ikinci paragrafına bakınız.

25. Douglas W. Bird vd., "Variability in the Organization and Size of Hunter Gatherer Groups. Foragers Do Not Live in Small-Scale Societies", *Journal of Human Evolution*, Haziran 2019, Cilt 131.

26. Turchin, agy., s. 163.

27. R. Brian Ferguson, "Born to Live: Challenging Killer Myths", *Origin of Altruism and Cooperation*, 2011, s. 265-266

28. Bkz. Mark Dyble vd., "Engagement in Agricultural Work is Associated with Reduced Leisure Time Among Agta Hunter-Gatherers", *Nature Human Behaviour*, 20 Mayıs 2019.

29. Van Schaik ve Michel, agy., s. 44-45.

30. Agy., s. 50-51.

31. Jared Diamond tarım yüzünden işlerin nasıl ters gittiğiyle ilgili klasik bir makale yazmış. Bkz. Jared Diamond, "The Worst Mistake in the History of the Human Race", *Discover Magazine*, Mayıs 1987.

32. James C. Scott, *"Against the Grain. A Deep History of the Earliest States*, Yale University Press, 2017, s. 104-105 [*Tahıla Karşı: İlk Devletlerin Tarihi*, çev. Akın Emre Pilgir, Koç Üniversitesi Yayınları, 2019].

33. Van Schail ve Michel, agy., s. 52-54.

34. Hervey C. Peoples, Pavel Duda ve Frank W. Marlowe, "Hunter-Gatherers and the Origins of Religion", *Human Nature*, 2016, Cilt 27, Sayı 3.

35. Frank Marlowe, *The Hadza, Hunter-Gatherers of Tanzania*, University of California Press, 2010, s. 61.

36. Agy., s. 90-93

37. Aktaran: Lizzie Wade, "Feeding the Gods: Hundreds of Skulls Reveal Massive Scale of Human Sacrifice in Aztec Capital", *Science*, 21 Haziran 2018.

38. Aktaran: Richard Lee, "What Hunters Do for a Living, or, How to Make Out on Scare Resources", Richard Borshay Lee ve Irvin DeVore (yay. haz.), *Man the Hunter*, Aldine Transaction, 1968, s. 33.

39. Scott, agy., s. 66-67.

40. Turchin, agy., s. 174-175.

41. Scott, agy., s. 27-29.

42. Ayrıntılı tarihî bir genel bakış için bkz. David Graeber, *Debt. The First 5.000 Years*, gözden geçirilmiş baskı, Melville House, 2014.

43. Scott, agy., s. 139-149.

44. Agy., s. 162.

45. Owen Lattimore, "The Frontier in History", *Studies in Frontier History. Collected Papers, 1928-1958*, Oxford University Press, 1962, s. 469-491.

46. Aktaran: Bruce E. Johansen, *Forgotten Founders. How the American Indian Helped Shape Democracy*, Harvard Common Press, 1982, Bölüm 5.

47. James W. Loewen, *Lies My Teacher Told Me. Everything Your American History Textbook Got Wrong*, Atria Books, 2005, s. 101-102.

48. Aktaran: Junger, agy., s. 10-11

49. Agy., s. 14-15.

50. Bu türe örnek bir kitap: Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776; günümüz çoksatarlarından *Çöküş*, Jared Diamond.

51. Bazı biliminsanları *İlyada* ve *Odysseia* kitabının tek bir yazara atfedilmesini doğru bulmuyor. Belki de Homeros'u bir Yunan masalı markası olarak görmeliyiz. Belki Homeros diye biri hiç yaşamadı.

52. Adam Hochschild, *Bury the Chains. Prophets and Rebels in the Fight to Free an Empire's Slaves*, Houghton Mifflin Harcourt, 2005, s. 2.

53. Max Roser ve Esteban Ortiz-Ospina, "Global Extreme Poverty", OurWorldInData.org, 2018.

54. Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi* kitabının ilk cümlesi. İlk basım: 1762.

55. Bjørn Lomborg, "Setting the Right Global Goals", *Project Syndicate*, 20 Mayıs 2014.

56. Roser ve Ortiz-Ospina, 2018.

57. Aktaran: Chouki El Hamel, *Black Morocco. A History of Slavery, Race and Islam*, Cambridge University Press, 2013, s. 243.

58. 1981 yılında Moritanya dünyada köleciliği yasaklayan son ülke oldu.

59. Persler ve Romalılar döneminde devletin gelişmesi dünyayı daha güvenilir hale getirdi. Bu belki paradoksal bir yaklaşım gibi gelebilir ama mantıklı bir açıklaması var. Ülkeler zenginleştikçe ve büyüdükçe insanlar sınırlardan uzakta yaşamaya başladı. Sınırlar savaşların sürdüğü yerlerdi ve iç bölgeler daha güvenliydi. *Pax Romana*'yı hatırlayın, Roma Barışı. Güçlü Leviathan'ların büyük savaşları sonrası uzun süreli huzur anlamına geliyordu. Bu anlamda Hobbes haklıydı; tek bir güçlü kral yüzlerce asabi kralcıktan daha iyiydi. Bkz. Turchin, agy., s. 201-202.

60. Jose Maria Gómez vd., "The Phylogenetic Roots of Human Lethal Violence, Supplementary Information", *Nature*, 13 Ekim 2016, s. 9.

61. Bkz. Anton Çehov, *Note-Book of Anton Chekhov*. İlk basım: 1921.

Paskalya Adası'nın Gizemi

1. Roggeveen'in hayatı ve seyahatiyle ilgili müthiş biyografisinden yararlandım: Roelof van Gelder, *Naar het aards paradijs. Het rusteloze leven van Jacob Roggeveen, ontdekker van Paaseiland (1659-1729)*, Uitgeverij Balans, 2012.

2. F.E. Baron Mulert, *De reis van Mr. Jacob Roggeveen ter ontdekking van het Zuidland (1721-1722)*, M. Nijhoff, 1911, s. 121.

3. H.J.M. Claessen, "Roggeveen zag geen rezuen toen hij Paaseiland bezocht", *NRC Handelsblad*, 18 Nisan 2009.

4. Bu otel müdürünün adı Erich von Däniken. Kitabının adı: *Chariots of the Gods? Unsolved Mysteries of the Past*.

5. Lars Fehren-Schmitz, "Genetic Ancestry of Rapanui before and after European Contact", *Current Biology*, 23 Ekim 2017, Cilt 27, Sayı 20.

6. Katherine Routledge, *The Mystery of Easter Island. The Story of an Expedition*, Hazell, Watson and Viney, 1919.

7. Reidar Solsvik, "Thor Heyerdahl as world heritage", *Rapa Nui Journal*, Mayıs 2012, Cilt 26, Sayı 1.

8. Aktaran: Jo Anne Van Tilburg, "Thor Heyerdahl", *The Guardian*, 19 Nisan 2002.

9. William Mulloy, "Contemplate The Navel of the World", *Rapa Nui Journal*, 1991, Cilt 5, Sayı 17. İlk basım: 1974.

10. Jared Diamond, *Collapse. How Societies Choose to fail or Succeed*, Viking Press, 2005, s. 109 [*Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır ya da Yıkılır?*, çev. Elif Kıral, Timaş, 2006].

11. J.R. Flenley ve Sarah M. King, "Late Quaternary Pollen Records from Easter Island", *Nature*, 5 Ocak 1984.

12. Diamond, Paskalya Adası hakkında yazdığı *A Green History of the World* (1991) kitabı nedeniyle tarihçi Clive Ponting'e minnettar olmalı. Ponting kitabın ilk sayfasında Roggeveen'in adaya ayak basar basmaz neler gördüğünü şöyle yazmıştı: "Yaklaşık üç bin kişi pislik içindeki kulübelerde ve mağaralarda yaşıyor, adanın sunduğu sınırlı yiyecek nedeniyle aralıksız çatışıyorlardı ve sonunda işi yamyamlığa kadar ilerlettiler."

13. Paul Bahn ve John Flenley, *Easter Island, Earth Island*, Thames&Hudson, 1992.

14. Jan J. Boersema, *The Survival of Easter Island. Dwindling Resources and Cultural Resilience*, Cambridge University Press, 2015.

15. Carlyle Smith, "The Poike Ditch", Thor Heyerdahl (yay. haz.), *Archeology of Easter Island. Reports of the Norwegian Archaeological Expedition to Easter Island and the East Pacific*, Bölüm 1, School of American Research and the Kon-Tiki Museum, 1961, s. 385-391.

16. Carl P. Lipo ve Terry L. Hunt, "A.D. 1680 and Rapa Nui Prehistory", *Asian Perspectives*. Cilt 48, Sayı 2, 2010. Ayrıca bkz. Mara A. Mulrooney vd., "The myth of A.D. 1680. New Evidence from Hanga Ho'onu, Rapa Nui (Easter Island)", *Rapa Nui Journal*, 2009, Cilt 23, Sayı 2.

17. Caroline Polet, "Indicateurs de stress dans un échantillon d'anciens Pascuans", *Antropo* 11, 2006, s. 261-270.

18. Bkz. Vincent H. Stefan vd. (yay. haz.), *Skeletal Biology of the Ancient Rapanui (Easter Islanders)*, Cambridge University Press, 2016.

19. Carl P. Lipo vd., "Weapons of War? Rapa Nui Mata'a Morphometric Analyses", *Antiquity*, 2016, Cilt 90, Sayı 349, s. 172-187.

20. Aktaran: Kristin Romey, "Easter Islanders' Weapons Were Deliberately Not Lethal", *National Geographic*, 22 Şubat 2016.

21. Terry L. Hunt ve Carl P. Lipo, "Late Colonization of Easter Island", *Science*, 2006, Cilt 311, Sayı 5767.

22. Ronald Wright, *A Short History of Progress*, House of Anansi Press, 2004, s. 61.

23. Hans-Rudolf Bork ve Andreas Mieth, "The Key Role of the *Jubaea* Palm Trees in the History of Rapa Nui: a Provocative Interpretation", *Rapa Nui Journal*, 2003, Cilt 17, Sayı 2.

24. Nicolas Cauwe, "Megaliths of Easter Island", *Proceedings of the International Conference "Around the Petit-Chausseur Site"*, Archaeopress, 2011.

25. Arkeologlar Carl Lipo ve Terry Hunt onların ağaç, kütük ya da halat olmadan, buzdolabı ya da çamaşır makinesi çeker gibi, yerlerine çekilmiş olabileceklerini düşünüyor. Bu yöntem için daha az insan gücüne ihtiyaç var. Bkz. Carl Lipo ve Terry Hunt, *The Statues that Walked. Unraveling the Mystery of Easter Island*, Free Press, 2011. Lipo ve Hunt'ın hikâyesi medyanın ilgisini çekti. Ancak Jan Boersema heykellerin kalabalık insan grupları tarafından kalasların kaydırılmasıyla yerlerine kondukları fikrinde. Bu tür kolektif çalışma faaliyetinde verimlilik büyük bir öneme sahip değildi.

26. E.E.W. Schroeder, *Nias. Ethnographische, geographische en historische aantekeningen en studien*, E.J. Brill, 1917.

27. S.S. Barnes, Elizabeth Matisoo-Smith ve Terry L. Hunt. "Ancient DNA of the Pacific Rat (*Rattus exulans*) from Rapa Nui (Easter Island)", *Journal of Archaeological Science*, 2006, Cilt 33, Sayı 11.

28. Mara A. Mulrooney, "An Island-Wide Assessment of the Chronology of Settlement and Land Use on Rapa Nui (Easter Island) Based on Radiocarbon Data" *Journal of Archaeological Science*, 2013, Cilt 40, Sayı 12. Paskalya Adası sakinleri sıçandan rahatsız olmuyor muydu? Boersema olmadıklarını düşünüyor. "Yenecek bitkilerin çoğu yumruydu ve toprağın altında yetişiyordu. Muzlar küçük ağaçlarda büyüyordu ama sıçanların ilgisini çekmiyordu."

29. Aktaran: "Easter Island Collapse Disputed By Hawaii Anthropologist", *Huffington Post*, 6 Aralık 2017.

30. Jacob Roggeveen, *Dagverhaal der ontdekkings-reis van Mr. Jacob Roggeveen*, De Gebroeders Abrahams, 1838, s. 104.

31. Bolton Glanvill Corney, *The Voyage of Captain Don Felipe Gonzáles to Easter Island 1770-1*, Cambridge, Hakluyt Society, 1908, s. 93.

32. Beverley Haun, *Inventing Easter Island*, University of Toronto Press, 2008, s. 247.

33. James Cook, *A Voyage Towards the South Pole and Round the World*, Bölüm 1, 1777.

34. Henry Lee, "Treeless at Easter" *Nature*, 23 Eylül 2004.

35. Konuyla ilgili kitap: Thor Heyerdahl vd., *Archeology of Easter Island. Reports of the Norwegian Archaeological Expedition to Easter Island and the East Pacific*, Bölüm 1, School of American Research and the Kon-Tiki Museum, 1961, s. 51.

36. Thor Heyerdahl, *Aku-Aku: the Secret of Easter Island*, Rand MacNally&Co., 1958.

37. Carl Behrens'in raporu şurada bulunabilir: Corney, *The Voyage of Captain Don Felipe Gonzáles to Easter Island 1770-1*, s. 134.

38. Cook, *A Voyage Towards the South Pole and Round the World*, Bölüm 8.

39. Heykellerin deprem nedeniyle yıkıldığını düşünen araştırmacılar da var. Kimileri de bazı heykellerin kabile reislerinin mezarlarının üstüne bırakıldığını düşünüyor. Bkz. Edmundo Edwards vd., "When the Earth Trembled the Statues Fell", *Rapa Nui Journal*, 1996, Cilt 10, Sayı 1.

40. "Kuş adam kültürü" bu şekilde ortaya çıktı. Her yıl kabileleri adına genç erkekler alaca sumrunun ilk yumurtasını ele geçirmek için yarışıyordu. Bu geleneğin ne zaman başladığı bilinmiyor. Roggeveen'in gelişinden önce olmalı. Bu kuş adam geleneğinin heykel kültürüyle bağlantısı olduğu zannediliyor. Yarışmadan sonra seçilen lider, heykellerin yapıldığı taşocağına yakın bir yerde yaşamaya başlıyordu. 1722'de Roggeveen adaya ayak bastığında *moai* heykellerinin artık taşınamasalar bile törensel bir fonksiyonu vardı, kuş adam geleneğinin de başlamış olduğu sanılıyor.

41. Josh Pollard, Alistair Paterson ve Kate Welham, "Te Miro o'one: the Archaeology of Contact on Rapa Nui (Easter Island)", *World Archeology*, 2010, Cilt 42, Sayı 4.

42. Henry Evans Maude, *Slavers in Paradise: The Peruvian labour Trade in Polynesia, 1862-1864*, Stanford University Press, 1981, s. 13.

43. Nicolas Casey, "Easter Island Is Eroding", *The New York Times*, 20 Temmuz 2018.

Auschwitz'den Sonra
Stanford Üniversitesi'nin Bodrumunda

1. Aktaran: Ben Blum, "The Lifespan of a Lie", *Medium*, 7 Haziran 2018.

2. Craig Haney, Curtis Banks ve Philip Zimbardo, "A Study of Prisoners and Guards in a Simulated Prison", *Naval Research Review*, 1973.

3. Malcolm Gladwell, *The Tipping Point. How Little Things Can Make A Big Difference*, Little, Brown and Company, 2000, s. 155 [*Kıvılcım Anı*, çev. Nadir Özata, MediaCat, 2014].

4. Haney, Banks ve Zimbardo, "A Study of Prisoners".

5. Muzafer Sherif, *Group Conflict and Co-operation. Their Social Psychology*, Psychology Press, 2017, s. 85. İlk basım: 1967.

6. Muzafer Sherif vd., *The Robbers Cave Experiment. Intergroup Conflict and Cooperation*, Wesleyan University Press, 1988, s. 115

7. Agy., s. 98.

8. Aktaran: Gina Perry, *The Lost Boys. Inside Muzafer Sherif's Robbers Cave Experiment*, Scribe Publications, 2018, s. 39.

9. Agy., s. 138.

10. Agy., s. 139.

11. Agy., s. 146.

12. Stanford Hapishane Deneyi'nde on iki öğrenciye mahkûm (dokuz artı üç yedek) on ikisine de gardiyan (dokuz artı üç yedek) görevi verildi.

13. Aktaran: Blum, "The Lifespan of a Lie".

14. Philip Zimbardo, *The Lucifer Effect. How Good People Turn Evil*, Random House, 2007, s 55.

15. Peter Gray, "Why Zimbardo's Prison Experiment Isn't in My Textbook", *Psychology Today*, 19 Ekim 2013.

16. Aktaran: Romesh Ratnesar, "The Menace Within", *Stanford Magazine*, Temmuz/Ağustos 2011.

17. Thibault Le Texier, "Debunking The Stanford Prison Experiment", *American Psychologist*, 8 Ağustos 2019.

18. Dave Jaffe, "Self-perception", Stanford Prison Archives, No.: ST-B09-F40.

19. "Tape 2", 14 Ağustos 1971, Stanford Prison Archives, No.: ST-B02-F02.

20. A. Cerovina, "Final Prison Study Evaluation", 20 Ağustos 1971, No.: ST-B09- Fl 5.

21. "Tape E", tarihsiz, ST-B02-F21, s. 1-2.

22. Blum, "The Lifespan of a Lie".

23. Agy.

24. Ratnesar, Temmuz/Ağustos 2011.

25. Psikologlar yıllar boyunca öğrencilerini bu mesleğe teşvik etmek amacıyla Zimbardo deneyini kullandılar. Thibault Le Texier'nin konuştuğu bazı doçentler Stanford Hapishane Deneyi'ne başlamaya hevesli olduklarını anlatmışlar, öğrenciler bu şekilde en azından cep telefonlarından uzaklaşıyormuş. Le Texier'ye bugün hâlâ bu hapishane deneyinin kullanılmasını uygun bulup bulmadığını sorduğumda şu cevabı aldım: "Stanford Hapishane Deneyi bilimsel araştırma sürecinde yapılabilecek bütün hataların genel bir görünümünü sunuyor."

26. Aktaran: Kim Duke ve Nick Mirsky, "The Stanford Experiment", BBC Two, 11 Mayıs 2002. Dave Eshelman bu belgeselde şunları ifade ediyor: "Bir şeyleri zorlamasaydım neler olacağını görmek ilginç olabilirdi. [...] Asla bilemeyeceğiz."

27. Emma Brockes, "The Experiment", *The Guardian*, 16 Ekim 2001.

28. Agy.

29. Graeme Virtue, "Secret service: What happens when you put good men in an evil place and film it for telly? Erm, not that much actually", *The Sunday Herald*, 12 Mayıs 2002.

30. Blum, "The Lifespan of a Lie".

Stanley Milgram ve Şok Makinesi

1. "Persons Needed for a Study of Memory", *New Haven Register*, 18 Haziran 1961.

2. Stanley Milgram, *Obedience to Authority. An Experimental View*, Harper Perennial Modern Classics, 2009, s. 30-31. İlk Basım: 1974.

3. Stanley Milgram, "Behavioral Study of Obedience", *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1963, Cilt 67, Sayı 4.

4. Walter Sullivan, "Sixty-five Percent in Test Blindly Obey Order to Inflict Pain", *The New York Times*, 26 Ekim 1963.

5. Milgram, *Obedience to Authority*, s.188.

6. Milgram bu sözleri 31 Mart 1979 tarihinde *Sixty Minutes* adlı televizyon programında söyledi.

7. Aktaran: Amos Elon, "Introduction", Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Penguin Books, 2006. s. xv [*Kötülüğün Sıradanlığı - Eichmann Kudüs'te*, çev.

Özge Çelik, Metis, 2009]. İlk basım: 1963.

8. Arendt, agy.

9. Aktaran: Harold Takooshian, "How Stanley Milgram Taught About Obedience and Social Influence", Thomas Blass (yay. haz.), *Obedience to Authority*, Lawrence Erlbaum Associates, 2000, s. 10.

10. Aktaran: Gina Perry, *Behind the Shock Machine. The Untold Story of the Notorious Milgram Psychology Experiments*, The New Press, 2013. s. 5.

11. Agy., s. 327.

12. Agy., s. 134.

13. Gina Perry, "The Shocking Truth of the Notorious Milgram Obedience Experiments", *Discover Magazine*, 2 Ekim 2013.

14. Perry, *Behind the Shock Machine*, s. 164.

15. Stanley Milgram, "Evaluation of Obedience Research: Science or Art?", *Stanley Milgram Papers*, Kutu 46, Dosya 16. Yayımlanmamış metin, 1962.

16. Aktaran: Stephen D. Reicher, S. Alexander Haslam ve Arthur Miller, "What makes a Person Perpetrator? The Intellectual, Moral and Methodological Arguments for Revisiting Milgram's Research on the Influence of Authority", *Journal of Social Issues*, 2014, Cilt 70, Sayı 3.

17. Aktaran: Perry, *Behind the Shock Machine*, s. 93.

18. Aktaran: Cari Romm, "Rethinking One of Psychology's Most Infamous Experiments", *The Atlantic*, 28 Ocak 2015.

19. Stephen Gibson, "Milgram's Obedience Experiments: a Rhetorical Analysis", *The British Journal of Social Psychology*, 2011, Cilt 52, Sayı 2.

20. S. Alexander Haslam, Stephen D. Reicher ve Megan E. Birney, "Nothing by Mere Authority: Evidence that in an Experimental Analogue of the Milgram Paradigm Participants are Motivated not by Orders but by Appeals to Science", *Journal of Social Issues*, 2014, Cilt 70, Sayı 3.

21. Aktaran: Perry, *Behind the Shock Machine*, s.70.

22. Aktaran: S. Alexander Haslam ve Stephen D. Reicher, "Contesting the 'Nature' of Conformity: What Milgram and Zimbardo's Studies Really Show", *PLoS Biology*, 2012, Cilt 10, Sayı 11.

23. Aktaran: Perry, *Behind the Shock Machine*, s. 70.

24. Aktaran: Blum, "The Lifespan of a Lie".

25. Agy.

26. Aktaran: "Tape E", tarihsiz, *Stanford Prison Archives*, No.: ST-b02-f21, s. 6

27. Agy., s. 2.

28. Perry, *Behind the Shock Machine*, s. 240.

29. Arendt, agy., s. 276.

30. Aktaran: Bettina Stangneth, *Eichmann Before Jerusalem. The Unexamined Life of a Mass Murderer*, Vintage, 2015.

31. Aktaran: "The Adolph Eichmann Trial 1961", *Great World Trials*, Visible Ink Press, 1977, s. 332-337.

32. Ian Kershaw, "'Working Towards the Führer.' Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship", *Contemporary European History*, 1993, Cilt 2, Sayı 2.

33. Bkz. Christopher R. Browning, "How Ordinary Germans Did It", *The New York Review of Books*, 20 Haziran 2013.

34. Aktaran: Roger Berkowitz, "Misreading 'Eichmann in Jerusalem'", *The New York Times*, 7 Temmuz 2013.

35. Agy.

36. Ada Ushpiz, "The Grossly Misunderstood 'Banality of Evil' Theory", *Haaretz*, 12 Ekim 2016.

37. Aktaran: Perry, *Behind The Shock Machine*, s. 72.

38. Matthew M. Hollander, "The Repertoire of Resistance: Non-Compliance With Directives in Milgram's 'Obedience' experiments", *British Journal of Social Psychology*, 2015, Cilt 54, Sayı 3.

39. Matthew M. Hollander, "How to Be a Hero: Insight From the Milgram Experiment", *Huffington Post*, 27 Şubat 2015.

40. Aktaran: Bo Lidegaard, *Landgenoten. Het "wonder van Denemarken" – Hoe de joodse inwoners in 1943 werden gered door het moedige optreden van de bevolking*, Uitgeverij Balans, 2013, s. 91.

41. Agy., s. 419.

42. Agy., s. 139.

43. Agy., s. 313.

44. Agy., s. 210.

45. Agy., s. 76.

46. Peter Longerich, "Policy of Destruction. Nazi Anti-Jewish Policy and the Genesis of the 'Final Solution'", United States Holocaust Memorial Museum, Joseph and Rebecca Meyerhoff Annual Lecture, 22 Nisan 1999, s. 5.

47. Lidegaard, agy., s. 239.

48. Agy., s. 419.

Catherine Susan Genovese'in Ölümü

1. Cinayetle ilgili ilk rapor için bkz. Martin Gansberg, "37 Who Saw Murder Didn't Call the Police", *The New York Times*, 27 Mart 1964.

2. Nicholas Lemann, "A Call for Help", *The New Yorker*, 2 Mart 2014.

3. Gansberg, agy.

4. Peter C. Baker, "Missing the Story", *The Nation*, 8 Nisan 2014.

5. Kevin Cook, *Kitty Genovese. The Murder, The Bystanders, The Crime That Changed America*, W.W. Norton&Company, 2014, s. 100.

6. Agy.

7. Abe Rosenthal, "Study of the Sickness Called Apathy", *The New York Times*, 3 Mayıs 1964.

8. Gladwell, agy., s. 27.

9. Rosenthal bu sözleri Kitty'nin kardeşi Bill Genovese'nin *The Witness* (2015) filminde söyledi.

10. Bill Keller, "The Sunshine Warrior", *The New York Times*, 22 Eylül 2002.

11. John M. Darley ve Bibb Latene, "Bystander Intervention in Emergencies," *Journal of Personality and Social Psychology*, 1968, Cilt 8, Sayı 4.

12. Malcolm Gladwell kitabında yüzde 85 ve yüzde 31'den söz ediyor. Makalenin orijinalinde bu yüzdeler "kurban"ın ilk çığlıklarından sonra, 75 saniye içinde yardım için harekete geçenler. Birçok kişi de daha sonra iki buçuk dakika içinde yardıma koşmuş.

13. Maureen Dowd, "20 Years After the Murder of Kitty Genovese, the Question Remains: Why?" *The New York Times*, 12 Mart 1984.

14. Cook, *Kitty Genovese*, s. 161.

15. Rachel Manning, Mark Levine ve Alan Collins, "The Kitty Genovese Murder and the Social Psychology of Helping. The Parable of the 38 Witnesses", *American Psychologist*, 2007, Cilt 62, Sayı 6.

16. Sanne onun takma ismi. Gerçek ismini ben de bilmiyorum ama onu kurtaran dört kişi biliyor.

17. "Mannen die moeder en kind uit water redden: 'Elke fitte Amsterdammer zou dit doen'", AT5, 10 Şubat 2016.

18. "Vier helden redden moeder en kind uit zinkende auto", nos.nl, 10 Şubat 2016.

19. Peter Fischer vd., "The Bystander-Effect. A Meta-Analytic Review on Bystander Intervention in Dangerous and Non-Dangerous Emergencies", *Psychological Bulletin*, 2011, Cilt 137, Sayı 4.

20. Agy.

21. R. Philpot vd., "Would I Be Helped? Cross-National CCTV shows That Intervention is the Norm in Public Conflicts", *American Psychologist*, Mart 2019.

22. Bu bilgileri şu üç kitaba dayandırıyorum: Kevin Cook, *Kitty Genovese*; Catherine Pelonero, *Kitty Genovese. A True Account of a Public Murder and Its Private Consequences*, Skyhorse, 2014 ve Marcia M. Gallo, *"No One Helped", Kitty Genovese, New York City and the Myth of Urban Apathy*, Cornell University Press, 2015.

23. Bu sözleri Bill Genovese'in *The Witness* belgeselinde söyledi.

24. Baker, agy.

25. Robert C. Dotythe, "Grown of Overt Homosexuality In City Provokes Wide Concern", *The New York Times*, 17 Aralık 1963.

26. Sophie bunları *The Witness* (2015) belgeselinde söyledi.

27. Agy.

28. Agy.

29. Agy.

30. Saul M. Kassin, "The Killing of Kitty Genovese: What Else Does This Case Tell Us?", *Perspectives on Psychological Science*, 2017, Cilt 12, Sayı 3.

İyi İnsanlar Neden Kötü Şeyler Yapar?

1. Daha detaylı açıklama için bkz. Jesse Bering, "The Fattest Ape: An Evolutionary Tale of Human Obesity", *Scientific American*, 2 Kasım 2010.

Empati Nasıl Körleştirir?

1. James Burk, "Introduction", James Burk (yay. haz.), *Morris Janowitz. On Social Organization and Social Control*, The University of Chicago Press, 1991.

2. Bkz. Martin Van Creveld, *Fighting Power. German and US Army Performance, 1939-1845*, ABC-CLIO, 1982.

3. Max Hastings, "Their Wehrmacht Was Better Than Our Army", *The Washington Post*, 5 Mayıs 1985.

4. Aktaran: Edward A. Shils ve Morris Janowitz, "Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II", *Public Opinion Quarterly*, 1948, Cilt 12, Sayı 2.

5. Agy., s. 281.

6. Agy., s. 303.

7. Agy., s. 284.

8. Felix Römer, *Kameraden. De Wehrmacht van binnenuit*, Atlas Contact, 2012.

9. Morris Janowitz ve Edward Shils'in ilk makalesi savaş sonrası sosyolojisinin en fazla alıntı yapılan metni oldu. Sosyologlar arasında "ilk grup teorisi" olarak bilinen, yani askerlerin esas olarak yoldaşları için savaştığı teorisiyle ilgili bir uzlaşma bulunuyor. Ancak bu teorinin bazı zayıf noktaları olduğu gerçeğini unutmamalıyız. Bazı biliminsanları özellikle Doğu Cephesi'nde düşmandan nefret eden acemi askerlerin varlığını hatırlatıyor. 21. yüzyılın profesyonel askerleri için üç başarı koşulu var: idman, idman ve yine idman. Sosyologlar günümüzde grup uyumu ile görev uyumu arasında ayrım yapıyor. Verimli bir işbirliği için birbirimizi sevmemize gerek yok. Savaş tarihinin büyük bir bölümünde zorunlu askerlik yapan insanlar arasında yoldaşlık ve kardeşlik duygusunun önemli rol oynadığı yadsınamaz.

10. Aktaran: Michael Bond, *The Power of Others. Peer Pressure, Group Think, and How the People Around Us Shape Everything We Do*, Oneworld Publications, 2015, s. 128-129.

11. Amy Chua, *Political Tribes. Group Instinct and the Fate of Nations*, Penguin Press, 2018, s. 100.

12. Bond, *The Power of Others*, s. 94-95.

13. Agy., s. 88-89.

14. Benjamin Wallace-Wells, "Terrorists in the Family", *The New Yorker*, 24 Mart 2016.

15. Aktaran: Donato Paolo Mancini ve Jon Sindreu, "Sibling Ties Among Suspected Barcelona Plotters Underline Trend", *The Wall Street Journal*, 25 Ağustos 2017.

16. Deborah Schurman-Kauflin, "Profiling Terrorist Leaders. Common Characteristics of Terror Leaders", *Psychology Today*, 31 Ekim 2013.

17. Aya Batrawy, Paisley Dodds ve Lori Hinnant, "Leaked Isis Documents Reveal Recruits Have Poor Grasp of Islamic Faith", *The Independent*, 16 Ağustos 2016.

18. Agy.

19. J. Kiley Hamlin, Karen Wynn ve Paul Bloom, "Social Evaluation by Preverbal Infants", *Nature*, 22 Kasım 2007.

20. Paul Bloom, *Just Babies. The Origin of Good and Evil*, Crown, 2013, s. 28 [*Bebeklerin Ahlaki Yaşamı: İyiliğin ve Kötülüğün Kökenleri*, çev. Ezgi Kardelen, Verita, 2015].

21. J. Kiley Hamlin vd., "Not Like Me = Bad: Infants Prefer Those Who Harm Dissimilar Others", *Psychological Science*, 2013, Cilt 24, Sayı 4.

22. Karen Wynn bu sözleri 14 Şubat 2014'te CNN'de *Anderson Cooper 360* programında söyledi.

23. Bloom, *Just Babies*, s. 102-105.

24. Yirmi altı araştırmanın sonuçlarını inceleyen analiz bebeklerin iyiliğe belirgin olarak daha yatkın olduklarını gösterdi. Yine de şüpheler var. Bazı biliminsanları Hamlin'in araştırmasını tekrar ettiler ve aynı sonucu buldular. Ancak arada bağlantı kuramayanlar da vardı. Bkz. Francesco Margoni ve Luca Surian, "Infants' Evaluation of Prosocial and Antisocial Agents: A Meta-Analysis" *Developmental Psychology*, 2018, Cilt 54, Sayı 8.

25. Susan Seligson, "Child of Good. Felix Warneken Is Overturning Assumptions about The Nature of Altruism", *Radcliffe Magazine*, Kış 2015.

26. Bkz. YouTube'da Warneken'in TEDX Talk videosu, "Need Help? Ask a 2-Year-Old". Bu videoda top havuzunda oynayan bir çocuğun yardım etmek için oradan çıktığı görülüyor.

27. Warneken çocuklara şeker ya da başka ödüller verildiğinde daha az yardım ettiklerini iddia ediyor. Sonuç olarak ödül için yardım etmiyorlar. Felix Warneken ve Michael Tomasello, "Extrinsic Rewards Undermine Altruistic Tendencies in 20-Month-Olds", *Development Psychology*, 2008, Cilt 44, Sayı 6.

28. Stephen G. Bloom, "Lesson of a Lifetime", *Smithsonian Magazine*, Eylül 2005.

29. Alıntı: agy.

30. Alıntı: agy.

31. Rebecca S. Bigler ve Meagan M. Patterson, "Social Stereotyping and Prejudice in Children. Insights for Novel Group Studies", Adam Rutland, Drew Nesdale ve Christia Spears Brown (yay. haz.), *The Wiley Handbook of Group Processes in Children and Adolescents*, Wiley Blackwell, 2017, s. 184-202.

32. Yarrow Dunham, Andrew Scott Barron ve Susan Carey, "Consequences of 'Minimal' Group Affiliations in Children", *Child Development*, 2011, Cilt 82, Sayı 3, s. 808.

33. Bkz. Hejing Zhang vd., "Oxytocin Promotes Coordinated Out-group Attack During Intergroup Conflict in Humans", *eLife*, 25 Ocak 2019.

34. Anlaşılan yalnız değilim. Bkz. Elijah Wolfson, "Why We Cry on Planes", *The Atlantic*, 1 Ekim 2013.

35. Paul Bloom, *Against Empathy. The Case for Rational Compassion*, Random House, 2016, s.15.

36. Daniel Batson, "Immorality from Empathy-induced Altruism: When Compassion and Justice Conflict", *Journal of Personality and Social Psychology*, 1995, Cilt 68, Sayı 6.

37. Michael N. Stagnaro ve Paul Bloom, "The Paradoxical Effect of Empathy on the Willingness to Punish", Yale Üniversitesi, basılmamış kopya, 2016. Ayrıca bkz. Bloom, *Against Empathy*, s. 195.

38. Psikologlar *ahlaki açık* konusundan bahsediyor. Biz başkalarına yaptıklarımıza bakmayıp bize ve sevdiklerimize yapılanlara tepki gösteriyoruz. Sevdiğimize yapılan bir hareket bize o kadar dokunuyor ki intikam almak istiyoruz. Bunu kendimizce makul bir dozda ve haklı olarak yapsak da başkaları tarafından abartılı görülüyor. Tabii bu da karşı tarafta intikam duygusuna yol açabiliyor. (Kendi kişisel ilişkilerinizde de bu tür deneyimleriniz olmuş olabilir. Ahlaki açık bence İsrail ile Filistin arasında on yıllardır süren çatışmaları da açıklıyor. Birçok insan empati yokluğu olduğunu söylese de bence Ortadoğu'da empati kuranların sayısı hayli fazla.)

39. George Orwell, "Looking Back on the Spanish War", Ağustos 1942.

40. Grossman, *On Killing*, s. 122.

41. Agy., s. 126

42. John Ellis, *The World War II Databook. The Essential Facts and Figures for All the Combatants*, Aurum Press, 1993, Şema 57, s. 257

43. Peki, 1994 yılında Ruanda'daki soykırıma ne demeli? Yaklaşık 800.000 ılımlı Tutsi ve Hutu'nun hayatını kaybettiği bu soykırım Batı'da sıklıkla, insanların nasıl kana susamış "canavarlar" olduğuna örnek olarak gösteriliyor. Bu yaklaşım tarih konusunda yeterli bilgi sahibi olmamamızdan kaynaklanıyor. Bir modern tarihçi, "Elimizde Ruanda halkının kitlesel kıyımının itinayla yıllar süren organize bürokratik kampanyalar, propagandalar ve modern kitle iletişim araçlarının kullanılmasıyla hazırlandığına dair sonsuz kanıt var," diye yazmıştı.

Cinayetler küçük bir azınlık tarafından gerçekleştirilmişti. Hutuların yaklaşık yüzde 75'i işe karışmamıştı. Bkz. Abram de Swaan, *Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders.* Prometheus/Bert Bakker, 2014. s. 95 [*Kitle Katliamları*, çev. Mine Karataş, Ayrıntı Yayınları, 2019].

44. Łukasz Kamień´ski, *Shooting Up. A Short History of Drugs and War*, Oxford University Press, 2016.

45. Lee, *Up Close and Personal*, s. 27.

46. Keskin nişancılar genellikle psikopat, öldürmekten doğal bir tiksinti duymayan, yüzde 1-2 oranındaki askerler grubuna dahil. Bkz. Susan Neiman *Morele Helderheid. Goed en kwaad in de eenentwintigste eeuw*, Ambo | Anthos, 2008, s. 369 [*Ahlâki Açıklık: Yetişkin İdealistler İçin Bir Kılavuz*, çev. Nagehan Tokdoğan, İletişim, 2016].

47. Dave Grossman, "Hope on the Battlefield", Dacher Keltner, Jason Marsh ve Jeremy Adam Smith (yay. haz.), *The Compassionate Instinct. The Science of Human Goodness*, W.W. Norton&Company, 2010, s. 41.

48. Grossman, *On Killing*, s. 178.

49. Birinci ve ikinci dünya savaşlarında da askerlerin çoğu büyük travmalar yaşadı. Buna rağmen Vietnam Savaşı daha büyük travmalara neden oldu. Bunun farklı nedenleri olabilir (mesela Vietnam Savaşı'ndan dönen askerlerin soğuk karşılanmaları) fakat en önemlisi askerlerin öldürmeye şartlandırılmış olmaları. 1.200 Vietnam gazisi, 2.797 Irak gazisi ve 317 Körfez Savaşı gazisiyle yapılan bir araştırma, koşullandırılmaları sonucunda savaş esnasında düşman öldürmüş askerlerde PTSB ihtimalinin yüksek olduğu görülmüş. Bkz. Shira Maguen vd., "The Impact of Reported Direct and Indirect Killing on Mental Health Symptoms in Iraq War Veterans", *Journal of Traumatic Stress*, 2010, Cilt 23, Sayı 1; Shira Maguen vd., "The Impact of Killing on Mental Health Symptoms in Gulf War Veterans", *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 2011, Cilt 3, Sayı 1 ve Shira Maguen vd., "The Impact of Killing in War on Mental Health Symptoms and Related Functioning", *Journal of Traumatic Stress*, 2009, Cilt 45, Sayı 10.

50. Frederick L. Coolidge, Felicia L. Davis ve Daniel L. Segal, "Understanding Madmen: A DSM-IV Assessment of Adolf Hitler", *Individual Differences Research*, 2007, Cilt 5, Sayı 1.

51. Bond, *The Power of Others*, s. 94-95.

Güç Nasıl Yozlaştırır?

1. Aktaran: Miles J. Unger, *Machiavelli, A Biography*, Simon&Schuster, 2011, s. 8.

2. Niccolò Machiavelli, *The Prince*, çev. James B. Atkinson, Hackett Publishing Co, Inc., 2008, s. 271 [*Prens*, çev. Kemal Atakay, Can Yayınları, 2014]. İlk basım: 1532.

3. Agy., s. 280.

4. Dacher Keltner, *The Power Paradox. How We Gain and Lose Influence*, Penguin Books, 2017, s. 41-49.

5. Melissa Dahl, "Powerful People Are Messier Eaters, Maybe", *The Cut*, 13 Ocak 2015.

6. Bkz. Aleksandra Cislak vd., "Power Corrupts, but Control Does Not: What Stands Behind the Effects of Holding High Positions", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2018, Cilt 44, Sayı 6, s. 945.

7. Paul K. Piff vd., "Higher Social Class Predicts Increased Unethical Behaviour", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2012, Cilt 109, Sayı 11, s.4086-91.

8. Benjamin Preston, "The Rich Drive Differently, a Study Suggests", *The New York Times*, 12 Ağustos 2013.

9. Bkz. Jeremy K. Boyd, Katherine Huynh ve Bonnie Tong, "Do Wealthier Drivers Cut More at All-Way Stop Intersections? Mechanisms Underlying the Relationship Between Social Class and Unethical Behavior", University of California, 2013. Ve Beth Morling vd., "Car Status and Stopping for Pedestrians, (#192)", *Psych File Drawer*, 2 Haziran 2014.

10. Keltner, *The Power Paradox*, s. 99-136.

11. Jeremy Hogeveen, Michael Inzlicht ve Suhkvinder S. Obhi, "Power Changes How the Brain Responds to Others", *Journal of Experimental Psychology*, 2014, Cilt 143, Sayı 2.

12. Jerry Useem, "Power Causes Brain Damage", *The Atlantic*, Temmuz/Ağustos 2017.

13. Bkz. M. Ena Inesi vd., "How Power Corrupts Relationships: Cynical Attributions for Others' Generous Acts", *Journal of Experimental Social Psychology*, 2012, Cilt 48, Sayı 4, s. 795-803.

14. Keltner, *The Power Paradox*, s.137-158.

15. Varun Warrier vd., "Genome-Wide Analyses of Self-Reported Empathy: Correlations with Autism, Schizophrenia, and Anorexia Nervosa", *Nature, Translational Psychiatry*, 12 Mart 2018.

16. Lord Acton, "Letter to Bishop Mandell Creighton", 5 Nisan 1887, J.N. Figgis ve R.V. Laurence (yay. haz.), *Historical Essays and Studies*, Macmillan, 1907.

17. Frans de Waal, *Chimpanzee Politics. Power and Sex among Apes*, Johns Hopkins University Press, 2007, s. 4. İlk basım: 1982.

18. Frans de Waal ve Frans Lanting, *Bonobo. The Forgotten Ape*, University of California Press, 1997.

19. Natalie Angier, "In the Bonobo World, Female Camaraderie Prevails", *The New York Times*, 10 Eylül 2016.

20. Frans de Waal, "Sex as an Alternative to Aggression in the Bonobo", Paul R. Abramson ve Steven D. Pinkerton, *Sexual Nature/Sexual Culture*, The University of Chicago Press, 1995, s. 37.

21. Christopher Boehm, "Egalitarian Behavior and Reverse Dominance Hierarchy", *Current Anthropology*, 1993, Cilt 34, Sayı 3, s. 227-54.

22. Christina Starmans, Mark Sheskin ve Paul Bloom, "Why People Prefer Unequal Societies", *Nature Human Behaviour*, 2007, Cilt 1, Sayı 4.

23. Bkz. Rutger Bregman ve Jesse Frederik, "Waarom vuilnismannen meer verdienen dan bankiers", *De Correspondent*, 2015.

24. Bu teorinin en ünlü savunucusu *Sapiens* (2011) kitabının yazarı Yuval Noah Harari'dir.

25. Robin Dunbar, *How Many Friends Does One Person Need? Dunbar's Number and Other Evolutionary Clues*, Harvard University Press, 2010, s. 26.

26. Bu teorinin en ikna edici savunması için bkz. *Big Gods* (2013), Ara Norenzayan. Ayrıca bkz. Harvey Whitehouse vd., "Complex Societies Precede Moralizing Gods Throughout World History", *Nature*, 20 Mart 2019 ve Edward Slingerland vd., "Historians Respond to Whitehouse et al. (2019), 'Complex Societies Precede Moralizing Gods Throughout World History'", PsyArXiv Preprints, 2 Mayıs 2019.

27. Yuval Noah Harari, *Sapiens. A Brief History of Humankind*, Vintage, 2014, s. 34.

28. Douglas W. Bird vd., "Variability in the Organization and Size of Hunter-Gatherer Groups. Foragers Do Not Live in Small-Scale Societies", *Journal of Human Evolution*, Haziran 2019.

29. Hill vd., "Hunter-Gatherer Inter-Band Interaction Rates".

30. Graeber ve Wengrow, "How to Change the Course of Human History".

31. Machiavelli, agy., s. 149.

32. David Graeber, *The Utopia of Rules. On Technology, Stupidity and the Secret Joys of Bureaucracy*, Melville House, 2015, s. 31-33.

33. Bu nedenle ekonomistler "bitcoin" efsanesinin çabuk söneceğini tahmin etmişlerdi oysa dolar sapasağlam duruyor. Doların arkasında dünyanın en güçlü ordusu duruyor oysa Bitcoin'in arkasında sadece bir inanç var.

34. Harari, agy., s. 153.

35. Aktaran: Noam Chomsky, "What is the Common Good?" *Truthout*, 7 Ocak 2014.

36. Utancın ne kadar güçlü bir araç olduğu mesela #MeToo hareketiyle de ispatlandı. Binlerce kadının 2017 Ekim ayından beri ne kadar güçlü erkeği alt ettiği ortada, bu noktada aklımıza dişi bonobaların çocuklarını evcilleştirme yöntemleri ile avcı ve toplayıcı topluluklardaki kadınların erkekleri kontrolleri altında tutmaları geliyor. Suçlular toplum önünde sergilendikçe artık aynı hatayı tekrar yapmadan önce iki kere düşünmeleri gerekiyor.

37. Olivia Solon, "Crazy at the Wheel: Psychopathic CEOs Are Rife in Silicon Valley, Experts Say", *The Guardian*, 15 Mart 2017. Ayrıca bkz. Karen Landay, Peter D. Harms ve Marcus Crede, "Shall We Serve the Dark Lords? A Meta-Analytic Review of Psychopathy and Leadership", *Journal of Applied Psychology*, Ağustos 2018.

Aydınlanma'nın Yanılgısı

1. C.P. Snow, *Two Cultures. The Rede Lecture*, Oxford University Press, 1959.

2. David Hume, "Of the Independency of Parliament", *Essays, Moral, Political, and Literary*, Bölüm 1, 1758.

3. Bkz. Bernard Mandeville'in ünlü şiiri: "The Grumbling Hive: or, Knaves turn'd Honest", *The People of the Bees: or, Private Vices, Public Benefits*, 1714.

4. Marshall Sahlins, *The Western Illusion of Human Nature*, Prickly Paradigm Press, 2008, s. 72-76.

5. Papa Francis, "Why the Only Future Worth Building Includes Everyone", TED Talks, Nisan 2017.

6. Ara Norenzayan, *Big Gods*, Princeton University Press, 2013, s. 75.

7. Buna inanmıyorsanız bkz. *Dünya Hakkında Yanılmamızın On Nedeni ve Neden Her Şey Aslında Sandığınızdan Daha İyi*, çev. Sevinç Seyla Tezcan, Pegasus Yayınları, 2019.

8. Daha geniş bilgi için bkz. Önceki kitabım *Gerçekçiler İçin Ütopya - Kusursuz Dünyayı Nasıl İnşa Edebiliriz?*, çev. Duygu Akın, Domingo Yayınevi, Birinci bölüm, 2018.

9. Bkz. Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Cornell University Press, 1989 [Modernite ve Holokaust, çev. Süha Sertabiboğlu, Alfa Yayıncılık, 2016] ve Roger Griffin, *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Palgrave Macmillan, 2007.

Yeni Bir Gerçekçilik

1. Aktaran: Hanna Rosen ve Alix Spiegel, "How To Become Batman", *NPR*, 23 Ocak 2015.

2. Aktaran: Katherine Ellison, "Being Honest About the Pygmalion Effect", *Discover Magazine*, Aralık 2015.

3. Agy.

4. Dov Eden, "Self-Fulfilling Prophecy And The Pygmalion Effect in Management", *Oxford Bibliographies*, 20 Ekim 2016.

5. Dov Eden, Ellison.

6. Franklin. H. Silverman, "The 'Monster' Study", *Journal of Fluency Disorders*, 1988, Cilt 13, Sayı 3.

7. John C. Edwards, William McKinley ve Gyewan Moon, "The enactment of organizational decline: The self-fulfilling prophecy", *International Journal of Organizational Analysis*, 2002, Cilt 10, Sayı 1.

8. Daisy Yuhas, "Mirror Neurons Can Reflect Hatred", *Scientific American*, 1 Mart 2013.

9. John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, Palgrave Macmillan, 1936, Bölüm 12 [*İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. Asım Baltacıgil, Liberus Yayınları, 2020].

10. Dan Ariely, "Pluralistic Ignorance", YouTube, 16 Şubat 2011.

11. Pinker, agy., s. 561-565.

İçsel Motivasyonun Gücü

1. Hedwig Wiebes, "Jos de Blok (Buurtzorg): "Ik neem nooit zomaar een dag vrij", *Intermediair*, 21 Ekim 2015.

2. Agy.

3. Agy.

4. Haico Meijerink, "Buurtzorg: 'Wij doen niet aan strategische flauwekul'", *Management Scope*, 8 Ekim 2014.

5. Gardiner Morse, "Why We Misread Motives", *Harvard Business Review*, Ocak 2003.

6. Alıntı: Agy.

7. Frederick Taylor, *The Principles of Scientific Management*, Harper&Brothers, 1911, Bölüm 2, s. 59 [*Bilimsel Yönetimin İlkeleri*, çev. Bahadır Akın, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018].

8. Aktaran: Menno de Galan, "Arbeiders altijd naar bededen afronden; Frederick Taylor (1856-1915)", *NRC Handelsblad*, 5 Aralık 1997.

9. Edward L. Deci, "Effects of Externally Mediated Rewards on Intrinsic Motivation", *Journal of Personality and Social Psychology*, 1971, Cilt 18, Sayı 1, s. 114.

10. Aktaran: Karen McCally, "Self-Determined", *Rochester Review*, Temmuz-Ağustos 2010.

11. Uri Gneezy ve Aldo Rustichini, "A Fine Is A Price", *Journal of Legal Studies*, 2000, Cilt 29, Sayı 1.

12. Samuel Bowles ve Sandra Polanía Reyes, "Economic Incentives and Social Preferences: A Preference-Based Lucas Critique of Public Policy", *University of Massachusetts Amherst Working Papers*, 2009.

13. Amit Katwala, "Dan Ariely: Bonuses boost activity, not quality", *Wired*, 1 Şubat 2010.

14. *Perceptions Matter: The Common Cause UK Values Survey*, Common Cause Foundation, 2016.

15. Milton Friedman, "The Methodology of Positive Economics", *Essays In Positive Economics*, The University of Chicago Press, 1966.

16. Sanford E. DeVoe ve Jeffrey Pfeffer, "The Stingy Hour: How Accounting for Time Affects Volunteering", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2010, Cilt 36, Sayı 4.

17. Steve Crabtee, "Worldwide 13% of Employees Are Engaged at Work", *Gallup*, 8 Ekim 2013.

18. Wiljan van den Berge ve Bas ter Weel, *Baanpolarisatie in Nederland. CPB Policy Brief*, CPB, 2015, s. 14.

19. Aktaran: Enzo van Steenbergen ve Jeroen Wester, "Hogepriester van de kleinschalige zorg", *NRC Handelsblad*, 12 Mart 2016. Bu kuruluşun ağır hastaları başka sağlık kurumlarına yönlendirdiği eleştirisi yapılıyor ancak bunun bir kanıtı yok. Tam tersine iş idarecisi David Ikkersheim'e göre Buurtzorg'un iş yoğunluğu göz önüne alındığında bile en iyisi ve en düşük maliyetlisi olduğu görülüyor. Bkz. David Ikkersheim, "Buurtzorg: hoe zat het ook alweer?" *Skipr*, 9 Mayıs 2016.

20. Aktaran: Stevo Akkerman, "Betere zorg zonder strategische fratsen", *Trouw*, 1 Mart 2016.

21. Buurtzorg'un 2018 yılında Hollanda Sağlık Kurumları yönetim koduna aykırı davrandığı gerekçesiyle itibarı sarsıldı. Buna neden olan Jos de Blok'un faaliyetlerini yurtdışında da gerçekleştirme planlarıydı, bu şekilde kurum ile yurtdışındaki taraf arasındaki para trafiği çakışabilirdi. Mart 2019'da iş mahkemesi bunun uygun olmadığına karar verdi, mahkeme kararında Buurtzorg'un mükemmel bir sağlık hizmeti verdiği ve hiçbir kişisel çıkarın gözetilmediği de belirtildi.

22. Aktaran: The Corporate Rebels, "FAVI. How Zobrist Broke Down Favi's Command-And-Control Structures", corporate-rebels.com, 4 Ocak 2017.

23. Patrick Gilbert, Nathalie Raulet Crozet, Anne-Charlotte Teglborg, "Work Organisation and Innovation - Case Study: FAVI, France", Avrupa Yaşam ve Çalışma Koşullarını İyileştirme Vakfı, 2013.

Homo ludens

1. Stephen Moss, *Natural Childhood Report*, National Trust, s. 5.

2. John Bingham, "British Children among Most Housebound in World", *The Telegraph*, 22 Mart 2016.

3. Sandra L. Hofferth ve John F. Sandberg, "Changes in American Children's Time, 1981-1997", Sandra L. Hofferth ve J. Owens (yay. haz.), *Children at the Millennium: Where Have We Come from? Where Are We Going?*, JAI Press, 2001.

4. Peter Gray, "The decline of Play and the Rise of Psychopathology in Children and Adolescents", *American Journal of Play*, 2011, Cilt 23, Sayı 4, s.450.

5. Jantje Beton/Kantar Public (TNS NIPO), *Buitenspelen Onderzoek 2018*, jantjebeton.nl, 17 Nisan 2018.

6. Frank Huiskamp, "Rapport: Nederlandse leerlingen zijn niet gemotiveerd", *NRC Handelsblad*, 16 Nisan 2014.

7. *Gezinsrapport. Een portret van het gezinsleven in Nederland*, Hollanda Sosyal Araştırma Enstitüsü, Lahey, 2011.

8. Jessica Lahey, "Why Kids Care More About Achievement Than Helping Others", *The Atlantic*, 25 Haziran 2014.

9. Bkz. C. Page Moreau ve Marit Gundersen Engeset, "The Downstream Consequences of Problem-Solving Mindsets: How Playing with LEGO Influences Creativity", *Journal of Marketing Research*, 2016, Cilt 53, Sayı 1.

10. Peter Gray, "The Play Deficit" *Aeon*, 18 Eylül 2013.

11. *How to Tame a Fox (And Build a Dog)*, s. 73.

12. Sarah Zielinski, "Five Surprising Animals That Play", *ScienceNews*, 20 Şubat 2015.

13. Johan Huizinga, *Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*, 1938.

14. Peter Gray, "Play as a Foundation for Hunter Gatherer Social Existence", *American Journal of Play*, İlkbahar 2009.

15. Jared Diamond, *The World Until Yesterday. What Can We Learn From Traditional Societies?*, Penguin Books, 2003, s. 204.

16. Agy., s. 194.

17. Aktaran: J. Mulhern, *A History of Education, a Social Interpretation*, Ronald Press, 1959, s. 383.

18. James C. Scott, *Two Cheers for Anarchism. Six Easy Pieces on Autonomy, Dignity and Meaningful Work and Play*, Princeton University Press, 2012, s. 54-55.

19. Bu dava ile ilgili alıntı yapılan çalışma: Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford University Press, 1976.

20. Howard P. Chudacoff, *Children at Play. An American History*, NYU Press, 2008.

21. Peter Gray, "The Decline of Play and the Rise of Psychopathology in Children and Adolescents", 2011.

22. Aktaran: Robert Dighton, "The Context and Background of the First Adventure Playground", adventureplay.org.uk.

23. Aktaran: Colin Ward, *Anarchy in Action*, Freedom Press, 1996, s. 89 [*Eylemde Anarşi*, çev. H. Deniz Güneri, Kaos Yayınları, 2000].

24. Aktaran: Arvid Bengtsson, *Adventure Playgrounds*, Crosby Lockwood, 1972, s. 20-21.

25. Aktaran: Penny Wilson, "Children Are More Complicated Than Kettles. The Life And Work of Lady Allen of Hurtwood", theinternationale.com, 2013.

26. Agy.

27. Agy.

28. Mariana Brussoni vd., "What is the Relationship between Risky Outdoor Play and Health in Children? A Systematic Review", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 8 Haziran 2015, Cilt 12, Sayı 6.

29. Aktaran: Rebecca Mead, "State of Play", *The New Yorker*, 5 Temmuz 2010.

30. Erving Goffman, "On the Characteristics of Total Institutions", 1957.

31. Robin Bonifas, *Bullying Among Older Adults. How to Recognize and Address an Unseen Epidemic*, Health Professions Press, 2016.

32. Matt Sedensky, "A surprising bullying battleground: Senior centers", *Associated Press*, 13 Mayıs 2018.

33. Randall Collins, *Violence. A Micro-sociological Theory*, Princeton University Press, 2008, s. 166.

34. Harry Potter'ın okulu Hogwarts'ı düşünün. J.K. Rowling'in hayalinde büyücülük eğitimi veren bu okul bana kalırsa çocuklar için cehenneme dönüşebilecek bir yer. Öğrenciler yaşlarına, sınıflara ve kişiliklerine göre (Gryffindor ve Slytherin gibi) ayrılıyorlar. Rekabet yukarıdan ve gelişmiş bir puanlama sistemiyle teşvik ediliyor. Oradan sadece Noel ve yaz tatili için ayrılmak mümkün. Pedagoglar bu sistemin zorbalığın önünü açacağı konusunda hemfikirler.

35. Beni yanlış anlamayın, modern toplumlarda okuma yazma gibi temel beceriler olmazsa olmaz. Ve bu becerileri kendiliklerinden edinemeyen çocuklar var. Böyle durumlarda yetkin öğretmenler son derece önemli.

36. Robert Dur ve Max van Lent, "Socially Useless Jobs", Tinbergen Enstitüsü, 2 Mayıs 2018.

37. David Graeber, "On the Phenomenon of Bullshit Jobs: A Work Rant", *Strike! Magazine*, Ağustos 2013.

38. Ivan Illich, *Okulsuz Toplum*, çev. Mehmet Özay, Şule Yayınları, 2005.

39. Peter Gray, *Çocuğum Okulu Sevmiyor*, çev. Pınar Şiraz, Kuraldışı Yayınları, 2016.

40. Aktaran: Lois Holzman, "What's the Opposite of Play?" *Psychology Today*, 5 Nisan 2016.

41. "'Depression: Let's Talk' Says WHO, As Depression Tops List of Causes of Ill Health", Dünya Sağlık Örgütü, 30 Mart 2017.

42. Peter Gray, "Self-Directed Education-Unschooling and Democratic Schooling", *Oxford Research Encyclopedia*, Nisan 2017.

Gerçek Demokrasi Böyle Olur

1. Gabriel Hetland, "Emergent Socialist Hegemony in Bolivarian Venezuela: The Role of the Party", Susan J. Spronk ve Jeffery R. Webber, *Crisis and Contradiction: Marxist Perspectives on Latin America in the Global Political Economy*, Brill, 2015, s. 131.

2. Gabriel Hetland, "How to Change the World: Institutions and Movements Both Matter", *Berkeley Journal of Sociology*, 3 Kasım 2014.

3. Daha geniş bilgi için bkz. Gabriel Hetland, "Grassroots Democracy in Venezuela", *The Nation*, 30 Ocak 2012.

4. Agy.

5. Dmytro Khutkyy, "Participatory Budgeting: An Empowering Democratic institution", *Eurozine*, 31 Ekim 2017.

6. *Brazil: Toward a More Inclusive and Effective Participatory Budget in Porto Alegre*, Dünya Bankası, 2008, s. 2.

7. Aktaran: Martin Calisto Friant, *Sustainability From Below: Participatory Budgeting in Porto Alegre*, Birinci Ekvador Şehir Çalışmaları Kongresi, Kasım 2017, s. 13.

8. Paolo Spada, "The Economic and Political Effects of Participatory Budgeting", Latin Amerika Çalışmaları Derneği Kongresi, 2009.

9. Bu teze yapılan eleştiri için bkz. Omar Encarnación, *The Myth of Civil Society. Social Capital and Democratic Consolidation in Spain and Brazil*, Palgrave Macmillan, 2003.

10. Aktaran: "Porto Alegre's Budget Of, By, And For the People", *Yes! Magazine*, 31 Aralık 2002.

11. Ginia Bellafante, "Participatory Budgeting Opens Up Voting to the Disenfranchised and Denied", *The New York Times*, 17 Nisan 2015.

12. Mona Serageldin vd., "Assessment of Participatory Budgeting in Brazil", Harvard Üniversitesi Kentsel Gelişim Araştırmaları Merkezi, 2005, s. 4.

13. Gianpaolo Baiocchi, "Participation, Activism, and Politics: The Porto Alegre Experiment in Deliberative Democratic Theory", Archon Fung ve Erik Olin Wright (yay. haz.), *Deepening Democracy Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance*, 2001, s. 64.

14. Alana Semuels, "The City That Gave Its Residents $3 Million", *The Atlantic*, 6 Kasım 2014.

15. Baiocchi, "Participation, Activism, and Politics".

16. Gianpaolo Baiocchi ve Ernesto Ganuza, "Participatory Budgeting as if Emancipation Mattered", *Politics&Society*, 2014, Cilt 42, Sayı 1, s. 45.

17. George Monbiot, *Out of the Wreckage. A New Politics for an Age of Crisis*, Verso, 2017, s. 130 [*Bu Enkazı Kaldırmak: Kriz Çağında Yeni Bir Siyaset Önerisi*, çev. Cem Alpan, Everest Yayınları, 2018].

18. Anne Pordes Bowers ve Laura Bunt, "Your Local Budget. Unlocking the Potential of Participatory Budgeting", *Nesta*, 2010.

19. Gianpaolo Baiocchi, "Participation, Activism, and Politics: The Porto Alegre Experiment and Deliberative Democratic Theory", *Politics & Society*, 2001, Cilt 29, Sayı 1, s. 58.

20. Dünya Bankası'na bağlı araştırmacılar da ilerlemenin katılımcı bütçelemeyle bağlantılı olduğunu düşünüyorlar. Şehir bütçesinde 1985 yılında sağlık ve eğitime yüzde 13 bütçe ayrılırken 1996 yılında yüzde 40 oldu. Bkz. Serageldin vd., "Assessment of Participatory Budgeting in Brazil".

21. Patrick Kingsley, "Participatory democracy in Porto Alegre", *The Guardian*, 10 Eylül 2012.

22. Serageldin vd., "Assessment of Participatory Budgeting in Brazil".

23. Michael Touchton ve Brian Wampler, "Improving Social Well-Being Through New Democratic Institutions", *Comparative Political Studies*, 2013, Cilt 47, Sayı 10.

24. "Back to Polis: Direct Democracy", *The Economist*, 17 Eylül 1994.

25. David van Reybrouck, *Tegen verkiezingen*, De Bezige Bij, 2013, s. 140.

26. "Communism", oxforddictionaries.com.

27. David Graeber, *Debt. The First 5,000 Years*, Melville House Publishing, 2011, s. 94-102 [*Borç: İlk 5000 Yıl*, çev. Muammer Pehlivan, Everest Yayınları, 2015].

28. Garrett Hardin, "The Tragedy of the Commons", *Science*, 13 Aralık 1968, Cilt 162, Sayı 3859.

29. John Noble Wilford, "A Though-minded Ecologist Comes to Defence of Malthaus", *The New York Times*, 30 Haziran 1987.

30. Ian Angus, "The Myth of the Tragedy of the Commons", *Climate&Capitalism*, 25 Ağustos 2008.

31. John A. Moore, "Science as a Way of Knowing-Human Ecology", *American Zoologist*, 1985, Cilt 25, Sayı 2, s. 602.

32. Tim Harford, "Do You Believe in Sharing?" *The Financial Times*, 30 Ağustos 2013.

33. Agy.

34. Resmî belge: Alfred Nobel anısına Sveriges Riksbank Ekonomi Bilimi Ödülü.

35. Tine de Moor, "The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe", *International Review of Social History*", Aralık 2008, Cilt 53, Sayı S16.

36. Davayla ilgili olarak bkz. Karl Polanyi, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Beacon Press, 2011 [*Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, 2016]. İlk basım: 1944.

37. Tine de Moor, "Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving", Utrecht Üniversitesi konuşmasından, 30 Ağustos 2013.

38. "Çalma ekonomisi" ifadesi yazar Arjen van Veelen'e ait. Bkz. "Vriendschap met de chauffeur? Laat me niet lachen. Bij UberPOP en Airbnb blijft veel geld aan de strijkstrok hangen", *nrc.next*, 3 Eylül 2014.

39. Bkz. *Kapitalizm Sonrası. Geleceğimiz İçin Bir Kılavuz*, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, 2016.

40. Bkz. Shoshana Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, Main, 2019.

41. Damon Jones ve Ioana Elena Marinescu, "The Labor Market Impacts of Universal and Permanent Cash Transfers: Evidence from the Alaska Permanent Fund", *NBER Working Paper*, Şubat 2018.

42. Kuzey Carolina'da yapılmış olan bu araştırma ve temel gelirle ilgili daha önce de yazmıştım. Bkz. *Utopia for Realists. And How We Can Get There*, Bloomsbury, 2017, s. 51-54. Şu anda temel gelir yerine "yurttaş hissesi"nden bahsetmenin, ortak varlıktan pay alma anlamında daha doğru olduğunu düşünüyorum.

43. Peter Barnes, *With Liberty and Dividends For All. How To Save Our Middle Class When Jobs Don't Pay Enough*, Berrett-Koehler Publishers, 2014.

44. Scott Goldsmith, "The Alaska Permanent Fund Dividend: An Experiment in Wealth Distribution", Temel Gelir Avrupa Ağı, Eylül 2002, s. 7.

Öteki Yanak

1. Michael Garofalo, "A Victim Treats His Mugger Right", *NPR Story Corps*, 28 Mart 2008.

Teröristle Çay İçmek

1. Norveç hapishaneleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ryan Berger, "Kriminalomsorgen: A Look at the World's Must Humane Prison System in Norway", *SSRN*, 11 Aralık 2016.

2. Michael Moore'un belgeselinde bunu bir kadın gardiyan söylüyor: *Where to Invade Next?*, 2015.

3. Aktaran: Baz Dreisinger, "Norway Proves That Treating Prison Inmates As Human Beings Actually Works", *Huffington Post*, 8 Mart 2016.

4. "About the Norwegian Correctional Service", kriminalomsorgen.no, Ziyaret tarihi: 17 Aralık 2018.

5. Dreisinger, agy.

6. Manudeep Bhuller vd., "Incarceration, Recidivism and Employment", Çalışma Ekonomisi Enstitüsü, Haziran 2018.

7. Berger, agy., s. 20.

8. Erwin James, "Bastoy: the Norwegian Prison That Works", *The Guardian*, 4 Eylül 2013.

9. Genevieve Blatt vd., *The Challenge of Crime in a Free Society*, Kolluk Kuvvetleri ve Adalet Yönetimi Başkanlık Komisyonu, 1967, s. 159.

10. Agy., s. 173.

11. Jessica Benko, "The Radical Humaneness of Norway's Halden Prison", *The New York Times*, 26 Mart 2015.

12. Robert Martinson, "What Works? Questions and Answers about Prison Reform", *The Public Interest*, İlkbahar 1974.

13. Michelle Brown, *The Culture of Punishment, Prison, Society and Spectacle*, NYU Press, 2009, s. 171.

14. Robert Martinson, "New Findings, New Views: A Note of Caution Regarding Sentencing Reform", *Hofstra Law Review*, 1979, Cilt 7, Sayı 2.

15. Aktaran: Adam Humphreys, "Robert Martinson and the Tragedy of the American Prison", *Ribbonfarm*, 15 Aralık 2016.

16. Aktaran: Timothy Crimmins, "Incarceration as Incapacitation: An Intellectual History", *American Affairs*, 2018, Cilt II, Sayı 3.

17. Richard Bernstein, "A Thinker Attuned to Thinking: James Q. Wilson Has Insights, Like Those on Cutting Crime, That Tend To Prove Out", *The New York Times*, 22 Ağustos 1998.

18. "James Q Wilson Obituary", *The Economics*, 10 Mart 2012.

19. James Q Wilson, *Thinking About Crime*, Basic Books, 1975, s. 172-73.

20. Aktaran: Crimmins, agy.

21. George L. Kelling ve James Q Wilson, "Broken Windows", *The Atlantic*, Mart 1982.

22. Gladwell, agy., s. 141.

23. Agy., s. 142.

24. Agy., s. 143.

25. Holman W. Jenkins, Jr., "The Man Who Defined Deviancy Up", *The Wall Street Journal*, 12 Mart 2011.

26. James Q. Wilson, "Lock 'Em Up and Other Thoughts on Crime", *The New York Times*, 9 Mart 1975.

27. Gladwell, agy., s. 145.

28. Agy., s. 146.

29. "New York Crime rates, 1960-2016" disastercenter.com.

30. Donna Ladd, "Inside William Bratton's NYPD: Broken Windows Policing is Here to Stay", *The Guardian*, 8 Haziran 2015.

31. Aktaran: Jeremy Rozansky ve Josh Lerner, "The Political Science of James Q. Wilson", *The New Atlantis*, İlkbahar 2012.

32. Bkz. Rutger Bregman, *"Met de kennis van toen. Actuele problemen in het licht van de geschiedenis*, De bezige Bij, 2012, s. 238-245.

33. Anthony A. Braga, Brandon C. Welsh ve Cory Schnell, "Can Policing Disorder Reduce Crime? A Systematic Review and Meta-Analysis", *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 2015, Cilt 52, Sayı 4.

34. John Eterno ve Eli Silverman, "Enough Broken Windows Policing. We Need a Community-Oriented Approach", *The Guardian*, 29 Haziran 2015.

35. P.J. Vogt, "#127 The Crime Machine", *Reply All*, Gimlet Media podcast'i, 11 Ekim 2018.

36. Dara Lind, "Why You Shouldn't Take Any Crime Stats Seriously", *Vox*, 24 Ağustos 2014. Ayrıca bkz. Liberty Vittert, "Why the US Needs Better Crime Reporting Statistics", *The Conversation*, 12 Ekim 2018.

37. Michelle Chen, "Want to See How Biased Broken Windows Policing Is? Spend A Day in Court", *The Nation*, 17 Mayıs 2018.

38. 2004 yılında Chicago Üniversitesi'nden araştırmacılar bir dizi katılımcıya beyaz ve siyahların yaşadığı mahallelerde ne kadar "kırık cam" gördüklerini sordu. İnsanlar Afro-Amerikalıların yaşadıkları mahallelerde, diğerlerinde de aynı oranda olmasına rağmen daha fazla çöp, daha fazla grafiti ve sokakta takılan gençler gördüklerini belirttiler. Bkz. Robert J. Sampson ve Stephen W. Raudenbush, "Seeing Disorder: Neighborhood Stigma and the Social Construction of 'Broken Windows'", *Social Psychology Quarterly*, 2004, Cilt 67, Sayı 4. Üzücü olan Wilson ve Kelling'in 1982 yılında bunu tahmin etmiş olmaları. *The Atlantic* makalesinde "... ten rengi [...] veya etnik kökenin [...] burada da arzu edilen ile arzu edilmeyen arasındaki ayrımı belirlemesine nasıl engel olabiliriz?" diye yazmışlardı. "Ayrıca polisin tahammülsüz olmasına nasıl engel olabiliriz? Bu sorulara tatmin edici cevaplar veremiyoruz."

39. Bkz. Braga, Welsh ve Schnell, agy.

40. Aktaran: Sarah Childress, "The Problem with 'Broken Windows' Policing", *Frontline*, 28 Haziran 2016.

41. Vlad Tarko, *Elinor Ostrom. An Intellectual Biography*, Rowman & Littlefield International, 2017, s. 32-40.

42. Arthur A. Jones ve Robin Wiseman, "Community Policing in Europe. An Overview of Practices in Six Leading Countries", Los Angeles Community Policing, lacp.org.

43. Sara Miller Llana, "Why Police Don't Pull Guns in Many Countries", *The Christian Science Monitor*, 28 Haziran 2015.

44. Aktaran: Childress, agy.

45. Beatrice de Graaf, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italie en Amerika*, Boom Uitgevers, 2010.

46. Aktaran: Quirine Eijkman, "Interview met Betrice de Graaf over haar boek", *Leiden Üniversitesi*, 25 Ocak 2020.

47. Aktaran: Joyce Roodnat, "Het moest wel leuk blijven", *NRC Handelsblad*, 6 Nisan 2006.

48. Aktaran: Jon Henley, "How Do You Deradicalise Returning Isis Fighters?" *The Guardian*, 12 Kasım 2014.

49. Aktaran: Hanna Rosin, "How A Danish Town Helped Young Muslims Turn Away From ISIS", *NPR Invisibilia*, 15 Haziran 2016.

50. Aktaran: Richard Orange, "'Answer Hatred with Love': How Norway Tried to Cope with the Horror of Anders Breivik", *The Guardian*, 15 Nisan 2012.

51. Hapishane Politikası Girişimi, "North Dakota Profile", prisonpolicy.org, Ziyaret tarihi: 17 Aralık 2018.

52. Aktaran: Dylan Matthews ve Byrd Pinkerton, "How to Make Prisons More Humane", *Vox*, podcast, 17 Ekim 2018.

53. Dashka Slater, "North Dakota's Norway Experiment", *Mother Jones*, Temmuz/Ağustos 2017.

54. Ulusal Araştırma Konseyi, *The Growth of Incarceration in the United States. Exploring Causes and Consequences*, The National Academies Press, 2014, s. 33.

55. Francis T. Cullen, Cheryl Lero Jonson ve Daniel S. Nagin, "Prisons Do Not Reduce Recidivism. The High Cost of Ignoring Science", *The Prison Journal*, 2011, Cilt 91, Sayı 3. Ayrıca bkz. M. Keith Chen ve Jesse M. Shapiro, "Do Harsher Prison Conditions Reduce Recidivism? A Discontinuity-based Approach", *American Law and Economics Review*, 2007, Cilt 9, Sayı 1.

56. "Louis Theroux Goes to the Miami Mega-Jail", *BBC News*, 20 Mayıs 2011.

57. Aktaran: Berger, agy., s. 23.

58. Aktaran: Slater, agy.

59. Cheryl Corley, "North Dakota Prison Officials Think Outside The Box To Revamp Solitary Confinement", *NPR*, 31 Temmuz 2018.

60. Agy.

61. Aktaran: Slater, agy.

Nefret, Irkçılık ve Önyargılara Karşı En Etkili İlaç

1. Aktaran: John Battersby, "Mandela to Factions: Throw Guns Into Sea", *Christian Science Monitor*, 26 Şubat 1990.

2. Constand ve Abraham ile ilgili bilgileri Dennis Cruywagen'ın *Brothers in War and Peace. Constand and Abraham Viljoen and the Birth of the New South Africa* adlı muhteşem kitabından aldım.

3. Agy., s. 57.

4. Agy., s. 62.

5. Maritza Montero ve Christopher C. Sonn (yay. haz.), *Psychology of Liberation. Theory and Applications*, Springer, 2009, s. 100.

6. Alfred McClung Lee ve Norman Daymond Humphrey, *Race Riot, Detroit 1943*, Octagon Books, 1968, s. 130.

7. Gordon Allport, *The Nature of Prejudice*, Ingram, 1979, s. 277. İlk basım: 1954. Araştırmacılar Amerikalı askerlere şu soruyu sormuşlar: "Bazı birliklerde siyah ve beyaz müfrezeler oluşturuluyor. Senin birliğinin de bu şekilde düzenlenmesine tepkin ne olurdu?" Birlikleri karma olmayan askerlerin yüzde 62'si bunu hiç istemeyeceğini ifade ederken siyah askerlerin de olduğu birliklerin yüzde 7'si bu cevabı vermiş.

8. Ira N. Brophy, "The Luxury of Anti-Negro Prejudice", *Public Opinion Quarterly*, 1945, Cilt 9, Sayı 4.

9. Richard Evans, *Gordon Allport: The Man and His Ideas*, E.P. Dutton, 1970.

10. Gordon Allport, "Autobiography", Edwin Boring ve Gardner Lindzey (yay. haz.), *History of Psychology in Autobiography*, Appleton Century Crofts, 1967, s. 3-25.

11. John Carlin, *Invictus. Nelson Mandela and the Game that Made a Nation*, Atlantic Books, 2009, s. 122 [*Düşmanla Oynamak*, çev. Elif Ersavcı, Ayrıntı Yayınları, 2010].

12. Agy., s. 123.

13. Agy., s. 124.

14. Agy., s. 135.

15. Agy., s. 143.

16. Aktaran: Cruywagen, agy., s. 158.

17. Aktaran: Simon Kuper, "What Mandela Taught Us", *The Financial Times*, 5 Aralık 2013.

18. Aktaran: Cruywagen, agy., s. 162.

19. Aktaran: Carlin, agy., s. 252.

20. Bunun üstüne Pettigrew: "Beyefendi bana büyük onur verdiniz!" dedi. Aktaran: Frances Cherry, "Thomas F. Pettigrew: Building on the Scholar-Activist Tradition in Social Psychology", Ulrich Wagner vd. (yay. haz.), *Improving Intergroup Relations. Building on the Legacy of Thomas Pettigrew*, Wiley-Blackwell, 2008, s. 16.

21. Thomas F. Pettigrew, "Contact in South Africa", *Dialogue*, 2006, Cilt 21, Sayı 2, s. 8-9.

22. Thomas F. Pettigrew ve Linda R. Tropp, "A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory", *Journal of Personality and Social Psychology*, 2006, Cilt 90, Sayı 5.

23. Sylvie Graf, Stefania Paolini ve Mark Rubin, "Negative Intergroup Contact is More Influential but Positive Intergroup Contact is More Common: Assessing Contact Prominence and Contact Prevalence in Five Central European Countries", *European Journal of Social Psychology*, 2014, Cilt 44, Sayı 6.

24. Erica Chenoweth, "The Origins of the NAVCO Data Project (or. How I learned to Stop Worrying and Take Nonviolent Conflict Seriously)", *Rational Insurgent*, 7 Mayıs 2014.

25. Erica Chenoweth ve Maria J. Stephan, "How the World is Proving Martin Luther King Right About Nonviolence", *The Washington Post*, 18 Ocak 2016. Ayrıca bkz. Maria J. Stephan ve Erica Chenoweth, "Why Civil Resistance Works. The Strategic Logic of Nonviolent Conflict", *International Security*, 2008, Cilt 33, Sayı 1, s. 7-44.

26. Aktaran: Penny Getchell vd., *At Home in the World: the Peace Corps Story*, Peace Corps, 1996, s. vi.

27. Carlin, agy., 2009, s. 84.

28. Agy., s. 252.

29. Agy.

30. Aktaran: Thomas F. Pettigrew, "Social Psychological Perspectives on Trump Supporters", *Journal of Social and Political Psychology*, 2017, Cilt 5, Sayı 1.

31. Agy.

32. Chris Lawton ve Robert Ackrill, "Hard Evidence: How Areas with Low Immigration Voted Mainly for Brexit", *The Conversation*, 8 Temmuz 2016. Ayrıca bkz. Rose Meleady, Charles Seger ve Marieke Vermue, "Examining the Role of Positive and Negative Intergroup Contact and Anti-Immigrant Prejudice in Brexit", *British Journal of Social Psychology*, 2017, Cilt 56, Sayı 4.

33. Michael Savelkoul vd., "Anti-Muslim Attitudes in the Netherlands: Tests of Contradictory Hypotheses Derived from Ethnic Competition Theory and Intergroup Contact Theory", *European Sociological Review*, 2011, Cilt 27, Sayı 6.

34. Jared Nai, "People in More Racially Diverse Neighborhoods Are More Prosocial", *Journal of Personality and Social Psychology* 2018, Cilt 114, Sayı 4, s. 497-515.

35. Miles Hewstone, "Consequences of Diversity for Social Cohesion and Prejudice: The Missing Dimension of Intergroup Contact", *Journal of Social Issues*, 2015, Cilt 71, Sayı 2.

36. Matthew Goodwin ve Caitlin Milazzo, "Taking Back Control? Investigating the Role of Immigration in the 2016 Vote for Brexit", *The British Journal of Politics and International Relations*, 2017, Cilt 19, Sayı 3.

37. Aktaran: Diane Hoekstra, "De felle tegenstanders van toen gaan het azc in Overvecht missen", *Algemeen Dagblad*, 29 Eylül 2018. Ayrıca bkz. Marjon Bolwijn, "In Bewerwaard was woede om azc het grootst, maar daar is niets meer van te zien: 'We hebben elkaar gek gemaakt'", *de Volkskrant*, 1 Şubat 2018.

38. Mark Twain, *The Innocents Abroad or The New Pilgrims Progress*, 1869.

39. Rupert Brown, James Vivian ve Miles Hewstone, "Changing Attitudes through Intergroup Contact: the Effects of Group Membership Salience", *European Journal of Social Psychology*, 1999, Cilt 29, Sayı 5-6, 21 Haziran 1999.

40. Gordon W. Allport, "Prejudice in Modern Perspective", On İkinci Hoernle Konuşması, 17 Temmuz 1956.

Askerler Siperden Çıktığında

1. Bu ifade Alman tarihçi Golo Mann tarafından ortaya atıldı.

2. Malcolm Brown ve Shirley Seaton, *Christmas Truce. The Western Front December 1914*, Pan Books, 2014, s. 68. İlk basım: 1984.

3. Agy., s. 71.

4. Agy., s. 73.

5. Agy., s. 76-77.

6. Malcolm Brown, *Peace in No Mans Land*, BBC, 1981.

7. Luke Harding, "A Cry of: Waiter! And the Fighting Stopped", *The Guardian*, 11 Kasım 2003.

8. Brown ve Seaton, agy., s. 111.

9. Agy., s. 115.

10. Aktaran: Simon Kuper, "Soccer in the Trenches: Remembering the WWI Christmas Truce", espn.com, 25 Aralık 2015.

11. Modern tarihçilere göre 1914'te Almanya tarafından ciddi savaş suçları işlenmiş olmasına rağmen Britanya tarafının ifade ettiği kadar abartılı değil. Sahte haberlerin ne kadar feci sonuçlar doğurduğu ancak 25 yıl sonra ortaya çıktı. İkinci Dünya Savaşı esnasında Almanlar korkunç savaş suçları işlerken Birleşik Krallık ve ABD'de birçok kişi bu haberlerin doğruluğundan şüphe duyuyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda da medya durumu abartmamış mıydı? Dolayısıyla şimdi de gaz odaları haberleri abartılı olabilirdi. Bkz. Jo Fox, "Atrocity propaganda", *British Library*, 29 Ocak 2014.

12. Brown ve Seaton, agy., s. 126.

13. Thomas Vinciguerra, "The Truce of Christmas, 1914", *The New York Times*, 25 Aralık 2005.

14. Aktaran: TED Stories, "Columbia: Advertising Creates Peace", YouTube, 24 Ocak 2018.

15. Agy.

16. Tom Vanden Brook, "Propaganda That Works: Christmas Decorations", *USA Today*, 13 Ağustos 2013.

17. Lara Logan, "How Unconventional Thinking Transformed a War-Torn Colombia", CBS News, *60 Minutes*, 11 Aralık 2016.

18. Jose Sokoloff'un 9 Kasım 2017 tarihinde yazarla yaptığı söyleşiden.

19. Noel Operasyonu 301.100 dolara, Işıklı Nehirler Operasyonu 263.000 dolara ve annelerin çağrısı da 546.000 dolara mal olmuştu.

20. Buna FARC da inanmıştı. Barış görüşmeleri esnasında MullenLowe'nin propagandasının son bulmasını istediler çünkü çok üye kaybediyorlardı.

21. Sbylla Brodzinsky, "'Welcome to Peace': Colombia's Farc Rebels Seal Historic Disarmament", *The Guardian*, 27 Haziran 2017.

22. Aktaran: Vinciguerra, agy.

23. Brown ve Seaton, agy., s. 198.

24. Agy., s. 248.

25. Agy., s. 238.

26. Stanley Weintraub, *Silent Night*, Simon&Schuster, 2001, s. 172.

27. Tony Ashworth, *Trench Warfare 1914-1918. The Live and Let Live System*, Pan Books, 2000, s. 224. İlk basım: 1980.

28. Agy., s. 24.

29. Agy., s. 143.

30. Erin E. Buckels, Paul D. Trapnell ve Delroy L. Paulhus, "Trolls Just Want to have Fun", *Personality and Individual Difference*, Eylül 2014, Cilt 67.

31. Jose Miguel Sokoloff, "How Christmas Lights Helped Guerillas Put down Their Guns", TED, Ekim 2014.

Sonsöz

1. Detlef Fetchenhauer ve David Dunning, "Why So Cynical? Asymmetric Feedback Underlies Misguided Skepticism Regarding the Trustworthiness of Others", *Psychological Science*, 8 Ocak 2010, Cilt 21, Sayı 2.

2. İnsanlara iyi oldukları düşünülerek yaklaşıldığında tavırlarının değiştiğini gösteren araştırmalar yapıldı. Psikologlar buna "fazilet etiketleme" diyorlar. Örneğin, 1975 yılında Amerikalı psikolog Richard Miller ilkokul öğrencileri arasında bir araştırma yapmış. Rasgele bir gruba "terbiyeliler" demişler. İkinci grupta psikologlar çocukları daha terbiyeli olmaya zorlamışlar. Üçüncü bir grubu da kendi haline bırakmışlar. Sonuç: İlk grup hepsinden daha terbiyeliymiş. Bkz. Christian B. Miller, "Should You Tell Everyone They're Honest?" *Nautilus*, 28 Haziran 2018.

3. Maria Konnikova, agy.

4. Bloom, *Against Empathy*, s. 167.

5. Aktaran: Dylan Matthews, "Zero-sum Trump. What You Learn from Reading 12 of Donald Trump's Books", *Vox*, 19 Ocak 2017.

6. Marina Cantacuzino, *The Forgiveness Project. Stories for a Vengeful Age*, Jessica Kingsley Publishers, 2016.

7. Donald W. Pfaff, *The Neuroscience of Fair Play. Why We (Usually) Follow the Golden Rule*, Dana Press, 2007.

8. George Bernard Shaw, *Maxims for Revolutionists*, 1903.

9. Matthieu Ricard, agy., s. 58-63.

10. Agy., s. 62

11. Daniel Goleman ve Richard Davidson, *Karakteri Değiştirmek*, çev. Melisa Miller, Kuzey Yayınları, 2019. Ayrıca bkz. Miguel Farias ve Catherine Wikholm, *The Buddha Pill. Can Meditation Change You?* Watkins Publishing, 2015.

12. Paul Bloom, "Empathy for Trump voters? No, thanks. Understanding? Yes." *Vox*, 23 Şubat 2017.

13. Bloom, *Against Empathy*, s. 213-241.

14. Jarl van der Ploeg, "'Ze zullen altijd die enorm verliefde bom geluk blijven'", *de Volkskrant*, 21 Temmuz 2014.

15. "In memoriam: LvdG (1984-2014)", *Propria Cures*, 19 Temmuz 2014.

16. Bkz. Chang Sup Park, "Applying 'Negativity Bias' to Twitter: Negative News on Twitter, Emotions and Political Learning", *Journal of Information Technology & Politics*, 2015, Cilt 12, Sayı 4.

17. Chris Weller, "Silicon Valley Parents Are Raising Their Kids Tech-Free - And It Should Be a Red Flag", *Business Insider*, 18 Şubat 2018.

18. Rebecca Solnit, *Hope in the Dark. Untold Histories, Wild Possibilities*, Haymarket Books, 2016, s. 23 [*Karanlıktaki Umut*, çev. Şeyda Öztürk, Siren Yayınları, 2019].

19. Fabian Wichmann, "4 Ways To Turn The Neo-Nazi Agenda On Its Head", *The Huffington Post*, 25 Ağustos 2017.

20. Fransız filozof Alexis de Tocqueville 150 sene önce konuya dikkat çekmişti: "Amerikalılar hayatlarında karşılaştıkları hemen hemen bütün olayları bencilliklerine bağlamayı seviyorlar." Oysa Tocqueville Amerikalıların kendilerine haksızlık ettiklerini düşünüyordu. Amerika'da yaptığı uzun seyahatler boyunca birçok iyi insanla karşılaşmıştı. "Ancak Amerikalılar bu tür duygulara karşı duyarlı olduklarını kabul etmekte zorlanıyorlar." Bkz. Dale T. Miller, "The Norm of Self-Interest", *American Psychologist*, 1999, Cilt 54, Sayı 12.

21. Agy., s. 1057.

22. James H. Fowler ve Nicholas A. Christakis, "Cooperative Behaviour Cascades in Human Social Networks", *PNAS*, 2010, Cilt 107, Sayı 12.

23. Aktaran: California Üniversitesi – San Diego, "Acts of Kindness Spread Surprisingly Easily: Just a Few People Can Make a Difference", *Science Daily*, 10 Mart 2010.

24. Jonathan Haidt, "Elevation and the Positive Psychology of Morality", C.L.M Keyes ve J. Haidt (yay. haz.), *Flourishing. Positive Psychology and the Life Well-Lived*, Amerikan Psikoloji Birliği, 2003, s. 275-289.

25. Aktaran: Jonathan Haidt, "Wired to Be Inspired", Dacher Keltner, Jason Marsh ve Jeremy Adam Smith (yay. haz.), *The Compassionate Instinct. The Science of Human Goodness*, W.W. Norton&Company, 2010, s. 90.

Machiavelli'den Hobbes'a, Freud'dan Pinker'a herkes şuna inanıyor: İnsanlar kötüdür!

Çoğu İnsan İyidir'deyse yeni bir argüman var: İnsanların iyi olduğunu varsaymak hem gerçekçi hem de devrimci bir eylemdir. Zira başkalarının kötü olduğunu düşündüğümüzde gerek siyasetin gerek ekonominin en kötü yanları ortaya çıkıyor, oysa insanların temelde iyi olduğunu varsaymak, bambaşka seçenekleri mümkün kılıyor.

İnsanlık tarihinin son 200.000 yılına yeni bir perspektiften bakan Bregman rekabetten ziyade işbirliğine yatkın olduğumuzu, birbirimize güvenme içgüdümüzün *Homo sapiens*'in ilk ortaya çıktığı zamanlara kadar uzandığını savunuyor. Bregman insanların cana yakınlığına ve özgeciliğine inanmanın farklı bir düşünce tarzının temelini atacağını, toplumumuzda hakiki bir değişikliğe yol açabileceğini gösteriyor; buna inanmanın da iyimserlik değil gerçekçilik olduğunu söylüyor.

THE GUARDIAN, THE DAILY TELEGRAPH, NEW STATESMAN VE DAILY EXPRESS'E GÖRE **YILIN KİTABI**

"İnsanlığı yepyeni bir perspektiften görmemi sağladı."
Yuval Noah Harari

"II. Dünya Savaşı'nı, *Sineklerin Tanrısı*'nı, Sibirya'daki bir tilki çiftliğini, New York'ta yaşanan ama tüm dünyanın duyduğu bir cinayeti ve saygınlığını yitirmiş psikoloji araştırmalarını tek tek ziyaret ediyoruz... Bu düşündürücü ve cüretkâr kitapta insanın iyiliğine dair güven veren pek çok kanıt var... Biraz da doğamızın olumlu yanlarını okumak insana iyi geliyor."
The Observer

"İnsanların iyiliği üstüne merak uyandıran öykülerle dolu... gman'ın kitabı heyecan verici ve bir o kadar gerekli."
The Times

THG
9844720
SYB

MUNDİ
mundikitap.com
twitter.com/mundikitap
facebook.com/mundikitap
instagram.com/mundikitap
56 TL
ISBN 978-605-74629-4-1
9 786057 462961